

Benczik Vilmos

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

kommunikációelméleti

megközelítésben

Benczik Vilmos

NYELV,

ÍRÁS,

IRODALOM

kommunikációelméleti

megközelítésben

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2001

A könyv megjelenését támogatta:
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

Lektorálta:
NYÍRI KRISTÓF akadémikus

ISBN 963 9088 57 9

Kiadja a Trezor Könyv- és Lapkiadó, Terjesztő Bt.
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon: 363-0276, fax: 221-6337 E-mail: trezor@axelero.hu
Internet: <http://www.trezorkiado.fw.hu>
Felelős kiadó: dr. Benczik Vilmosné

Nyomdai munkák: Text-Print Kft., Győr
Felelős vezető: Bozsoki Rudolf

„... Lassanként elhamvad
Gutenberg szikrázó galaktikája.”

Faludy György

TARTALOM

Előszó	13
1. Az írásbeliség előtti kor: az elsődleges szóbeliség nyelve	17
1.1. A kutatás nehézségei	17
1.2. Korszakok a kommunikációs technológiák történetében	18
1.3. Szóbeliség–írásbeliség dichotómiák	20
1.4. A nyelvi akusztikum az elsődleges szóbeliségben	22
1.4.1. Miért akusztikus jelrendszer lett az ember fő kommunikációs eszköze?	22
1.4.2. A nyelvi akusztikum szerkezete	23
1.4.2.1. Szegmentális (diszkrét) nyelvi jelek	24
1.4.2.2. Szuprasegmentális (folytonos) nyelvi jelek	25
1.4.3. A nyelvi akusztikum változásai	28
1.4.3.1. Az analóg jelektől a diszkrét jelek felé	28
1.4.3.2. Akusztikum és nyelv a köztudatban és a nyelvészetben	38
1.4.3.3. Az elsődleges szóbeliség akusztikus jellemzői	40
1.5. A szó az elsődleges szóbeliségben	43
1.6. Az elsődleges szóbeliség nyelvezetének a szintaxisa	47
1.7. A szöveg az elsődleges szóbeliségben	49
1.8. Az extralingvális kommunikációs eszközök	52
Összegzés	54
2. Az írás	55
2.1. Megszületésének előfeltételei, okai, céljai	55
2.2. Írásrendszerek	56
2.2.1. Általános sajátosságok	56
2.2.2. Az írásrendszerek áttekintése	59
2.3. Az írásrendszerek fejlődésének értékelése	62
2.4. A teljes ábécék	66
2.4.1. Az írás tökéletlensége	66

2.4.2. Az egyes alfabetikus írásrendszerek	68
2.4.3. A fonetikai információ megjelenítésének foka az egyes nyelvek írásában	69
Összegzés	73
3. Az írás extenzív és intenzív fejlődése	75
3.1. Az írás extenzív fejlődése: az írásbeliség dimenziója.....	75
3.1.1. Az ókorban.....	76
3.1.2. A középkorban	83
3.1.3. Az újkorban.....	88
3.2. Az írás intenzív fejlődése.....	91
3.2.1. A betűformák változásai	91
3.2.2. Szóközhöz, központosítás	94
3.3. A könyvnyomtatás	97
3.4. A könyvnyomtatás feltalálása után	100
3.4.1. A technika tökéletesedése	100
3.4.2. Az írógép.....	101
3.4.3. Szöveg a számítógépben	104
Összegzés	108
4. Az írás és a nyelv.....	111
4.1. Rögzített beszéd vagy autonóm kifejezési forma?.....	112
4.2. Az írott szöveg születése.....	115
4.2.1. Az írás tökéletlenségéből adódó különbségek	115
4.2.2. A kommunikációs helyzet változásából adódó eltérések	116
4.2.3. A hordozó matéria különbségéből adódó eltérések	121
4.3. Nyelvfejlődés	122
4.3.1. Van-e nyelvfejlődés?	122
4.3.2. A nyelvfejlődés anatómiája	124
4.3.3. Az inopia és korrekciója	128
4.3.3.1. Az inopia fajtái	128
4.3.3.2. Az inopia korrekciója	130
4.4. A szóbeli és írásbeli nyelvhasználat interferenciája	134
4.4.1. Szóbeli és írott szövegek.....	134

4.4.2. Az írás és a beszéd kölcsönhatása.....	136
Összegzés	141
5. Írásbeliség és szépirodalom.....	143
5.1. A szépirodalom mibenléte	143
5.1.1. A szépirodalom mint az írásbeliség sajátos esete	143
5.1.2. Az irodalomfogalmak változásai	144
5.1.3. Szóbeli és írásbeli irodalom.....	146
5.2. Az irodalom színeváltozásai	147
5.2.1. Az irodalom tárgyának a változásai	147
5.2.2. Az irodalom szövegformái.....	149
5.2.2.1. A narráció (elbeszélés)	149
5.2.2.2. A leírás (deskripció)	150
5.2.2.3. Az elbeszélés és a leírás elegyedése	153
5.2.2.4. A beszéd megjelenítése az irodalmi szövegben.....	155
5.3. Az irodalom nyelv- és írásszemlélete.....	158
5.3.1. Rész-e a nyelv és az írás az irodalmi műnek?	158
5.3.2. Nyelvet teremtő irodalom	161
5.3.3. Retorika és irodalom.....	169
5.3.4. Menekülés a nyelvből a nyelv anyagába:	
a konkrét költészet	171
5.3.5. Irodalmat teremtő nyelv	173
5.4. Az irodalom mint az oralitás őrzője az írásbeliségben	180
5.4.1. Az irodalom természetes oralitása	181
5.4.2. Az irodalmi írásbeliség kibontakozása	182
5.4.3. Az oralitás újjászületése az irodalomban.....	184
5.4.4. Az irodalom mint az akusztikum	
őrzője az írásbeliségben.....	188
Összegzés	191
6. A másodlagos szóbeliség — az írásbeliség visszaszorulása	195
6.1. A másodlagos szóbeliség	195
6.1.1. A másodlagos szóbeliség fogalma	195
6.1.2. A szóbeliség folyamatossága	195

6.1.3. A másodlagos szóbeliség létrejötte.....	196
6.1.4. A másodlagos szóbeliség technikai kellékei.....	197
6.1.4.1. A rádió	200
6.1.4.2. A hangosfilm	202
6.1.4.3. A televízió.....	204
6.1.4.4. „Hűvös” és „forró” médiumok.....	205
6.1.5. Szóbeliség vagy képbeliség?.....	206
6.2. Az írásbeliség visszaszorulása	207
6.2.1. Az írásbeliség színtereinek a változásai.....	207
6.2.1.1. Az írásbeliség bővülését kiváltó tényezők	207
6.2.1.2. Az írásbeliség szűkülését kiváltó tényezők.....	208
6.2.2. A funkcionális illiteráció (funkcionális analfabetizmus)	
jelensége	210
6.2.2.1. A funkcionális illiteráció fogalma	210
6.2.2.2. A funkcionális illiteráció kialakulásának okai.....	211
6.2.2.3. A funkcionális illiteráció dimenziói	212
6.2.2.4. A funkcionális illiteráció előhírnökei.....	212
6.2.3. Az olvasás mint szórakozási forma.....	214
6.2.3.1. Magyarországi helyzetkép	214
6.2.3.2. Lehetséges terápia.....	218
Összegzés	219
7. Túlértékelt írásbeliség?	221
7.1. A „Great Divide”-elmélet	222
7.2. A kontinuitás-elmélet.....	225
7.3. A tényleges kontinuitás.....	229
7.3.1. A tagolatlan tagolódik.....	229
7.3.2. A gondolkodás–beszéd–írás triptichon.....	230
7.4. A néma olvasás	235
7.5. Túlértékelhetetlen írásbeliség	237
Összegzés	238
8. Kitekintés: mi jöhet az írásbeliség után?.....	241
8.1. A posztliterális fogalma	241

8.2. Az írástalan nyelv.....	243
8.3. Az ikonikus fordulat	243
8.4. A monomedialitástól a multimedialitás felé	245
8.5. A képiség és a fogalmiság elkülönülése — a kommunikáció skizofréniája?	247
8.6. A kép mint „tánciskolai kályha”?	248
8.7. A multimediális hipertext	252
Összegzés	254
9. Függelék	
Szóstatistikai szövegvizsgálatok.....	257
9.1. A szóalakok száma és a gondolati-nyelvi gazdagság	257
9.2. Típus–jel viszony (Type-token Ratio)	258
9.3. A megvizsgált szövegek.....	259
9.4. Történeti összehasonlítás	263
9.4.1. 274 szavas korpuszok	263
9.4.2. 1000 szavas korpuszok	268
9.4.3. A nagyobb terjedelmű szövegek adatai	270
9.5. Különböző szövegformájú minták összevetése.....	272
9.6. Párhuzamos szóbeli és írásbeli minták szógyakorisága	274
9.7. A szóbeliséghez és az írásbeliséghez kötődő szövegminták egybevetése	275
9.7.1. A nominális elemek vizsgálata	276
9.7.2. A verbális elemek vizsgálata	279
9.7.3. A nominális és verbális adatok összegzése.....	281
9.8. Zárzó.....	283
Irodalomjegyzék.....	285
Név- és tárgymutató	299
Resumo (<i>En Esperanto</i>)	309
Abstract (<i>In English</i>)	317
Enhavo (<i>En Esperanto</i>)	325
Contents (<i>In English</i>)	329

Előszó

Ennek a kötetnek az alapgondolatát a Gutenberg-galaxis közeli végét jövendőlő — néha eltúlzottnak, máskor viszont éppenséggel nagyon is megalapozottnak tűnő — jóslatok adták. Van ugyanis ezekben a jóslatokban valami közös: nem mondják ki világosan, mi is ér véget a mainzi nyomdásról elnevezett „galaxissal”. Csupán a nyomdászat, a szövegek (és képek) papírra nyomtatása? Esetleg — legfontosabb megjelenési formáját elveszítvén — az írás is kikopik a használatból? S ha igen, akkor az írásnak, a nyelvhasználat e hosszú évezredek óta legnagyobb presztízsű formájának az esetleges eltűnése jár-e valamilyen lényeges következménnyel, avagy egyszerű technológiaváltásról lesz szó, amelynek során az írás zökkenőmentesen átadja ma még domináns szerepkörét valamilyen más technológiának?

Megannyi izgalmas, végiggondolásra érdemes kérdés. Ez a könyv arra tesz kísérletet, hogy áttekintse ezeket a kérdéseket. Az áttekintés leginkább kézenfekvő keretének az kínálkozott, hogy a kommunikációs technológiák — írás, nyomtatás, képi közlés stb. — fejlődéstörténetének mentén haladva megpróbáljuk az emberi nyelv változásait számba venni. Vizsgálódásunkból két fő tanulság rajzolódott ki. Egyfelől az, hogy az emberi tudattartalom alapját képező érzékszervi eredetű tudatelemek *folytonos* természetűek, tehát *analóg* jelekkel ragadhatók meg adekvát módon; másfelől pedig az, hogy az *analóg* jelek — egészen a legutóbbi időkben bekövetkezett ún. „ikonikus fordulatig” — nem tudtak hatékonyan működni az emberi kommunikációban, mivel az ember nem rendelkezett az ilyen jelek létrehozására és továbbítására alkalmas technológiával. A hatékony kommunikáció a tudattartalmak *tagolását* (s ezenfelül formalizálását), és *diszkrét jelekként* való kommunikálását követelte meg.

A kényszerű tagolásnak, diszkretizációnak két alapvető következménye lett. *Negatív* következményének azt tekinthetjük, hogy általa a kommunikálandó tudattartalom óhatatlanul torzult, leegyszerűsödött, fragmentálódott, elveszítette egyedi komplexitását. Másfelől túlértékelhetetlenül *pozitív* következménye volt a kommunikáció által kikényszerített leegyszerűsítő diszkretizációnak az, hogy vele létrejött az emberben az *absztrakció*, a lényeges és nem lényeges elkülönítésének a képessége. Gondolkodáshoz hasonló tevékenységet az ember feltételezhetően már tagolatlanul amorf tudattartalmaival is végzett, mentális fejlődésének a felívelését azonban valószínűleg csak a tudattartalmak egyre kisebb elemekre való felbontása tette lehetővé.

Az emberi nyelv két jelfajta ötvözete: *folytonos*, azaz *analóg* jelekből (hangerő, hangszín stb.), és *diszkrét*, azaz *digitális* jelekből (ti. beszédhangokra bontható szavakból) áll. A nyelvfejlődés legelején a primátus minden bizonnyal a *folytonos* jeleké volt, azonban a kommunikáció egyre inkább a *diszkrét* jelek viszonylagos súlyát növelte. A diszkretizációs folyamatot ugrásszerűen felgyorsította a betűírás megjelenése, majd később elterjedése, mivel az írás csupán a diszkrét jelek rögzítésére volt képes, a folytonosakéra nem. Az írásnak ez a tökéletlensége a nyelvi jelek alaki tagolódásának kiteljesítése mellett ösztönözte a szemantikai tagolódást is, alapját adva ezzel az emberi gondolkodás egyre összetettebbé válásának.

Az ikonikus fordulat az emberiség történelme során először nyújt módot arra, hogy az analóg jelek — mindenekelőtt a képek — számottevő szerepet játszanak az emberi kommunikációban. Ez egyfelől örvendetes dolog, mert a képek a maguk teljességében mutatják meg azt, amit a szavak csak dadogva és elnagyoltan tudnak leírni, másfelől viszont ennek tudattartalmaink tagoltsága láthatja a kárát. S ha a gondolkodás képességét annak köszönhetjük, hogy tudattartalmunkat a kommunikáció érdekében tagolnunk kellett, a tagolási kényszernek akár részleges eltűnése gondolkodási képességünk sorvadásához vezethet.

Úgy tűnik, hogy bármennyire is „avult” technológiának tűnik a jövő szempontjából az írás-olvasás képessége, érdemes a fenntartásán fáradoznunk. Olvasnunk nem azért kell, hogy „művelt” emberek legyünk — műveltséget már ma is, hát még holnap, bőségesen szerezhethünk olvasás nélkül. Kommunikációtörténeti vizsgálódásunk végén arra a következtetésre jutottunk, hogy írunk-olvasnunk mindenekelőtt azért kell, hogy legföltettebb kincsünket, a gondolkodási képességünket megőrizhessük. Amikor az Olvasás Éve alkalmából az olvasáskultúra fejlesztésének szükségessége mellett érvelünk, érdemes lenne ezt a célt is felsorakoztatni a szokásosan említettek mellett, mivel talán ez a legfontosabb valamennyi közül. S mindezen túl: hosszú távú *kommunikációs stratégiára* van szükségünk, amelyben az új médiumok használatával szerves egységbe illesztve kiemelt szerepet kell kapnia *az interiorizált írásbeliség magas szintű fenntartásának*. Ha továbbra is hagyjuk a dolgokat spontán módon a maguk útján menni, kommunikációs és kognitív katasztrófának nézünk elébe.

A következő oldalakon a téma hazai és külföldi szakirodalmából merített gondolatok mellett több évtized tanári, műfordítói, szerkesztői tapasztalatai sűrűsödnek. Sok mindenkinek tartozom köszönettel azért, hogy sikerült e tapasztalatokat könyvvé rendeznem.

Köszönet illeti mindenekelőtt *feleségemet*, aki a szövegstatisztikai szövegvizsgálatok zömét elvégezte, továbbá a megírt szöveg első figyelmes és kritikus olvasójaként figyelmeztetett a gondolatmenet döccenőire és a stiláris sutaságokra, amelyek a fogalmazás lendületében gyakorta előfordulnak.

Nagyon nagy segítségemre voltak a kollégákkal, barátokkal s nem utolsósorban tanítványaimmal folytatott megtermékenyítő, fogalmakat, összefüggéseket tisztázó és megvilágító beszélgetések. Mindannyiuk nevét nem sorolhatom itt fel, de névtelenül is köszönettel tartozom nekik.

Köszönettel tartozom továbbá *Szépe György* professzor úrnak, aki lehetővé tette, hogy a témából a Pécsi tudományegyetemen PhD-érte-

kezés születhessen; s természetesen az értekezés opponenseinek, *B. Fejes Katalinnak* és *Balázs Gézának*, akik jóindulatú, de minden vonatkozásra kiterjedő alapos bírálatukkal igen nagy segítséget nyújtottak.

A legnagyobb köszönet azonban *Nyíri Kristóf* professzor urat, az írásbeliség legszakavatottabb hazai kutatóját illeti, akinek írásaiból nagyon sokat tanultam. Biztatása, elismerő szavai nélkül nem jött volna létre ez a könyv. Külön hálával tartozom neki, amiért vállalkozott a kézirat elolvasására, s értékes tanácsaival segített a kiterjedt témában rejlő buktatók közül számosat elkerülnöm.

Viszont valószínű, hogy nem mindegyiket. A hangsúlyozottan egyoldalú, kommunikációelméleti megközelítés miatt a nyelvfilozófiának, a nyelvészetnek és az irodalomtudománynak a könyv gondolatmenetével összefüggésbe hozható eredményeit a kitűzött vizsgálódási cél nézőpontjához kellett igazítani. Ez az adott szaktudományokban kialakult értékhierarchiához képest jelentős hangsúlyeltolódásokat eredményezett: a szaktudományok szempontrendszerében marginális tárgyak kitüntetett szerepre tettek szert, a szaktudományos figyelem középpontjában álló vonatkozások pedig a vizsgálódás periferiájára szorultak. Egy-egy adott szaktudomány szempontjából ezért helyenként egyes gondolatmenetek szakszerűtlennek, felszíneseknek tűnhetnek — a járatlan területre merészkedésből adódóan nem is teljesen alaptalanul. Szeretném hinni, hogy a tévedések kockázatának vállalása nem volt hiábavaló.

A Szerző

1. Az írásbeliség előtti kor: az elsődleges szóbeliség nyelve

1.1. A kutatás nehézségei

„Az elsődleges szóbeliség olyan, mint egy elvesztett világ, amelyet soha nem látogattunk meg. Bármilyen sokat tudunk is róla, csupán karosszék-turisták vagyunk, akik téli napokon unalmas útleírást olvasunk róla szobánk csendjében.”¹ (FOWLER*)

Fowlernek igaza van: az írásbeliség előtti korból nincsenek nyelvi emlékeink, ily módon az írásbeliség előtti korszak nyelvének leírása során csak közvetett módszereket alkalmazhatunk. Jelentős módon megnehezíti a munkát az a körülmény, hogy korunk emberének a nyelvi tudatában igen mélyen gyökerezik az írásbeliség — legfeljebb elgondolni tudja (elképzelni azonban nem) az írás nélkül működő nyelvet.

Csupán a jelenleg is írásbeliség nélkül működő nyelvek, valamint a telefon, rádió és televízió révén kibontakozó ún. „másodlagos szóbeliség”² nyelvhasználatának a tanulmányozása nyújthat számunkra némi segítséget. Am ezekből is csak alapos fenntartásokkal vonhatunk le következtetéseket. Már három-négy évtizeddel ezelőtt is alig akadt a földgolyón olyan nép, amelyet legalább közvetett formában meg ne érintett volna az írásbeliség. Mára pedig a dzsungel legmélyén is ott vannak a rádió- és televíziókészülékek, amelyekből az *írástudatlan* bennszülöttek *írástudó* riporterek, műsorvezetők stb. szövegét hallgatják, s ez természetesen hatással van az ő nyelvhasználatukra is.

Még inkább csínján kell bánnunk a másodlagos szóbeliség nyelvhasználatára alapján levont következtetésekkel. Nemcsak azért, mert a másodlagos szóbeliség háttérében — ha csökkenő súllyal is, de belátható időn át még igencsak meghatározóan — ott áll a még mindig tekintélyes írásbeliség, hanem legfőképpen azért, mert a ma embere egy olyan nyelvbe született bele, amely az évezredek során már átment — Flusser szavával — az ábécé

¹ „Primary orality is like a lost world that we will never visit. As much as may know about it, we are but armchair tourists, reading dusty travelogues on a winter's day in our study.”

* A *gal jelölt hivatkozások internetes dokumentumokra vonatkoznak, s ezért nem tartalmaznak sem évszámot, sem oldalszámot.

² „Secondary orality” — W. J. Ong terminusa, bővebben l. 1.2.

„szűrő és maró raszterén”, s ezért már vajmi kevés hasonlóságot mutat az írásbeliség előtti nyelvvel. (FLUSSER 1997, 56)

A fentiekén túl csupán az elméleti következtetések, dedukciók eszközéhez folyamodhatunk. E tekintetben a legfontosabb eszközünk az, hogy összevetjük a jelenkor írásbeli nyelvhasználatát a mai — másodlagos — szóbeliség nyelvezetével, s az azonosságok és különbségek feltérképezése révén próbáljuk meg elkülöníteni a szóbeli nyelvezetet vélhetően eredendően jellemző elemeket. Ám ez is ingoványos terület, hiszen a tetszetős elméletek gyakran csábítanak arra, hogy kedvükért elrugaszkodjunk a valóságtól — s ez különösen könnyen előfordulhat akkor, amikor a valóság (a hajdani nyelvállapot) lényegében ismeretlen a számunkra.

Végül szót kell ejteni még egy fontos körülményről, nevezetesen arról, hogy az „elsődleges szóbeliség” terminus nem egy körülhatárolható korszak, amely változásában is állandó nyelvállapotot mutat. Ez a „korszak” az emberi nyelv kialakulásától — amit a változatos elméletek Kr. e. 10 000 és 500 000 év közé tesznek — az írásbeliség megjelenéséig (tehát kb. Kr. e. 4. évezredig) tart. (Vö. CRITCHLEY 1974, 61–63; COULMAS 1992, 253) A „kezdet” az ún. *láliák* — a nyelvvé válást közvetlenül megelőző stádium hangjai — fémjelzik, a végét pedig egy olyannyira fejlett nyelv, amely felfedezi a saját kommunikációs korlátait, törekszik hatóköre kiterjesztésére, s alkalmas rá, hogy az írásbeliség kialakulásának a táptalajául szolgáljon.

1.2. Korszakok a kommunikációs technológiák történetében

A szakirodalomban a legáltalánosabb W. J. Ong felosztása, aki három korszakot különít el: az elsődleges szóbeliség (*primary orality*), az írásbeliség (*literacy*) és a másodlagos szóbeliség (*secondary orality*) korszakát. (ONG 1982, 136) Az elsőn az írás megjelenése előtti kort érti, a másodikon azokat az évezredek (hangsúlyosabban a könyvnyomtatás megjelenésétől a 20. század derekáig tartó évszázadokat), amikor az írásbeliség a „minőségi” kommunikáció szinte kizárólagos technológiája volt, a harmadikon pedig a hangrögzítés és -átvitel lehetővé válása révén újra szerephez jutó szóbeliséget.

A svájci Paul Zumthor (ZUMTHOR 1984, 48–49) a szóbeliség szemszögéből nézve készíti el felosztását, s a szóbeliség három fajtáját különbözteti meg: az elsődleges szóbeliséget (*oralité primaire*), a kevert szóbeliséget (*oralité mixte*) és a másodlagos szóbeliséget (*oralité seconde*). Az elsődleges

szóbeliség nála is az írásbeliség előtti szóbeliséget jelenti; a kevert szóbeliség az írással rendelkező, de nem az írás által meghatározott kultúrák szóbelisége; a másodlagos szóbeliség pedig az írásbeliség által alapvetően meghatározott szóbeliség.³ Zumthor felosztása azért figyelemreméltó, mert Onggal szemben nála hangsúlyt kap az írásbeliségnek a szóbeli nyelvhasználatra gyakorolt hatása. Ong és Zumthor fogalmai a hasonló elnevezések ellenére csak részben „csereszabatosak”. A *primary orality* és az *oralité primaire* esetében lényegében ugyanarról van szó; ám míg Ongnál a *secondary orality* egyértelműen a szóbeliségnek a hangrögzítés és -továbbítás megszületése, majd fejlődése révén kibontakozott kommunikációs változáshoz kötődik, Zumthornál az *oralité mixte* és az *oralité seconde* csupán az írásbeliségnek a nyelvhasználói körön belüli súlya által determinálódik. Így például az ongi felosztás szerint a 18. századi szóbeli nyelvhasználat semmiképpen nem illethető a *secondary orality* terminussal, a zumthori terminológia rendszerében e kor értelmiségének a szóbeli nyelvhasználatára az *oralité seconde*, a zömében írástudatlan jobbgységére pedig az *oralité mixte* címke illik. Széles körű elfogadottsága miatt a továbbiakban mindazonáltal az ongi terminológiát használjuk.

Igen elterjedt a kommunikációs technológiák történetének olyan felosztása is, amely négy korszakot különböztet meg: a hangzó nyelvét, az írásét, a nyomtatását és „a Gutenberg utáni galaxis”, az elektronikus kommunikáció korszakát. (HERNÁD*) Hernád István — joggal — forradalmaknak nevezi a technológiaváltásokat, azonban tagadhatatlan, hogy az egyes technológiák az előzőre mintegy ráépülnek, magukba olvasztva azt részben vagy akár egészében, s valamennyi technológia „protoformája” a nyelv. Az írás leghatékonyabbnak tartott változata, a betűírás a nyelvre épül, és — igaz, jókora kompromisszumok árán — a nyelv hatókörének térbeli és időbeli kiterjesztését, valamint maradandóvá tételét teszi lehetővé. A nyomtatás lényegében ugyanezt teszi a nyelvet mintegy „magába foglaló írással”: a sokszorosítás révén legalábbis valószínűsíti a térbeli és időbeli hatókör kiterjedését, miközben — mintegy melléktermékként — kikényszeríti az írás többirányú szabványosítását, ami újabb kompromisszumok (többek között az egyedi kirografikus sajátosságok kiküszöbölése) révén a térbeli és időbeli hatókör további kiterjedéséhez vezet.

³ „... l’oralité mixte procède l’existence d’une culture „écrite” (au sens de „possédant une écriture”), l’oralité seconde, d’une culture „lettrée” (où toute expression est marquée plus ou moins par la présence de l’écrit).

Egyelőre a „Gutenberg utáni galaxis” kommunikációja is zömében a korábbi technológiák „továbbfejlesztése”. Napjainkban az elektronikus kommunikáció is nagyrészt nyelvi alapú: a fejlődés lényegében a hangzó beszéd és az írás rögzítésének, sokszorosításának és továbbításának a folyamatos tökéletesedését jelenti.

Új elemként jelenik meg az elektronikus kommunikációban a *kép*. A kép, amely állókép változatában persze az írásnak és a nyomtatásnak is kísérője volt, de mivel az előállítás és a sokszorosítás tekintetében egyaránt sok nehézséget támasztott, valóban csupán *kísérője* maradt az írásnak, mind a kirografikus korban, mind a nyomtatás korában. (A képek előállítása és sokszorozása az elmúlt évtizedben — de tényleg csak a kilencvenes évek elejétől kezdve! — vált egyszerűbbé, tökéletesebbé és olcsóbbá a nyomdatechnikában, a „Gutenberg-galaxisban”: paradox módon éppen a „Gutenberg utáni galaxis”, a számítástechnika roham léptű fejlődésének melléktermékeként.)

A kép elmúlt évtizedbeli karrierje arra enged következtetni, hogy a jövő kommunikációjában egyre fontosabb, esetleg a kizárólagossághoz közelítő domináns helyet fog elfoglalni. A későbbiekben még foglalkozunk ezzel a kérdéssel, most azonban visszatérünk a nyelvi alapú kommunikációformák vizsgálatához. Ezeken belül a markáns választóvonal *elvileg* kétségtelenül a hangzó beszéd és az írás közé húzható, *gyakorlatilag* a minőségi változást azonban az írás hatókörét hatványozottan kiterjesztő nyomtatás jelenti. A nyelvi kifejezés, sőt a gondolkodásmód tekintetében számos oppozíciót, dichotómiát állítottak fel a szóbeli, illetve írásbeli kommunikáció tekintetében — ezeknek a dichotómiáknak az áttekintése támpontokat nyújthat számunkra az írásbeliség előtti nyelv sajátosságainak a körvonalazásához, bár kétségtelen, hogy az oppozíciók és dichotómiák gyakorta mechanikusak, elnagyoltak, s olykor a kulturális sokszínűség leegyszerűsítésére irányulnak⁴. (CHANDLER*)

1.3. Szóbeliség–írásbeliség dichotómiák

Ong a legfontosabb művében (ONG 1982, 31–52) kilenc ilyen dichotómiát sorol fel. (Mivel a szóban forgó fejezetben Ong a szóbeliség pszichodinamikus vonatkozásait tárgyalja, a különbségeket a szóbeliség szemszögéből

⁴ „Dichotomies and polarization are often intended to simplify accounts of cultural diversity.”

veszi számba.) Ong úgy találja, hogy az írásbeli nyelvhasználattal szemben a szóbeliségre az jellemző, hogy

- I. Inkább mellérendelő, mint alárendelő;
- II. Inkább aggregatív (csoportképző, összevonó), mint analitikus;
- III. Redundáns vagy terjengős;
- IV. Konzervatív vagy tradicionális;
- V. A mindennapi, konkrét élet fogságában létezik;
- VI. Emocionálisan hangolt;
- VII. Inkább empátikus és résztvevő, mintsem objektívan távolságtartó;
- VIII. Homeosztatikus;
- IX. Inkább szituatív, mint absztrakt.

Ruth Finnegan (FINNEGAN 1988, 168; idézi CHANDLER*) tizenegy dichotómiát sorol fel:

Szóbeliség

- 1. auditív (*aural*)
- 2. változó (*impermanence*)
- 3. képlékeny, amorf (*fluid*)
- 4. ritmikus (*rhythmic*)
- 5. szubjektív (*subjective*) [VI.]
- 6. pontatlan (*inaccurate*)
- 7. együtthangzó, rezonáns (*resonant*) [IX.]
- 8. időben létező (*time*)
- 9. jelen idejű (*present*)
- 10. résztvevő (*participatory*) [VII.]
- 11. közösségi (*communal*)

Írásbeliség

- vizuális (*visual*)
- állandó (*permanence*)
- rögzített (*fixed*)
- sorba rendezett (*ordered*)
- objektív (*objective*)
- mennyiségileg meghatározó (*quantifying*)
- elvont (*abstract*)
- térben létező (*space*)
- időtlen (*timeless*)
- kívülálló, tárgyilagos (*detached*)
- egyéni (*individual*)

Hasonló dichotómiák nagy számban fordulnak elő a szakirodalomban, ezek azonban lényegében azonos szempontok variációi. A fenti két sorozatban is jó néhány átfedés van: Finnegan 5., 7. és 10. dichotómiája egyértelműen azonosítható Ong oppozícióival. A különbségek számbavételének a nehézségét jól mutatja, hogy az egyes sorozatokon belül sem teljes az elkülönülés: Ong V. és IX., illetve VI. és VII., valamint Finnegan 2., 3. és 6. dichotómiája jelentős átfedéseket mutat.

A dichotómiákban ezenkívül elegyednek a nyelvi, gondolkodásmódbeli és egyéb szempontok, lévén hogy alkotóik a szóbeliség és írásbeliség különbözőségét komplexen kívánták megragadni. Mivel elemzésünkben az elsődleges szóbeliség nyelvi leírására teszünk kísérletet, a fenti dichotómiák közül azokra támaszkodunk majd, amelyek nyelvi jellegűek, vagy amelyeknek egyebek mellett nyelvi vonatkozásaik is vannak.

Finnegan első dichotómiája az *auditív-vizuális*. Kézenfekvő, hogy a szóbeliség létformája az akusztikum — ez ma is így van. A kérdés az, hogy különbözött-e az elsődleges szóbeliség nyelvének akusztikuma a mai nyelvé-től.

1.4. A nyelvi akusztikum az elsődleges szóbeliségben

Mielőtt rátérnénk a nyelvi akusztikum vizsgálatára, talán érdemes néhány szót szentelni annak a kérdésnek, miért éppen a hang vált az emberi kommunikáció fő hordozójává.

1.4.1. Miért akusztikus jelrendszer lett az ember fő kommunikációs eszköze?

A kérdés nem éppen alaptalan, lévén hogy az emberi érzékelésben egyértelműen a látás játssza a főszerepet, s ez valószínűleg így volt a legrégebbi időkben is. Már Platón azt írja, hogy „a látás a legélesebb a testen át érkező érzékeléseink közül” (PLATÓN 1983, 527); Arisztotelész Metafizikájának első mondata ez: „Valamennyi érzékünk közül csak a látásunkban bízunk.” Bő kétezer esztendővel később a nyelvész Saussure is úgy találja, hogy „az egyének legtöbbjénél a vizuális benyomások tisztábbak és tartósabbak, mint az akusztikaiak”. (SAUSSURE 1967, 45) Ugyanakkor a szóbeliség–írásbeliség kérdéskörét tanulmányozó kultúrfilozófusok nagy része Innistól kezdve McLuhanen át Ongig a hallást a látásnál természetesebb, emberközelibb érzékelésmódnak tekinti. Ong a 4. századbeli milánói Szent Ambrust idézi, aki szerint „a látás gyakorta megtéveszt, a hallás viszont bizonyosságot nyújt”⁵. (ONG 1967, 53; vö. CHANDLER* 1994)

Hogyan is áll akkor a helyzet? Ha az ember legfontosabb érzékelési módja a látás, miért hangokból építette fel legfontosabb kommunikációs eszközét, a nyelvet?

⁵ „Sight is often deceived, hearing serves as a guarantee.”

Nem zárható ki, hogy mintegy „jobb híján” alakult így; Saussure úgy látja, hogy az akusztikus jelek használatát „a természet kényszerítette ránk”. (SAUSSURE 1997, 41) A tökéletes kommunikációs eszköz az lett volna, ha a tudattartalmak eredeti impulzusok formájában jutnak el egyik ember tudatából a másikéba, vagy a kommunikáló ember olyan — analóg — jelek létrehozására lett volna képes, amelyek a vevő érzékszerveiben valóban kiváltják a feladó által kódolt ingert. (Manapság az ún. „virtuális valóság” ezt kívánja megvalósítani.) Mivel nemhogy ilyen „szuperjelek”, de még kellően variatív és jól továbbítható vizuális jelek létrehozására sem volt képes az ember, jobb híján az akusztikus jelekre szorult rá. (Persze az akusztikus jeleket vizuális jelek — gesztusok, mimika stb. — kísérték: erről bővebben az 1.5. alatt lesz szó.) Az akusztikus kommunikáció bizonyos szempontból előnyösnek is bizonyult: a hangadás semmilyen más tevékenységben nem gátolta az embert (legfeljebb némileg az evésben), továbbá a hangjelek terjedése független volt a fény- és terepviszonyoktól.

1.4.2. A nyelvi akusztikum szerkezete

A nyelvi akusztikum szerkezetének vizsgálata során kiindulópontul természetesen csupán a jelenleg ismert nyelvek szolgálhatnak. Ahhoz, hogy az elsődleges szóbeliség nyelvének az akusztikus jellemzőiig eljussunk, meg kell próbálnunk a mai nyelvekről „lehántani” azokat a változásokat, amelyeken feltételezésünk szerint az írásbeliség hatására mentek át. Ez természetesen igen kockázatos vállalkozás, amely jellegénél fogva könnyen csábít megalapozatlan spekulációkra. Más lehetőségünk azonban nem lévén, mégis ezzel az úttal kell megpróbálkoznunk.

A nyelvi akusztikum szegmentális és szuprasegmentális elemekre bontható. A szegmentális elemek az ún. ‘testes’ elemek: ezek *diszkrét*, digitálisan is rögzíthető jelek, amelyek egymás oppozícióiként megragadhatók, jellemezhetők. Tulajdonképpen a beszédhangokról — pontosabban a jelentésmegkülönböztető szereppel bíró fonémák kévéjébe kötött beszédhangokról —, illetve az ezekből felépülő szavakról van szó. A nyelv szegmentális elemeit a betűírás viszonylag pontosan tudja rögzíteni.

A szuprasegmentális nyelvi elemek ‘testetlenek’, s szemben a szavak *statikus* és *digitális* jellegével *dinamikus* és *analóg* természetűek. (PÉTER 1991, 148) Ennélfogva az alapvetően digitális betűírás ezeknek az elemeknek a megragadására nem vagy csak igen korlátozottan képes.

1.4.2.1. Szegmentális (diszkrét) nyelvi jelek

Bár a nyelv keletkezéséről szóló számtalan elmélet többsége egyetért abban, hogy a megszülető nyelv jelszempontból inkább analóg természetű volt, a nyelvi akusztikum bemutatását mégis a digitális természetű akusztikus jelekkel kezdjük azon egyszerű oknál fogva, hogy az írásbeliségen nevelkedett gondolkodásunk számára ezek a jelek viszonylag könnyen megragadhatók.

Mint fentebb már volt szó róla, a nyelv szegmentális (digitális) elemei a beszédhangok, pontosabban az ezekből — mindenekelőtt a gazdaságosságra törekvő írásgyakorlat által — létrehozott „funkcionális fikciók”, a fonémák, illetve az ezekből felépülő szavak.

Bár a magyar nyelvészeti terminológia a szegmentális nyelvi elemeket ‘testes’ elemeknek nevezi, a lényeg itt nem a *testesség*, hanem a *szegmentáltság*, *tagoltság*, *artikuláltság*. A kommunikáló embert egyre bővülő jeligénye rászorította arra, hogy *folytonos* hangjeleit szegmentálja, tagolja, *artikulálja*, a hosszabb *folytonos* jelekből rövidebb, egymástól elkülönülő *diszkrét* jeleket hozzon létre, amelyek kombinálásával könnyebben tudott megkülönböztethető jeleket rendelni egyre szaporodó közlendőihez. (Az *artikulált* [tagolt] szegmentális jelekkel szemben a nyelv szupraszegmentális jelei [intonáció stb.] artikulátlanok, folytonosak; a digitális természetű betűírás ezért nem képes megfelelően rögzíteni őket.)

Fontos ismételten leszögeznünk, hogy az artikulált beszédhangok diszkrét jellege nem teljes: ezt csak a beszédhangokból funkcionális alapon absztrahált fonémákról mondhatjuk el. A beszédhangok konkrét realizálódásában gyakorta felfedezhetők a folytonos jelekre jellemző viszonyítások és hierarchia vonásai. (Pl. egy veszprémi tájszólásban ejtett *e* hangot elszigetelten könnyen *á*-nak hallhatunk — lévén hogy *fonetikailag* tényleg közel áll a köznyelvi *á*-hoz —, ha vele együtt halljuk a tájszólási *á*-t is, az egymáshoz való viszonyuk alapján mindkét hangot könnyen fogjuk azonosítani.)

A fonémák mindazonáltal tisztán diszkrét jelek, s a digitális betűírással jól rögzíthetők, annál is inkább, mivel számuk viszonylag szűk körben mozog: egyetlen emberi nyelvben sem kisebb tíznél vagy nagyobb száznál. Egy tényleges beszédfolyamat valós és minden részletre kiterjedő írásbeli hangtérképének megalkotása azonban még a szegmentális nyelvi elemek vonatkozásában sem egyszerű feladat.

1.4.2.2. Szupraszegmentális (folytonos) nyelvi jelek

A szupraszegmentális — ‘szegmentumok fölötti’ — nyelvi jelek az egyes hangok és szavak prozódiai sajátosságai: erősségi vagy zenei hangsúly, hanglejtés stb. (A nyelv szupraszegmentális eszköztárának áttekintése során a továbbiakban Kassai Ilona Fonetika című könyvére támaszkodunk.)

A nyelv prozódiai elemeit elsődlegesen a zöngés beszédhangok — a magánhangzók és a zöngés mássalhangzók — hordozzák. A diszkrét beszédhangokhoz képest a prozódiai elemek *analóg jel* természetűek, szignifikáns jelkülönbségeiket fokozatokkal képezik, a fokozatok pedig rendezett hierarchia elemei. Ebből az is következik, hogy észlelésük állandó viszonyítás igényel, és értelmezésük egymáshoz képest következik be. Létüket mindekelőtt az indokolja, hogy az elvont nyelvi jeleknek dimenziót adnak az aktualizáció során, kifejező hasonlattal: a csontvázból hús-vér embert alkotnak. (KASSAI 1998, 204)

A szupraszegmentális elemek több eszközzel, illetve ezek kombinálásával hozhatók létre. Három ilyen eszköz van:

I. Hangterjedelem (a beszélő legalacsonyabb és legmagasabb alaphangfrekvencia-értékének a különbsége). Ezen belül szignifikáns:

1. *A hangfekvés* (másképpen: beszéddallam); 3+2 fokozatot szokás megkülönböztetni

- nagyon alacsony (érzelem kifejezésére használjuk)
- alacsony
- közepes (a beszélő leggyakoribb hangmagassága)
- magas
- nagyon magas (érzelem kifejezésére használjuk)

2. *A hangfekvés változásai*

- ereszkedés (ha gyors: *esés*)
- szinttartás
- emelkedés (ha gyors: *szökés*)

(KASSAI 1998, 211)

II. Hangerő (intenzitás)

1. *A hangerő fokozatai*

- erős
- közepes
- gyenge

2. *A hangerő változásai*

- gyengülő
- szinttartó
- erősödő

(És ezek kombinációi: gyengülő-erősödő; szinttartó-gyengülő; erősödő-gyengülő stb.)

III. Az időtartam

Az egyes hangok artikulálására fordított időn kívül igen releváns még a szünetek és az artikulációs idő egymáshoz viszonyított aránya. Ez normál tempójú beszéd esetében 1:2,4-hez (tehát a beszéd *majd harmada* szünet). Sportközvetítésben ez az arány 1:8-ra is változhat (tehát a beszédnek *csak a kilencedrész*e szünet). A szünetet az oxigénfelvétel igénye generálja, de a nyelvhasználatban autonómmá vált és jelentést hordoz.

A mélyebb, egyszerűbb, halkabb és gyér hangsúlyozású beszéd tempója *lassúbbnak* tűnik. (KASSAI 1998, 226) (Tehát az általában hangos, színes hangsúlyozású olasz beszéd nem is olyan gyors, mint amilyennek halljuk; másfelől a női beszéd sem feltétlenül gyorsabb a férfiak beszédénél.)

A fenti három alapvető prozódiai eszköznek a szavak szintjén történő használatában a ma ismert nyelvek meglehetősen nagy változatosságot mutatnak.

Ha a dallamminták — a hangfekvés változásai — egy szón belül jellemzőek, tehát minden szónak megvan a maga önálló dallamképlete, amelyhez önálló jelentés társul, akkor *tonális* vagy *politon* nyelvvel állunk szemben. Ha viszont a szó hanglejtése valamely magasabb rendű nyelvi egységnek (szószerkezetnek vagy mondatnak) van alárendelve, akkor *monoton* nyelvről beszélünk.

A politon nyelvekben a tonémák — zenei ejtésszintek — száma kettő és hat között lehet. A legtöbb politon nyelvet Kelet-Ázsiában és Afrikában találjuk, de Európában is van néhány olyan nyelv, amelyben a hanglejtésnek — bár csupán a szavak egy kisebb része tekintetében — jelentésmegkülönböztető szerep jut. Ezek a szerb és horvát, a litván, a svéd és a norvég. (KASSAI 1998, 211)

Az ismert nyelveknek szinte mindegyike él a *szóhangsúly* eszközével. Ez eshet a szó egy meghatározott szótagjára (mint pl. a magyarban az első szótagra, a franciában az utolsóra, a lengyelben az utolsó előttire), lehet enyhén változó (mint pl. az olaszban és a spanyolban), s lehet igen szeszé-

lyes mozgású (mint pl. az oroszban). A szóhangsúly szerepének súlya függ ezenkívül a hangsúly által realizált kiemelés mértékétől, valamint attól, redukálódna-e a hangsúlytalan szótagok. Ebből a szempontból a magyar nyelvben a szóhangsúly nem játszik kiemelkedő szerepet: a hangsúlyos szótag kiemelkedése mintegy 20-25%-os a hangsúlytalanokhoz képest, s a hangsúlytalan szótagok ejtése nem redukálódik. Az oroszban más a helyzet: a szóhangsúly helye alapvető módon meghatározza a szó teljes fonetikai képét, s változó szóhangsúlyú nyelvről lévén szó, a szavak nem elhanyagolható hányada esetében a jelentését is.

Egyébként a kötött hangsúlyú nyelvekben is függhet időnként a jelentés a hangsúly lététől vagy hiányától: a magyar *de* szó hangsúlytalanul kötőszó, hangsúlyosan módosítószó (*De jót pihentem!*). (KASSAI 1998, 225)

Az akusztikai eszköztár egyes elemeinek bonyolult összjátékára figyelmeztet Kassai Ilona:

„Hallgatólagosan a hangsúlyt a hangerővel, a dallamot a hangmagassággal, a beszédtempót az időtartammal, a szünetet az artikuláció hiányával hozzák összefüggésbe. A helyzet azonban az, hogy a különböző nyelvekben a hangrezgést jellemző fizikai paramétereknek *más-más arányú keverékei* jelennek meg ugyanannak a prozódiai elemnek a képviselőjében. Pl. az *orosz hangsúly* előidézésében nagyobb mértékű az *időtartam* részesedése, mint a másik két tulajdonságé. Ugyanakkor a francia hangsúly észlelésében a *hangmagasság* a döntő tényező, így nem ritka, hogy egy francia mondatban a hangsúlyos szótag kevésbé intenzív, mint a hangsúlytalan, viszont hangmagasságban kiemelkedik. Továbbá az oroszban és az angolban valamely paraméter pozitív értéke mellett „negatív” módon is kifejezésre jut a hangsúly: a nem hangsúlyos szótagok magánhangzóinak minőségi redukációjában.” (KASSAI 1998, 209)

A fentebb említett három alapvető prozódiai eszközt a mondatok szintjén minden ma ismert nyelv használja: ezért gyakran *mondatfonetikai* eszközöknek is nevezik őket. Bár a mondatintonációs dallamok mutatnak közös vonásokat, az egyes nyelvek között jókora eltérések is felfedezhetők: a nyelvkönyvek ezért a kiejtési szabályokon kívül intonációs sémákat is megrajzolnak a tanulók számára — nem sok sikerrel. Az általános tapasztalat az, hogy egy nyelv hangzásvilága csak igen töredékesen sajtítható el könyvből ismeret gyanánt, igazán eredményes csak az a folyamat lehet, amikor nyelvi környezetben utánzással készségként tesszük magunkévá egy adott nyelv

akusztikumát. Az egyes nyelvek közötti különbség igen szembetűnő lehet a mondatfonetikai eszközök markánsága tekintetében: például az orosz vagy az olasz mondatok akusztikus moduláltsága jóval felülmúlja az angol, a francia vagy akár a magyar mondatokét. Érdekes, hogy a kínai nyelv, amely politon nyelv lévén a szavak szintjén maximálisan felhasználja az akusztikus eszköztárat, a mondatfonetika tekintetében viszonylag visszafogott.

1.4.3. A nyelvi akusztikum változásai

A fentiekből világosan kirajzolódik, hogy a nyelvprozódiai eszköztár három nagy csoportja (hangterjedelem, hangerő, időtartam) és ezek kombinációs lehetőségei az akusztikai moduláció jóval szélesebb arzenálját kínálja a beszélő embernek, mint amekkorát bármely ma ismert nyelv használ. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy még a legdallamosabb nyelvek is csupán elenyésző töredékét használják fel a potenciálisan rendelkezésre álló lehetőségeknek.

Tudjuk, hogy a nyelvek minden ízükben folyamatosan változnak, s ezeket a változásokat a történeti hangtan tudománya megpróbálja le is írni. Az alábbiakban ezeknek a változásoknak a fő irányait és legfontosabb kiváltó okait próbáljuk igencsak elnagyoltan áttekinteni. Áttekintésünk során mellőzzük ugyan a megbízhatóság alapját adó részelemzéseket, remélve ugyanakkor, hogy olyan nagyobb ívű összefüggéseket tudunk felmutatni, amelyek a mikrovizsgálatok során természetesen nem rajzolódhatnak ki.

1.4.3.1. Az analóg jelektől a diszkrét jelek felé

Úgy gondoljuk, hogy a nyelvi akusztikum történeti változását az analóg jelekből a diszkrét jelek felé való fejlődés jellemzi. Kiindulási hipotézisünk az a viszonylag széles körben elfogadott nézet, miszerint *a nyelv előzménye az artikulálatlan — folytonos — hangjel volt*, s ebből fejlődött ki a mai nyelv, amelyet alapvetően diszkrét hangjelek struktúrájaként szokás leírni (s az analóg jeleket legfeljebb a diszkrét hangjelek kísérő elemeiként megemlíteni).

Felix Trojant idézve írja Péter Mihály (PÉTER 1991, 137), hogy a „hangos kifejezés” (der stimmliche Ausdruck) fokozatosan elveszítette eredeti reflektoros-szimptomatikus jellegét, akaratlagosan gátolhatóvá és a megfelelő affektív készlet nélkül is produkálhatóvá vált, s így erősen megközelítette a nyelvi funkciót, azaz tágabb értelemben vett jelnek tekinthető.

Állításunkat az alábbi területekről merített érvekkel próbáljuk alátámasztani:

- A) Logikai-elméleti;
- B) Történeti-antropológiai-etnográfiai adatok;
- C) Az egyes nyelvek és írásrendszerek közötti összefüggések;
- D) Az egyes nyelvterületek alfabetizációs szintje és az adott nyelv akusztikus jellemzői között felsejlő összefüggések;
- E) Az elmúlt évtizedek beszélt nyelvi változásaival kapcsolatos vizsgálatok.

A) Logikai elméleti szempontok. Fentebb már esett szó róla, hogy a folytonos hangjelek *mennyiségileg* sem tudták kielégíteni az ember egyre növekvő jeligényét, bármilyen tág lehetőségeket is nyújt az 1.4.2.2. alatt ismertetett eszköztár. Ilyen hangjelekből legfeljebb néhány száz hozható létre, ám még ez a jeligény szempontjából csekélynek tekinthető mennyiség is igen nehezen kezelhető mind a „beszélő”, mind a hallgató számára, hiszen a folytonos hangjelek csupán az egymással alkotott hierarchikus rendszer koordinátaiban nyerik el értelmüket. Egy ilyen „nyelv” használatához egy énekművész hangképző rendszere s mellesleg abszolút hallás szükségeltetne.

Ám még ebben az esetben sem működne a rendszer hatékonyan, hiszen ahhoz, hogy az egy-egy szemantikai egység kifejezésére használt hangjel percepciója biztonságos legyen, annak viszonylag hosszan kellene hangoznia. Ezáltal azonban az idő/információ arány igen rossz lenne, más szóval igen gyatra lenne az ilyen „nyelven” fogalmazott közlemények entrópiája.

A növekvő kommunikációs igény kielégítésére *nem nyílt más mód, mint a folytonos hangjelek artikulálása*, s az így nyert kisebb egységek kombinálása, aminek révén ugrásszerűen megnőtt a létrehozható hangjelek száma. Az artikulálás (tagolás) megjelenésével megtört a folytonos jel egyeduralma, szerepe ettől kezdve fokozatosan csökken, de ez természetesen nem jelenti a folytonos jel teljes elenyészését.

B) Történeti-antropológiai-etnográfiai adatok. Palconcelli-Calzia⁶ hivatkozva írja Zolnai Béla, hogy a fejlődés alacsonyabb szintjén álló nyelvek beszélői között a pusztá mondatmelódia is közvetíthet megértést; fonográf-lemezre felvették egy-egy mondat ejtését, kizárták a felvételtől a szóartiku-

⁶ Palconcelli-Calzia, G.: Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft. Berlin, 1924, p. 105.

lációt, és a lejátszott lemezről az illető nyelvközösség tagjai megértették a mondatot. (ZOLNAI 1957, 137) Hasonló eredményt a modern nyelvekkel ugyancsak nehezen érnénk el, bár a 20. század elején Otto Jespersen még „az érzelmek hőmérőjének”, „a hangulatok barométerének”, sőt „a gondolatok legfinomabb acélból készült bonckésének” nevezi az intonációt.⁷ Arra is felhívja a figyelmet, hogy amikor a közlésben az intonáció „értelme” ellentétben áll a fogalmi jelentéstartalommal, mindig az intonációnak hiszünk.⁸ (Idézi PÉTER 1991, 136)

A görög nyelv történetéből dokumentált bizonyítékaink vannak a szupraszegmentális eszköztár szegényedésére. Falus Róbert írja az ógörög nyelvről:

„... az utolsó három szótag valamelyikére esett az éles vagy dallamosan nyújtó hangsúly. Hangsúlyon nem afféle nyomatékot kell értenünk, mint amely a legtöbb európai nyelvet [...] jellemzi, hanem hangmagassági megkülönböztetést: a kiemelkedő szótag hangzóját kb. egy kvinttel magasabban ejtették [...]. Az időmértékes ritmizálás annyit is jelentett, hogy a verslábak valamelyik — általában hosszú — szótagját erősebb nyomatékkal ejtették ki, s ezt a hangsúlyozást lábdobbantással erősítették. Ebben a ritmizálásban valóban énekként hatott a vers recitálása, hiszen a hangnyomaték ritmikus viszsztatértét a hangmagasság dallamkülönbsége színezte.” (FALUS 1980, 19–20)

A koiné akusztikailag jóval szegényesebb az ógöröghöz képest. Eltűnik benne az ógörögben meglevő különbség a hosszú és a rövid magánhangzók között — ez a folyamat a Kr. e. 3. században kezdődik, s a Kr. u. 3. században válik teljessé. Ezzel egyidejűleg elvész a „hehezet”, s megszűnik a háromféle „kromatikus”, azaz zenei hangsúly (éles, súlyos, hajtott), s helyükbe az egyetlen *dinamikus* hangsúly lép, mely a szó utolsó három szótagja közül bármelyikre eshet. Egy szónak tehát ettől fogva már csak egy hangsúlyos szótagja van, a hangsúlytalan szótagok között semmiféle más hangtani különbség nincsen. (HADZISZ 1971, 14–15)

A görög nyelv esetében a szupraszegmentális eszköztár, az akusztikus moduláltság zsugorodásának egyértelmű bizonyítékaival van dolgunk; a hehezet eltűnése mellesleg a hangjel kontúrosabbá, „diszkréttebbé” válásaként is felfogható. Még inkább figyelemreméltó ez a fejlemény, ha nem feledke-

⁷ Jespersen, Otto: Elementarbuch der Phonetik. Berlin, 1912. p. 81.

⁸ Jespersen, Otto: Lehrbuch der Phonetik. Leipzig–Berlin, 1904. p. 231.

zünk meg arról a körülményről, hogy az akusztikus egyszerűsödési folyamat azt követően — a Kr. e. 3. században — indul el, hogy a görögség körében az írásbeliség „robbanásszerű” elterjedése következik be. Harold Innis írja „*Empire and Communications*” című könyvében, hogy Kr. e. 470-ben még nem volt olvasóközönség Athénban, negyven esztendővel később, 430-ban viszont Hérodotosz már célszerűnek látja, hogy könyv formájában tegye közzé munkáit. Innis Curtiusra hivatkozva hozzát teszi még, hogy a periklészi Athénban „az olvasás általánosan elterjedt volt”⁹. (INNIS 1950, 80–81) Valószínűsíthető az a feltevés, hogy a szupraszegmentális eszköztár zsugorodásában szerepe volt a diszkrét hangjeleket preferáló görög ábécé széles körűvé váló használatának.

Lehetséges, hogy a diszkrétizációs folyamat egy köztes állapotára utal az a tény, hogy az etruszk írás nem tett különbséget a zöngétlen és zöngés zárhangok (p–b, t–d és k–g) között. A jelenséget általában azzal magyarázzák, hogy a hallásuk nem volt elég kifinomult a különbségek érzékeléséhez. (KÉNY 1975, 96) Ez valószínűleg így is van, ám nem valamiféle össznépi fiziológiai defektus miatt, hanem azért, mert a kommunikációs jeligény még nem kényszerítette ki a zárhangok zöngés–zöngétlen elkülönítését. Egyébként a mássalhangzók zöngés–zöngétlen oppozíciója általában nem teljes: a magyar fonéma-rendszerben nincs zöngétlen párjuk például az < m >, < n >, < ny > és < j > hangoknak, a < h > hangnak viszont zöngés párja nincs. Mindazonáltal a < j > zöngétlen (pl. köpj), illetve a < h > zöngés (pl. aha) párja beszédhangként előfordul, mivel azonban ezeknek nincs jelentésmegkülönböztető szerepük, a különbséget nem halljuk

C) Az akusztikum a nyelvtípusok és írásrendszerek tükrében. A ma létező nyelvek közül az akusztikum a legmarkánsabb szerephez az ún. izoláló nyelvekben jut. Ebbe a nyelvtípusba számos nyugat-afrikai és kelet-ázsiai nyelv — köztük a kínai — tartozik. Nem tekinthető véletlennek, hogy az izoláló nyelvek igen nagy arányban egyszersmind tonális nyelvek is, hiszen e nyelveknek nem lévén szegmentális eszközeik a grammatikai funkciók kifejezésére, a szórenden kívül csupán szupraszegmentális eszközökhöz folyamodhatnak.

Hatással van a szupraszegmentális eszköztár alakulására az egyes nyelvek által alkalmazott írástípus is. A *pleremic* típusú (tehát alapvetően szemantikai információt közlő jegyeket tartalmazó) írások nem erősítik fel a nyelvi hangjelek diszkrétizációs folyamatát — lévén hogy az írás legfeljebb igen laza kapcsolatban van a nyelv akusztikus dimenziójával —, tehát ezek-

⁹ ‘reading was universally diffused’

ben a nyelvekben a szupraszegmentális eszköztár szerepe kiterjedtebb marad. Példaként ismét csak mindenekelőtt a kínai nyelvet és írást kell emlétenünk.

Ezzel szemben a *cenemic* típusú (tehát alapvetően fonetikai információkat közlő jegyeket tartalmazó) írások — mindenekelőtt a teljes (ti. magánhangzókat is jelölő) ábécé — a leírhatóság érdekében mintegy kikövetelik a folytonos hangjelek diszkrétté válását. Igen gyakori jelenség, hogy ön-nön digitális természetét követve az egyébként fonetikusnak mondott betűírás a diszkrétizáció tekintetében megelőzi a hangzó beszédet, s etimologikus vagy morfológikus megfontolásból elemeire bontja azt, ami a hangzó beszédben szintetikus. (Pl. az ejtett *mongyuk* helyett *mondjukot* írunk.) Nem ritka azután, hogy az írásban bekövetkezett diszkrétizációt az ejtés is követi: ez a *betűejtés*.

Bár a nyelvművelés természetesen fellép a betűejtéssel szemben, tagadhatatlan, hogy egy olyan folyamatról van szó, amely a magyar nyelvben is legalább százötven éves múltra tekinthet vissza. Az eddigi tapasztalatok szerint az ejtésnek az írásmódhoz való igazodása ideig-óráig fékezhető ugyan, de fel nem tartóztatható. Öt-hat évtizeddel ezelőtt az *l* hangnak az előtte álló magánhangzó megnyújtásával párosult elhagyása (föld — *főd*; dolgozik — *dógozik*) a köznyelvben teljesen általános volt, s a ma helyesnek tartott ejtémódot betűejtésnek tekintették. (TOMPA 1961, I. 104–5)

A teljes ábécéjű írásrendszerek és a döntően szemantikus információt közlő *jelentésrögzítő* típusú írások között sajátos átmenetet képvisel egyfelől a csupán mássalhangzós sémi írás, másfelől a szótagírás. Mivel mindkét írásmód döntő mértékben fonetikai információkat közöl, alapvetően a diszkrét hangjelek rögzítésére van predesztinálva, jellegük azonban nem lévén olyan tisztán digitális, mint a betűírásé, a folytonos hangjeleket kevésbé szorítják vissza, mint a betűírás. A tapasztalat szerint a mássalhangzós írásmódú (arab, héber), illetve szótagíró nyelvek (mint amilyen pl. részben a japán) szupraszegmentális eszköztára gazdagabb, mint a betűíró európai nyelveké.

D) Bizonyos összefüggések mutathatók ki **az egyes nyelvek akusztikus jellemzői és a nyelv használóit jellemző alfabetizációs adatok között is.** Könnyen belátható, hogy az írásrendszer által a C) pont alatt körvonalazott hatás érvényesülése lényeges mértékben függ attól, hogy az adott nyelv használóinak mekkora hányada használja ténylegesen az írást. A leginkább kézenfekvő példa ismét a kínai nyelv lehetne, csak hát nehezen eldönthető, mivel magyarázható inkább a szupraszegmentális eszközök nagy súlya e

nyelvben: az izoláló nyelvtípushoz való tartozással, a logogrammatikus írásrendszerrel, vagy pedig azzal, hogy az írástudatlanság a legutóbbi időkhöz igen széles körű volt: 1949-ben még a felnőtt lakosság 80%-a volt analfabéta. (WANG–LI 1990, 3)

Kína kapcsán egyébként felmerül az a kérdés is, hogy vajon a még „alapfokon” is több ezer írásjegyet tartalmazó rendszer milyen mértékben oka az alfabetizáció nehéz terjedésének, s mennyiben magyarázható alfabetizációs elmaradás a gazdasági fejlettség alacsony szintjével. A fentebb idézett forrás egy másik adata szerint 1988-ra az írástudatlanok aránya a kínai lakosságon belül 20%-ra csökkent — ez azt sugallná, hogy a bonyolult írásrendszer nem gátja az alfabetizációnak. A sok tekintetben hasonló írásrendszerrel rendelkező Japánban a statisztikák 100% közeli alfabetizációt regisztrálnak, e sorok írója azonban személyesen tapasztalta, hogy középfokú végzettségű emberek gyakran akadnak el még az újságolvasásban is. Nem kizárható az a feltételezés, hogy a kelet-ázsiai alfabetizációs adatok olyasféle gyakorlati célú, ám korlátozott írni-olvasni tudást vesznek alapul, amelyet a középkori Itáliában Harvey Graff „*commercial literacy*”-nak („kereskedelmi írásbeliségnek”) nevez. (GRAFF 1987, 56)

Az alfabetizációs adatok és az adott nyelv szupraszegmentális eszköztára esetleges kapcsolatának vizsgálata tekintetében szerencsésebb, ha az európai nyelvekre és országokra korlátozzuk a megfigyelésünket. A feltételezésünk az, hogy az írásbeliség viszonylag hosszabb idejű kiterjedt jelenléte a szupraszegmentális eszköztár erőteljesebb visszaszorulásával jár együtt.

A teljesség vagy a tudományos megalapozottság igénye nélkül hat európai nyelv alfabetizációs adatait próbáljuk egybevetni: az angol, német, orosz, spanyol, svéd és olasz nyelvét. Ezek közül az angol és a német köztudottan szürke intonációjú, az orosz és a spanyol viszont szupraszegmentális elemekben szinte tobzódó nyelv. A svéd esete kicsit bonyolultabb: összhangzását tekintve nem különösebben gazdagon intonált nyelv, viszont ama négy európai nyelv egyike, amelyben a tonalitásnak szerepe van (mintegy 500 szó esetében). Az olasz azért számít különleges esetnek, mert egyes nyelvjárásai igen jelentős különbségeket mutatnak a szupraszegmentális eszköztár alkalmazása tekintetében: északról dél felé haladva egyre dallamosabbá válik a nyelv, s mellesleg egyre nagyobb szerep jut az extralingvális kommunikációs eszközöknek, pl. a gesztusoknak is.

A következő táblázatban összefoglaljuk e hat nyelv használati területének fellelt alfabetizációs adatait:

Az írni-olvasni tudók aránya a felnőtt népesség százalékában:			
<i>Nyelvterület/ Idő</i>	<i>1700 előtt</i>	<i>1700–1871 között</i>	<i>1871 után</i>
angol	25% (1600) ¹	67-70% (1850) ²	95% (1900) ³
német		80% (1850) ⁴	88% (1871) ⁵
svéd	18%, csak olvasni tudók 48% (1690) ⁶	90% (1850) ⁷ , 30% (1850) ⁸	35% (1870) ⁹ , 50% (1870) ¹⁰
orosz		5-10% (1850) ¹¹	19% (1897) ¹²
spanyol		25% (1857) ¹³	50% (1910) ¹⁴
olasz	25-35% (13–14. sz., Firenze) ¹⁵	31% (1871) ¹⁶	62% (1911) ¹⁷

¹ MAZSU 1991,70

² CIPOLLA 1969, 115

³ MAZSU 1991,70

⁴ CIPOLLA 1969, 115 (Poroszország)

⁵ CIPOLLA 1969, 127 (Poroszország)

⁶ JOHANSSON 1981, 179–80; Svédországban a 17. század végétől a lutheránus egyház erőteljes olvasási kampányokat indított, amelyek célirányosan a Biblia olvasására kívánták képessé tenni a hívőket. Ezért a svéd adatokban igen nagy különbség mutatkozik a csak olvasni tudók és az írni-olvasni tudók között. Egyébként a magyar reformációnak is voltak olyan törekvései, hogy az oktatás az olvasástanításra szorítkozzék: 1695-ben Szönyi Nagy István kolozsvári prédikátor olyan könyvet tesz közzé, amely azt ígéri, 12 óra alatt meg lehet tanulni olvasni belőle. (A. JÁSZÓ 1990, 31)

⁷ CIPOLLA 1969, 115; ⁸ Johansson 1981, 179–80: Cipolla adata nyilván az olvasni tudókra vonatkozik

⁹ CHARTIER 1987, 118; ¹⁰ Johansson 1981, 179–80: a jelentős eltérést a két adat között tetézi, hogy Chartier adata sorozási adat, tehát a fiatal férfi népességre vonatkozik, amelynek az alfabetizációs rátája mindig magasabb szokott lenni, mint a teljes népességé

¹¹ HARRIS W. 1989, 23

¹² CIPOLLA 1969, 128 (az adat az Orosz Birodalom európai területeire vonatkozik Lengyelország és Finnország nélkül)

¹³ HARRIS W. 1989, 23

¹⁴ CIPOLLA 1969, 128

¹⁵ GRAFF 1987, 77

¹⁶ CIPOLLA 1969, 127

¹⁷ CIPOLLA 1969, 128

A fenti alfabetizációs adatok legalábbis nem cáfolják az írni-olvasni tudás elterjedtsége és a szupraszegmentális eszköztár nyelvi szerepe közötti fordított korrelációval kapcsolatos feltételezést. Az angol, német, orosz és spanyol nyelv vonatkozásában az összefüggés valósnak látszik. A svéd adatok bizonytalansága és ellentmondásossága pedig különös módon mintegy

1. AZ ÍRÁSBELISÉG ELŐTTI KOR: AZ ELSŐDLEGES SZÓBELISÉG NYELVE

megfelel a svéd nyelv akusztikus „kétarcúságának”, annak, hogy miközben a nyelv összhangzása nem kiemelkedően dallamos, több száz szó esetében a hanglejtés jelentésmegkülönböztető szereppel bír. Az egyoldalúan receptív, „féloldalas” svéd alfabetizáció nem igazán interiorizált, lélektanilag felszínes; az olvasás folyamata — szemben az írásával — nem követeli meg a nyelvi anyag diszkrét jelekre bontását. Éppenséggel ennek a fordítottjáról van szó: az olvasó ember a digitális betűk diszkrét jeleit szintetizálja az analóg jelleg irányában elmozdulva. Tehát míg az írásra az *analóg (folytonos) fi digitális (diszkrét)* mozgás jellemző, addig az olvasás a *digitális (diszkrét) fi analóg (folytonos)* irányultsággal írható le. Mindenesetre ha csak az írni tudás adatait vesszük figyelembe, akkor a svéd nyelv is jobban beleillik az alfabetizációs szint és a szupraszegmentális eszköztár nyelvi szerepe közötti összefüggéssel kapcsolatos hipotézisbe.

Az olasz nyelv esete különleges, mivel a középkori viszonyok közötti kiugróan magas firenzei írni-olvasni tudás átmeneti jelenségnek bizonyul, az itáliai alfabetizáció jelentősen visszaesik a 16–17. században. (GRAFF 1987, 189) Tekintettel arra, hogy az olasz nyelvterületen a nyelvjárások mind a mai napig világosan elkülönülnek egymástól — s a szupraszegmentális elemek szerepét illetően számottevő eltéréseket mutatnak —, érdemes tartományonként is szemügyre venni az alfabetizációs adatokat:

Az írni-olvasni tudás mértéke				
a 6 évnél idősebb itáliai lakosság körében tartományonként (%)				
Tartomány/Év	1871	1881	1901	1911
Piemont	58	68	82	89
Liguria	44	56	74	83
Lombardia	55	63	78	87
Velence	35	46	65	75
Emilia	28	36	54	67
Toscana	32	38	52	63
Marche	21	26	38	49
Umbria	20	26	40	51
Lazio	32	42	56	67
Abruzzi	15	19	30	42

Campania	20	25	35	46
Apulia	16	20	31	41
Basilicata	12	15	25	35
Calabria	13	15	21	30

(CIPOLLA 1969, 19)

Északról dél felé haladva az alfabetizációs adatok jelentős romlást mutatnak, olyannyira, hogy Calabria 1911-es alfabetizációs szintje alig több mint fele az északi Piemont 1871-es értékének. S aki végigautózza az Appennini-félszigetet, annak különösebb nyelvészeti ismeretek nélkül is feltűnik, hogy minél délebbre jut, annál „éneklőbb” lesz az olasz beszéd. A szupraszegmentális nyelvi elemek és az alfabetizációs szint között feltételezett fordított összefüggésnek az Itálián belüli adatok sem mondanak ellent.

E) Az elmúlt évtizedek beszélt nyelvi változásaival kapcsolatos vizsgálatok. Az elmúlt mintegy háromnegyed évszázad — korábbi időszakokból ilyen dokumentumok nem állnak a rendelkezésünkre — hangdokumentumainak a vizsgálata arra utal, hogy a beszélt nyelv akusztikai moduláltságának a csökkenése ilyen viszonylag rövid időszak alatt is érzékelhető. Wacha Imre *Az ember tragédiája* 1937 és 1983 között színre vitt hét előadásának a hangfelvételeit vetette össze, s arra a következtetésre jutott, hogy az 1972-es, 1977-es és 1983-as rendezésekből a beszéddallamnak a korábbi színrevitelekben még egyértelműen meglevő uralkodó jellege teljesen eltűnt; a beszéddallam már nem az értelmezés helyettesítője, hanem az értelmezés (a logikai hangsúlyozás) kísérője. Nem a dallam és a ritmus viszi a szöveget, hanem az értelmezést kíséri a beszéddallam. (WACHA 1990, 202–204)

Wacha megfigyeli még, hogy a korábbi változatoknál az érzelmek, indulatok ereje elmossa az értelmezés hibáit, a későbbi, racionálisabb változatoknál ezek feltűnőbbek, mert a logikus hangvétel felerősíti a félreértéseket. Megállapítja ugyanakkor, hogy a racionálisabb változatokban kevesebb a félreértés. (Uo.)

Egyébként úgy tűnik, korunkban tovább csökken a beszéddallam észlelésének a képessége is. Egy harminc évvel ezelőtt végzett vizsgálat során egyetemi hallgatóknak még mintegy négyötöde sikerrel ismerte fel a Pécsi Sándor színművész által 28 változatban elmondott *Nyolc óra* rövidke mondat jelentéstartalmát. (MOLNÁR 1990, 111–117) Két évtizeddel később 23 változatos intonációjú (1 kijelentő, 13 kérdő és 9 felkiáltó/felszólító) mondat hangmenetét a megkérdezett 355 hallgatónak már csak alig harmada volt ké-

1. AZ ÍRÁSBELISÉG ELŐTTI KOR: AZ ELSŐDLEGES SZÓBELISÉG NYELVE

pes felfedezni. (FÖLDI 1990, 35–44) Az intonáció — a folytonos nyelvi jelek — percepciójának a képessége tehát időközben jelentősen romlott. Nem állítható biztosan, de nem is zárható ki, hogy ez a jelenség összefüggésben áll azzal, hogy a szóban forgó időszakban az írásbeliség a népesség egyre nagyobb hányada számára vált a mindennapi élet szerves részévé.

Az intonáció egysíkúbbá válásáról tanúskodnak a magyar beszéd tempójának változásával kapcsolatos mérések is. 1909-ben Gombocz Zoltán megmérte a *tát* — *tátog* — *tátogat* — *tátogatók* — *tátogatóknak* szavakban a magánhangzók ejtési időtartamát, s ezt a kísérletet 1965-ben Tarnóczy Tamás megismételte. A két mérés eredményeit az alábbi táblázatban foglaltuk össze. (A számadatok ezredmásodpercben vannak kifejezve, és csak a magánhangzókra vonatkoznak!)

1909	242	118				<i>Összesen: 360</i>
	tá	tog				
1965	180	155				<i>Összesen: 335</i>
1909	209	94	109			<i>Összesen: 412</i>
	tá	to	gat			
1965	140	95	115			<i>Összesen: 350</i>
1909	190	79	87	221		<i>Összesen: 577</i>
	tá	to	ga	tók		
1965	120	85	105	130		<i>Összesen: 440</i>

Az adatok egyfelől az ejtési idő mintegy 20 százalékos csökkenéséről, tehát a beszéd gyorsulásáról tanúskodnak: ez már önmagában is a beszédhangok diszkrét jellegének a megerősödését mutatja, hiszen a csökkenő ejtési idő csak az egyes beszédhangok tisztább elkülönülése révén lehetséges. Megmutatkozik az adatokból a moduláció tompulása is: a szavak egyes magánhangzóinak az ejtési ideje közötti különbség mérséklődik, ráadásul ez a mérséklődés nemcsak a hosszú magánhangzó megrövidüléséből, hanem a rövid magánhangzók megnyúlásából is adódik. Mindez egyértelműen a nyelvi prozódia szürkülését jelenti. (KASSAI 1993)

Vértes O. András számításai szerint a beszédgyorsulás sokkal jelentősebb: ő korabeli gyorsírói jegyzetek tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a magyar beszédsebesség 1869-ben 2–2,3 szótag/másodperc (5–5,75 beszédhang/másodperc) volt, 1889-ben 3,6 szótag/másod-

perc (9 beszédhang/másodperc), 1924-ben pedig 4 szótag/másodperc (10 beszédhang/másodperc). (Idézi GÓSY 1997, 131) Gósy Mária további számításokat végez, s eredményei *szó/perc*ben kifejezve a következő sorozatot mutatják az elmúlt 130 év alatt: 1869 — 26, 1889 — 44, 1924 — 49, 1960 — 54, 1995 — 65. (GÓSY 1997, 132) Ez azt jelenti, hogy a beszédtempó két és félszeresére gyorsult, ami csak úgy következhetett be, ha egyszermind a szegmentális nyelvi jelek tekintetében a percepciós képesség is hasonló mértékben finomodott, javult. Úgy tűnik tehát, hogy a szóbeli nyelvhasználatban — mind produktív, mind receptív tekintetben — folyamatosnak tekinthető a szegmentális nyelvi jelek előtérbe kerülése a szupraszegmentális jelek rovására.

Ugyanakkor a fenti tendenciával ellentétes irányú jelenség érhető tetten a legutóbbi időben egyre inkább elterjedő ún. *énekítő beszéd*ben. Kérdéses, hogy ez az elsősorban a fiatalok nyelvhasználatában felbukkanó sajátosság összefüggésbe hozható-e az írásbeliség tapasztalható visszaszorulásával. (Az írásbeliség visszaszorulásáról a 7. fejezetben lesz szó bővebben.)

1.4.3.2. Akusztikum és nyelv a köztudatban és a nyelvészetben

Bár a romantika beköszöntével nagyjából egy időben létrejövő modern nyelvtudomány az őt szülő kor szellemének megfelelően kezdettől fogva a beszélt nyelv primátusát hirdette, a digitális betűírás bázisán működő nyelvészet nem tudott mihez kezdeni a nyelv hangzó oldalával. Még a nyelvi akusztikum diszkrét jeleiről, a beszédhangokról sem igazán vett tudomást, így fordulhatott elő az, hogy Jakob Grimm német leíró nyelvtanának hangtani fejezete fölé az írta címként: *Buchstaben* („Betűk”). Nyelvész ma már nem követ el ilyen hibát, de általános és középiskolai magyartanárok folyamatos küzdelmet folytatnak annak érdekében, hogy tanulóikat ráébresszék az írás részét képező betűk és a szóbeli nyelvhasználat alapelemeiként funkcionáló beszédhangok különbségére.

A nyelvészet hosszú időn keresztül még kevésbé tudott mihez kezdeni a grafikus jelekkel igazán megbízható módon megragadhatatlan szupraszegmentális akusztikummal. Csak a műszaki fejlődés legutóbbi néhány évtized-

beli fejlődése hozta létre azt az eszköztárat, amely lehetővé tette a nyelvi közlés analóg jelrétegének az egzakt vizsgálatát.¹⁰

Jelentőséggel bír az a körülmény is, hogy modern nyelvtudomány előzményeit az oktatási célú grammatikák képezték, s írott szövegeken alapultak. A régi görög nyelvtani hagyomány a homéroszi szövegek lejegyzését követően indul, s Pānininak a Kr. e. 5. vagy 4. században készült szanszkrit nyelvtana is írott szöveganyag meglétét sejteti. (RAIBLE 1994, 3) Ezek a grammatikák többnyire egyáltalán nem foglalkoztak a nyelv prozódijával, mivel nem is volt szükség rá: a tanulók anyanyelvük intonációját nem az iskolában tanulták, a latin nyelv tanulásakor pedig értelemszerűen elsőbbséget élvezett a szókészlet és a gazdag alaktan elsajátítása. (Arról nem beszélve, hogy a középkor századaiban a már anyanyelvi beszélőközösség nélkül létező latin nyelvnek nem is voltak intonációs mintái.)

Nem csoda tehát, ha se szeri, se száma az olyan eseteknek, amikor a nyelv szupraszegmentális elemeit valójában nyelven kívülinek tekintik. Péter Mihály idézi Dwight Bolingert, aki az intonációt szép metaforával a nyelv „félíg szelídített szolgálójának”¹¹ nevezi. (PÉTER 1991, 137) A metafora szép, csak az a baj vele, hogy nem igaz; ha igaz lenne, ez azt jelentené, hogy az intonáció *nem része* a nyelvnek.

Hunyadi Lászlóval lényegében ugyanerről vitatkozik Péter Mihály (PÉTER 1991, 148): „... nem érthetünk egyet Hunyadi László felfogásával, aki szerint »a beszéd is rendelkezik zenei struktúrákkal [ti. dallammal, ritmussal, hangsúlyokkal — P. M.], amelyek saját rendszerükből kilépve nyilvánulnak meg« (HUNYADI 1981, 370)¹². Az intonáció ugyanis nem »lép ki« a nyelvi rendszerből, hanem elidegeníthetetlen alkotórésze annak. Az a megállapítás sem helytálló, hogy »ezek a szavakba nem önthető gondolatok [ti. intonációs jelentések — P. M.] megkerülik az élő beszéd szintjét.« (Uo.) Ellenkezőleg: az élő beszéd éppen általuk nyeri el teljes értelmét. Az intonáció nem »idegen test« a nyelvben. Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyelv heterogén jelek rendszere, s e jelek egyik típusa lényeges hasonlóságot, ha nem is teljes azonosságot, mutat a zenei jelekkel.”

Ez a hasonlóság, valamint az a tény, hogy a zene nyelve internacionális, nem kerülte el az egyetemes nyelvertervezetek készítőinek a figyelmét sem. 1866-ban jelent meg Jean-François Sudre Solresol nevű nyelvertervezete. A hét skálahang felhasználá-

¹⁰ Az ilyen irányú kutatások eredményeinek zöme az Egyetemi Fonetikai Füzetek című sorozatban jelenik meg. A modern kutatások kitűnő összegzését nyújtja Kassai Ilona Fonetika című kézikönyve, amelyre a jelen munka megírása során is folyamatosan támaszkodunk.

¹¹ 'a half-tamed servant of language' — Bolinger, Dwight: Around the Edge of Language: Intonation. Selected Readings. Ed. by Dwight Bolinger. Penguin Books, 1972.

¹² Hunyadi László: Nyelv és zene. = Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.): Kultúra és szemiotika. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. p. 365–370.

sával és kombinálásával Sudre 7 egy szótagú, 49 két szótagú, 336 három szótagú 2268 négy szótagú stb. „szót” hozott létre. (Свадост 1968, 93–94; DR. SZERDAHELYI 1977, 115–123; Eco 1998, 289–90) A látszattal ellentétben azonban itt sem arról van szó, hogy a szupraszegmentális nyelvi elemek önálló életre kelnek: a nyelvi jelek diszkretizációja itt is megtörténik, azzal a különbséggel, hogy a nyelvi akusztikumnak a három közül csupán egy dimenziója — a hangterjedelem — hasznosul. Karinthy Frigyes Faramido (1916) című regényében a képzeletbeli ország nyelve lényegében Sudre elvei alapján épül fel.

David Crystal álláspontja viszont maradéktalanul elfogadható, mert végre „megadja az intonációnak, ami az intonációé”. Szerinte az emberi beszéd egy *verbális* (azaz szegmentális) és egy *vokális* (azaz szupraszegmentális) csatornán továbbít információkat: a vokális csatorna egy természetes, „nyelv előtti”, illetve paranyelvi, gesztusjellegű kód szolgálatában áll különféle „jámulékos”, többnyire emocionális és attitudinális tartalmak továbbítására. Crystal az intonáción belül elkülönít még egyfelől „prozodikus” és „paralingvális”, másfelől „grammatikai” és „attitudinális” jegyeket. (Idézi PÉTER 1991, 137)

1.4.3.3. Az elsődleges szóbeliség akusztikus jellemzői

Az írásbeliség előtti nyelv akusztikus jellemzőit illetően gyakorta felmerül az énekhez való hasonlítás. Zolnai Béla kétségbe vonja W. Wackernagelnek azt a feltételezését, miszerint „az ősi időkben beszéd és ének lényegileg egyek voltak”. (ZOLNAI 1939, 10). Nyíri Kristóf úgy gondolja, hogy az elsődleges szóbeliség nyelve énekszerű, kántáló lehetett. (NYÍRI 1998, 13) Az elsődleges szóbeliség nyelvének jellemzésére mai fogalmaink közül az ének mellett egyébként még a vers is felmerülhet.

Le kell szögeznünk, hogy az alapvető jellemzők tekintetében az elsődleges szóbeliség nyelve ugyanolyan volt, mint a mai nyelv: *analóg jellegű folytonos jelek és digitális jellegű diszkrét jelek heterogén rendszere*. Különbőség az írásbeliség előtti nyelv és a mai nyelv között a két jeltípus egymáshoz viszonyított arányában keresendő: az írásbeliség előtti nyelvben az analóg jelek súlya a mainál jóval nagyobb volt.

Ami az **éneket** illeti, Wackernagelnek akár igaza is lehet: az elsődleges szóbeliségben az ének és a beszéd nem különült el élesen, mivel hogy a mai fogalmaink szerinti ének nem létezett. Ugyanakkor igen valószínű, hogy az elsődleges szóbeliség nyelvhasználatán belül a hangterjedelem (hangmagasság) eszközével való modulálás tekintetében volt funkcionális megoszlás:

valószínű, hogy a valamilyen okból fontosabb, az emlékezet számára megőrzendő szövegek (hagyományok, vallási szertartások, törvények stb.) hangterjedelem szerinti moduláltsága nagyobb volt a köznapi közleményekénél, mindazonáltal a moduláltabb és a kevésbé modulált nyelvi anyagok a nyelvhasználók érzékelésében nem alkottak külön kategóriát.

A mai fogalmaink szerinti **ének** annak következtében jött létre, hogy a növekvő jeligény nyomán kibontakozó diszkretizációs folyamatban az analóg jelek visszaszorultak a köznapi közleményekben, miközben a fentebb említett szövegek egy nagyobb amplitúdójú moduláltságot őriztek meg. Amikor a kétfajta szövegek közötti modulációs különbség mértéke elért egy bizonyos értéket, a nyelvhasználók külön-külön kategóriába kezdték sorolni a hangszín tekintetében gazdagabban, illetve a szegényesebben modulált szövegeket. A két kategória létrejöttével elindult a polarizációjuk is: a hangszín szerinti moduláció egyre inkább tudatosult mint a fokozott és különleges hatások kiváltására alkalmas eszköz, s a korábbinál egyre jobban modulált szövegeket hoztak létre — ez lett az *ének*. Másfelől valószínűsíthető, hogy az *ének* – *köznapi szöveg* oppozíció serkentőleg hatott ez utóbbinak a hangterjedelem tekintetében már folyamatban lévő egyszerűsödésére is.

Természetesen a jelek szempontjából az *ének* is heterogén rendszer: mind folytonos, mind diszkrét jeleket találhatunk benne. A mai fogalmaink szerinti *énekben* az analóg és a diszkrét jelek súlya nagyon különböző lehet. A *szanzonban* az analóg jelek (a hangszín és változásai) „másodhegedűsként” vannak jelen — a főszerep a diszkrét jelekben megjelenő fogalmi tartalomé. Ezzel szemben az operááriában a diszkrét jelekbe ágyazott szöveg szorul háttérbe, olyannyira, hogy a diszkrét jelsort is analóg jelként apperceptáljuk, a szöveget nem is okvetlenül akarjuk érteni.

Az elsődleges szóbeliség nyelvének akusztikumát általánosságban nem jellemezte az a szervezettség sem, amely a mai fogalmaink szerinti **versnek** a fő tulajdonsága. Az akusztikus szervezés eszközét — a hangterjedelem szerinti erőteljesebb moduláláshoz hasonlóan — valószínűleg szintén csupán a közösség számára fontosabb szövegek esetében alkalmazták, amelyeket emlékezetessé, könnyebben felidézhetővé kívántak tenni. (Erről bővebben az 1.6. alatt, az elsődleges szóbeliségre jellemző szövegsajátosságok számbavételénél lesz szó.) A nyelvi anyag versszerű akusztikus szervezésének két fő dimenziója az *időtartam* (némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy ez jellemzi az időmértékes verselést) és a *hangerő* (*intenzitás*), amely pedig a hangsúlyos verselés jellemzője. De jut szerep a *hangterjedelemnek* (*hangszínnek*) is, például a rímek tekintetében.

Az *ének* és a *vers* közötti elvi különbség lényegét az adja, hogy míg az *ének* architektúrája — a diszkrét jelekre való támaszkodás mellett — az analóg jelek dimenziójában épül, a klasszikus értelemben vett *vers* bázisát a

diszkrét jelek adják, s az analóg eszköztár csupán kísérő elemként színezi ezt az anyagot.

Összegezve elmondhatjuk, hogy az elsődleges szóbeliség mindennapos nyelvhasználatát semmiképpen nem jellemezhetette az a hatás, amelyet a mai ének vagy vers kelt, hiszen ezek létrehozása jelentős intellektuális — és az ének vonatkozásában emellett még *fizikai* — erőráfordítást követel meg, s erre csak különlegesen fontos szövegek esetében kerülhetett sor.

Mindazonáltal az elsődleges szóbeliség köznapi nyelvhasználatának akusztikuma is színesebb, dinamikusabb — akár azt is mondhatjuk: *életelibb* — a mai nyelvénél. Ez a sajátossága azonban nem abból fakad, mintha énekekben vagy versben beszéltek volna az emberek, hanem abból, hogy az írásbeliség előtti nyelvben nagyobb súllyal bíró szupraszegmentális nyelvi elemek folytonos jel voltak nál fogva *dinamikusak*, ezzel szemben a diszkrét jelek természetük szerint *statikusak*. A mai, erősen polarizált énekgörműnk miatt nem igazán szerencsés ezt a nyelvet énekszerűnek nevezni, mert a hasonlítás megtévesztő lehet. Nem szerencsésebb azonban az egyes liturgiákban szokásos kántáláshoz, recitáláshoz való hasonlítás sem.

Igen valószínű, hogy a liturgikus recitálás, kántálás nem az elsődleges szóbeliség mindennapi nyelvhasználatának, hanem a kitértetett szövegek számára fenntartott „emelkedett” nyelvhasználatának az öröksége: a mindennapos nyelvhasználat akusztikuma valószínűleg kevésbé volt attraktív. Nem hihetjük azonban azt, hogy ezek a kántálások, recitációk változatlan formában maradtak fenn évezredek során. Nem is maradhattak, hiszen a hangterjedelem szerinti moduláltság szerinti fokozatok hierarchiája a beszéd és az ének éles szétválása következtében teljes mértékben átrendeződött. A mai kántáló vagy recitáló nem egy öröklött produkciót ad elő, hanem tudatos törekvéssel megpróbál valamilyen köztes szintet keresni a beszéd és az ének között, nem nagyobb sikerrel, mint amikor egy finnül vagy spanyolul tanuló magyar anyanyelvű ember arra tesz kísérletet, hogy eltalálja a magyarban élesen elkülönülő *s–sz–z* fonématrió valamiféle „középarányosát”.

Metaforák helyett biztonságosabbnak tűnik az elsődleges szóbeliség nyelvhasználatának akusztikus jellemzőit fogalmi úton megragadni:

— az analóg (folytonos) jelekből álló szupraszegmentális eszköztárnak a mainál nagyobb szerepe volt a nyelvben

— ez a szerep az idő múltával lassan de folyamatosan csökkent, s ezzel párhuzamosan nőtt a diszkrét jelek szerepe (bármilyen hangjelölő írásmód megjelenése akkor válhatott lehetségessé, amikor a diszkrét hangjelek súlya elért egy kritikus pontot)

— ez az eszköztár a jelek variálására fizikailag adott három dimenziót (*hangterjedelem, hangerő, időtartam*) nagymértékben kihasználta, s ezzel sajátos polifóniát hozott létre

— a nyelvhasználó közösség számára fontosabb szövegeket, közleményeket a szokásosnál erőteljesebb akusztikus modulációval és szervezettséggel tették emlékezetessé és felidézhetővé.

1.5. A szó az elsődleges szóbeliségben

Elöljáróban rá kell mutatnunk, hogy miközben a szóbeliség és írásbeliség egymással ellentétes fogalmak, egyszersmind egymásnak köszönhetik a létezésüket, kölcsönösen feltételezik egymást. Miként *szolga* nincs *úr* nélkül, *pihenés* *munka* nélkül, *természet* *kultúra* nélkül, ugyanúgy *írásbeliség* sem létezhet *szóbeliség*, *szóbeliség* pedig *írásbeliség* nélkül.¹³ (RAIBLE 1994, 2) Ha ezt a gondolatot folytatjuk, arra a — helyes — következtetésre jutunk, hogy az elsődleges szóbeliség valójában nem is szóbeliség, hanem *a nyelv használatának az egyetlen létformája*, amelynek nemcsak nincs alternatívája, hanem ilyen alternatíva létezősége sem merül fel. Fontos ezt leszögeznünk, mert e nélkül az elsődleges szóbeliségbeli szót óhatatlanul a mai szófogalmunkból próbálnánk levezetni, ezzel pedig ugyancsak tévútra sodródnánk.

Tanulságos itt megemlíteni, hogy a görögben eredetileg nem létezett olyan szó, amely azt jelentette volna, hogy *szó*, csupán szavak sora — *epos*, *logos*, *muthos*, *phatis*, *rhēsis*, *phthegma*, *rhēma* (az utolsó kettő Homérosz utáni szó) — amelyek mind „beszélt hang” jelentéssel bírtak. A szintaktikai kategóriák és beszédrészek csak az ötödik század végén, az alfabetikus írás majdnem három évszázadnyi használatát követően nyertek elnevezést.¹⁴ (Vö. HAVELOCK 1982, 8)

¹³ „There is no *slave* or *servant* without a *master*, no *leisure time* without *work*, no *nature* without *culture*; in the same way *literacy* cannot be conceived of without *orality*, and *orality* not without *literacy*.”

¹⁴ „It is true that Greek originally had no word for a word singly identified, but only various terms (*epos*, *logos*, *muthos*, *phatis*, *rhēsis*, *phthegma*, *rhēma* — the last-two post-Homeric) all signify

Az elsődleges szóbeliségben „a szavak nem jelek”¹⁵ — állítja Ong. (ONG 1982, 75) Fél évszázaddal korábban Thienemann Tivadar így ír erről:

„A primitív nyelvi gondolkodás számára [...] a kimondott szó nemcsak elvont jele, hanem képe sőt része a kifejezett dolognak. A beszéd ekkor még jobban hozzátapadt a konkrét valósághoz, a szójel és a jelölt dolog még nem differenciálódott annyira, mint a későbbi fejlett gondolkodásban. Ami a szóval történik, vagyis amit hangosan kimondunk, az a primitív felfogás szerint a valóságban is megtörténik.” (THIENEMANN 1931, 49)

A szó hangalakjának és jeltárgyának a nyelvhasználó ember tudatában való összeolvadása adja például a tabuszavak létalapját. Egyes észak-amerikai indián nyelvek szókinccse emiatt állítólag szinte évtizedenként nagyrészt kicserélődik. (FLUSSER 1997, 58) De nem kell ilyen messzire mennünk: a bármely európai nyelven folyamatosan születő eufemizmusok létrejöttét ugyancsak a szójel és a jeltárgy latens azonosítása generálja.

Fentebb *összeolvadást* mondtunk, de nem ez a helyes szó. Jel–jeltárgy–jelentés szét sem váltak, a szó szituációba és cselekvésbe ágyazottan hangzik el, s a szó kimondása maga is a cselekvés része: „*Megkeresztellek téged...*” — mondja a pap, miközben cselekszi is, amit mond. Vagy mondja azt, amit cselekszik? Elhagyható bármelyik elem is a szertartásból? Nem, az egész csak így, hiánytalanul érvényes.

Mai fogalmaink szerint a nyelvi jel — mindenekelőtt a szó — áttetsző, transzparens. Figyelmünk a szavak jelentésére irányul, a hangalakjukat általában figyelmen kívül hagyjuk. Csak akkor érzékeljük a hangalakot, ha közte és a jelentés között bizonyos korrelációt fedezünk fel.

John Crowe Ransom hozza fel erre példaként a *the murmuring of innumerable bees* (megszámlálhatatlan méh zümmögése) tennysoni verssort, amelyben a szavak hangalakja és jelentése között összefüggést érzünk, s így a hangalak sem kerül el a figyelmünket. Egy jottányi fonetikai változtatással — *murdering of innumerable beeves* (megszámlálhatatlan ökör lemészárlása) — teljesen megszüntethetjük a hangutánzó effektust. (WELLEK–WARREN 1972, 237) Hasonló példák természetesen magyar szavakkal is hozhatók: míg a *hatyú* és a *báj* szó esetében többnyire érzékeljük az eufonikus hangalakot, a *fattyú* és a *háj* szavakat teljesen transzparensnek érezzük.

Az elsődleges szóbeliségben a nyelvi jel nem lehet soha transzparens, hiszen a mai fogalmaink szerinti jel–jelentés–jeltárgy hármas monolit egy-

‘utterances’ of various type), and that syntactical categories and parts of speech first became subjects of discourse toward the end of the fifth century, after nearly three hundred years of alphabetic usage.”

¹⁵ „words are not signs”

séggként létezik. Ebben a helyzetben tehát nem a mai felfogásunk szerinti szóról beszélünk, s ennél fogva erre a jelenségre csak igen nehezen tudunk alkalmazni olyan fogalmakat, mint pl. *jelentés*. Az elsődleges szóbeliség nyelvi megnyilatkozásai soha nem rögzülnek, keletkezésük pillanatában el is enyésznek. Pedig a jelentés egy-egy hangsor ugyanolyan referenciális céllal történő ismételt használatának során rajzolódik ki, az elsődleges szóbeliségben viszont ugyanaz a szó nem hangzik el kétszer azonos módon, ráadásul a szavak funkcionálásában nem a referenciális jelleg dominál.

Az elsődleges szóbeliségben hiányzik a szavak mai értelemben vett — az írásbeliség eszköztárához kötődő — kodifikációja. A szavak jelentésének sajátos kontrollja egyfajta „közvetlen szemantikai megerősítéssel”¹⁶ történik a valóságos, *hic et nunc* használati szituációban. (ONG 1982, 47) S bár az orális kultúrákra jellemző gondolkodás közömbös a definíciók iránt, egy korlátozott kodifikációt az auditív emlékezet is elvégez, amely a szó konkretizációinak állandó elemeiből létrehoz egy pontosan soha el nem hangzó *absztrakt* szóhangzás-mintát: a nyelvhasználó azután ennek alapján azonosítja az egymástól esetleg jelentősen eltérő konkretizációkat. Ily módon jön létre a *szóhangzások interszubjektív azonossága*. (Vö. INGARDEN 1977, 373)

Hasonló módon történik a *szójelentés* kodifikációja is. Ez a szójelentés a ma megszokotthoz képest jóval elmosódottabb, mondhatni parttalan. Az elsődleges szóbeliségben a szavaknak nincs szótárilag rögzített, pontos jelentésük, s nem is rakódhatnak rájuk olyan történeti jelentésrétegek, amilyenekkel az írásbeliség korszakában gazdagodhatnak. A szójelentéseket hanglejtéssel, mimikával, gesztusokkal kísért konkrét szituációk erősítik meg, és e szituációk együttese határozza meg a szó sajátos denotációját és elfogadott konnotatív használatát is. (GOODY-WATT 1998, 113) Persze a *denotatív* és *konnotatív* terminusok értelme felettébb bizonytalan ebben a nyelvállapotban. A konnotativitás ugyanis csak a denotáció oppozíciójaként nyer értelmet, szilárd denotatív jelentésről azonban az elsődleges szóbeliség viszonyai között nem beszélhetünk, de igazából nincs is szükség rá, ugyanis a szavak soha nem válnak el a kontextustól és a szituációtól, ezek pedig mindig eligazítanak az aktuális jelentést illetően. A korai görög bölcselek munkáiban felbukkanó többes számú névszók — „*panta*”, „*onta*”, „*polla*” —, amelyeket egyaránt „dolgoknak” szoktak fordítani, ezt a jelenséget illusztrálják: ezek a szavak általában gyűjtőnevek, minőségek, viszonyok, események konglomerátumai, amelyekben ezek a jelentésszegmensek még nem különültek el. (Vö.

¹⁶ „direct semantic ratification”

SZÉCSI 1998b, 113) A szójelentéseknek ez az elmosódottsága — az elsődleges szóbeliség sok egyéb nyelvi sajátosságával együtt — az írásos nyelvhasználati formák közül a szépirodalom nyelvében nyer majd sajátos funkciót: erről a 5. fejezetben lesz szó. Egyébként tagadhatatlan, hogy a szóbeli nyelvhasználat — a szókészlet alapos kodifikáltsága ellenére — az írásbeli-nél ma is lazábban kezeli a szójelentéseket.

Az elsődleges szóbeliségben „a szavak nem jelek” — idéztük Ongot. Ong szentenciája kétségkívül a lényegre mutat rá, ugyanakkor eltúlzottnak tekinthető, hiszen a szavak az írásbeliség előtti kor igen sajátos nyelvhasználati viszonyai közepette is bírnak jelfunkcióval, csupán arról van szó, hogy ez a jelfunkció sok tekintetben kezdetleges, nem tekinthető kiteljesedettnek — legalábbis mai értelemben, s főképpen a mai, finoman strukturált fogalomrendszerünkhöz viszonyítva.

Ha ilyen nagy különbség fedezhető fel az írásbeliség nélküli és az írásbeliséggel rendelkező nyelv szófogalma között, felmerül a kérdés, hogy mi a szó igazi otthona: az írás vagy hangzó beszéd? E tekintetben két egymással ellentétes felfogás létezik, az ún. fonocentrizmus (*‘phonocentrism’*) és grafo-centrizmus (*‘graphocentrism’*) (Vö. CHANDLER*)

Ong szenvedélyesen a fonocentrikus — a hangzó szót értékben az írott szó fölé helyező — álláspont képviselője. Nézete szerint az írott vagy nyomtatott „szavak” — az idézőjel tőle való — csupán kódok, amelyek megfelelően tájékozott és jártas személyek számára lehetővé teszik, hogy rekonstruálják a *valódi szavakat*¹⁷. (ONG 1977, 17) Másutt a szó „eredeti, születési lakhelyének” (*‘original and native habitat’*) nevezi a hangot. (ONG 1967, 22) Ugyanebben a könyvben ilyen fejezetcímet olvashatunk: „A denaturált szó — Ábécé és nyomtatás”¹⁸. Mellesleg a könyv — *The Presence of the Word* — alaphangját már a mottóval megadja: „Az elsődleges, a legfontosabb tapasztalatainkra nem a szemünk révén teszünk szert.”¹⁹ A hang iránti vonzalmát egy tanulmányában részletesen is megindokolja, s itt az öt emberi érzéket intimitásuk foka alapján csökkenő skálába rendezi ily módon: *tapintás — ízlelés — szaglás — hallás — látás*. (ONG 1998a, 182)

Csupán érdekességként említjük meg, hogy a hangzó szót éppenséggel érzellemmel telített volta miatt McLuhan a „sátán virágjának” nevezi, s eljátszik a gondolattal, hogy az indulatteli beszéd eltűnése az emberi társadalom életéből a kollektív harmónia és béke korszakát hozhatná el. (MC LUHAN 1964, 84)

¹⁷ „... written or printed ‘words’ are only codes to enable properly informed and skilled persons to reconstruct real words...”

¹⁸ „The Denatured Word — Alphabet and Print”

¹⁹ „Erfahrungen ersten Grades, ersten Ranges, werden nicht durch das Auge gemacht.” (*Eugen Rosenstock-Huessy: Die Vollzahl der Zeiten, 1957*)

1.6. Az elsődleges szóbeliség nyelvezetének a szintaxisa

Ong a szóbeliség ismérvei között elsőként állapítja meg, hogy a szóbeliség „inkább mellérendelő, mint alárendelő” — s ez a mellérendelő jelleg mindegyiknek az alapesetnek tekinthető kapcsolatos mellérendelést jelenti. Mintaként a Teremtés könyvének 1–5. versét idézi egy 1610-es és egy modern fordításban.²⁰ (ONG 1982, 37)

Míg az 1610-es fordításban az *and* kapcsolatos kötőszó tizenháromszor fordul elő, addig az 1970-ben készült modern fordításban mindössze ötször. (Az 1610-es fordítás 78, az 1970-es 77 szövegszóból áll.) Az 1610-es szöveg a héber *we*, illetve *wa* szót mindig *and*-nek fordítja, míg az 1970-es szövegben megjelennek a kapcsolatos viszonynál összetettebb relációk megragadására képes egyéb mellérendelő szerkezetek, az alárendelő szerkezetek, s az ezek kifejezéséhez szükséges új kötőszók is.

Az alábbiakban bemutatjuk a szóban forgó bibliai hely két magyar fordítását is: az 1590-ben megjelent Károli-fordítást, valamint az 1975-ben készült új protestáns fordítást:

Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setéség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett. És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság. És látá Isten, hogy jó a világosság; és elválasztá Isten a világosságot a setéségtől. És nevezé Isten a világosságot nappalnak, és a setéséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel, első nap.

Kezdetben teremtette Isten a mennyet és a földet. A föld még kietlen és pusztá volt, a mélység fölött sötétség volt, de Isten Lelke lebegett a vizek fölött. Akkor ezt mondta Isten: Legyen világosság! És lett világosság. Láttá Isten, hogy a világosság jó, elválasztotta tehát Isten a világosságot a sötétségtől. És elnevezte Isten a világosságot nappalnak, a sötétséget pedig éjszakának nevezte. Így lett este, és lett reggel: első nap.

Az 1590-es magyar fordítás 71, az 1975-ös 68 szövegszót tartalmaz. (Az angol analitikusabb nyelv a magyarnál, innen a kb. 10% különbség.) Az

²⁰ Az 1610-es fordítás: „In the beginning God created heaven and earth. And the earth was void and empty, and darkness was upon the face of the deep; and the spirit of God moved over the waters. And God said: Be light made. And light was made. And God saw the light that it was good; and he divided the light from the darkness. And he called the light Day, and the darkness Night; and there was evening and morning one day.”

A modern fordítás: „In the beginning, when God created the heavens and the earth, the earth was a formless wasteland, and darkness covered the abyss, while a mighty wind swept over the waters. Then God said, ‘Let there be light’, and there was light. God saw how good the light was. God then separated the light from the darkness. God called the light ‘day’ and the darkness he called ‘night’. Thus evening came, and morning followed & the first day.”

1590-es magyar szövegben 12 és található, az 1975-ösben mindössze 5. Ha jobban szemügyre vesszük a modern magyar szöveget, ugyanazt a változást tapasztaljuk, mint az angol szöveg esetében: ott, ahol erre lehetőség van, megfelelő kötőszavak kíséretében megjelennek az alárendelések. A mellérendelés egy dimenziójú konszekutivitását felváltja az alárendelések összetettebb, több dimenziós szövegkonjunktúrája.

A régebbi és új fordítások összevetéséből nyilvánvalóvá válik, hogy az új szövegek bonyolultabb jelentéstartalma „benne van” a régebbi szövegben is, csak éppen nincs nyelviileg kibontva. Szécsi Gábor ezt azzal magyarázza, hogy „az oralitás korának embere ugyanis még nem rendelkezett olyan szintaktikai apparátussal, amely segítségével lehetett volna a komplex logikai összefüggések kifejezésére alkalmas jelentésstruktúrák kialakításában”. (SZÉCSI 1998a, 16) Tehát: az oralitás emberének nemcsak a nyelvi eszköztára hiányzott az Isten kezdeti munkálkodása finomabb összefüggéseinek a megragadásához, hanem „mélystruktúráként” sem léteztek a tudatában ezek a finomabb összefüggések. Számára az egész folyamat releváns eleme egyedül az érzékelhető időbeli dimenzióban jól elhelyezhető egymásutánosság, konszekutivitás volt. S ha belegondolunk, az elbeszélte történetnek tényleg az a legrelevánsabb jegye, hogy Isten *egymás után elvégez bizonyos dolgokat*.

A mellérendelés egyes elemei mind tartalmilag, mind nyelviileg önálló egységek: ha appericiáltunk egyet, a felszíni struktúráját (nyelvi megformálását) azonnal törölhetjük az emlékezetünkéből, az esetek nagyobb részében ugyanezt tehetjük a mélystruktúrával is, csupán a továbbiak szempontjából várhatóan relevanciával bíró tartalmat kell elraktározunk. Az alárendeléseknél ezt nem tehetjük meg: a mellékmondat helyes megértéséhez elengedhetetlen a főmondatnak mint előzménynek az átmeneti elraktározása s egyzersmind készenléti állapotban tartása.

Ez a tevékenység meghaladta az emberi emlékezet teljesítőképességét, s csak az írásbeliség által nyújtott kedvezőbb szövegalkotási és -befogadási feltételek közepette vált lehetségessé a tudattartalom finomabb tagolása, és az így létrejött tartalomelemek és a közöttük burjánzó hierarchiák mind adekvátabb nyelvi megragadása. Addig viszont a nyelvi kifejezés — és vele a gondolkodás — fő jellemzője a mellérendelés, a tudattartalmak egydimenziós kezelése maradt.

Balázs Géza hívta fel a figyelmemet Karácsony Sándornak a mellérendelés és alárendelés oppozíciójával kapcsolatos gondolataira. A német és a magyar nyelv össze-

vetése nyomán Karácsony arra a következtetésre jut, hogy a magyar észjárásnak sokkal inkább a mellérendelés (és a szemléletesség), az indogermánnak pedig az alárendelés (és az elvonás) felel meg. (KARÁCSONY 1985, 287–310; 333–340) Bár Karácsonynak a jelenségből levont következtetései igencsak vitathatók, megfigyelései alapos átgondolást érdemelnének.

1.7. A szöveg az elsődleges szóbeliségben

A szóbeli szöveg fluktuál, csak pillanatnyilag realizálódik, elválaszthatatlan a beszélő embertől, s ráadásul teljes egészében az emlékezetre van bízva. A szóbeli szövegnek csak helyhez és időhöz kötött szövegváltozatai vannak, amelyek mindegyike külön individuumnak számít: hiteles összeveget, amelyből a változatok levezethetők, sohasem konstruálhatunk. A szóhagyomány nem ismer kanonikus szöveget. (THIENEMANN 1931, 50–51)

De amiként a szóhagyományban az egyik előadó sohasem ismétli mindenben a másikat, az íráshagyomány sem teremt két egyforma kéziratot. Az inscriptióban a szöveg még egybeforr a maga egyszeri, esetleges írásos megjelenésével, a kéziratmásolás azonban megbontja a kapcsolatot a szöveg és az írás anyagi megjelenése között, s a szöveg elkülönül anyagától. De nincs két kézirat, amely szövegében teljesen azonos lenne. A kézirat állandósuló szövege *már* nem fluktuál annyira, mint a szóhagyomány „alakuló” szövege, és *még* nem annyira állandó, mint a könyvnyomtatás által sokszorosított szöveg. (THIENEMANN 1931, 87–89)

Elvi szempontból persze még a nyomtatott szöveg állandóságát is lehet vitatni. Ezt teszi Bahtyin, amikor azt mondja, hogy „... két vagy több mondat lehet abszolút azonos egymással (ha egymásra helyezzük őket, egybeeshetnek, mint két geometriai ábra), sőt el kell ismernünk, hogy bármelyik mondat, még az összetett mondat is ugyanabban a formában, végtelenszer megismétlődhet [...], azonban mint megnyilatkozás (vagy a megnyilatkozás egy része) soha nem ismétlődhet meg: mindig új megnyilatkozás áll előttünk (még ha idézet is).” (BAHTYIN 1986, 487–488) (A meghökkentőnek tűnő gondolattal egybecseng korunk „speciális idézeteinek”, a posztmodern szépirodalmi művekben előforduló vendégszövegeknek az esete: a szó szerinti átvétel ellenére csakugyan teljesen új megnyilatkozásként jelennek meg az olvasó előtt.)

Érdekes jelenség az, amikor egy írásban rögzült szöveg kerül vissza a szóhagyomány forgatagába. Ilyenkor szerzőjével együtt elveszíti eredeti alakját is, és fluktuálni kezd, mert „kiki az ő maga elméje csonkaságához és tompaságához csonkítaná és tompítaná a szöveget”, amint ezt Rimay János Balassi Bálint verseinek szóbeli elfajulása kapcsán elpanaszolja. (Vö. THIENEMANN 1931, 69)

A szóbeliség körülményei között is felmerül a szövegrögzítés igénye, mindenekelőtt kultikus szövegek és jogi formulák kapcsán, hiszen itt a szövegállandósághoz erőteljes közösségi érdek fűződött. Az ilyen szövegeket nyilvánvalóan úgy kellett megkomponálni, hogy minél könnyebben és biztonságban emlékezetben tarthatók legyenek. Az ilyen szövegek mindenképpen csak az egyes elemek *mellérendelésével* épülhetnek, markánsan *rendundánsaknak* kell lenniük. Akkor felelnek meg céljuknak, ha át meg át vannak szöve állandó kapcsolatokkal, nyelvbeli formulákkal és variációkkal, mert ami újból és újból ismétlődik és formulaszerűen megrögződik az előadásban, az természetesen nagyobb maradandósággal bír, mint a folyton új szókapcsolatokat teremtő beszéd. (THIENEMANN 1931, 53)

Az ilyen szövegek kapcsán nem kerülhető meg a Derrida-féle „betű előtti írás” fogalma, amely a *parole*-ban a *langue*-hoz való alkalmazkodási kényszert jelenti. Nyilvánvalónak látszik, hogy az ilyen megőrzésre szánt, viszonylagos állandósággal bíró szövegek esetében ez az alkalmazkodási kényszer fokozottnak tekinthető. (Vö. DERRIDA 1991, 53)

Az ilyen szövegeknek fontos kelléke a köznapi beszédet felülmúló akusztikus szervezettség is. Már Arisztotelész észrevette, hogy mindenki könnyebben tanul verset, mint prózát, „mert ritmus van benne, az adja a mértékét”. (RÉTORIKA 1409b) Jakob Grimm mutat rá a germán jogi formulák alliterációkkal és variációkkal átszőtt költői nyelvére: ez a költészet, amelyet az íratlan jog szövegében találunk, nyilvánvalóan nem érzelmi talajból fakad, hanem megmásíthatatlan formákba igyekszik önteni a nyelvet, hogy a jogi szabályozás objektív fennmaradását és érvényét biztosítsa. (Vö. THIENEMANN 1931, 55) Az akusztikusan szervezett kötött forma biztosította azt, hogy a szövegek változatlanul rögzüljenek az emlékezetben. A germán jogban kifejlődött a törvénytmondó, a *loghmaðer* intézménye: az izlandi germánoknál a törvény csak akkor volt érvényes, ha azt a *loghmaðer* legalább minden harmadik év nyarán a nemzetségek gyűlésén elmondta.

Az elsődleges szóbeliség szövegjellemzőit talán Ong foglalja össze a legtömörebben alábbi soraiban:

„Elsődlegesen szóbeli kultúrákban a gondolatok megőrzésének és felidézésének problémáját csak akkor oldottuk meg sikeresen, ha beszéddé könnyen összeálló mnemonikus mintákban gondolkozunk. Gondolatainknak erősen ritmizált, kiegyensúlyozott alakzatokban kell megjelenniük, ismétlésekben vagy ellentétekben, alliterációkban és asszonáncokban, visszatérő jelzős szerkezetekben és más formákban, melyeket mindenfelől újra meg újra hallunk, s ennél fogva könnyen felidézünk. [...] Szó-

1. AZ ÍRÁSBELISÉG ELŐTTI KOR: AZ ELSŐDLEGES SZÓBELISÉG NYELVE

beli kultúrákban [...] rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját.” (Idézi NYÍRI 1998, 13)

Tehát a beszédet létrehozó gondolkodás is más az elsődleges szóbeliségben, mindenekelőtt operacionális, nem alkalmaz általánosító szillogizmusokat, nem érzel logikai azonosságot vagy ellentmondást, konkrét célokhoz, többnyire fizikai műveletekhez kötődik.²¹ „A szóbeli kompozícióra jellemző formulaszerű stílus nem csak bizonyos verbális és metrikus szokásokat képviselt, hanem egy gondolkodásmódot vagy szellemi állapotot is.” (HAVELOCK 1998b, 91)

Az elsődleges szóbeliségre jellemző nyelvhasználati, szerkesztési és gondolkodásmódot a homéroszi eposzokban véli felfedezni Milman Parry. Szerinte a homéroszi költemények jóformán minden sajátossága az alkotás orális metodikájából fakadó költői eljárásokra vezethető vissza. Megállapítja, hogy az Iliászban és az Odüsszeiában előforduló szavaknak csupán kis töredéke nem volt része egyetlen — bizonyos mértékig gépiesen — ismételtetett formulának sem. (Idézi ONG 1998c, 44–46) Valószínűleg a Parryéhez hasonló következtetéseket lehetne levonni a népmesék vizsgálatából is: hiszen éppen a — szerkezeti szinten is jelenlévő — sematikusság, sablonosság tette lehetővé a mesetipológiák összeállítását.²²

Nyelvi vizsgálatokat nem szokás fordításokkal végezni, de talán érdekes lehet néhány adat Deveseri Gábor Iliász- és Odüsszeia-fordításából. A közismert *rózsásujjú* jelző az Iliászban 3-szor, az Odüsszeiában 21-szer fordul elő, minden esetben a *hajnal* szó jelzőjeként. (A *hajnal* szó az Iliászban egyébként 56-szor, az Odüsszeiában 80-szor szerepel összesen.) A *leleményes* az Iliászban 26-szor (ebből 22-szer Odüsszeusz jelzőjeként), az Odüsszeiában 86-szor olvasható (ebből 82-szer Odüsszeusz jelzőjeként: Odüsszeusz neve egyébként összesen 355-ször jelenik meg). A *jóeszű* az Odüsszeiában 58-szor fordul elő — ebből 46-szor mint Télemakhosz jelzője.

Akhilleusz neve 464-szer olvasható az Iliászban, s ebből meglepően kevésszer, csupán 36-szor a *gyorslábú* állandó jelzővel együtt. Az *éjszinű* az Iliászban 26-szor, az Odüsszeiában 33-szor fordul elő — mindkét műben 6-6 alkalommal mint a *vég* szó jelzője.

Az *ily szavakat szól(t)* fordulat az Iliászban 17-szer, az Odüsszeiában 10-szer olvasható; a *mily szó szökkent ki fogad kerítésén?* már-már hapax legomenonnak tekinthető metaforikus kérdés pedig az Iliászban 2-szer, az Odüsszeiában 6-szor szerepel. (Az Iliász egyébként 116 845, az Odüsszeia pedig 92 148 szövegszóból áll.)

²¹ Jack Goody ezt a mai preliterális nyelvek vonatkozásában is kimutatja *The Domestication of the Savage Mind* című munkájában (Cambridge University Press, 1977). (Idézi NYÍRI 1998, 14)

²² S. Thompson állapítja meg: „A verbális úton terjedő népi hagyományok — mesék, legendák, mítoszok — komplexitását is jellegzetes módon korlátozták a szóbeli megőrzés és elbeszélés lehetőségei. Az írás új, bonyolultabb formák létrehozását tette lehetővé.” (Idézi BENCE-KIS 1970, 39)

1.8. Az extralingvális kommunikációs eszközök

Az extralingvális kommunikációs eszközök eredetét tekintve megoszlanak a vélemények. Még ma is él az a nyilvánvalóan ingatag hipotézis, amely szerint a gesztusok a hang mozgásbeli ekvivalensei, az ajakmozgás imitációi. (Vö. BUNAK 1974, 271)

Ebből a felfogásból az következne, hogy a testhelyzettel és -mozgással való kommunikáció a hangkommunikációt követően vagy azzal együtt alakult ki. Valójában ez a kommunikációs mód sokkal régebbi eredetű. A kinetikus közlésmód az állati kommunikációban is jelen van, s valószínű, hogy az ember ezt még állati létéből örökölte.

Ez a kommunikációs eszköztár igen mélyen rögzült bennünk, s a másik két módnál (analóg hangjelek, diszkrét hangjelek) sokkal kevésbé van szándékaink kontrollja alatt, továbbá ez a fajta kommunikáció igényli tőlünk a legkevesebb szellemi erőfeszítést. Talán ezért is van, hogy a hangnyelv erőteljes fejlődése ellenére sem szorult háttérbe. Albert Mehrabian szerint a mai ember szóbeli kommunikációjában a verbális jelek (a diszkrét hangjelek) 7%-os arányban vesznek részt, a vokális hangjeleknek (analóg hangjelek: intonáció) 38% jut, s a közlendők 55%-a extralingvális eszközökkel (gesztusok, mimika, testtartás stb.) nyer kifejezést. (Idézi PEASE 1989, 8) Hasonló adatot közöl Balázs Géza is, aki szerint az extralingvális eszközök súlya a mindennapi szóbeli kommunikációban 65% körüli. (BALÁZS 1998, 24)

Ha az extralingvális eszközök súlya még a mai fejlett nyelv mellett is ilyen jelentős a kommunikációban, jogosan tételezzük fel, hogy az elsődleges szóbeliségnek a mainál lexikailag és szintaktikailag egyszerűbb nyelvének kísérőjeként ez a szerep a mainál lényegesen nagyobb volt.

Az írásbeliség előtti kor kommunikációjában azonban a lingvális és extralingvális kommunikációs eszközök nem váltak el egymástól, még csak nem is tudatosult különböző voltuk: a diszkrét hangjelekből építkező *szó*, a kimondott szó jelentését esetleg döntő mértékben alakító analóg jel természetű *hangszín*, *hangerő* vagy *ejtési időtartam*, illetve a szó kiejtését kísérő *gesztus*, *arc kifejezés* vagy *testtartás* egységes, homogén kommunikációs eszközként működtek. Szerepük az idők során természetesen változott, s ez a változás egyértelműen a diszkrét hangjelek javára történt, de az ún. testbeszédnek még korunkban is igen nagy a szerepe.

1. AZ ÍRÁSBELISÉG ELŐTTI KOR: AZ ELSŐDLEGES SZÓBELISÉG NYELVE

Az extralingvális kommunikációs eszközök — a metakommunikációs nem verbális kommunikációs eszköztár — kutatása alig néhány évtizeddel ezelőtt kezdődött. A jelenség ősi eredetét tekintve ez meglepő, a kutatás nehézségeit figyelembe véve viszont egyáltalán nem az. Az extralingvális kommunikáció is analógiás kódban működik, elemei nem választhatók külön, csak görbékkel fejezhetők ki, amelyek alapvetően intenzitást tükröznek.

R. L. Birdwhistell mégis megkísérelte a nonverbális kommunikáció elemeire bontását, s arra jutott, hogy 33 „kinémá”-ból felépíthető az amerikai ember minden mozgásos megnyilvánulása, aminek csak kommunikatív értéke van.²³ Jelrendszere nem terjedt el, s mostanában az ilyen leírás lehetőségét is kétségbe vonják. (Vö. BUDA 1988, 138) A próbálkozás valóban kétes, nem beszélve arról, hogy a 33 kinéma meglehetősen soknak tűnik, ha meggondoljuk, hogy fonémából is nagyjából ennyi van egy nyelvben. A téma iránti közérdeklődést jól példázza Allan Pease „Testbeszéd” című könyve, amely a nyolcvanas-kilencvenes években több millió példányban kelt el szerte a világon.

Az a tény, hogy a hagyományos társadalmak aprólékosabban szabályozták a nonverbális kommunikációs eszközöket (a kelet-ázsiai embernek például kötelező mosolyognia, ha fájdalom éri), megerősíteni látszik a feltételezést, miszerint az írásbeliség előtti kor kommunikációjában a mainál fontosabb szerep jutott ennek a közlési módnak: Flusser egyenesen úgy véli, hogy az írás megjelenése degradálta segédeszközzé a gesztusrendszert. (FLUSSER 1997, 60) Az is figyelemreméltó körülmény, hogy a gazdag intonációt a mai napig átmentő nyelvek beszélői (olaszok, spanyolok) az átlagosnál többet és markánsabban gesztikulálnak.

Ong azt írja, hogy az elsődleges szóbeliségbeli szójelentés mindig a konkrét használati szituációban körvonalazódott, s ez nem más szavak segítségével történt, mint az írásbeliség korának a szótáraiban, hanem a gesztusok, hanghordozás, arckifejezés és a szituáció egyéb elemeinek a szintetizálódásával. (ONG 1982, 47) Feltehető, hogy az írásbeliség előtti ember számára a kifejező mozgás olyan állandó eleme lehetett a szóképzetnek, mint a modern embernél az íráskép. Számos szokás, frazéma őrzi a szó és a gesztus összeolvadását: a germánok például gesztussal és szóval — „*mit Hand und Mund*” — kötötték a szerződéseket. (THIENEMANN 1931, 53)

Míg manapság a diszkrét nyelvi jelekből építkező szavak inkább a fogalmi jellegű tudattartalmak kommunikálására szolgálnak, az analóg természetű nyelvprozódia és a kinetikus eszköztár inkább a lelkiállapotok, esetleg a tudatban nem is artikulálódott szándékok kifejezésére szolgálnak. (Külö-

²³ Birdwhistell, R. L.: *Kinesis and Context. Essays on Body Motion Communication*. Ballantine Books, New York, 1970.

nösen nagy szerep jut ezeknek az eszközöknek olyan területeken — például a férfiak és nők közötti kapcsolatfelvételben —, ahol a verbális kommunikációt konvenciók szorítják szűk korlátok közé.) Automatikusan folyamodunk a gesztusnyelvhez akkor is, ha a beszédhang útjában valamilyen akadály van (pl. üvegfal), vagy a kommunikációs partner nagyobb távolságra van tőlünk.

Egyes néprajzi adatok a nem is távoli múltból arra utalnak, hogy a nonverbális kommunikációt a régebbi korokban explicit, fogalmi tartalmú jelentéssel is használták.

Összegzés

Az írásbeliség előtti kor — az elsődleges szóbeliség — több tízezer vagy több százezer évet ölel fel, s ezért e korszak nyelve statikusan nem, hanem csak mint az emberi kommunikáció fejlődési *folyamata* írható le.

Feltételezhető, hogy a kommunikációtudomány által elkülönített három kommunikációs jelrendszer: az *extralingvális jelek* (gesztusok, mimika, testbeszéd stb.), a *szupraszegmentális nyelvi jelek* (analóg nyelvi jelek: szó- és mondatintonáció stb.), valamint a *szegmentális nyelvi jelek* (a diszkrét hangjelekből építkező szavak) szerves egységben, összefonódva, egymástól elválaszthatatlanul működtek egészen az írás megjelenéséig.

A fenti három elemnek a kommunikáción belüli súlya folyamatosan változott: a fejlődés az extralingvális jelek *fi* szupraszegmentális hangjelek *fi* szegmentális hangjelek irányával írható le.

Az írás megjelenéséhez a nyelvhasználatnak és a nyelvi fejlődésnek egy olyan, viszonylag magas szintje szükséges, amelyen a nyelvet használó ember gondolkodása eléggé árnyalt ahhoz, hogy ráébredjen a hangzó nyelv térbeli és időbeli korlátaira.

A *cenemic* típusú (fonetikai információt rögzítő) írásrendszerek lehetőségessé válásához a fentiekén kívül az is szükséges, hogy a kommunikáción belül a diszkrét hangjelek használata elérjen egy kritikus szintet.

Az elsődleges szóbeliség utolsó szakaszában létrejön a szövegrögzítésnek és -hagyományozásnak egy sajátos mnemonikus eszközökkel (a nyelvi anyag akusztikus szervezésével, szabályos ismétlésekkel stb.) működő, de korlátozott hatékonyságú technológiája, s ez felerősíti a hatékonyabb technológiák keresésére irányuló igyekezetet.

2. Az írás²⁴

2.1. Megszületésének előfeltételei, okai, céljai

Az írás az emberiség talán legnagyobb és legszélesebb horderejű találmánya. Létrejött csak az ember egy bizonyos intellektuális és társadalmi fejlettségi szintjén lehetséges. „Az intellektus bölcsője a beszéd”, a beszédet — amely az írástalan társadalomban egyenlő a nyelvvel — pedig a kommunikációs igények fejlesztik, alakítják.²⁵ (MARTINET 1967, 178) Ez azt jelenti, hogy az írás megjelenése csak egy viszonylag fejlett nyelvállapotban lehetséges. Egyébként az ember társadalmi szerveződése is csupán egy fejlett nyelv birtokában érhet el olyan szintet, amelyen valós igénnyé válhat, hogy a nyelv segítségével az ember testén kívülre helyeződött tudattartalom térbeli és időbeli hatókörét kitágítsa.

Az írás minden valószínűség szerint a kereskedelem és az államszervezés igényeinek köszönheti a létrejöttét. A kereskedelmi szerződések, megállapodások természetüknél fogva megkövetelték az állandóságot. Nem meglepő hát, hogy a manapság ismert mintegy 750 ezer ékírásos mezopotámiai agyagtáblának a nagyobbik része gazdasági tranzakciókat rögzít. (ONG 1967, 54) Másfelől figyelemreméltó az is, hogy a görög polisz határai kezdetben addig terjedtek, ameddig az emberi hang. Nagyobb államszervezeteket egyszerűen nem lehetett írás nélkül működtetni.

A megszülető írás, a rajzok stilizálódása révén kialakult képirás azonban nem a hangzó nyelvi anyag rögzítését szolgálta, hanem autonóm rendszer, mondhatni egy új *nyelv* volt. Az írás és a nyelv találkozása tulajdonképpen már az írásfejlődés *második* foka. (COULMAS 1992, 253) A hatókörében csupán a tárgyakra korlátozódó képirás révén az írás és a dolgok között közvetlen reprezentációs viszony jött létre, ugyanúgy, mint a hangzó szó és a dolgok között. Ám a képirás, majd ennek fejlettebb, kiterjedtebb hatókörű formája, a fogalomírás (ideogramma) nehézkesen és korlátozottabb körben kezelhető „nyelvnek” bizonyult a szimbolikus hangjelekkel működő hangzó nyelvhez képest. Az írást és a nyelvet egyszerre használó ember a döcögve

²⁴ E fejezet megírása során — az itt szereplő hivatkozásokon túl is — folyamatosan támaszkodunk Florian Coulmas két munkájára (COULMAS 1989 és 1992).

²⁵ „La communication seul façonne la langue”

funkcionáló grafikus rendszer hiányait megpróbálta a hangzó nyelvre támaszkodva pótolni, s elindult a fonetizáció folyamata, amely végül elvezetett a betűíráshoz.

Az írás eredetéről — miként a nyelvről is — kétfajta felfogás létezik. A monogenezis elmélete úgy tartja, hogy az írás valamikor tízezer évnél nem régebben Mezopotámiában jött létre, s azután innen terjedt el. A poligenezis-elmélet legalább hét egymástól független keletkezési hellyel számol. Ezek a következők:

1. Sumer, a Kr. e. IV. évezred vége;
2. Egyiptom, a Kr. e. IV. évezred vége;
3. Égei-tengeri (hettita és krétai), a Kr. e. II. évezred eleje;
4. Kína, a Kr. e. II. évezredben;
5. Elámi, Kr. e. 3000 körül;
6. Indus-völgyi, Kr. e. 2200 körül;
7. Maya, Kr. e. 1. század.

Az utolsó három írást mind a mai napig nem sikerült megfejteni. (COULMAS 1992, 253) A szakirodalom nagyobb része a poligenezis-elméletet találja megalapozottnak.

2. 2. Írásrendszerek

2.2.1. Általános sajátosságok

Az írásrendszerek fejlődése egy absztrakciós folyamatként írható le, amely a konkrét tárgyak reprezentációjától kiindulva a nyelvi jelentés reprezentációján át az elvont nyelvi formák reprezentációjáig ível.

Attól függően, hogy mit reprezentál az írás, az írás építőelemeit — HAAS 1983²⁶ terminusait (*pleremic*, illetve *cenemic*) magyarázva — *jelentésrögzítő*, illetve *hangrögzítő* jeleknek nevezzük. A *jelentésrögzítő* jelek — ilyen a képirás, az ideogramma — kizárólag szemantikai információkat tartalmaznak, fonetikaikat nem. (Ezek a jelek nem nyelvhez kötöttek; a *jelentésrögzítő* írásjegyek biztosítják az akusztikusan igen nagy eltéréseket mutató kínai nyelvjárások fölött a kínai nyelv — grafikus — egységét.) A *hangrögzítő* jelek ezzel szemben kizárólag fonetikai információkat tartalmaznak, szemantikaikat nem. Míg a *jelentésrögzítő* jelek függetlenek a nyelvtől,

²⁶ Haas, William: Determining a level of a script. = Writing in focus. (Trends in linguistics, Studies & monographs, 24), edited by Florian Coulmas & Konrad Ehlich, pp. 15–29. Berlin, Mouton, 1983.

mintegy „átnyúlunk” a nyelven, a *hangrögzítő* jelek valójában a jelek jelei: a szimbolikus hangjelek szimbolikus grafikus jelei. Ezért az írást *metajel-rendszernek* is tekintik. (Vö. HARRIS R. 1994, 42) Ugyancsak e kettős kódoltság miatt nevezi Vigotszkij találó metaforával az írást a *beszéd algebrájának*. (VIGOTSKIJ 1967, 262) A *hangrögzítő* írásrendszereket gazdaságosságuk miatt korszerűbbeknek tartjuk: míg a *jelentésrögzítő* rendszereknek elvileg a valóság minden tárgyára, jelenségére, viszonylatára stb. külön jelet kell alkotniuk, s ez több tízezer jelle is rúghat, addig a *hangrögzítő* rendszerű írásoknak csupán az adott nyelv beszédhangjainak — pontosabban fonémáinak — a grafikus reprezentációját kell megoldaniuk, ezek száma pedig nem több néhány tucattal.

A *jelentésrögzítő* típusú írásrendszereket — a sumer ékírást, az egyiptomi hieroglifákat vagy a kínai írásjegyeket — a szakirodalom korábban nem túl szerencsés módon ideográfiáknak nevezte, mert ez az elnevezést azt sugallta, mintha az írás ideákat, fogalmakat, nem pedig nyelvi egységeket rögzített volna. Ideográfiák ebben az értelemben valójában soha nem léteztek. Szerencsésebb az írásrendszereket aszerint megkülönböztetni, hogy milyen nyelvi szinten működnek, tehát *szavakat*, *morfémákat*, *szótagokat*, *fonémákat* vagy *beszédhangokat* rögzítenek. Ennek alapján *lexikális*, *morfemikus*, *fonemikus* vagy *fonetikus* írásrendszerekről, illetve ezek kombinációjáról beszélhetünk.

Haas rendszerének feltétlenül erőssége az, hogy világosan elkülönül benne az írásrendszerek két alapvető típusa: azok, amelyek szemantikai, s azok, amelyek fonetikai információkat közölnek. Másfelől kérdéses viszont, hogy szerencsés-e a szemantikai információt közlő írásrendszert *nyelvi* szinten működőként kezelni, miközben az figyelmen kívül hagyja a nyelvi jel egyik legfontosabb aspektusát, nevezetesen a hangzásbelit. Fenntartásunk ellenére az írásrendszerek bemutatásánál Haas felosztását és terminológiáját követjük.

A kétfajta írásrendszer általában nem jelenik meg tiszta formában. Például az alapvetően *jelentésrögzítő* típusú hettita írásrendszer alig 400 írásjegyből ötvenet fonetikai információ közlésére, tehát *hangrögzítő* jelleggel használta. (COULMAS 1992, 255) Másfelől a betűíró európai írásrendszereken belül teljesen általános a számjegyek, százalékjel stb. használata, amelyek csak szemantikai információt közvetítenek, fonetikait nem, tehát ezek a jelek *jelentésrögzítő* jellegűek.

Történetileg a *hangrögzítő* jelek a *jelentésrögzítő* jelekből alakultak ki a már említett fonetizációs folyamat révén. A fonetizáció legegyszerűbb formája az volt, amikor az elvont fogalmakat — amelyeknek nem volt ikonikus, képi eredetű jelük — olyan konkrét dolog írásjegyével jelölték, amely nevének a kiejtése hasonlított az elvont dolgot jelölő szó ejtésére. A fonetizáció

azután a több szótagú szavak írásában fejlődött tovább, amikor egy másik szót jelölő írásjegyet — logogrammat — a jelentés figyelmen kívül hagyásával, csupán a hangzás alapján használtak fel szillabogrammaként (szótagjelként) egy több szótagú szó egyik szótagjának a jelölésére. Ennek az útnak a következő mérföldköve az akrofóniai elv alkalmazása, amikor az új szavakat úgy írták le, hogy létező írásjegyeket írtak egymás mellé, azoknak azonban csak a kezdő hangját ejtették ki. Teljesen nyilvánvaló, hogy innen már csak egyetlen lépés van a betűírásig. Egyébként ennek a következménye az, hogy a föníciai ábécé 22 betűjéből 16 közkeletű dolgokkal azonosítható. S mellesleg az is, hogy ez az ábécé kizárólag mássalhangzókból áll, ugyanis ebben a nyelvben csak mássalhangzóval kezdődő szavak voltak.

Ez a folyamat két igen fontos körülményen alapult. Ezek közül az egyik az volt, hogy az ember — a meglehetősen nagy különbség ellenére — felismerte az általa használt két jelrendszer közötti funkcionális hasonlóságot, s a tökéletesebb jelrendszerhez (a hangzó nyelvhez) folyamodott annak érdekében, hogy a tökéletlenebb rendszer (az írás) hiányosságait orvosolja. Pedig az egyik jelrendszer akusztikus volt, a másik grafikus. Az egyik (a nyelv) szinte kizárólag szimbolikus (önkényes) jelekből állt, a másik valahol félúton járt az ikonikus és szimbolikus jelleg között.

A fonetizáció másik előfeltétele az volt, hogy a beszédhangok diszkretizációja, pontosabban ennek a tudatosulása elég magas fokú legyen. Hiszen ehhez az írásjeggyel nem rendelkező szót akusztikus szegmensekre kellett bontani, majd pedig olyan létező szavakat találni, amelyek olyan hanggal kezdődtek, amilyen hangot az új szó fonetikai analízise révén nyert szegmensek megjelenítettek. Ha abból indulunk ki, hogy a szavak még a mai beszédben is sokkal inkább egyetlen folytonos jelként, mint diszkrét jelek soraként hatnak a számunkra, ez a három és fél ezer évvel ezelőtti teljesítmény igen tiszteletreméltó, és nagyon fejlett elemzési képességről tanúskodik.

Az írásrendszerek általában magukon viselik az őket létrehozó nyelv jellemzőit. Amikor azonban az adott írásrendszert egy más típusú nyelv átveszi és alkalmazni kezdi, jelentős változások következhetnek be. Ez történt például akkor, amikor a görögök átvették a sémi típusú föníciai nyelv ábécéjét. A sémi nyelvekben a mássalhangzók képezik a lexikai és grammatikai rendszer alapját, ezért a föníciai ábécé csak mássalhangzókból állt. A görög nyelvben viszont a magánhangzók igen lényeges szerepet játszanak, ezért a görögök egy idő után a görög nyelvben nem létező mássalhangzó-fonémákat jelölő betűket magánhangzó jelölésére kezdték használni — például a fóni-

ciaiban gutturális mássalhangzót jelölő alefet az **a** hangértékében. Ezáltal a *mássalhangzóíró* föníciai írásrendszerből a görögben *teljes ábécé* lett.

A logografikus (szóíró) írásrendszer így vált logoszillabikussá (szó- és szótagíró vegyes rendszerré) az akkádban, a morfemikus-szillabikus kínai rendszer pedig szillabikussá a japánban. (Ismételten fel kell rá hívunk a figyelmet, hogy ezek az elkülönítések nem tiszta rendszereket fednek. A kínai írásjegyek például morfémákat jelölnek, s feltárják ezeknek a nyelvileg releváns belső struktúráját is; lévén azonban ezek a morfémák egyszótagúak, fonetikai szempontból az írásjegyek egyszersmind szótagokat is jelölnek, s például idegen szavak leírásakor a kínai nyelvhasználó szótagjelölőként kezeli az egyébként önálló jelentéssel bíró írásjegyeket. A japán rendszer sem tisztán szillabikus. Nagy számban vannak jelen benne a kínai logogrammak (szójelek), ám a toldalékokban bővelkedő agglutinatív japán nyelv leírására nem volt alkalmas az izoláló típusú kínai nyelv alapján megszületett írásrendszer. Ezért egészült ki a rendszer az egyébként a logografikus kínai írásjegyekből kifejlődött *kana* szótagjelekkel, amelyek segítségével a japán toldalékokat is le lehetett írni.)

Az írásrendszerek egy adott nyelv keretén belül működve nagyfokú stabilitást mutatnak. Jó példa erre az egyiptomi írás, amely mintegy háromezer esztendőn át tipológiaiilag változatlan maradt. (A hieroglifikus, hieratikus és demotikus írás egyaránt *jelentésrögzítő* jellegű volt.) Az egyiptomi írás a tipológiai stabilitás keretei között ugyanakkor egyedülálló lehetőséget ad az írásfejlődés általános folyamatainak, mindenekelőtt a fonetizációs folyamatnak a megfigyelésére. (Vö. COULMAS 1992, 255; KLIX 1985, 201–203)

2.2.2. Az írásrendszerek áttekintése

I. *Jelentésrögzítő (szemantikai információt rögzítő) rendszerek*

A) *Logogrammak + fonogrammak*

Ilyen volt például a hettita hieroglifa-írás. A nem egészen 400 alapvető írásjegyből ötvenet *hangrögzítő* módon hangjelölésre használtak.

Logogramma vagy *logográf* = szót jelölő írásjegy. A szakirodalom jó része a kínai írást — és a belőle kialakult japán kandzsit — is idesorolja, ez azonban problematikus, mivel a kínai írás egy ideografikus (fogalomíró) írásból alakult ki, s számos piktografikus (képírásos) elemet is tartalmaz. (Vö. CRYSTAL 1998, 253)

Fonogramma = „hangot jelölő írásjegy”. A hieroglifikus írásrendszer hiányainak kiküszöbölésére két mód kínálkozott. Az egyik az volt, ha az írásrendszerben nem reprezentált tárgy, fogalom stb. reprezentációjára újabb jelet alkottak. A másik, a *hangrögzítő* rendszer felé előremutató módszer pedig az, ha az új dolog írásjegyét a hangzásbeli hasonlóság alapján a már létező írásjegyek kombinációjával alkották meg.

B) Logogrammák + fonogrammák + determinatívumok

Ide tartozik például a sumer ékírás. Mintegy 2000 elemi írásjegye volt. Miután az akkádok átvették, ez a szám fokozatosan csökkent, s egy időben és helyen csak kb. 200-at használtak közülük. Az egyiptomi írás is ebből a kategóriából való.

Determinatívum = olyan jel, amelynek nincs hangértéke, s konkrét szemantikai értéke sem, de más jelek mellé helyezve segítik az olvasót a szó jelentéssztyálának az azonosításában. (Vö. CRYSTAL 1998, 252) Ilyen determinatívum volt például az egyiptomi nyelvben egy erősen stilizált fül, amely arról tájékoztatott, hogy a megelőző jelsor jelentését az emberi hallás fogalomkörében kell keresni. (Vö. FODOR 1999, 316–317)

C) Morfoszillabikus rendszerek

Az ide tartozók közül legfontosabb a kínai írásrendszer. Mintegy 50 000 alapvető írásjegye van, amelyből egy időben 3–8000 írásjegy használatos. Az alapfokú írástudáshoz mintegy 2000 írásjegy ismerete szükséges.

Morfoszillabikus: mint fentebb már szó volt róla, ebben a rendszerben az egyes írásjegyek szemantikai szempontból morfémákat, fonetikai szempontból szótagokat rögzítenek.

II. Hangrögzítő (fonetikai információkat rögzítő) rendszerek

A) Szillabikus (szótagíró) rendszerek

Ilyen írások a legkorábbi idők óta léteznek, pl. a mükénéi görög írások. Modern példa a japán kana írásrendszer, továbbá a cseroki írás.²⁷ (Vö. CRYSTAL 1998, 253)

²⁷ Crystal a szótagíró nyelvek között említi az Etiópiában beszélt amharát is. Fodor szerint viszont (FODOR 1999, 63–65; 438–441) az amhara nyelv a betűíró etióp (*geez*) ábécét használja. Giljarevskij–Grivnyin (Гилъревскій–Гривнин 1964, 246–247) szintén szótagírónak tudja az amharát, s közli is a Kr. e. 11. században létrejött írás 56 jelét. Katzner (KATZNER 1995, 302–303) Fodorhoz hasonlóan úgy tudja — és a nyelv írásmintáját is eszerint adja —, hogy az amhara az etióp betűírást használja. Az eltérések valószínűleg abból adódnak, hogy a régi szótagírást kiszorítja a betűírás.

A japán *katakana* 75 grafémát tartalmaz²⁸, amelyek közül három más írásjegyekkel összekapcsolódva további 36 írásjegyet képez. A rendszert főleg a japán nyelvbe bekerült idegen (de nem kínai eredetű) szavak írására használják. (Vö. CRYSTAL 1998, 253–255) A japánban létezik egy másik — nyelvileg a katakanánál fontosabb — szótagíró rendszer is, a *hiragana*, amellyel a szavak toldalékait írják. A dolog tehát úgy néz ki, hogy egy névszó tövét a kínai eredetű, *jelentésrögzítő* jellegű megőrző kandzsi írásjeggyel írják, a toldalékait pedig a *hangrögzítő* szótagíró hiraganával. Egyébként mind a hiragana, mind a katakana a kínai írásjegyekből fejlődött ki, csak míg az előbbi közel áll az egyes kínai írásjegyek kurzív („fogalmazó”, tehát valamelyest egyszerűbb) változatához, addig a katakana vonalak elhagyása révén grafikusán jóval egyszerűbb képet mutat. (Vö. FODOR 1999, 624)

A cseroki észak-amerikai indán nyelv, amelyet ma mintegy 23 ezren beszélnek. Közülük mintegy 15–20% tud olvasni, 5% pedig írni anyanyelvén. A 85 írásjegyből álló cseroki írást — amely tulajdonképpen a szótagírást és a betűírást elegyíti — 1809 és 1821 között alkotta meg George Gist, aki német apa és cseroki anya gyermeke volt.

B) Mássalhangzóíró rendszerek

Az első ilyen a föníciai írás, amelyben 22 betű található. Ma mindekelőtt az arab és a héber írás érdemel említést.

A mássalhangzóírás mindenekelőtt a sémi nyelvekre jellemző. Ezeknek a nyelveknek alapvető sajátossága az ún. mássalhangzó gyökrendszer megléte, amelyben a szavak alapjelentését három, ritkábban négy mássalhangzó hordozza, míg a magánhangzók (és további mássalhangzós képzők) behelyezésével kapjuk a tényleges szótári alakot. (Vö. FODOR 1999, 1237)

A mássalhangzóíró rendszerekben ismert — de általában nem kötelező — a követő magánhangzókat a mássalhangzókon elhelyezett diakritikus jelekkel jelző (ún. pontozott) írásmód. Az Indiában használt írásmódok szintén mássalhangzóíró jellegűek, ám ezekben a követő magánhangzókat jelölő diakritikus jelek kitétele kötelező, így ezek az írásrendszerek lényegében teljes ábécéknek tekinthetők. (Vö. CRYSTAL 1998, 256–257)

A sémi mássalhangzóíró rendszer kapcsán többször (SCHMITT 1938²⁹; GELB 1963³⁰) felmerült olyan elgondolás is, amely szerint a sémi írás eredetileg szillabikus (szótagíró) volt, s ez redukálódott az idők folyamán mássalhangzóírássá. (Vö. COULMAS 1989, 144–145) Ilyen irányú fejlődés természetesen elképzelhető lenne, ám a mássalhangzók kitétetett szerepe (a mássalhangzó-gyökök rendszere) a sémi nyelvekben arra utal, hogy a sémi írásmód eredetileg is mássalhangzóíró típusú volt.

²⁸ Katzner szerint mind a katakana, mind a hiragana 50 jelből áll. Giljarevskij–Grivnyin (Гилъревскій–Гривнин 1964 1964, 216–217) szintén 50-jelről tud, s ezeket közli is.

*Mine Yosita*ka szíves személyes közlése szerint a dolog a következőképpen van: Mind a hiragana, mind a katakana 48 szótagjelölő írásjegyből és két kiegészítő írásjelből áll. A két rendszer teljesen szimmetrikus egymással. Az egyik írásjel 20 írásjeggyel kombinálódva további 20 írásjegyet hozhat létre, a másik írásjel pedig 5 írásjeggyel társulva további 5 írásjegyet. Ily módon mindkét rendszer összesen 73–73 írásjeggyel rendelkezik: ebből kettőt alig használnak, s így ezek archaikusnak minősülnek. Az írásjegyek közül egy betű jellegű, az < n > fonémát jelöli (magánhangzó nélkül).

²⁹ Schmitt, Alfred: Die Erfindung der Schrift. Erlanger Universitätsreden 22. Erlangen: Deichert, 1938.

³⁰ Gelb, Ignace J.: The Study of Writing. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1963, (revised edition, first published 1952).

C) „Teljes ábécék”, amelyekben minden mássalhangzóra és magánhangzóra külön betű van

Ebbe a kategóriába tartozik minden — beleértve a cirill és a görög írást is — európai nyelv írásrendszere, de számos ázsiai és afrikai nyelv írásmódja is, például a thai vagy a khmer (egyébként mindkét nyelv ábécéje dél-indiai eredetű).

D) Olyan ábécék, amelyekben minden magánhangzónak és mássalhangzónak külön betűje van, de ezenkívül léteznek további külön betűk egyes magánhangzó-mássalhangzó kombinációkra

Ilyen például az etióp ábécé, amelynek 182 betűje van.

A régi etióp nyelvet kezdetben tisztán sémi módon, mássalhangzóíró rendszerben írták. A Kr. u. 4. században azonban jelentős változás következett be az írásmódban: az etióp írás elkezdte jelölni a magánhangzókat. Ezt kezdetben a sémi rendszerekben nem ismeretlen diakritikus jelek segítségével tette, ám ezek a jelek egyre inkább rátapadtak a mássalhangzókra, s új, lényegében szillabikus jellé változtatták őket. A 26 mássalhangzó és 7 magánhangzó kombinációjából így jött létre az etióp ábécé 182 betűje. Az egyes mássalhangzók hét változata közötti rokonság azonban ma is első látásra felismerhető.

A sémi nyelvek világában teljesen ismeretlen az etióp írásban végbement vokalizáció. (Továbbá az is, hogy az etióp írást a jobbról balra haladó sémi írásokkal szemben balról jobbra írják.) Bekövetkeztének okát inkább csak találgatják; az indiai írások jellegével kimutatható párhuzam miatt vannak, akik indiai hatásra gyanakodnak. (Vö. COULMAS 1989, 151–155)

2.3. Az írásrendszerek fejlődésének értékelése

Az írásrendszerek fejlődését a szemantikai információ rögzítésétől a fonetikai információ rögzítése irányában való változás jellemzi. A folyamat végpontja a leghatékonyabb írásrendszernek tekintett alfabetikus írás.

Érdekes módon nem ritkák a jelentésrögzítő rendszerek iránti nosztalgikus hangok. A Kr. u. 3. században élt Plótinosz is — mintegy évezrednyi „betűíró” kulturális múlttal a háta mögött — erős nosztalgiát érez a képirás szintetikus volta iránt: „Egyiptom tudósai [...] hogy a dolgokat bölcs módon jelöljék, nem rajzolt betűket használnak, melyek beszédre és mondatokká állnak össze, s hangokat és szavakat képviselnek. Ők olyan képeket rajzolnak, amelyek mindegyike egy-egy dolgot jelent, s templomaikban vésik kőbe őket [...] Minden kőbe vésett dolog tehát tudomány, bölcsesség, egyetlen képben megadott valóságos dolog...” (ECO 1998, 144)

Ong 1967-ben írja, hogy az alfabetikus kultúrákban a szavaknak az első vagy a leginkább kézenfekvő jelentése ötlük fel először kissé tétova, előnytelen fényben, s ez általában elfedi a szavak mélyén rejlő szimbolizmus rezonanciáit, távoli konnotációit. Ezzel szemben a kínai írásjegyek gazdag szuggesztivitása kedvez annak, hogy a sza-

vak teljesebb jelentését érzékeljük, amely sokkal mélyebben lakozik, mint a betű szerinti.³¹ (ONG 1967, 47)

Ha a *hangrögzítő* típusú írások fajtáit áttekintjük, megállapíthatjuk, hogy lényegében folytatódik az a tendencia, amely a *jelentésrögzítő* írásrendszereken belül már megkezdődött, nevezetesen, az írás a szemantikai információk rögzítése felől a fonetikai információk rögzítése felé mozdul el. Itt a fejlődést az jelentette, hogy a rögzítendő hangzó anyagot egyre finomabban tagolták, közelítve annak „elemi” részecskéihez. Ez a fejlődési irány azzal az előnnyel járt, hogy az írásjegyek száma jelentősen csökkenhetett, s ezáltal az írás használata gazdaságosabbá vált. Az ökonómiát nemcsak az írásjegyek számának a csökkenése eredményezte, hanem az is, hogy a közölhető tudattartalmak megragadásának tekintetében az írás egyre inkább megközelítette a hangzó beszédet, azaz a nyelvet, amely az emberi ismeretek leghatékonyabb hordozója volt. A fejlődés iránya azt jelentette, hogy az ember rájött: nem célszerű a hangzó nyelv mellett új (grafikus) alapokon egy konkurens kódrendszert létrehozni. Ennél célszerűbb az új rendszert a régihez kötni, s az új rendszer segítségével a réginek az idő- és térbeli korlátait megszüntetni.

A fejlődés alapját a hangzó nyelv jelbeli diszkretizációja képezte. A szillabikus írás megjelenése azt mutatta, hogy ez a diszkretizáció a szótagok szintjéig megtörtént, ami egyszerre mutatja a hangzó nyelv artikulálódásának a finomodását és az ember nyelvi elemzési képességének a fejlettségét. Ez a rendszer természetes fejleménynek tekinthető, mivel a mássalhangzó+magánhangzó beszédhang-kettőst mind a mai napig valós fonetikai szintnek érezzük, másfelől korlátai is voltak, hiszen csak az olyan nyelvekre volt alkalmazható, amelyeket a CV típusú szótagok jellemzik. Mindazonáltal a szillabikus írás már teljesen elszakadt a jelentéstől, s kizárólag fonetikai információt rögzített, ha nem is teljesen pontosan és gazdaságosan. Innen azonban már csak egy lépés volt az alfabetikus írás felé. S ezt a lépést az elmúlt évezredek során a szillabikus írásrendszerek többsége megtette, korrunkra ezért maradt fenn viszonylag kevés szótagíró rendszer.

Más a helyzet a sémi nyelvek mássalhangzóíró rendszerével. Ezek egyfelől nem teljes — akár az is mondhatnánk: nem tökéletes — betűíró rendszerként jelennek meg, másfelől a maguk sajátos jelentésszintetizáló írás-

³¹ „... in a[n ...] alphabetic culture, the first or most accessible meaning appears in an at least vaguely deprecatory light. The rich suggestiveness of Chinese characters favors a sense of a fuller meaning lying much deeper than the literal.”

formájukban őriznek valamit a szemantikai információkat közlő *jelentésrögzítő* rendszerből. Mert ha a *nāfaq* (kimegy), *nafqā* (daganat), *nāḥq* (kivetett, kidobott) arab szavak írásbeli megjelenése egyaránt *nfq*, amely gyök a fenti és még számtalanul sok egyéb „magánhangzóval dúsitott” konkretizáció jelentésének a kvintesszenciájaként a „*kimenet, termelés, létrehozás*” fogalomkörnek a *szemantika szintjén létrejött absztrakcióját* hordozza, nehéz nem látni a *jelentésrögzítő* beütést. (Talán az *etióp/geez* írás fentebb már említett változását nem is külső hatás váltotta ki, hanem egyszerűen csak a *jelentésrögzítő* hangrögzítő írásfejlődési irány érvényesült. Vélhetőleg a tiszta alfabetikus írásra való áttéréshez a változás idején a nyelv diszkretizációs szintje nem volt eléggé fejlett, alig 600 évvel ezután — Kr. u. 1000 körül — viszont a *geez* nyelv beszélt nyelvként kihalt.)

Florian Coulmas — nem túl korrekt módon — vitatkozva McLuhannek azzal az álláspontjával, miszerint „a fonetikus írás tartalma a beszéd”³², éppen a sémi nyelveknek erre a *jelentésrögzítő* „beütésére” kitérve állítja azt, hogy a szemantikai információ rögzítése az alfabetikus írásrendszerektől sem idegen. Példái azonban nem igazán szerencsések: többnyire az ún. „mély” helyesírású nyelveket említi, mindenekelőtt az angolt — ezeknek az írásoknak azonban tisztán elméleti megközelítésben akár az alfabetikus jellegük is kétségbe vonható lenne. (COULMAS 1989, 161–162)

A mássalhangzóíró rendszereket általában nehéznek szokták tekinteni, s tény, hogy pl. az arab országok nem mutatnak fel kimagasló alfabetizációs eredményeket. A gazdaságilag fejlettebb Izraelben gyakorlatilag teljes az írástudás, ez azonban az emberek nagy részénél nem jelent mélyen interiorizált írásbeliséget: a többségük hosszabb szövegeket nem szívesen olvas héberül.

Az *alfabetikus írás*, a *teljes ábécé* valószínűleg tényleg a legjobb írásrendszer. Az elnevezés persze megtévesztő, mivel a *teljes ábécé* nem teljes, még kevésbé *fonetikus*. Az így nevezett ábécék valójában csak annyiban *teljesek*, hogy nincs a hangoknak olyan kategóriája — mint például a mássalhangzóíró nyelvek esetében a magánhangzók — amelyek eleve ki lennének zárva belőlük. S nem is fonetikusak, hanem valójában fonemikusak, azaz csupán a fonémákat, azokat a hangokat rögzítik, amelyeknek az adott nyelvben jelentésmegkülönböztető szerepük van.

³² „speech is the ‘content’ of phonetic writing” (MCLUHAN 1962, 61)

A fonéma fogalma viszonylag új keletű a nyelvtudományban: a szó először Baudouin de Courtenay egy 1893-ban megjelent munkájában fordul elő, de jelentése az elmúlt század során jelentősen finomodott. Érdekes dolog, hogy a betűíró rendszerek ökonómiára törekvő írásgyakorlata — persze kimondatlanul — az elméleti felfedezést évezredekkel megelőzve lényegében „felfedezte” a fonémát. Egyébként a 20. század során kibontakozó fonológia jelentős mértékben támaszkodott a betűírás gyakorlatára.

Az első „teljes” ábécé Kr. e. 800 körül született meg, amikor a görögök a föníciaiaktól átvett ábécét a görög nyelv jellegének megfelelően magánhangzókkal egészítették ki. Az idők során ez a rendszer — mindenekelőtt ennek latin ábécés változata — olyan hatékonyak bizonyult, hogy az írni-olvasni tudó világ döntő többsége ezt használja.

A 2800 évvel ezelőtti találmány értékét igazolja, hogy a rendszert — finomításokkal bár — de a lényegét tekintve mind a mai napig változatlanul használjuk. Ez az írásrendszer az évezredek során annyira összeforrott az emberrel, hogy sajátosságai szinte a 20. századig kevés kivételtől eltekintve nem is tudatosultak. E kevés kivétel egyike Wilhelm Humboldt 1824-es szép tanulmánya. (HUMBOLDT 1826)

Csupán a 20. század közepén következett be fordulat: ekkor egymás után születnek a művek, amelyek az alfabetikus írás értékeit és használatának a következményeit veszik számba. A sort Harold Innis *Empire and Communications* című könyve nyitja meg 1950-ben, majd Marshall McLuhan, Walter J. Ong, Eric Havelock és mások munkái következnek. Közülük Marshall McLuhan „*A Gutenberg-galaxis*” című könyve (1962) bestsellerré vált, s szerzője világhírű lett. McLuhan könyve sok vitát váltott ki, állításait túlzóknak találták, de a támadások többsége nem a betűíró kultúra értékeinek az eltűlése, hanem inkább hanyatlásának a megjövedőlése miatt érte.

A témával foglalkozó művek sorából itt mégis Eric Havelock egyik könyvét emelnénk ki, amelynek már a címe is „forradalomként” említi az alfabetikus írás megalkotását. Havelock ezt írja: „... az ábécé a görög beszélt idiómát »artefactummá« tette, azáltal, hogy elszakította a beszélőtől s *nyelvet* csinált belőle, azaz olyan eszközt, amely alkalmas volt megfigyelésre, reflexióra, elemzésre.”³³ (HAVELOCK 1982, 8)

³³ „... the alphabet converted the Greek spoken tongue into an artifact, thereby separating it from the speaker and making it into a ‘language’, that is, an object available for inspection, reflection, analysis.”

2.4. A teljes ábécék

„A fonetikus írás tartalma a beszéd” — idéztük már McLuhantól, a megállítás azonban pontosítást igényel. A teljes ábécé sem képes ugyanis a hangzó beszéd minden elemét megragadni és rögzíteni. Ezért valójában a teljes ábécé is tökéletlen eszköze a hangzó nyelv grafikus rögzítésének.

2.4.1. Az írás tökéletlensége

Kérdés azonban, mit tekintünk a „tökély” kritériumának. A hangzás teljes spektrumát, avagy ennek egy olyan minimumát, amely elegendő ahhoz, hogy az olvasóban felidézze a rögzített nyelvi anyag protoformájának — a beszédnek — minden tartalmilag releváns elemét.

Mielőtt megpróbálnánk válaszolni a fenti kérdésre, vegyük számba, mit tud az alfabetikus írás, és mit nem tud.

Mindenekelőtt még töredékesen sem képes rögzíteni a hangzó beszédet kísérő, s annak a jelentésére esetenként igen jelentős hatással lévő *extralingvális kommunikációs eszközöket*: a gesztusokat, mimikát, testbeszédet. Ez a hiányossága részben kiküszöbölhető oly módon, ha ezeket a tipikusan folytonos jel természetű elemeket a közlő ember megpróbálja megragadni a nyelv szegmentális eszköztárával, azaz szavakkal, amelyek már leírhatók. (Például: „*Visszaadom a tartozásom — mondta, és a bal keze tétován fel-emelkedett.*”) Könnyen belátható azonban, hogy az eredmény csak igen szerény lesz. Itt ugyan nem az írás, hanem a nyelv tökéletlensége a vétkes, azonban tipikusan az íráshoz kötődik az a kommunikációs helyzet, amikor a nyelvbe kódolt üzenet feladója és vevője nem látja egymást.

Nem képes az írás rögzíteni a szupraszegmentális nyelvi elemek nagy részét sem, amelyek pedig nem csak árnyalják, hanem egyes esetekben gyökeresen meg is változtathatják a szegmentális elemekbe (szavakba) kódolt üzenetet. A fenti módon ezt a tökéletlenséget is megpróbálhatjuk kiküszöbölni: „*Visszaadom a tartozásom — mondta éles, de halk fejhangon.*” Az eredmény itt talán még szerényebb lesz, mint fentebb, mert egy csomó dolog még homályban marad. Nem tudjuk meg, hogy az illető hanglejtése ereszkedő volt vagy emelkedő, gyorsan mondta vagy lassan, az éles fejhang mennyire volt éles: csak a szokásos hangszínéhez képest, vagy azt meghaladó mértékben, és így tovább. Az író embernek csak maroknyi írásjel áll a rendelkezésére, hogy legalább azokat az intonációs elemeket rögzítse, amelyek

kizárólagosan töltenek be valamilyen szemantikai funkciót (pl. kérdőjellel az eldöntendő kérdését).

Az írás a szegmentális nyelvi jelek rögzítésében a leghatékonyabb. A szegmentális nyelvi jelek — a szavak — jelentős mértékben (de nem teljesen!) diszkrétizálódott hangjelekből épülnek fel: ezeket a digitális jellegű betűírás viszonylag jól meg tudja ragadni.

A hangzó beszéd szavai beszédhangok láncolatára bonthatók. *Bonthatók* az írni kívánó ember által, de maguktól nem *bomlanak*. A szavak — pontosabban a fonetikai szóhatárok által határolt beszédsegmensek — a mai beszélt nyelvben is egyfajta kontinuumot képeznek. A diszkrétizált jelsor nem tisztán diszkrét, hanem csupán bizonyos mértékben. A *róka* szó nem egyszerűen a $r+ó+k+a$ beszédhangok sora, hanem egyszersmind folyamatos egész is. (Ez a kettősség az oka annak, hogy a beszélőgép létrehozása nem egyszerű feladat, ugyanis a digitális leírt fonémásor csak a hangzó szó diszkrétizált jeleinek a dimenzióját rögzítette, a folytonos jelekét nem: ezt a gépnek kellene generálni, s ezekkel a folytonos jelekkel „összesímitani” az elkülönülő diszkrét beszédhangokat. Ennek hiányában érezzük szaggatottnak, darabosnak a gépi hangot.)

Arra a kérdésre tehát, hogy a tökéletes betűírástól a hangzó beszéd maradéktalan, minden elemében való megragadását várhatjuk-e el, vagy csak a jeleknek egy olyan minimumát, amely elegendő a beszéd rekonstrukciójához, válaszunk egyértelműen csak az utóbbi kritérium lehet. (A hangzó beszéd akusztikailag hű rögzítésére kidolgozott fonetikus írásjelrendszerek általában 150-200 jelet tartalmaznak, amelyekhez még 100 körüli mellékjel kapcsolódhat, s még ezzel a széles körű használatot teljesen kizáró jelmennyiséggel sem lehet igazán jó eredményt elérni.)

A beszélőgép nem tudja beszédhangok egyszerre diszkrét és folytonos láncolatává „összesímitani” az írás által elkülönítve megjelenített fonémákat, az olvasó ember azonban igen. Ezért azután bár az írott szöveg akusztikus megfelelőjét illetően bizonyos kétértelműség fennmarad, ezt eloszlathatja a beszélt nyelv akusztikus emléképe. Tulajdonképpen ennek az emlékképnek a felélesztése az, amin az alfabetikus írás alapul.

Az ábécé eredetileg megcélzott funkciója nem az volt, hogy a beszéd helyébe lépjen, hanem az, hogy felidézze a beszédet. Az írás-olvasás biztos elsajátításának fontos előfeltétele a beszélt nyelv gördülékeny használata és a nyelvi ismeretekben való megfelelő jártasság — ezt a pedagógiai tapasztalat is sokirányúan alátámasztja. Az ábécé mindig csupán és kizárólag az akusztikus felismerés eszköze volt. Erre a célra azonban vitathatatlanul a

leghatékonyabb eszköz, amit az ember eddig kitalált.³⁴ (Vö. HAVELOCK 1982, 318)

Abban azért téved Havelock, hogy az ember az írásban mindig csupán az akusztikus felismerés/felismertetés eszközét látta volna. Az írás megszületésekor az író ember még a beszéd részletes letérképezésével próbálkozott: a korai magyar kódexek példáulul négyféle < e > hangot jelöltek. Quintilianus is mellett tett hitet, hogy úgy kell írni, „ahogy hangzik”.³⁵ Egy már a könyvnyomtatás feltalálása után, 1492-ben megjelent spanyol nyelvtan (*Gramática de la lengua castellana*) ugyanezt az intelmet fogalmazza meg.³⁶ Csak a hosszabb írásgyakorlat után váltak nyilvánvalókká az írás korlátai, s használta a pragmatikus ember végül arra, amire alkalmas. Az írás korlátait egyébként néha komoly tudósok sem ismerik fel. Friedhart Klix írja a következőket: „Egy-egy jel hozzárendelése minden — a beszélt nyelvben megkülönböztetett — hangalakhoz, az írást a beszélt nyelv szintjére emeli. Mindazt, ami az utóbbiban kifejezhető, az írás is képes kifejezni.” (KLIX 1985, 214)

2.4.2. Az egyes alfabetikus írásrendszerek

Az európai nyelvek kivétel nélkül alfabetikus írásrendszereket használnak: többségük a latin és a cirill ábécét. A görög írást, amelyből a cirill (és etruszk közvetítéssel) a latin ábécé kifejlődött, ma már csak a görög nyelv használja, amely ily módon nemzeti ábécének tekinthető. (Akad még nemzeti ábécé a kontinensen: a grúz és az örmény, amelyeken szintén felelhető a görög ábécé közvetlen vagy közvetett hatása.) A latin ábécé önálló élete Kr. e. 600 körül kezdődött, a cirill ábécé ennél jóval később, a Kr. u. 9. században jött létre.

Kettőjük közül egyértelműen a latin ábécé bizonyult sikeresebbnek. Bár az írásrendszer a kereszténység felvételekor mintegy a vallással „árukapcsolt” formában jutott osztályrészül az egyes európai népeknek, a latin írás sikerét valószínűleg a cirillénél kedvezőbb, könnyebben olvasható írásképe is köszönheti. A cirill írás ugyanis túlságosan „egyvonalú”, a betűk zöme csak a középsort használja — в, г, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, с, т, х, ч,

³⁴ „Some ambiguity will remain. They can be supplied only by the memory of the spoken tongue [...]. But to revive this memory is all that any alphabet is expected to do, any way. The function of the original model was not to replace a prior knowledge of spoken speech but to trigger a recall of that knowledge. Its effective use depended upon the requirement that the oral vocabulary of the reader first be fluent and educated. The alphabet was and is an instrument of acoustic recognition, and only that. It happens to be the most efficient so far devised by man.”

³⁵ „Ego [...] sic scribendum quidque indico, quomodo sonat. Hic enim est usus litterarum, ut custodian voces et velut depositum reddant legentibus.” (De institutione oratoria I. 7. 30–31.) (Idézi SCHLIEBEN-LANGE 1994, 107)

³⁶ „... assí tenemos de escribir como pronunciamos, & pronunciar como escribimos” (Idézi SCHLIEBEN-LANGE 1994, 111)

ш, ъ, ы, ъ, э, ю, я —, szemben a több fel- és lenyúló elemet tartalmazó latin ábécével. (Vö. PAPP F. 1979, 345) A vallási alapon cirill betűkkel író románok 1863-ban tértek át a latin betűk használatára, az albánok pedig újjörög és cirill elemeket tartalmazó írásukat 1908-ban váltották fel a latin ábécével. (Az Európán kívüli népek közül a vietnamiak a múlt század folyamán a kínai írásról, a törökök pedig 1928-ban az arab írásról tértek át a latin betűkre.)

Az orosz történelem során többször fel-felmerült a latin írásra való áttérés kérdése. Az 1917-es forradalmat követően a bolsevik vezetők (Lenin, Lunacsarszkij) is támogatták a gondolatot, amely azonban nem valósult meg. (Ha megvalósul, ez valószínűleg a cirill ábécé használatának a végét jelentette volna, mivel az ukránok, belaruszok és bolgárok feltehetően követték volna az oroszokat.) A húszas években beindított alfabetizációs kampány során a Szovjetunió területén élő több tucat nép kapott latin ábécét. Olyanok is, akik korábban nem rendelkeztek írásbeliséggel, s olyanok is, akik korábban valamely keleti nyelv írását használták. A Szovjetunió harmincas évekbeli erőteljes befelé fordulása és a nagyorosz nacionalizmus feléledése azonban azt eredményezte, hogy alig tíz esztendő múltán e népeknek újabb írásmóddal, ezúttal a cirill ábécével kellett megismerkedniük. (Valószínűleg ez az egyetlen példa a latin ábécének bármilyen más írásmódra történő cseréjére.) A Szovjetunió szétesését követően e népek egy része visszatér az eredeti írásmódjára.

2.4.3. A fonetikai információ megjelenítésének foka az egyes nyelvek írásában

Az alfabetikus írások alapképlete — ha már nem tudnak ideálisan igazi fonetikus írásként működni — az *egy fonéma = egy graféma* képlet lenne. Tudjuk jól, hogy ilyen írás jószerivel nincs is. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül áttekintjük az európai alfabetikus írásokat, azt vizsgálva, hogy az olvasó ember mennyi fonetikus információt lel az írásban, s milyen mértékben kell az akusztikus emlékezetére hagyatkoznia.

A szempont megvilágításához álljon itt példaként, hogy a *jelentésrögzítő* típusú írás-jegy semmilyen fonetikai információt nem közöl az olvasóval, tehát az teljes egészében az akusztikus emlékezetét kénytelen igénybe venni. A szótagíró rendszerek elvileg minden diszkrét fonetikai információt közölnek, a gyakorlatban ezek a rendszerek azonban hiányosak — nem képesek az adott nyelv minden szótagját rögzíteni —, ezért az olvasó a kontextus alapján kénytelen kikövetkeztetni, van-e olyan szótag, amelyet az írás nem rögzít, s ha úgy találja, hogy igen, akkor ennek az „olvasásakor” teljes egészében az akusztikus emlékezetére kell hagyatkoznia.

A mássalhangzóíró rendszerek esetében ugyancsak a kontextus és a nyelvi rendszer igen alapos ismerete igazítja el az olvasót. A kontextus alapján eldönti, hogy az

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

írásban csupán mássalhangzógyökként megjelenő szó milyen grammatikális konkretizációt jelöl, majd akusztikus emlékei alapján hangosítja a szót.

A teljes ábécét használó nyelvek esetében — ha az olvasó ismeri a fonéma–graféma megfeleléseket, azaz tudja, hogy melyik betű melyik fonémát jelöli — az írásnak elvileg közvetítenie kell a fonetikai információknak olyan minimumát, amely elegendő az adott szónak a nyelv ismerői számára biztonságosan felismerhető akusztikus megjelenítéséhez. Ez azt jelenti, hogy csupán egy nyelv fonémáinak, valamint a fonéma–graféma megfeleléseknek az ismeretével, de bármely más nyelvi ismeret híján tudnunk kell úgy olvasni hangosan, hogy azt a nyelv beszélői megértsék, miközben mi magunk egyetlen szót sem értünk abból, amit olvasunk.

Ez azonban persze nem jelenti az írott szöveg alapjául szolgáló (külső vagy belső) beszéd maradéktalan és egyedül lehetséges reprodukálását, „hangosítását”. Jól tudjuk, hogy ez önálló szakmává vált — ez a színészeti-előadóművészet —, amelyet már eleve is kivételes tehetséget mutató személyek éveken át tanulnak.

Jól tudjuk, hogy ilyen nyelv kevés van: az ideált leginkább a latin betűs írásbeliségre viszonylag későn áttért nemzeti írások, például az albán, a török vagy a román közelítik meg. Viszonylag fonetikus nyelvként szokták még említeni — kevesebb joggal — a finn és a spanyol nyelvet is. A fonetikus ideált természetesen legjobban a mesterségesen létrehozott eszperantó nyelv valósítja meg, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen ennek a nyelvnek először az írása jött létre, s az egységes hangzó nyelvhasználat erre alapulva alakult ki három-négy évtized alatt.

Az egyes nyelveken — többnyire az írásbeliség viszonylag szélesebb körben való elterjedését követően — kialakuló konvencionális írásmódot *helyesírásnak* nevezik. Ekkorra az írás általában már bizonyos fokig autonóm-má válik a beszédetől, s a konvencionális írásmódok nem okvetlenül az alfabetikus írás alapelve szerint stabilizálódnak. Az alkalmazott konvenciók alapján a helyesírásokat három kategóriába szokás sorolni.

Az **első kategóriába** azok a helyesírások tartoznak, amelyek kizárólag a nyelv fonemikus felszínét tükrözik: ezeket *felszíni* vagy *sekély* (‘shallow’) helyesírásoknak nevezik. (Katz-Feldman az *áttetsző* — ‘transparent’ — szót használja. KATZ-FELDMAN 1996, 1095) A fentebb említett török, finn stb. nyelv mellett még a szerbet és a horvátot szokás idetartozónak tekinteni. (Bár a kitűnő fonéma–graféma megfelelési mutató ellenére ez az utóbbi kettő — nem jelölve a szavak megőrződött zenei hangsúlyát — nem nyújt a szavak helyes kiejtéséhez elegendő fonetikai információt.)

A **második kategóriába** — amelyet *köztesnek* ('intermediate') neveznek — azokat a helyesírásokat sorolják, amelyek alapvetően szintén a nyelv fonemikus felszínét tükrözik, de tartalmaznak morfofonemikus információkat is. Ilyen például a holland vagy éppen a magyar helyesírás.

A **harmadik kategóriába** — ezt *mély* ('deep') helyesírásnak nevezik — azok a helyesírások tartoznak, amelyek mélyre ásva feltárják a nyelv morfofonemikus sajátosságait, s emellett jelentős mennyiségű morfofonemikus, sőt lexikai információt közölnek. A kategória legjellegzetesebb képviselője az angol helyesírás. (COULMAS 1989, 169–170)

Az írás autonómmá válása következtében egyébként még az ún. „sekély” helyesírások is önálló — a beszélt nyelven túlmutató — nyelvi funkciókat ragadtak magukhoz, pl. a tulajdonnevek megkülönböztetését vagy a mondatkezdet jelölését a nagy kezdőbetű eszközével.

A „köztes” helyesírások — mint a magyar — a beszédét meghaladó mértékű jeldiszkretizációval igen nagy mennyiségű alaktani információt közölnek. A magyar helyesírás esetében ez a fonemikus elvtől való eltérés az olvasást alig gátolja, mivel a beszédhangokat szerves összetevőire bontja szét (pl. a <cs>-t <t> + <s>-re), így az olvasó mintegy automatikusan szintetizálja őket. Az írást — a betűkre bontást — természetesen megnehezíti a diszkretizáció.

A „mély” helyesírású angol azonban már nemcsak gyakorlati, hanem elvi problémákat is felvet. Kialakulásában nyilvánvalóan közrejátszott az a körülmény, hogy az angol írásbeliség meglehetősen korán vált viszonylag széles körűvé, tehát amikor a beszélt nyelv megváltozott, már nagy mennyiségű írásos anyag halmozódott fel. Ez meggátolta az írás hozzáigazítását a beszélt nyelv változásaihoz.

Másik fontos tényező lehet a germán és a latin eredetű szókincs sajátos elegyedése, lévén hogy a latin az angol helyesírás kialakulásának a korszakában még nagy tekintélyű, művelt körökben szinte naponta használt írott nyelv volt. Ez nyilvánvalóan elképzelhetetlenné tette a latin eredetű szavak angol kiejtés szerinti írását. Az írás és a kiejtés nagymérvű eltávolodása oda vezetett, hogy az angol írás bizonyos esetekben — mellesleg főként a latin–görög eredetű műveltségi szavak vonatkozásában — szinte *jelentésrögzítő* jelleget vett fel, ami egyedülálló az alfabetikus írást alkalmazó nyelvek körében. (COULMAS 1989, 170) Ebből adódóan az angol szöveg olvasója igen kevés fonetikai információt kap az írásképből.

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Sok elgondolás született az angol helyesírás megreformálására, de ezek közül egyik sem valósult meg, s egy átfogó helyesírási reform a jövőben sem valószínű. Érdekes módon a reform szorgalmazói azt is felsorakoztatják az érveik között, hogy egy fonetikus helyesírás „elősegítené az angol nyelv terjedését az egész világon”. (CRYSTAL 1998, 270) Valószínűleg nem így lenne, mivel paradox módon — a nyelv mögött álló gazdasági-politikai-kulturális-katonai potenciál mellett — éppen a fentebb említett *jelentésrögzítő* jelleg az, ami egy legalábbis presztízsszempontról fontos területen, a tudományos életben jelentős nemzetközi pozíciókhoz juttatta az angol nyelvet. Hiszen éppen ennek köszönhetően tudnak angolul szakirodalmat olvasni olyanok, akiknek az akusztikus angolról fogalmuk sincs, ámde birtokában vannak a nemzetközivé vált latin-görög alapú tudományos terminológiának.

A francia helyesírás is etimologikus elveket követ, tehát lényegében „mély” helyesírásnak tekinthető. A hangzó és az írott nyelv itt sem áll közelebb egymáshoz, mint az angolban, a francia írást mégsem érzik annyira nehéznek. Ez onnan adódik, hogy a szókincse származás tekintetében nem olyan heterogén, mint az angolé: a francia szókészlet nagy része latin eredetű. Az írás nagyobb részt megőrizte a latin írásmódot, a beszéd járta a maga útját, s az íráskép és a hangzó beszéd eltérései ugyan számosak lettek az évszázadok során, de ezek az eltérések egyetlen nyelvi dimenzióban mozogván viszonylag kevés szabállyal jól leírhatók. A francia szöveg olvasójának ezért sokkal kevésbé kell az akusztikus emlékezetére hagyatkoznia, mint az angolénak.

Az **orosz nyelv** olvasója nincs könnyű helyzetben, hiszen az írás nem jelöli az orosz hangzó beszéd legmarkánsabb elemét, a szeszélyesen *változó szóhangsúlyt*. Ennek pedig az orosz hangzó nyelvben igen nagy szerepe van, lévén hogy a nem hangsúlyos szótagok magánhangzója jelentősen — s ráadásul a hangsúlyos szótaghoz viszonyított helyzetétől függően különbözően (ún. első és második „gyenge helyzet”) — redukálódik. Emellett szinte eltörpül, hogy a fonéma-graféma megfelelés sem igazán jó. Orosz szöveget olvasva nem kisebb mértékben kell az akusztikai emlékezetünkre támaszkodnunk, mint angol szöveg esetében.

Az írásmódok egy-egy nyelv írásbeliségének a kezdeti szakaszaiban többnyire spontán módon formálódtak, s amikor a tudatos tervezés, alakítás igénye felmerült, bizonyos — nem feltétlenül célszerű és ésszerű — gyakorlat már kialakult. Az írásmód szabályozása elvileg az a terület lehetne, amelyen a nyelvi tervezés leginkább érvényesülhet — lévén hogy a helyesírás nem része magának a *nyelvnek*, amely részben az ember intim szférájába tartozik —, valójában nincs így. A helyesírási reformok, — a legésszerűbbek is — óriási társadalmi ellenállást váltanak ki. Jellemző, hogy az írásbeliség történetének leginkább átfogó helyesírási reformját (amelynek következtében minden harmadik szó írásképe megváltozott) Oroszországban hajtották végre 1918-ban — akkor, amikor a társadalom tagjainak túlnyomó része nap mint nap a szó szoros értelmében a túlélésért küzdött. Az 1964-es — szakmailag teljes mértékben

megalapozott — reform viszont elvetélt; az egyébként korlátokat semmilyen tekintetben nem ismerő diktatórikus szovjet állam sem tudta keresztülvinni.

Pedig az írásmód — ezen belül a helyesírás — nem elhanyagolható hatással van arra, milyen mértékben sikerül egy nyelv beszélőinek a körében az írás-olvasás tudományát. S a társadalomra gyakorolt hatás tekintetében nem az írásbeliség jelenléte a döntő, hanem a jelenlét mértéke. (Vö. KISS 1995, 167)

Összegzés

Az írásrendszerek két fő típusa a szemantikai információkat rögzítő *jelentésrögzítő* típusú írás és a fonetikai információkat rögzítő *hangrögzítő* típusú írás. A két típus tiszta formában nem jelenik meg. Az írásrendszerek történeti fejlődését a *jelentésrögzítő* és *hangrögzítő* irányú változások jellemzik.

A *jelentésrögzítő* típusú írások mintegy átnyúlnak a nyelven, s közvetlen kapcsolatot létesítenek a közölni kíván tartalom és az írás között: ezáltal önálló jelrendszerként, sajátos grafikus *nyelvként* működnek. Az írás és a nyelv találkozása a *hangrögzítő* rendszerekben következik be, s ezáltal az írás feladja az önállóságát, s a már jól működő akusztikus jelrendszer — a hangzó beszéd — rögzítését tűzi ki célul.

A *hangrögzítő* típusú alrendszerek — a szótagírás, a mássalhangzóíró és az alfabetikus írásmód — közötti értékhierarchia alapvető kritériuma az, hogy az írás a szükséges fonetikai információk mekkora hányadát képes rögzíteni, s milyen mértékben hagyatkozik az olvasó akusztikus emlékezetére. Ennek alapján az alfabetikus írás tekinthető a legfejlettebb írásrendszernek.

Az alfabetikus írás ökonomikus rendszer: néhány tucat grafikus jel segítségével képes a hangzó nyelv rögzítésére. Az ökonómiáért a teljességről való lemondással fizet: kevés kivételtől eltekintve nem rögzíti a szupraszegmentális nyelvi jeleket, s a szegmentális jelek vonatkozásában is csupán a hangzó nyelvi elem legfontosabb összetevőinek a felidézéséhez szükséges minimális információt nyújtja.

Az egyes nyelvekre alkalmazott alfabetikus írásmódok spontán történeti fejlődés eredményeként alakulnak ki. Ez a gyakorlatban az írás alapelvétől való jelentős eltérésekhez vezet, ami azt eredményezi, hogy az egyes nyelvek alfabetikus írásai között is jelentős különbségek mutatkoznak a rögzí-

tett fonetikai információk mennyiségét illetően. Eszerint *felszíni* (shallow, transparent), *köztes* (intermediate) és *mély* (deep) típusú helyesírásról beszélünk.

A betűírásnak már az írásbeliség korai szakaszában is megmutatkozik bizonyos autonómiája a hangzó nyelvhez képest. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a nyelvi jelek diszkretizálásának a területén megelőzi a hangzó nyelvet, s e tekintetben vissza is hat a hangzó nyelvre (betűejtés).

A *köztes* és a *mély* típusú helyesírások — miközben a fonetikai információk nyújtása terén kevésbé eredményesek — jelentős mennyiségű morfológiai, sőt lexikai információt is közölhetnek. A mély típusú angol helyesírás a *hangrögzítő* rendszeren belül immár *jelentésrögzítő* jegyeket is felmutat.

A írásrendszerek típusa, a betűírások rendszerén belül pedig a helyesírástípus számottevő hatással lehet az adott nyelvű írásbeliség elterjedésére. Az írásbeliség dimenziója pedig döntő mértékben határozza meg azt, mekkora hatással van az írás egy adott nyelv fejlődésére.

3. Az írás extenzív és intenzív fejlődése

3.1. Az írás extenzív fejlődése: az írásbeliség dimenziója

Az írásbeliség létrejötte önmagában is óriási jelentőségű eseménye az emberi társadalom történetének, azonban mégis csupán *lehetőség* a fejlődésre, amely az írás tényleges használata révén teljesebbé válhat. Ennélfogva nem lehet túlbecsülni az alfabetizációs adatok jelentőségét.

Bár a betűíró írásbeliség is mintegy 3000 éves múltra tekinthet vissza, használata szinte csak a legutóbbi időkben terjedt ki a lakosság nagyobbik részére. A tömeges írni-olvasni tudás csak 1750 és 1850 között jelenik meg, s akkor is csupán Nyugat-Európa egyes részein.³⁷ (GRABE 1992, 251) Mindez nem jelenti természetesen azt, hogy a korábbi időszakok az írástudatlanságnak valamiféle egységesen sötét képét adnák: a gazdasági és történelmi változásokkal többé-kevésbé összhangban rövidebb-hosszabb fellendülések és visszaesések váltogatják egymást. Hosszabb időszakokat vizsgálva természetesen mindig az írásbeliség expanzióját tapasztaljuk.

Az írásbeliség elterjedtségének tekintetében teljesen megbízható adatokkal még korunkban sem rendelkezünk. Ahogy pedig visszafelé haladunk az időben, a viszonylagos bizonyosság is egyre csökken, hiszen a mai értelemben vett statisztikai adatokat csak az elmúlt egy-kétszáz évről találunk. A régebbi korok esetében csak becslésekre támaszkodhatunk.

Ezek a becslések azonban nem alap nélküliek: a ránk maradt régészeti és írásos adatokból viszonylag pontosan lehet következtetni arra, milyen széles körben használták az írásbeliséget. Az írásbeliség nem elvontan létezik, hanem szoros összefüggésben áll a társadalmi és kulturális helyzet egyéb tényezőivel. Ezekről viszont éppen az írásnak köszönhetően még a legtávolabbi múltból is rendelkezésünkre áll többé-kevésbé megbízhatónak tekinthető feljegyzések és adatok egész sora.³⁸ (Vö. HARRIS W. 1989, 22) A tanítók számáról fennmaradt adatok viszonylag jó támpontot adnak az iskoláztatás

³⁷ „Although scholarly and religious writing can be traced back many centuries, the widespread use of writing by the average citizen, as opposed to a literate elite, began to be a reality only in the 18th century, and then only in parts of western Europe. [...] Roughly the period between 1750 and 1850 marks the rise of common mass literacy.”

³⁸ „Literacy does not exist in the abstract, but is closely linked to other features of the social and cultural landscape.”

arányairól, s bizonyos következtetések levonását teszi lehetővé az a római kori felirat is, amely figyelmezteti a járókelőt, hogy „ez nem nyilvános vizelde”.³⁹

Bizonytalansági tényezők ugyanakkor az elmúlt néhány száz évből adatszerűen fennmaradt forrásokban is vannak: gyakran összemosódnak a csak olvasni és az írni-olvasni tudás adatai, néha nem világos, hogy egy-egy százalékos adat a teljes népességre, a felnőtt népességre vagy csupán a felnőtt férfiakra értendő-e. (A nők literációja minden korban jelentősen elmarad a férfiakétól.) A literáció szintjét egyes munkák a házasságkötéskor és a sorozáskor aláírni tudók és nem tudók arányán mérik, arról viszont nincs megbízható adat, hogy közülük hányan voltak olyanok, akik csupán a nevük „alárajzolására” voltak képesek, lényegében azonban írástudatlanok voltak; másfelől pedig arra sincs semmilyen támpontunk, hogy a nevüket aláírni nem tudók közül mennyien tudtak ennek ellenére olvasni.⁴⁰ (CHARTIER 1987, 112)

Az alábbi adatokat tehát célszerű fenntartással kezelni. Felsorakoztatásuk — úgy gondoljuk — mégsem haszontalan, mert segítségükkel legalább hozzávetőleges képet nyerhetünk az írásbeliség útjáról az emberi társadalomban.

3.1.1. Az ókorban

A legtöbb bizonytalansággal természetesen az ókor tekintetében kell számolnunk.⁴¹ Nemcsak azért, mert időben igen távol van tőlünk, hanem azért is, mert nagyon hosszú időszakról van szó, továbbá még azért, mert az ókori világ egyes területei (miként a mai világé is!) ugyanazon időben igen jelentős eltéréseket mutattak.

Egyiptomban a fáraók korában, a Kr. e. III. évezredben legfeljebb a lakosság 0,5–1%-a tudott írni hieroglifikus vagy hieratikus írással, s ez az arány a Kr. e. I. évezred elejéig lényegében változatlan maradt, a Kr. u. első századok írástudását viszont Hopkins 10–20% közöttinek gondolja. (HOPKINS 1991, 135) Ha ez a szám helytálló, akkor a látványos növekedés-

³⁹ „This is NOT a public urinal” (HORSFALL 1991, 70)

⁴⁰ „Paradoxically, the signature is the mark of a population that know how to read but not necessarily how to write. It is impossible to estimate what fraction of the signers could actually write, and some people who could read never learned to sign their names.”

⁴¹ Az ókori írásbeliség tekintetében — a konkrét hivatkozásokon túl is — William Harris „Ancient Literacy” című könyvére támaszkodunk. (HARRIS W. 1989)

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

ben minden bizonnyal nagy szerepet játszott a görög nyelvnek és a könyvnyelvi megismerésnek a ptolemaioszi uralom révén bekövetkezett egyiptomi elterjedése is.⁴² Hopkinsszal szemben Bar-Ilan a Kr. u. első századok egyiptomi írásbeliségét is csak fél százaléknak teszi, miközben ugyanakkor a földrajzilag közeli **Palesztina zsidó lakosságának** a körében 3%-osra becsüli a literációt — a különbség szerinte a héber írás korszerűbb voltából adódik: abból, hogy a héber mássalhangzóírást lényegesen könnyebb volt elsajátítani, mint az egyiptomi demotikus írást. (BAR-ILAN*) Összeesengnek ezzel Ray adatai, aki szerint a Kr. e. 4. században a 3,5 milliós egyiptomi lakosságból mintegy 250 ezer fő (kb. 7%) tudta valamelyest olvasni a demotikus írást, közülük 100 ezren (közel 3%) tudtak valamennyire írni is, s csupán 10 ezren (0,3%) voltak tekinthetők teljesen írástudónak. (RAY 1994, 65) Egyiptomban — miként Indiában és Kínában is — egyes kiváltságos rétegekhez kötődött az írás: néha kifejezetten az írni tudás hozta létre e rétegeket. Emiatt egy fokon meg is állt az írás fejlődése, a kiváltságos rétegnek ugyanis nem állt érdekében, hogy széles körben elsajátítható írás jöjjön létre. (HAJNAL 1998, 210)

Hellaszban Kr. e. 1000–700 közötti századokban teljes írástudatlanság uralkodott.⁴³ (HAVELOCK 1982, 42) A teljes ábécé létrehozását követően az írni-olvasni tudók köre bővül, s a 6. században már egyes kézművesek is — akik az adott korban az elit tagjainak számítnak — tudnak írni. A nagy fellendülés a Kr. e. 5. századtól következik be, több szakaszban: először 520–480 között, majd 430–400 között, ezt követően pedig a 370-es és 360-as években. (HARRIS W. 1989, 114–115)

William Harris 41 pontban sorolja fel azokat a funkciókat, amelyekre a görög (és római) világban az írásbeliséget alkalmazták. A funkciók a legősibbeiktől — mint például a tulajdonjelzés vagy annak a rögzítése, hogy valaki meghalt (s ezáltal a halál utáni számontartása annak a különben feledésbe merülő ténynek, hogy az illető *élt!*) — olyan ma is szokásos használati formákig terjednek, mint például a levél- vagy kérvényírás. (HARRIS W. 1989, 26–27) A kezdeti használatban valószínűleg nagy súllyal jelentkezett a kultikus funkció, s csupán az írni-olvasni tudók körének a bővülése következtében került előtérbe az írás praktikus célú alkalmazása.

⁴² Az általunk ismert legkésőbbi hieroglif felirat Kr. u. 394-ből, a legkésőbbi demotikus pedig 451-ből való, de már a Kr. u. 2. századtól előttünk áll a görög betűkkel és hét kiegészítő jellel írt kopt írás, amely majd az új korszak vallásának és irodalmának a hordozója lesz. (HUBAI 1994, 1352)

⁴³ „The Greeks between say 1000 and 700 BC were totally non-literate...”

Az archaikus korszakot követően a teljes görög elit szorosan kötődött az íráshoz, a népesség egésze pedig érintve volt általa. Emellett azonban a szóbeli kultúra minden fontos jegye folyamatosan fennmaradt: közülük a legfontosabb az élőszó iránti széles körű bizalom és az emlékezőképesség nem szűnő gyakorlása. A klasszikus korszakban — a Kr. e. 5. században — az írástudás attikai mértéke 5–10% lehetett. Bár ebben a számban benne vannak azok is, akik csak olvasni tudtak — s azt is csak igen szerény szinten —, tekintetbe véve az *oktatási rendszer* hiányát ez nem is rossz eredmény. (A számítás az *osztrakiszmoszok* — a számúzetésről döntő cserépszavazások — fennmaradt, illetve kikövetkeztetett adatain alapul.) (HARRIS W. 1989, 114)

A görög nyelvterületen feltételezhetően Athénban volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók aránya: a szigeteken ez a szám jóval alacsonyabb lehetett. Külön esetet képvisel Spárta, mivel a spártai tradíció lényegében ellenséges volt az írással szemben: a spártai törvényeket például nem volt szabad leírni. Spárta írásellenességének a mértékéről megoszlanak a vélemények, tény azonban, hogy a spártai szentélyekben igen kevés feliratot találtak. (Vö. HARRIS W. 1989, 112–114) A spártai gondolkodásmód — szemben az athéni ékesszóláskultusszal — még a szóbeli nyelvhasználatban is az egyszerűséget, a rövidséget tekintette erénynek (a *lakonikus* szó Lakónia nevéből ered!).

A görög literáció fejlődése a hellenisztikus korban újabb lendületet kapott. Olyan társadalmi körülmények jöttek létre, amelyek között megteremtődhetett egy *oktatási rendszer*. A legfejlettebb városokban eljutottak az iskolák támogatásának a gondolatáig: ebben mind a közösség gazdag tagjai, mind maga a közösség részt vett. A közgondolkodásban otthonos lett egyfajta kvázi-egalitárius nevelési filantrópia (*'quasi-egalitarian educational philanthropy'*). Célként megjelent — s többé-kevésbé teljesült is — a város *valamennyi* gyermekének az iskoláztatása. Ennek eredményeként a Kr. e. 1. századra elérték a literáció egy szinte „korai modern” szintjét: a legfejlettebb városokban a szabad férfiak 30–40%-a írástudó volt. (HARRIS W. 1989, 329) Minden bizonnyal a Kr. e. 4–1. századi hellenisztikus görög városok mondhatják a magukénak az ókor legmagasabb literációs rátáját.

Az 5. századtól az írásbeliség terjedése olyan erőteljes volt, hogy a hagyományt féltők ellenkezését is kivívja. Platón — aki pedig a szellem első olyan embere, aki mindkét lábával az írásbeliség talaján áll — leplezetlen el-lenézzéssel *ír* az írásról:

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

„Aki tehát azt hiszi, hogy művészetét írásban hátrahagyhatja, nemkülönben az, aki átveszi, abban a hiszemben, hogy az írás alapján világos és szilárd lesz a tudása, együgyűséggel van telítve [...] ha azt hiszi, hogy nagyobb jelentősége van az írásnak, mint az, hogy emlékeztesse azt, aki már úgyis tudta, arra, amiről az írás szól.” (PHAIDROSZ, 275c)

„.... aki eszénél van, sohasem fog bátorságot venni magának arra, hogy a gyarló nyelv formájába öltöztesse, amit szellemével megfogott, s még kevésbé abba a merev formájába, amely az írásba rögzített nyelv tulajdonsága.” (HETEDIK LEVÉL, 343a)

„.... minden komoly ember a végsőkig irtózik attól, hogy komoly dolgokról valaha is írásban nyilatkozzék, és azokat az emberi rosszindulatnak és meg nem értésnek tegye ki. Egyszóval: ha az ember látja valakinek írásban megfogalmazott gondolatait, mint például a törvényhozóét törvényeiben, vagy bármi más gondolatokat bármi más formában, a mondottak alapján nyilvánvalónak fogja tartani, hogy nem fejezhetik ki az illetőnek legkomolyabb mondanivalóit, hogyha az valóban komoly ember: gondolatainak magva lelkivilágának legszebb helyén nyugszik valahol elrejtve. Ha azonban bölcsességének legmélyét valóban megkísérelte írásban rögzíteni, akkor ez esetben ha nem is az istenek — miként Homérosz mondja —, de az emberek minden bizonnyal elvették az eszét.” (HETEDIK LEVÉL, 343c,d)

A római hódítást követően a társadalmi háttér megváltozott. Az iskolák mögül leépült a széles körű társadalmi támogatás, felbomlott az oktatási rendszer, s az oktatás ismét magánüggévé vált. A Római Birodalom részévé váló Hellaszban — miközben a görög nyelv és kultúra teljesen önmagához hasonította a hódítók kultúráját — elindult a hanyatlás. Az írni-olvasni tudók aránya csökkenni kezd, bár a görögök körében a *paideia* iránti régi tisztelet a római uralom alatt is tovább élt. Elképzelhetetlen volt, hogy tulajdonnal rendelkező ember (kivéve, ha felszabadított rabszolga volt) vagy bármilyen közéleti tisztséget betöltő személy írástudatlan legyen. Mindazonáltal utalásokból tudható, hogy az írástudás a kézművesek körében a korábbinál kisebb volt. (HARRIS W. 1989, 330) Ez a folyamat azután jó három évszázad múltán — a birodalom kettészakadását és Bizánc létrejöttét követően — felerősödik, hogy a tizedik század elején maga Triphónosz konstantinápolyi pátriárka is írástudatlan legyen. (KADZSAN–LITAVRIN 1961, 164)

Rómában nehéz megítélni, hogy az írásbeliség mikor lépett túl azon a szűk körön, amelynek különleges okból volt szüksége az írásra, de bizonyosnak látszik, hogy az írás funkciói a korai Itáliában még szűkebbre voltak szabva, mint az archaikus Görögországban. Eleinte valószínűleg főleg kultikus célokra használták az írást, de a Kr. e. 4. századtól szerepet kap az államvezetésben és a katonaságnál is. (HARRIS W. 1989, 325) Az első utalás a római polgárok literációjára Kr. e. 130 körülről származik, a *leges tabel-*

lariae kapcsán, amely a szavazóktól egy igen egyszerű írott szöveg elkészítését követelte meg. Ebből legalább annyit megtudhatunk, hogy létezett a polgárok egy kis csoportja, amely tudott írni.

Az írástudók aránya még a principátus idején sem haladta meg a 10%-ot. A későbbiekben a rabszolgák tömeges bevándorlása megzavarja a képet, ugyanis a rabszolgák egy része tudott írni és olvasni.

A Pompejiben talált feliratok azt sugallják, hogy Kr. u. 79-ben itt a kézműves írásbeliség szinte teljes volt, ám még itt is lehetett valaki egyszerre tehetős ember és csak félig írástudó vagy írástudatlan. Valószínű továbbá, hogy Pompeji még az itáliai városok között is a leginkább literátusok közé tartozott.

Az Itálián kívüli helyzetet kettősség jellemezte. A keleti provinciákban beszélt nyelveknek volt saját írásuk, így itt az írni-olvasni tudás szintje viszonylag magasabb volt; Hellaszban pedig — a megkezdődött hanyatlás ellenére — a birodalom bármely részéhez mérten is kiemelkedően magas. A nyugati provinciákban beszélt nyelvek viszont nem rendelkeztek írással, így az írástudás egyszersmind a latin nyelv ismeretét is feltételezte. (Kivéve azokat a területeket, amelyeken a föníciai ábécével írt újpun volt a fő beszélt nyelv.) Ez a sajátos diglosszia — amely ezeken a területeken lényegében a Kr. u. 12. századig fennmaradt — azt eredményezte, hogy a nyugati provinciákban az írásbeliség a legszűkebb értelemben vett helyi elitre korlátozódott: ennek tagjai a római hódítókkal való zavartalan együttműködés érdekében valamilyen szinten a latin nyelvet is elsajátították. Az írástudás aránya a nyugati provinciákban valószínűleg 5–10% közötti lehetett, a nők pedig minden bizonnyal 5% alatti. (BOWMAN 1991, 119; HARRIS W. 1989, 330). A latin írásbeliség egyébként a göröghöz képest kedvezőtlenebb helyzetben volt: egységesülését és megizmosodását minden bizonnyal gátolta a birodalom óriási kiterjedése és soknyelvűsége. Ám még magában Itáliában is vidékenként eltérő módon fejlődött az írás, amit kölcsönösen alig tudtak olvasni. (HAJNAL 1993b, 44)

Itáliában és a nyugati provinciákban létezett a latin írásbeliséggel párhuzamosan görög nyelvű írásbeliség is. Ezt a korábbi évszázadokban a Földközi-tenger partvidékén létrejött számos görög kolónia által gyakorolt hatáson kívül a rómaiaknak a görög kultúra iránti erőteljes vonzalma éllette.

A császárkorban az itáliai szabad férfiak literációs szintje akár 20–30% közötti értéket is elérhetett, s a női írástudás is 10% körüli lehetett: ez

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

egyébként az 1580–1700 közötti angliai állapotnak felel meg. (CORBIER 1991, 99)

A kereszténység megjelenése, majd államvallássá válása a 4. században az írásbeliség terjedése szempontjából két egymással ellentétes hatás forrása lett. Bár a kereszténység nem követelte meg az egyszerű hívőktől a szent könyvek olvasását, a vallási célú olvasás mértéke nőtt; másfelől a keresztény egyház törekedett — nem is sikertelenül — a világi célú írásbeliség visszaszorítására. (HARRIS W. 1989, 326; 331)

A kereszténység egyébként mondhatni egy írásellenes lázadás jegyében fogant. Míg az Ószövetségben az *írástudó* szó általában pozitív szövegösszefüggésekben fordul elő — például a bölcsesség szinonimájaként —, addig az Újszövetségben az *írástudók és farizeusok, írástudók és főpapok* annak a megkövült struktúrának a képviselőiként jelennek meg, amellyel Jézus szembefordult. Természetesen ez nem gátolta meg a későbbiekben intézményesült keresztény egyházat abban, hogy az írást felhasználja, sőt működésének alapjává tegye.

A fenti és más egyéb ellentétes hatású folyamatok miatt a késő antikvitás literációját illetően sok a bizonytalansági tényező. A bürokráciában és a vallási életben minden bizonnyal nőtt az írásbeliség szerepe, emellett viszont vélhetően romlott az elemi oktatás. A Kr. u. 4. századtól bizonyíthatóan hanyatlás következik, a birodalom egyes helyein azonban ez már a 3. század elején megindult. A Nyugat-római Birodalom bukása 476-ban ezt a folyamatot természetesen jelentős mértékben felgyorsítja.

A fentiekből kiviláglik, hogy az antikvitásban az írástudásnak a felnőtt lakosság egészére vetített aránya alacsony maradt: még a legfejlettebb területek legjobb korszakaiban is csak megközelítette a 20%-ot. Ez igen alacsony szint ahhoz képest, amit az elmúlt kétszáz évben megszoktunk. De tudomásul kell vennünk, hogy minden társadalom olyan szintjét éri el az írásbeliségnek, amelyet az adott társadalom szerkezete és a benne uralkodó légkör megkíván, s persze amelyet az adott kor technológiája lehetővé tesz. (Vö. HARRIS W. 1989, 331) Azt is láthattuk — s ezután is látni fogjuk — hogy az írásbeliség adott szintjét nemcsak elérni nehéz, hanem megtartani is: az írástudás terjedésének a történetében mély hullámvölgyek is vannak.

Felmerül a kérdés, hogy az írásbeliségről alkotott mai fogalmaink fényében mennyit ér ez a szint, mire volt ez elég, mi rejződik (az önmagukban is felettébb bizonytalan) statisztikai adatok mögött. Nicholas Horsfall egész tanulmányt szentel ennek a kérdésnek, s arra a következtetésre jut, hogy az

írástudók tényleges arányánál fontosabb az a körülmény, hogy az írásbeliség mennyire hatja át az adott társadalmat. (HORSFALL 1991)⁴⁴

Fontos itt figyelmeztetnünk arra, hogy az antikvitásbeli olvasni tudás nem volt azonos a maival. Az antik ember számára az olvasás bizony nehéz művelet volt: egy ismeretlen szöveg „kapásból” való elolvasása nem ment egykönnyen.⁴⁵ (CORBIER 1991, 116)

Ennek ellenére van olyan vélemény is — Allan K. Bowmané —, amely szerint a 20%-ot megközelítő literációs arány elegendő volt ahhoz, hogy az írásbeliség mintegy átjárja a társadalom egészét.⁴⁶ Bowman szerint a lakosság 80%-át meghaladó írástudatlan népesség nagy része igen közeli viszonyban volt az írásbeliséggel (‘*was thoroughly familiar with literate modes*’). (BOWMAN 1991, 122)

Az írástudatlan népesség természetesen tudott az írás létéről, azt elfogadta, s valószínűleg félt is tőle, de nehezen hihető, hogy az írásbeliség mélyebb hatást gyakorolt volna rá, hiszen ez még az írni-olvasni tudó kisebbséggel sem következett be. Az írásbeliség jelenléte ellenére az antik világ, az antik kultúra minden területét a szóbeliség határozta meg. (ADAMIK 2000, 12) Még az olyasféle csábító kettősség felvázolása sem fedné a valóságot, amely a népi kultúra közegeként a szóbeliséget, az elit kultúra eszközeként pedig az írásbeliséget jelölné meg, mivel az elit élete is teljességgel a szóbeliség keretei között folyt; Corbier ezt Róma tekintetben állapítja meg, de érvényesnek kell tekintenünk a görög világra is.⁴⁷ (CORBIER 1991, 110–111)

Legfőképpen attól az illúziótól kell tartózkodnunk, amely az írásbeliségben mai mintára új ismeretek, új világok, új eszmék megismerésének az eszközt látná; és még inkább attól, amely azt sugallná, hogy az írni-olvasni tudás a gondolkodás kritikus módját oltotta volna bele az egyszerű görög vagy római polgárba. (HARRIS W. 1989, 335) Az antik írásbeliség ehhez nem volt kellőképpen interiorizált. A mélyebb interiorizációt mindenekelőtt

⁴⁴ „Statistics or states of mind?”

⁴⁵ „Pour les Anciens en tout cas, la lecture était un art difficile, et le déchiffrement spontané d’un texte inconnu n’allait pas de soi...”

⁴⁶ „Therefore the interesting thing is not that there was mass literacy in the ancient world but that ancient society could be profoundly literate with a reading-writing population of, let us say, less (perhaps much less) than 20%, the precise figure is being insignificant.”

⁴⁷ „Evitons donc pour Rome la confusion tentante de l’oral avec la culture populaire et de l’écrit avec celle de l’élite. La forme oratoire correspondre à un goût, à une éducation, à une culture, et la composition littéraire vise toujours à l’oralité.”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

az írás nehézkes volta gátolta meg (az adott technológiai szint mellett nehezen kezelhető eszközökkel volt művelhető), valamint az az ebből egyenesen következő körülmény, hogy kevés volt az olvasható szöveg. A legtöbb írástudó görög és római írni-olvasni tudását feltételezhetően nem használta egyébre, mint a mindennapi élet gyakorlati céljaira.

Ez a mélységben és kiterjedésben korlátozott írásbeliség mellesleg általában a politikai status quo fenntartását szolgálja: elegendő ahhoz, hogy a hatalom akaratát hatékonyan közvetítse az alattvalókhoz, ahhoz viszont túl kevés, hogy az írás hatalomellenes eszmék hatékony hordozója legyen.

Hajnal István az alábbiakban plasztikusan foglalja össze az antik írásbeliség lényeges jellemzőit:

„A görög-római élet még nem jutott el az írásbeliség modern kifejtéséig, az írásnak elvszerűen általános szociológiai eszközként való alkalmazásáig. Az írásbeli, intellektuális rétegek nagyjából teljesen elvilágiasodtak, a szakrális és intézményes kötöttségektől megszabadultak. Azonban az íráshasználat a művelt városi-kereskedő és a rhétor-jogász rétegekhez kapcsolódott, magasabb oktatás útján; másrészt, ami rosszabb, a gyakorlati, köznapi íráshasználat rabszolgamunkává lett. Az antik élet, nagyobb arányaiban, mégiscsak szóbeli közösségelet maradt. A görög vezetésről a rómaiakra való áttérés nagy törést jelentett a kultúrában, tehát az írásalakulásban is. A római birodalom óriási területeit nem tudta ez az általánossá nem vált írásbeliség átítani, feldolgozni. [...] Mint általános érvényű, s így önmagától terjedő szociológiai módszer nem fejlődött tehát ki az antik írásbeliség, bár korlátozott szerepében is addig példátlan eredményeket ért el a közösség szellemi és anyagi fejlesztésében. (HAJNAL 1993b, 43–44)

3.1.2. A középkorban

A Római Birodalom 4. századbeli kettészakadása Nyugat-római és Kelet-római Birodalomra csak szerény előzménye volt annak a szakadásnak, amely a Nyugat-római Birodalom 5. századbeli „elestével” bekövetkezett. Ettől kezdve Európa két nagy régiójának fejlődése teljesen külön úton halad: keleten egy magára maradt, a nomádoktól fenyegetett, mindinkább befelé forduló, létező struktúráit megmerevítő — s ezáltal önnön fejlődését nagymértékben lelassító — állam jön létre: Bizánc. Nyugaton a már korábban is bomladozó birodalom darabjaira hull, hogy több évszázadnyi vajúdás után a romokon létrejöjjenek a későbbiekben a világfejlődés motorjává váló nyugat-európai államok.

A drasztikus politikai változás következtében előállt új helyzet az írásbeliség szempontjából eltérő hatásokat eredményezett, közülük azonban inkább a negatívak domináltak. Ez utóbbiak közül a legfontosabb talán az, amelynek következtében *a beszélt és az írott nyelv elvált egymástól*, s mind nyugaton, mind keleten létrejött egy sajátos *diglosszia*.

Bizáncban egészen sajátosan alakult ki a beszélt és az írott nyelv diglossziája. A görögség beszélt nyelve az ógörög attikai nyelvből lényegében egyszerűsödési folyamat révén létrejött *koiné*. (Vö. 1.4.3.1.B) A 4. századtól kezdve azonban — amióta a kereszténység a kelet-római birodalom államvallása lett — az egyház elhagyja az élő nyelvet (az evangéliumok nyelvét!), s az ógörög attikai nyelv imitálására törekvő *atticizáló* nyelvet választja, amely a görög ajkú keresztények számára érthetetlen. Az atticizálás nem jelentette az attikai nyelv tényleges használatát: a bizánci írók munkáiban érezhető az élő *koiné*, valamint az attikai mellett más ógörög nyelvjárások hatása is. (Ezen a nyelven írták az ortodox egyház zsoltárait is, mindazonáltal a ritmus alapja nem az ógörög időmértékesség, hanem a *koiné* hangsúlyos verselése volt, hiszen olyan emberek énekelték, akiknek a nyelvében nem volt meg a hosszú és rövid magánhangzók oppozíciója.) Az atticizmus győzelmével a görög nyelv története kettéoszlott: az élő, beszélt nyelv — a *koiné* — mellett az írásbeliség nyelve egy holt nyelv lett. (HADZISZ 1971, 17–20) Így itt is létrejött az írott és a beszélt nyelv diglossziája; csak míg nyugaton ez a diglosszia természetes fejlődés eredménye volt, itt *mesterségesen* hozták létre. Az a különös, hogy Bizánc elfogadja, örökli és magáénak tekinti csaknem az egész *koiné*-ban íródott irodalmat, amely jóformán teljesen keresztény tartalmú. Éppen csak írásbeli nyelvként nem fogadja el a *koinét*, hanem helyette megpróbál feltámasztani egy fél évezrede holt nyelvet. (HADZISZ 1974, 11) Ez a döntés természetesen igen szűk körre korlátozza az írásbeliséget, ami viszont általában a művelődésre van igen negatív hatással. Jól féjelzi ezt a folyamatot, hogy Justinianus császár 529-ben bezáratja a platóni Akadémiát.

A görögség szóbeli nyelve közben természetesen folyamatosan változik. A 4-5. századtól a *koiné* fokozatosan átmegy középkori görög nyelvbe, a 11. századtól pedig megkezdődik az újgörög nyelvre jellemző változások felbukkanása; az újgörög nyelv létét egyébként 1453-tól, Bizánc elestétől számítják. Természetes, hogy a bizánci évszázadok során az írott és a beszélt nyelv közötti szakadék tovább mélyült. Idővel a beszélt nyelven is létrejön

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

írásbeliség: ilyen emlékek a 13. századtól kezdve maradtak fenn. (HADZISZ 1971, 26; 1974 10)

A fentiek ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a görög poliszok viszonylag magas literációs szintje a bizánci korszakban zuhanva csökkent, s — mint már szó volt róla — a görögség egészen a 19. század elejéig lényegében teljesen írástudatlan volt.

Érdekes megemlíteni, hogy a kereszténységet Bizáncból felvevő szláv területeken lényegében nincs diglosszia, mivel az ószláv egyházi nyelv a középkor folyamán szoros kapcsolatban maradt a különböző szláv országok beszélt anyanyelvével, s ez bizonyos fokig lehetővé tette, hogy kölcsönösen áthassa egymást az írott és a beszélt nyelv. Erre nem találunk példát a Nyugat középkori latinjának történetében. (VÖ. OBOLENSKÝ 1999, 393)

Nyugaton ez a változás a politikai felbomlás természetes következményeként ment végbe. A központi hatalom megszűntével a helyi nyelvek pozíciói megerősödtek: a központból kiinduló latin nyelvű „sugárzás” mind szóban, mind írásban jelentősen csökkent. A beszélt nyelvben még a hajdani központhoz közeli területeken (például Galliában) is nőtt a helyi nyelvek szubsztrátumának a súlya: s a hajdani provinciákban a helyi nyelveknek és a latinnak különböző elegyei jöttek létre. De magában Itáliában is egyre távolodott egymástól a beszélt és az írott nyelv. A barbárnak tartott változásokat az írott latin Itáliában sem követte, s így a latin egyre inkább *kizárólag írott* nyelvvé vált, amely egészen a 19. századig rendelkezett ugyan korlátozott szóbeliséggel (az egyházban, az oktatásban, a tudományokban), ez a szóbeliség azonban teljes egészében az *írott normán nyugodott*. Ugyanakkor a szóbeli kommunikációban ténylegesen használt — dialektusok tömegére tagolódott — nyelveknek nem volt írásbeliségük. Ettől fogva az *írástudó–írástudatlan* oppozíció magába foglalja az *ismeri az írott latint – nem ismeri* kategóriákat is.⁴⁸ (ZUMTHOR 1984, 61)

A birodalmi államszervezet széthullása következtében a nyugati területeken a latin írásbeliség szinte kizárólagos letéteményese a keresztény egyház lett. Az egyháznak feltétlen szüksége is volt az írásbeliségre, hiszen mint európai egyetemességgel bíró intézménynek a birodalom romjain létrejött különböző államalakulatok keretein belül működő vallási közösségeket kellett összefognia, ez pedig csak az írás révén volt lehetséges. (HAJNAL 1998,

⁴⁸ „...l’opposition *lettré/illettré* recouvre alors les catégories *connaissant le latin des scribes / ne le connaissant pas*”

210) Ebből a szempontból a kontinens írott nyelvi egységessége is felettebb jól jött az egyháznak: ebben a körülményben is kereshetjük annak okát, hogy az egyház hosszú időn át fékezni igyekezett a nemzeti nyelvű írásbeliség kialakulását.

A fenti körülmények következtében az egyház a 6. század folyamán gyakorlatilag monopóliumot szerzett az írásbeliségben és az oktatásban, s ez a helyzet egészen a 11. századig fennállt. (CIPOLLA 1969, 43) Bár az írástudók kizárólag papok voltak, a 7. századtól bizonyítékok vannak az írás világi célú használatára is, jogi iratok, oklevelek formájában. Angliában — a kontinenstől eltérően — a népnyelv is benyomul az oklevelekbe, jogforrásokba, s Nagy Alfréd iskolarendeleete a 9. század végén a népnyelven való olvasást is hangsúlyozza. (HAJNAL 1993b, 55)

Számtottevőnek tekinthető írásbeliség mindazonáltal ezekben a századokban kizárólag Itáliában marad fenn, mégpedig két okból: egyfelől azért, mert az antikvitásban itt jött létre az írás leginkább széles körű használata, másfelől pedig azért, mert az itáliaiak számára okozott legkevesebb gondot a latin nyelv elsajátítása.

A korszak krónikáiban gyakran említik példaként az itáliai iskolarendszert. German Wipo a 11. században megállapítja, hogy Itáliában az egész ifjúságot iskolába küldik⁴⁹, miközben Németföldön haszontalannak tartják a tanulást, hacsak nem írnok akar lenni valaki.⁵⁰ (CIPOLLA 1969, 41) Egyébként ebben az időben — 1000 körül — Európa lakosságának 1-2%-a lehetett írástudó. (CIPOLLA 1969, 55) Ezt a korszakot — a 9–10. századot — nevezi egyébként Hajnal István az „írásreakció” korának. (HAJNAL 1921, 9)

Nyugat-Európa vulgáris nyelvei az 1150 és 1250 közötti évszázadban jutnak el a saját írásbeliséghez. Ezzel gyökeresen megváltozik az írásbeliség pozíciója is: a korábbinál lényegesen szélesebb körűvé válhat a világi célú használat. Ez a használat mindenekelőtt közigazgatási, kereskedelmi és jogi jellegű. (ZUMTHOR 1984, 57) Eddig az írásbeliség a *tudás* megnyilvánulási formája volt, a *hatalom* pedig az élőszó közegében létezett, ettől kezdve a hatalom az írás révén manifesztálódott, a szóbeliség pedig a tudás átadásának élő eszközeként kapott szerepet.⁵¹ (ZUMTHOR 1984, 60–61)

⁴⁹ „studare scholis mandatur tota iuventus”

⁵⁰ „Teuntonicis vacuum vel turpe videtur ut doceant aliquem nisi clericus accipiat”

⁵¹ „Jusque vers le XIIe siècle, la vocalité s’oppose ainsi à l’écriture comme le discours du pouvoir à celui du savoir. À partir des XIIe–XIIIe, le rapport s’inverse: l’écrit le pouvoir; l’écrit la voix, la transmission vive de savoir.”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

A 12–13 századi fellendülésben minden bizonnyal igen jelentős befolyásuk volt a keresztes háborúk révén Európába beáramló új eszméknek is. Érdekes itt megjegyezni, hogy van olyan vélemény, amely a keresztes háborúk gondolatát az ibériai iszlám kultúrának a keresztény Európára gyakorolt hatásából vezeti le, mondván, hogy a keresztes háború lényegében az iszlám „szent háború” — *dzsihád* — keresztény megfelelője⁵². (WATT 1970, 190)

Ezzel párhuzamosan Észak-Itália egyes területein is új lendületet vesz az írásbeliség terjedése. Először a tengeri kereskedelemhez kötött Velencében, Genovában és Pisában, majd pedig a toszkánai Firenzében.

Ami a tengerparti városok esetében akár természetesnek is tekinthető, magyarázatot igényel Firenze esetében. Itt azon esetek egyik első példájával állunk szemben, amikor nem a kedvező természeti, földrajzi vagy netán történelmi körülmények — az etruszkok alapította város a római korban csupán katonai kolónia —, hanem éppen azok hiánya válik a fejlődés motorjává. Firenze közelében van Bologna, az egyetemi város. Itt élénk, ám akadémikus jellegű intellektuális élet volt, amely nem tartotta feladatának a gyakorlati élet aprólékos szolgálatát. A tudás innen szívárgott át a firenzei polgárokhoz, akik ezt a mindennapi tevékenység aprópénzére váltották. (HAJNAL 1993b, 48) Ily módon jött létre a toszkán reneszánsz, amelynek eredményeként a város lakossága körében az írástudás 25–35% közötti volt. (GRAFF 1987, 77) (L. bővebben 1.4.3.1.D)!

A középkor mérlege az írásbeliség szempontjából kettősnek tekinthető. A Nyugat-római Birodalom bukását követően az írásbeliség gyakorlatilag a kolostorok falai közé szorult vissza, egyházi monopólium lett; másfelől viszont az egyház a maga nagy szervezetével mintegy a későbbi korok számára átmentette a betűírást, amely Itália kivételével mindenütt másutt elfelejtődött volna. Csak ezen a bázison indulhatott be az írásbeliség újabb, 12. századi expanziója, amely a középkor lezárásához vezetett.

Az újkor kezdetét a történettudomány Amerika felfedezésétől (1492) számítja. Azonban legalább ilyen joggal írhatunk ide két másik dátumot is, amelyek meghatározó erővel befolyásolták a későbbi évszázadok fejlődését: 1447-et, amikor Gutenberg találmánya megszületett, s 1517-et, amikor Lu-

⁵² „... la cristiandad occidental [...] la propia concepción de la «cruzada» debe mucho probablemente a la *jihad* o «guerra santa» de los musulmanes”

ther kifüggesztette téziseit a wittenbergi székesegyház kapujára, megtörve ezzel egy ezeréves szellemi monopóliumot.

3.1.3. Az újkorban

Az írásbeliség igazi diadalmenete a 16. században kezdődik. A fellendülés három támponton nyugszik. Mindenekelőtt az anyagi kultúra fejlődésén, amely egyre több ember számára ad lehetőséget, időt az írás-olvasás elsajátítására; másodsorban a reformáción, amely az emberek széles tömegeit kívánja meggyőzni a maga igazáról, de kellő létszámú hittérítésre alkalmas személy híján ezt szóban nem teheti; végül pedig a könyvnyomtatáson, amely lehetővé teszi, hogy viszonylag olcsón egyszerre sok emberhez szóljanak.

Hirtelen megváltozik az írásbeliség geográfiája is. Míg a középkorban (és az ókorban is) Európa déli területein terjedt inkább az írni-olvasni tudás, a reformáció következtében a helyzet megfordult, s a 17. század végére az északi — a reformáció által meghódított — területek kerültek az élre, 1700 körül már Hollandia és Anglia a két leginkább literátus ország. A protestáns országokban ez idő tájt 35–45%, a katolikus országokban 20–30% az írni tudó aránya (Kelet-Európát nem számítva).⁵³ (CIPOLLA 1969, 61)

Dél-Európa pozíciói azonban nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút értelemben is romlottak. Itáliában a reformációnak sikeresen ellenálló, de azért megrettent katolikus egyház agresszívebben ragaszkodik műveltségi monopóliumához, s az írásbeliség terjedésének a 12. századtól kibontakozó eredményei elenyésznek.⁵⁴ (GRAFF 1987, 189) (Az itáliai literáció további alakulásáról bővebben volt szó a 1.4.3.1.D alatt.)

Az Ibériai-félszigeten is abszolút mértékű visszaesés következik be. A mór uralom megszűnését (1492) követően a győztes keresztények három hullámban (1492, 1499, 1502) kiűzik Hispániából a mórokat és a zsidókat. Ezzel nem csupán az iparukat és a kereskedelmüket tették tönkre, hanem

⁵³ „In the Dark Ages the Northern area in which Germanic influence prevailed was much more illiterate than the Southern area in which Latin-Mediterranean influences predominated. At the end of the seventeenth century, the situation had be reversed and the Southern area was definitely the more illiterate.”

⁵⁴ „The Counter Reformation in Italy represented the triumph of ecclesiastical monopoly over education. With the sixteenth-century decline of the communes and their humanistic tradition of civic schooling came a decline in the substantial levels of popular schooling and literacy that had been achieved in some of the city-states. [...] Literacy, by all counts, declined over the sixteenth and seventeenth centuries.”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

helyrehozhatatlan károkat okoztak a félsziget szellemi életének is, amely addig az európai élvonalhoz tartozott.

A katolikus és protestáns országok közötti különbséget jól érzékelteti, hogy míg 1630-ban a protestáns Amszterdamban a házasságot kötők 45%-a tudta aláírni a nevét, 1672-ben a katolikus Párizsban csupán 25%-uk. (CIPOLLA 1969, 47, 53) Anders Burke írja a *Regni Sueciae geographica et politica descriptio* című 1631-ben megjelent könyve 36–37. oldalán, hogy — a lutheránus — Svédországban nagyon sok az iskola, az egyszerű nép is buzgalommal tanul, s még a földművesek is tudnak olvasni. (Idézi CIPOLLA 1969, 54)

Svédországban 1686-ban törvényt is hoznak rá, hogy minden egyházközségben meg kell tanítani *olvasni* a gyermekeket. (Uo.) Ez nagyjából meg is történik, ám *írni* nem tanítják meg őket. Ennek következtében a csak olvasni és az írni-olvasni tudók száma között hatalmas szakadék tátong. Míg az olvasni tudás a lakosság nagy részére kiterjedt, az írni tudás az átlagos európai szinten maradt. (Erről bővebben esett szó az 1.43.1.D alatt.)

A svéd eredmények különösen imponálók, mivel mindezt Európa egyik legszegényebb országában érték el, nem erőteljes gazdasági fejlődés gyümölcseként, hanem egyházi és politikai olvasás-kampányokkal. Egil Johansson írja, hogy az egyes emberekre óriási társadalmi nyomás nehezedett: évente egyszer és az esküvője előtt mindenkinek vizsgán kellett számot adnia olvasástudásáról és bibliaismeretéről. Aki pedig nem felelt meg ezen a vizsgán, azt kizárták az úrvacsorából, és nem köthetett házasságot.⁵⁵ (Idézi JOHANSSON 1981, 159)

A töretlen fejlődés eredményeként az írni-olvasni tudók aránya a 19. század derekára Európa egészére vetítve 50% körüli volt, jókora különbségekkel. 30% alatt volt az írástudatlanok aránya többek között *Dániában, Németországban, Hollandiában Svájcban, Svédországban, Finnországban és Norvégiában*; 30–50% közötti *Angliában, Belgiumban, Franciaországban és Ausztriában*; 50% fölötti volt az írástudatlanság aránya *Görögországban, Itáliában, Spanyolországban, Portugáliában, Görögországban, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában* stb. (*Oroszországban* ez idő tájt a lakosság 5–10%-a tudott írni és olvasni.) (CIPOLLA 1969, 113–115)

⁵⁵ „The social pressure was enormous. Everybody in the household and in the village gathered once a year to take part in examinations in reading and knowledge of the Bible. The adult who failed these examinations was excluded from both communion and marriage.”

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Az adatok természetesen itt is igen különböző dolgok átlagából adódnak: talán valamelyest megvilágítja ezt egy konkrét vizsgálat, amelyet 1837-ben végeztek el 2000, gyárban dolgozó gyermekkel. Közülük 186 a betűket sem ismerte; 372 csak a betűket ismerte; 509-en csak egy szótagú szavakat tudtak elolvasni. $186+372+509=1067$ — lényegében ennyien voltak, akik nem tudtak olvasni. 322-en csak nehezen tudták olvasni a Bibliát, 611 gyermek viszont folyékonyan olvasta. (CIPOLLA 1969, 67)

A 20. század első harmadának végén az európai írástudatlanság 15%-os: ezen belül az egyes országok adatai 5–40% között szóródnak. Az oroszországi illiteráció 40%-os, az észak-amerikai 4%-os, a közép- és dél-amerikai 59%-os, az ázsiai 81%-os, az afrikai 88%-os. (BAR-ILAN*)

Az azóta eltelt közel hét évtized alatt a literációs adatok látványosan javultak. A második világháborút követően az újabb technológiai forradalom az ipari országokban mintegy kikényszerítette az írni-olvasni tudás teljessé válását. A kommunista uralom alatt álló országok a hajdani protestáns olvasástanulási mozgalmakhoz hasonló ideologikus indíttatású alfabetizációs kampányokkal igyekeztek — nem is sikertelenül — felszámolni az írástudatlanságot.

Nem szabad azonban elfeledkezni róla, hogy a világon beszélt több ezer nyelv közül mindössze két-háromszáznak van írásbelisége. Az írásbeliség nélküli nyelvek jövőbeli léte ugyancsak bizonytalan, kihalásuk folyamata korunkban felgyorsult. Az UNESCO eszközei legfeljebb a folyamat konstatálására elegendők, feltartóztatására nem.

Az írásbeliséggel rendelkező nyelvek tekintetében is vannak fokozatok. Harald Haarmann⁵⁶ hat kategóriába sorolja be a létező nyelveket: 1. Csak beszélt nyelv. 2. Vannak népköltészeti írott szövegek, de nincs publicisztika és tudományos nyelv. 3. Létezik szépirodalom is, de nincs publicisztika és tudományos írott nyelv. 4. Van egyszerű tudományos nyelvezet, de nincs írott tömegtájékoztató. 5. Van szerény jelenlét az írott nyelvi tömegtájékoztatóban is. 6. Magas kodifikáltságú sztenderdnyelv. (Idézi: KISS 1995, 166–167)

Az UNESCO adatai szerint 1950-ben a világ felnőttkorú népességének 44,3%-a, 1960-ban 39,3%-a, 1970-ben 34,2%-a, 1980-ban 29%-a volt írástudatlan. (GRAFF 1987, 380) A kulturális világszervezet 1998-as évkönyve az európai országokról 97–100%-os, a latin-amerikaiakról 66–97%-os (a 45%-os Haiti van csupán a kétharmados szint alatt) literációs adatokat közöl. Az afrikai számok 14% (Niger) és 85% (Zimbabwe) szóródnak, de többsé-

⁵⁶ Haarmann, Harald: Multilingualismus (2). Elemente einer Sprachökologie. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1980.

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

gük a 70% körüli szinten helyezkedik el.⁵⁷ S bár az írástudatlanok abszolút száma évről évre nő, arányszámuk az összlakosságon belül mindenhol csökken. Anélkül, hogy a létező analfabetizmus problémáját kisebbiteni akar-nánk, elmondhatjuk, hogy a 20. század végére az írás — közvetlenül vagy közvetve — minden ember életének meghatározó tényezőjévé vált.

3.2. Az írás intenzív fejlődése

3.2.1. A betűformák változásai

A legkorábbi görög nyelvű írásos emlék a Kr. e. 8. századból, a legrégebbi latin nyelvű a Kr. e. 6. századból származik. Ezek köbe vésett feliratok — *inscriptiók*. Nemcsak jellegükben, hanem funkciójukban is különböznek a későbbi korok írásműveitől, amelyek általában a jelenben szóltak a távolle-vőknek; az *inscriptio* a jelenlevőknek szól az idők távolságán keresztül. (Vö. THIENEMANN 1931, 72)

A funkció egyszersmind meghatározta az írás hordozó anyagát is — vagy talán inkább a hordozó anyag determinálta a funkciót? Akár így, akár úgy: az anyag és az írásfelvitel módszere — a vésés — mindenképpen döntő hatással volt a betűformákra: a lekerekítettséggel szemben a szögletesség dominál, s a betűk nincsenek összekötve egymással. Az *inscriptiók* a szó szoros értelmében nem tekinthetők *kézírásnak*. Egyébként a ránk maradt ko-rai feliratokból levonható az a következtetés, hogy a latin írástechnika a Kr. e. 4-3. században jutott el arra a fejlődési fokra, amely hosszabb szövegek leírását is lehetővé tette. (ADAMIK 1993, 45) A legkorábbi latin betűs *kézírás*s emlék a Kr. e. 1. évszázad közepéről származik: egy rabszolga levele — ez az írás papiruszra készült. (BISCHOFF 1990, 55)

Az írás fejlődését alapvetően három körülmény befolyásolta, alakította. Mindenekelőtt az írás hordozója és eszköze: ez az író ember szándékától és mérlegelésétől függetlenül alapvetően meghatározta az írástechnikát. (A fejlődés Európában a kőtől a papiruszon át a rongyból, majd a fareszelékből előállított papírig vezet.) Másodsorban az író ember kényelmi és hatékonysági szempontja — nyilvánvalóan létezett egy folyamatos törekvés az írás könnyebbé és hatékonyabbá (gyorsabbá) tételére. Harmadsorban pedig az olvasó érdeke, amely az volt, hogy minél kisebb erőfeszítéssel és a lehető

⁵⁷ Kulturális világjelentés. Kultúra, kreativitás, piac 1998. Magyar UNESCO Bizottság – Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 24. tábla

leggyorsabban tudja olvasni az írást. Az utóbbi két szempont között ellentmondás feszül. Míg a könnyű olvasáshoz pontosan kirajzolt betűk szükségesek, a gyorsabb írás éppen hogy a kéz természetes mozgásához idomuló betűformák révén válik lehetségessé.

Az *inscriptio capitalis* betűi mellett Augustus korában — amikor az írást már viszonylag szélesebb körben használják — a mindennapos használatban megjelenik a kurzívnak nevezett írásmód. Ez nem valamilyen szabványos folyóírás, hanem igen sokfajta praktikus írásmódnak a gyűjtőneve. A közös vonás bennük az, hogy a betűk egymás nyomában gördülő folytonossága mintegy felkínálta a betűk egymáshoz kötésének a lehetőségét.⁵⁸ (BISCHOFF 1990, 61)

A betűk egymáshoz kötése (ligatúra) az írás tempójának a növelését szolgálja, hiszen az egyes betűk között nem kell felemelni a kezét. Ezzel kapcsolatban azonban más vonatkozások is felmerülhetnek. Egyfelől az, hogy az egymáshoz kapcsolódó betűk sora lényegében a hangzó beszéd adekvátabb vizuális reprezentációja, hiszen a beszédben nincsenek szünetek az egyes beszédhangok között; az egyes beszédhangok ugyanúgy hatnak egymás konkretizációjára, mint a folyóírásbeli betűk. Másfelől pedig a folyóírással egy újabb szintézisben egyesülnek a folytonos jelnek tekinthető hangzó beszédből fáradságos hangelemzéssel elkülönített diszkrét beszédhangok grafikus jelei.

A *korai római kurzív* ('older Roman cursive') írás kizárólag nagybetűket használt, míg a harmadik században felbukkannak a kisbetűk, a minuszkulák is: egy valamikor Kr. u. 287 és 304 íródott császári dekrétumban előfordul a kisbetűs *b, d, g, p*. (BISCHOFF 1990, 63) A minuszkulákat is használó írásmódot *késői római kurzívnak* ('later Roman cursive') nevezi a paleográfiai szakirodalom.

Érdekes, hogy a Kr. u. 4–6. század között a latin és a görög kurzív írás igencsak hasonult egymáshoz, s az ebből a korszakból fennmaradt kétnyelvű dokumentumok írásképe szinte teljesen azonos. (BISCHOFF 1990, 66)

A kalligrafikus — tehát nem mindennapos — célra alkalmazott kurzív írás olvashatóbbá tételére irányuló törekvés eredményeként jöttek létre a 2. században az *unciális* betűformák. Az unciálissal íródott szövegek írásképeiben fellelhetők mind az egyéni írásmód, mind az olvasót szolgáló formalizáltság jegyei. Az unciálisból az 5. században alakult ki a *félunciális* írás,

⁵⁸ „If this unstable script is described as 'cursive', because of its fluidity and its 'running' character that encourages the connection of letters, it is not less a generic term for a great diversity in appearances.”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

amelyben már nem azonos az egyes betűk magassága. Létrejön a betűk elhelyezkedésének a három szintje — egyes betűknek felső, másoknak alsó száruk van. (TEVAN 1984, 35–36) Ez tagoltabbá teszi az írásképet, s ezáltal úgy könnyíti meg az olvasó dolgát, hogy közben az írás műveletét sem teszi bonyolultabbá. (Vö. 2.4.2.!) Az uncialis betűtől a féluncialison át a 781-ben Alkuin angol szerzetes által megalkotott karolingi minuszkuláig egyenes vonalú a fejlődés útja. (BISCHOFF 1990, 66) A karolingi minuszkulával az írásnak sikerült felülemelkednie az ún. nemzeti folyóírásokon, amelyeket távolabbi területeken csak szakértők tudtak elolvasni, s létrejöttek azok a betűformák, amelyek mai betűinknek is a közvetlen alapját képezik.

A minuszcula létrejöttével megkettőződik az ábécé jeleinek a száma. Ez alapjául szolgál egy későbbi írásfejlődésnek, amely a beszédrögzítésen túlmutató, nyelvi-grammatikai funkciókkal ruhazza fel a nagybetűket. A nagybetűk funkcionális használata természetesen egy hosszabb fejlődés eredménye volt: kezdetben a teljes szöveget minuszkulákkal írták.

A karolingi minuszcula könyvírás volt, nem folyóírás: a betűket nem kötötték össze, így nem lehetett nagyon gyorsan írni. Fő értéke a könnyű olvashatóság volt, s ez nagy jelentőséggel bírt mind a Karoling Birodalom világi használata, mind az egyház összeurópai szervezete számára. Az egyház ebben az időben a papjaitól csak az olvasni tudást követelte meg: ez elegendő volt ahhoz, hogy a Rómából érkező utasításokat megértsék és végrehajtsák. (HAJNAL 1993a, 20)

A 11. századra lényegében egész Európában diadalmaskodik a keresztény államszervezet, s terjed az írás nem egyházi felhasználása is. Ez egyre több írástudót kíván, s többek között ennek az igénynek a kielégítésére jön létre a párizsi egyetem, amely tömegesen képi a *klerikusokat*, a „világi értelmiségieket”. A Sorbonne az íráskultúra központjává is válik. Ezt jól illusztrálja a tény, hogy 1338-ban, tehát pár évtizeddel a megalapítása után 1720 kötetből álló könyvtára volt, nagyobb, mint a leggazdagabb ősrégi német kolostorok bármelyikének a középkor végén. (HAJNAL 1921, 97) Az itteni — szóbeli előadásokon és jegyzetelésen alapuló — oktatás révén végbemegegy a karolingi minuszcula átalakulása: egyre könnyedebbé és *kurzívabbá* válik. Ismét megjelenik a *ligáció*, amely „összekötő, segítő vonalkáival akkor lép fel, amikor a betűket már gyorsabban, fesztelenebbül írják, s arra szolgál, hogy [...] a szétesett tagokat ne kelljen külön vonással egymás mellé szórni, hanem a tollból felemelkedés nélkül, összefüggően folyjék az

írás.” (HAJNAL 1921, 18) A folyamat végeredményeként a 13. század közepére készen volt egy igen gyors, jól kezelhető s — az egyetem hallgatóinak a kontinensen való szétáramlása révén — egész Európában egységes folyóírás, amely már a szó mai értelmében is folyóírás volt.⁵⁹ (HAJNAL 1959, 55) Az írás a szekularizációval egyszersmind meg is kettőződik: a gyakorlati célú, gyors folyóírás mellett fennmarad a nagy mennyiségben is könnyen olvasható, kirajzolt betűformájú könyvírás.⁶⁰ (ZUMTHOR 1984, 57)

A gót írás első emlékei már a 11. században felbukkannak, de ez az — Angliából kiinduló — írásmód csak a 13–14. században terjed el szélesebb körben. A gótikus írás a karolingi írás kerekded betűformáival szemben keskeny, szögletes betűformákat alkalmazott, s nem idegenkedett a funkció nélküli kalligrafikus cikornyáktól sem. (Vö. HAJNAL 1959, 57⁶¹) Visszaszorulása mindenekelőtt a firenzei humanista tudósok hatására következett be, akik az antik szerzők felkutatott munkáit másolva barbárságnak érezték volna, ha a római klasszikusok szövegeit gót betűkkel írják. Ezért felújították a *littera antiqua*, azaz a régi betű használatát — ezt nevezzük *humanista írásnak*. (KÉKY 1975, 102–103) A humanista folyóírás megteremtése Niccolò Niccoli nevéhez fűződik a 15. század elején. (BISCHOFF 1990, 147)

3.2.2. Szóközök, központosítás

Kezdetben az írás — miként már többször említettük — mindenekelőtt az élőbeszéd rögzítésének az eszköze volt. Ez a *scriptio continua*, a folyamatos — szóközök nélküli — írás, amely nem egyéb, mint a szintén folyamatos beszéd pontos leképezésére irányuló törekvés. A szóközözés nélküli írásmód egészen a középkorig az írás domináns formája maradt.

A korai írásművek zömét azonban felolvasásra szánták, lévén hogy a bennük foglalt üzenetek sokkal több embert érintettek annál, mint ahányan olvasni tudtak. A tagolatlan szöveg azonban igencsak megnehezítette a felolvasást a mai mércével nagyon gyenge olvasónak számító antik és középkor-

⁵⁹ „Au milieu du XIIIe siècle, l’aspect de l’écriture des chartres produit l’effet de l’écriture courante au sens actuel de mot.”

⁶⁰ „Mais simultanément il [l’écrit] se dedouble: désormais s’opposent deux modèles graphiques, la cursive, usuelle, prectique, adaptée à la circulation intensifiée des messages, et l’écriture des livres.”

⁶¹ „...la calligraphie gothique exagère avec affecterie les particularités saillantes de l’écriture courante, créant ainsi des espèces spéciales d’écritures, également difficiles à lire.”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

ri ember számára. Ezért már igen korán megjelent az írás valamilyen tagolásának és írásjelekkel történő értelmezésének az igénye, de hangsúlyoznunk kell, hogy az írás kezdetben kizárólag olyan tagolást volt képes tükrözni, amit az oralitás már nyilvánvaló módon véghezvitt némely szövegfajtában. (MESTER*) Már a legkorábbi föníciai, görög, etruszk és latin feliratokon is előfordul, hogy a szóhatárokat (nem mindegyiket!) függőleges vonallal vagy ponttal jelezték, máskor pedig aposztróffal vagy akár szóközzel. Az első „rendszeres” központosítás Arisztophanész Büzantiosz (Kr. e. 257–180) görög grammatikus és alexandriai könyvtáros nevéhez fűződik, aki Homérosz „kritikai kiadását” is közreadta. Ő kizárólag pontot használt erre a célra: a sor alján levő pont a mai vessző, a sor közepére tett a mai pontosvessző, a sor tetejére került pont pedig a mai pont jelentésével bírt. Az akusztikus reprodukciót elősegítendő a görög írásokban tíz hangsúly- és hehezetjel volt. (KESZLER 1993, 19–20) Arisztophanész Büzantiosz központosítási módszere közel egy évezreden át fennmaradt, de soha nem vált általánossá.

A Kr. u. 4. században terjed el az ún. *per cola et commata* írásmód. Ez abból állt, hogy a szöveg ritmusának érzékeltetésére a nagyobb egységeket rövidebb mondatokra tördelték, sőt olykor külön sorba is írták. (KESZLER 1993, 27) A korai bibliai szövegekben lehet vele először találkozni, de az 5. századtól Szent Jeromos nyomán terjed el, aki latin bibliafordítását, a Vulgátát tördelte ily módon, hogy megkönnyítse a szövegnek az istentiszteleteken történő felolvasását. (BISCHOFF 1990, 169)

A karolingi minuszcula megjelenése után Arisztophanész Büzantiosz rendszere nem volt használható, mivel a betűk már nem egy sorban íródtak (hanem háromban), így a pontok alsó-középső-felső pozíciója viszonylagossá vált. Ezért a minuszcula megalkotója, Alkuin is bevezetett központosítási jeleket, többek között a rövidebb szünetre, hosszabb szünetre stb. (KESZLER 1993, 37) Természetesen az Alkuin-féle „központosítás” sem vált a mai értelemben általánossá. Fontos leszögezni, hogy az írásjelhasználat a kezdetektől fogva — eltérően a mai grammatikai alapvetésű gyakorlattól — intonációs-szünetjelölő jellegű volt: mint már mondtuk, mindenekelőtt a felolvasást kívánta segíteni.

Az írásjelhasználat egységesítésének igényét csak a könyvnyomtatás megjelenése veti fel, addig ugyanis minden írásmű lényegében egy példányban készült (a másolás mindig változással járt, s így nem volt két teljesen azonos példány), s a potenciális olvasók köre igen szűk volt. A könyvnyom-

tatás révén ez az olvasói kör többszázszorosára bővült, s a korábbinál sokkal több figyelmet kellett szentelni a szöveg könnyű olvashatóságának és érthetőségének. Az első lépéseket ebben az irányban idősebb és ifjabb Aldo Manuzio itáliai nyomdászok tették meg 1495-ben, illetve 1566-ban. (KESZLER 1993, 61)

A írásjelhasználat a tudományos szintaxisok 17-18. századi megjelenésének hatására elmozdult az intonációs-szünetjelölő — tehát akusztikai — elvektől a grammatikai elvek felé. A különböző európai nyelvekben eltérő központoszási gyakorlat vert gyökeret. Egyes nyelvek (pl. az angol, francia, holland) „könnyű pontuációjúak” lettek, míg mások (pl. a német, finn, lengyel) szigorúbban, aprólékosabban szabályozzák az írásjelhasználatot. A különbségek ellenére azonban az európai nyelvekben az írásjelhasználat viszonylag egységesnek mondható. (KESZLER 1993, 67–68; 104–112) Az akusztikumtól elváló, grammatikai alapú központoszás kialakulásának igen jelentős szerepe volt abban, hogy az írásbeli nyelvhasználat az idők során bizonyos fokig autonómmá vált.

Ez a fejlődési irány nem aratott osztatlan sikert az íráshasználók körében. A közgondolkodásban mind a mai napig él az a felfogás, hogy ott teszünk írásjelet, ahol szünetet tartunk, felvisszük a hangunkat stb. Ugyanakkor a spontán beszédben nem találunk például szünetet a kötőszók előtt, ahova pedig mindig teszünk írásjelet. (GÓSY 1999, 55) Az ember nehezen veszi tudomásul, hogy az írásjelhasználat lényegében elszakadt a nyelvi akusztikumtól.

Az ún. „intonációs párt” hívei még 1953-ban is tettek olyan javaslatot, amely tucatnyi írásjelet vezetett volna be pl. a harag, gúny, bizonytalanság stb. kifejezésére. (Uo.)

A **szóközök** fontosságát az írásgyakorlat csak igen lassan ismerte fel. A Kr. u. 1–2. században a latin szövegekben ugyan még minden szó után tettek egy elválasztó funkciójú pontot, a későbbiekben viszont ez elmaradt — valószínűleg azért, mert a szóhatároknak nincs akusztikus relevanciájuk. Az egyes szavak írásbeli elkülönítésének a szükségessége a kelta és germán íráshasználóknál merült fel először, akik nem tudtak jól latinul. A karolingi időkben még általános gyakorlat volt, hogy legalábbis az előjárókat és a rövidebb szavakat egybeírták a következő szóval. A szóközözés a brit szigeten bukkan fel a 7–8. században, Európában a 10. században kezdett terjedni, s a 12. századtól általánossá vált. (BISCHOFF 1990, 172–173)

A szóközös írásmód általánossá válásának igen nagy szerepe volt abban, hogy az ókortól létező, de csak kivételképpen előforduló néma olvasás szélesebb körben kez-

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

dett terjedni. (Vö. DEMETER 1998a, 1998b; SVENBRO 2000) Paul Saenger először gyakran hivatkozott klasszikus tanulmányban⁶² hívja fel erre a figyelmet, majd egész könyvet szentel a témának: *Space Between Words: The Origins of Silent Reading* („Szóköz: a néma olvasás eredete”). A szóközök emellett hozzájárultak a nyelvi tudatosság és az analitikus gondolkodás elmélyítéséhez is, hiszen szakadatlanul sulykolták az olvasó elméjébe a szavak különállóságának tudatát.

3.3. A könyvnyomtatás

A nyomtatott szöveg az írásbeliségnek mind mennyiségi, mind minőségi szempontból kitüntetett létformája. Mennyiségileg azért, mert az írás hatókörét mind térben, mind időben jelentős mértékben megnöveli a kéziratos korszakhoz képest, minőségileg pedig azért, mert a betűkép további formalizálásával ugrásszerű előrelépést jelentett az írás intenzív fejlődésében is. A nyomtatás jelentősége messze túlnő azokon a határokon, amelyek között az emberi nyelvhasználat általában végbemegy, s amely területet a nyelv által meghatározottnak szoktunk tekinteni. Marshall McLuhan 1962-ben megjelent *The Gutenberg Galaxy* („A Gutenberg-galaxis”) című könyvében lényegében a fejlett világ elmúlt fél évezredbeli történelme minden előrevivő momentumának az eredetét a könyvnyomtatásra vezeti vissza, s bár könyve és elmélete rengeteg vitát váltott ki, a könyvnyomtatás óriási jelentőségét McLuhan bírálói sem tagadják.

Gutenberg találmányának sokoldalú hatásai közül itt csak az írásbeliségre gyakorolt hatások vizsgálatára szorítkozunk. Ezek közül a leginkább szembevetendő az írásbeliség elterjedésére gyakorolt hatása. Miközben a könyvnyomtatást nyilvánvalóan az olvasható szövegek iránt megnövekvő kereslet hívta életre, a megszülető új technika nem csupán kielégítette ezt a keresletet, hanem további keresletet generált. Az ok egyszerű: az olvasható szövegek száma megnőtt, s ezáltal könnyebbé vált az e szövegekhez való hozzáférés is. Elmondható, hogy csak a nyomtatás feltalálása után rajzolódhatott ki az általános írni-olvasni tudás mint lehetséges cél: a kéziratos korszakban ennek a gondolata egyáltalán fel sem merülhetett.⁶³ (ONG 1967, 89)

⁶² Saenger, Paul: *Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society*. = *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 1982/13, 367–414.

⁶³ „... only with print did it become imperative that everybody learn to write — universal literacy, knowledge of reading and writing, has never been the objective of manuscript cultures, but only of print cultures.”

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

A kolostorokban másoló szerzetes naponta négy ívrétnyi pergament tudott teleírni; egy ívrétnyi pergamen 35–50 cm magasságú és 25–30 cm szélességű papírlapnak felel meg. (JEAN 1992, 83) Gutenberg sajtójával két nyomdász egy nap alatt 2-300 ívet tudott kinyomni: ez mintegy százszorosa volt a kézi másolással elérhető legnagyobb teljesítménynek. (TEVAN 1984, 258) Ehhez viszonyítva az első nyomtatványok nem voltak olcsók: a 15. század végén egy nyomtatott Biblia még ötödébe került a kézzel írottak.⁶⁴ (INNIS 1950, 120)

Nem csoda hát, ha a nyomdák gombamód szaporodtak: még 1500 előtt 200 nyomda létesült, s ezek néhány évtized alatt 35 000 különböző kiadványt készítettek összesen 15 millió példányban. (CAMERON 1994, 154)

A könyvnyomtatás tehát mintegy az írni-olvasni tudás népszerűsítőjeként működött. Volt mit olvasni, érdemes volt hát megtanulni olvasni, így egyre többen meg is tanultak. Az írásban való közlésnek is tágabb tere nyílt: a reformáció korában a hitvitairatok bejárták egy-egy nyelvterület minden zugát, s annyi helyre vitték el szerzőjének a gondolatait, érveit, ahány helyre személyesen nem juthatott volna el.

A nyomtatási technika által előidézett fejlődés kevésbé látványos, de nem kevésbé fontos eredménye volt az óriási előrelépés az írás szabványosodása terén. Bármennyire is törekedtek a másolók a betűk egységességére, nem sikerülhetett egy betűt kétszer ugyanúgy leírni, ráadásul a betűformák, a vonalvezetés rengeteg egyéni, csak az adott másoló személyéhez kötött sajátosságot őrzött meg. Az ólomból öntött betűk viszont egyöntetűséget mutattak, a kézzel írt betűknek mintegy az elvonatkoztatott lényegét, kvintesszenciáját adták, mentesen mindenfajta esetlegességtől, egyéni sajátosságtól. A nyomtatott betű olyasféléképpen viszonyult a sok-sok egymástól valamelyest mindig különböző kézzel írt betűhöz, mint ahogyan a csak absztrakcióként létező fonéma viszonyul a konkrét beszédhanghoz.

A nyomtatás óriási előrelépést jelent azon az úton, amelynek során az elemző ember saját folytonos jel jellegű hangzó beszédét a jobb megragadhatóság érdekében egyre inkább diszkrét jelekre bontja. Érdekes felfigyelní rá, hogy ez mintegy a nyomtatás „mellékterméke” volt csupán. A nyomtatás lényegét ugyanis a másolási munka kiküszöbölése, a *sokszorosítás* adja, s ennek a célnak kényszerű velejárója a betűszabványosítás. Úgy is mondhatnánk, hogy az ára, hiszen a sokszorosítás kedvéért kellett lemondani a változatos betűformákról — s ezt az árat a kezdetben valahogy nem akaródzott

⁶⁴ „In 1470 it was estimated in Paris that a printed Bible cost about one-fifth that of a manuscript Bible.”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

megfizetni: ezért volt az, hogy az első nyomtatványok még a kéziratos kódexeket igyekeztek utánozni. Az új technika mellesleg tartalmilag is kötődik a régihez: az 1700-ig kinyomtatott könyvek több mint fele ókori vagy középkori mű volt.⁶⁵ (MCLUHAN 1964, 155–156) Ugyanúgy, ahogy később a film is szívesen fordult sikeres regények és drámák — tehát az őt megelőző műformák produktumai — felé.

A nyomtatás révén létrejövő abszolút betűszabványosítás tehát egy sokkal korábban megindult folyamatnak csupán egy — igaz, óriási jelentőségű — állomása: „Amióta az ember feltalálta az írást (mindenekelőtt az alfanumerikusát), azóta tipografizál. Gutenberg tulajdonképpen nem talált fel semmit; [...] Gutenberg nagy tette az alfanumerikusítással feltalált típusok felfedezése volt.” (FLUSSER 1997, 43) Másutt ugyanerre célozva arra mutat rá, hogy „a Gutenberg-galaxis messzebbre vezet vissza és tovább terjed, mint ahogy McLuhan véli”. (FLUSSER 1997, 46) Valószínűleg ilyesmire gondol maga McLuhan is — legalábbis a múltbeli gyökereket illetően —, amikor azt írja, hogy „a könyvnyomtatás ugyanúgy terjeszti ki, tágítja ki az írás hatókörét, mint ahogyan a gépkocsi a lóét”.⁶⁶ (MCLUHAN 1964, 158)

A könyvnyomtatás teremtette meg a szöveg, a nyelvi anyag tényleges autonómiáját a hordozó anyaggal szemben. A hangzó beszédben a kimondott szavak teljesen összeforrtak a beszélő emberrel; a szöveg és a hordozó anyag a kőbe vésett feliratoknál is elválaszthatatlan egységben volt, s ez az egység a lényegét tekintve a kéziratos kultúrában sem bomlott meg, mivel — miként már szó volt róla — igazából nem létezett két azonos szövegű kézirat. Az egy nyomóformáról készített nyomatok szövege azonban betűről betűre megegyezett (a hibákat is beleértve), akkor is, ha a hordozó anyag (a papír) nem minden példány esetén volt ugyanaz. Ennek hatására tudatosul a szöveg — nem éppen könnyen felfogható — önállósága. Jól példázza ennek a jelenségnek nem éppen egyszerű voltát, hogy könyvüknek az irodalmi műalkotás létezőmódjáról szóló fejezetében Wellek és Warren viszonylag hosszan fejtegetik azt, hogy a műalkotás nem azonos a kinyomtatott könyvpéldánnyal, hanem tőle elvonatkoztatva létezik. (WELLEK–WARREN 1972, 207–210) A hordozó anyagtól leváló szöveg a létrehozójától még végtetesebben eltávo-

⁶⁵ „Until 1700 much more than 50 per cent of all printed books were ancient or medieval.”

⁶⁶ „Typography was no more an addition to the scribal art than the motorcar was an addition to the horse.”

lodik, függetlenedik, egyszersmind biztosítva a létrehozó számára is a szövegtől való függetlenséget.⁶⁷ (MCLUHAN 1964, 157)

A könyvnyomtatás feltalálását követően az ember számára az írott szöveg egyre inkább azonossá válik a nyomtatott szöveggel, lévén hogy összehasonlíthatatlanul gyakrabban találkozunk vele, mint a kézírással. Valószínűleg ennek hatását tükrözi az, hogy az iskolákban egészen 1777-ig kizárólag a nyomtatott betűs írást tanították. (GÓSY 1999, 247) (Hogy miért éppen a 18. század végén következik be e tekintetben változás, arra a későbbiekben még visszatérünk.)

3.4. A könyvnyomtatás feltalálása után

3.4.1. A technika tökéletesedése

Gutenberg nyomógépe ugrásszerűen megnövelte a szövegszorzóhatékonyását, s ez hosszú időn át kielégítette az igényeket. Kedvező hatással volt a nyomtatás elterjedésére az európai papír minőségének a megjavulása is, ugyanis a 15. században a gyapjú fehérneműt felváltotta a vászon (a papírgyártás alapanyaga a rongy volt, s a gazdagabb cellulóztartalmú vászon rongyból jobb papír készülhetett). A szorító mennyiségi igények hatására 1840-től jelenik meg a faköszörületből készített papír, amely ugyan silányabb minőségű volt a rongypapírnál, de olcsósága és nagy volumenű előállíthatósága lehetővé tette a tömegtermelést. (TEVAN 1984, 55–56)

A kézisajtó hatékonysága a 18. század végén kezdett elégtelennek mutatkozni. A növekvő mennyiségi igények kielégítésére létrejön a gyorssajtó, a tégelysajtó, majd a rotációs eljárás, mely utóbbival milliós példányszámokat is gyorsan lehetett előállítani: ez a technika tette lehetővé a nagy napilapok megteremtődését, s ezáltal teljes nyelvterületek politikai nézeteinek a homogenizálását. McLuhan a nyomtatott szót a „nacionalizmus építészének”⁶⁸ nevezi. (MCLUHAN 1964, 157) Nyíri is erre utal az alábbiakban: „A nacionalizmus a kiteljesedett írásbeliség korához kötődő jelenség nemcsak abban az értelemben, hogy a munkaerőnek olyan mobilitását feltételezi, mely elképzelhetetlen az egységes oktatás viszonylag magas színvonala nélkül, de abban az értelemben is, hogy az úgynevezett nemzeti hagyományok

⁶⁷ „Perhaps the most significant of the gifts of typography to man is that of detachment and noninvolvement...”

⁶⁸ „The Printed Word — Architect of Nationalism”

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

óhatatlanul némely bizonytalan és gyökértelen, hírnévre és pénzre áhítózó értelmiségiek konstrukciói.” (NYÍRI 1993b, 291)

A 20. század hatvanas éveiben megjelenő ofszet eljárás már nem annyira tömegigényeket szolgál, mint inkább finomítja a technológiát: két fő hozzáadéka az ólombetűk kiküszöbölése és a régi kiadványok újraszedés nélküli reprodukálhatósága volt. Mindkét újítás inkább a kis példányszámú kiadványok tekintetében jelentett kézzelfogható előnyt: ám éppen ezáltal jelenthetett meg a nyomtatás az élet olyan területein is, ahol korábban gazdaságtalan lett volna az alkalmazása. Lényegében az ofszet nyújtotta előnyöknek a „folytatása” a számítógép nyomdászati célú felhasználása: a DTP (Desktop Publishing) mintegy elmosza a szerzői „kézirát” és a nyomdai termék közötti éles határokat. Ismét egy újabb példája annak a gyakori jelenségnek, hogy egy lényegét tekintve gyökeresen új technológia egy régebbinek a tökéletesítésével, finomításával teszi meg saját útjának az első lépéseit — talán így bizonyítva leghatásosabban önnön hasznát a felhasználók előtt. Egyébként a DTP felhasználója a digitális kultúra korszakának a kezdetén ugyanúgy lehet egy személyben szerző, szerkesztő, lektor, kiadó és nyomdász, mint voltak az inkunábulumok szerzői közül sokan a Gutenberg-galaxis hajnalán. (SEBESTYÉN* 1997)

3.4.2. Az írógép

Az írógép az ember és az írás, tágabb értelemben az ember és a nyelv viszonyának alakulásában lényegesen nagyobb szerepet játszott annál, mint amekkorát általában tulajdonítani szoktak neki. Ám míg a könyvnyomtatásról és következményeiről könyvtárnyi irodalom íródott, az írógépkorszak lényegében feldolgozatlanul maradt. (SZÉPE 1997, 78)

Az írógép ötlete a 18. században bukkant fel, de prototípusát csak 1867-ben alkotta meg Christopher Latham Sholes amerikai feltaláló. (CRYSTAL 1998, 243) Nehéz eldönteni, hogy a megvalósulás késlekedésében mi játszott nagyobb szerepet: a finommechanikai lehetőségek korlátozott volta, vagy az írással szembeni ellenérzéseknek az a 18. század végére bekövetkezett akkumulálódása, amelynek jelentős szerepe lehetett a romantika orálitáskultuszának a kibontakozásában is.

A nyomtatás csak a sokszorozás fázisában szakította el a szöveget az alkotójától: a szöveg eredetije kézírással készült, s így a kézírás egyéni sajátosságaiból adódóan azonosítható módon kötődött az alkotójához. A gépirat

nem köthető személyhez (legfeljebb írógéphez), tehát a szöveg elválása az író embertől már a szöveg genezise során bekövetkezik.

Az írógépelés a kézzel való íráshoz képest igencsak eltérő attitűdöt követel meg a szöveg létrehozójától. Míg a gyakorlott kézíró számára a beszédhangok és a betűk, sőt a szavak és írásképek között is kialakul olyan mélyebb, mondhatni meghittebb kapcsolat, amely túlmutat a pusztai technikai összetartozáson, ez az írógéphasználat esetében eltűnik. Írógéppel nem lehet szépen vagy csúnyán, zaklatott lelkiállapotot vagy kiegyensúlyozott harmóniát tükrözően, lefelé konyuló vagy felfelé ívelő sorokban stb. írni — írógéppel csak egyforma módon lehet írni. Az írógép a személytelen nyomtatás egységességét és ridegségét viszi át az egyéni használatba.

Az írógép az egyéni íráshasználatban is szembeszökővé teszi a betűírás diszkrét-digitális jellegét, az írástudást csupán a fonémák és a betűk megfeleltetésére, valamint a betűk egymástól való megkülönböztetésére redukálja. Az írógéppel író embernek nem kell betűformákat rajzolnia: csupán dönt arról, hogy most egy < b > betűnek kell a papírra kerülnie, majd egyetlen „gombnyomással” — billentyű leütésével — kiadja a parancsot, s a < b > betű a papíron terem. Az írástevékenység leegyszerűsítése hatással lehet az írásmű nyelvi sajátosságaira is. Amikor Nietzsche először írt írógéppel, egy barátja úgy találta, hogy verseinek a nyelvezete robusztusabb lett. (NYÍRI 1993a, 361)

Az írástevékenység leegyszerűsítése és mechanizálása hatással volt az írás sebességére is, főleg a villanyírógép megjelenését követően, amely minimálisra csökkentette az író embertől elvárt fizikai erőfeszítést. (A villanyírógép ezenkívül kiküszöbölte a mechanikus gépelés egyetlen egyéni elemét, a billentyűk leütésének az erősségét is. A mechanikus írógéppel lehetett dühösen, „papírszaggató” erővel ütni a billentyűket, s ennek nyoma volt a gépelt íráson. A villanyírógépen bármekkorát ütünk, a betűk a gép által szabályozott erővel ütődnek a papírra.) Az írás tempója közelebb került az élőbeszédéhez, egyes esetekben pedig el is érte azt. Az írás fölgyorsulása lendületesebbé tehetette az így készült szöveg nyelvezetét, egyszersmind azonban csökkentette a ceruzával/tollal lassan papírra rótt mondatok elmélyültségét.

Az írógép néhány évtized alatt szédületes karriert futott be. Kedvenc tárgya, mondhatni jelképe, s egyszersmind duzzasztója is lett az egyre terpeszkedő állami bürokráciának. Az egyszerű emberek számára a gépírási papír egyszersmind hivatalos papír is, amitől esetleg félni kell: ily módon a

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

gépírás a hatalom eszközévé és megtestesítőjévé is válik. De ellepték az írógépek az élet egyéb területeit is. A géppel írott szövegek személytelensége igencsak jól beleillett az ugyancsak személytelenségre (s ezáltal az egyéni felelősség kiiktatására) törekvő nagy hatalmi, gazdasági stb. szervezetek filozófiájába is. McLuhan írja ironikusan, hogy egy csatahajón a legegyszerűbb művelet végrehajtásához is írógépek tucatjaira van szükség, s hogy egy hadseregnek általában több írógépe van, mint ahány tüzérségi lövege. (MCLUHAN 1964, 228) Magyarországon a 20. század harmincas éveiben terjed el az írógép — az állást kereső József Attila a *Curriculum vitae*-ben már szükségesnek tartja megemlíteni, hogy „perfekt gépíró” —, a fénykort pedig az ötvenes–hetvenes évek jelentették: az ötvenes években egyszersmind a diktatórikus hatalom legfőbb jelképe is volt.

Az élőbeszéd tempóját megközelítő gépírás Amerikában már a 19. század végén a diktálás reneszánszát hozta meg: ez bizonyos tekintetben a későbbiekben kibontakozó másodlagos szóbeliség előfutárának is tekinthető. A diktálás szituációjában körvonalazódó főnök–gépírónő kettős emellett a 20. századi társadalmi mitológia egyik igen markáns motívumává is vált. A főnök–gépírónő kettősben egyébként hangsúlyosan újraéled az a szemlélet, amely az írástevékenységet mintegy alsóbbrendűnek, „szolgamunkának” tekintette: a gépírónő elődje az ókori Róma írástudó rabszolgája és a középkori nemes urak íródeákja.

A szépírók körében az írógép karrierje ellentmondásos. Sokan idegenkedtek tőle, féltve a szövegalkotás intimitását, mások használatba vették ugyan, de gépíróknak diktáltak, tehát tulajdonképpen nem írógéppel alkották a szövegeiket. Az, amit McLuhan ír Henry James stílusának a megváltozásáról a közvetlenül gépbe diktált szövegekben, igazából nem hozható összefüggésbe az írógépes szövegalkotással. (MCLUHAN 1964, 228–229) A ténylegesen írógéppel alkotó írók esetében azonban a szövegalkotás módja minden bizonnyal hatott a szövegre is.

Az a gondolat, hogy az írógépet felhasználják az írástanításban, sok helyen felmerült, megvalósítására azonban csupán kísérleti jelleggel került sor. Ebben a konzervativizmuson és a gazdasági megfontolásokon kívül valószínűleg közrejátszott az is, hogy a gépírás igen sok szituációban nem tudja kiváltani a kézírást. A kézírást a maga eszközigénytelenségével az egyszerűbb írásfeladatok terén még a számítógépes korban is verhetetlen marad. Hosszabb szövegeket azonban manapság mindenki — már aki egyáltalán ír

hosszabb szövegeket — géppel ír: néhányan írógéppel, a többség számítógéppel.

Az írógép a nyomtatott betű egységét, praktikumát és tekintélyét hozta át az egyéni használatba, egyszersmind azonban el is személytelenítette az írást. Ezért magánlevelek írására akkor is ritkán használták, amikor az értelmiségi lakások többségében már volt írógép.

Az indigó révén az írógép nemcsak a szövegalkotás, hanem a szövegpublikálás eszközévé is válhatott — ha szűk körben is. (A keményebb diktatúrákban — pl. Ceaușescu Romániájában — a nyomdák mellett ezért az írógépeket is megpróbálták állami ellenőrzés alá vonni.)

Az írógép korszaka mára leáldozott: már alig árulják. Legfontosabb eleme, a nyelvi digitalizációt jelképező billentyűzet azonban jelenleg nélkülözhetetlen és szembeszökő tartozéka az írás mellett funkciók sokaságát kínáló számítógépnek is.

A Magyarországon árusított írógépekről évtizedeken át hiányzott a hosszú magánhangzók egy része (*i, ő, ú, ű*): ennek minden bizonnyal része volt abban, hogy ezek a magánhangzók sokaknál a kiejtésben is megrövidültek, ami persze azután elbizonytalanító hatással volt a helyesírásukra is. A helyzetet jól tükrözi, hogy az állami kiadók-nál működtek „nyomdai előkészítőknek” nevezett munkatársak, akiknek kizárólag az volt a feladatuk, hogy nyomdába küldendő kéziratokat az akadémiai helyesírási szabályzathoz igazítsák — ez mindenekelőtt az írógépről hiányzó hosszú magánhangzók „felékezését” jelentette. Az általános kiejtési-helyesírási elbizonytalanodást jól példázza az a tény, hogy ezt a munkát nem bízták a szerzőkre/fordítókra.

3.4.3. Szöveg a számítógépben

A számítógép multifunkcionális eszköz, felsorolni is nehéz lenne, mennyi mindenre használjuk. Bár nem erre a célra hozták létre, akkor vált szélesebb körben népszerűvé, amikor szövegeket kezdtek vele írni, olyannyira, hogy önkéntes-kényszerű használóinak jelentős része mind a mai napig valamiféle korszerűsített írógépnak tekinti. „Ismeretes az a nézet, mely szerint a szövegszerkesztés nem más, mint kifinomult nyomtatás, egyfajta megdicsőült gépelés” — idézi Robert Sokolowskitól Nyíri Kristóf. (NYÍRI 1993a, 369)

Pedig a sok hasonlóság, mindenekelőtt a billentyűzet fentebb említett hasonlósága ellenére egy igen lényeges dologban különbözik az írógéptől. Az írógépen leírt szöveg papírra kerül, s ott is marad. Ha nincs papír, nincs szöveg. Ha egyszer van szöveg, az lényegében csak a hordozó anyaggal együtt semmisíthető meg.

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

A számítógépes írásnál eltűnik az íráshordozó: a szöveg nélküle is létezik. Csak külön döntésre, egy külön művelet — a kinyomtatás, printelés — révén kerül hordozóra, papírra. Ám a kinyomtatott papíron levő szöveg nem a protoforma, csak másolat. Az eredeti, a protoforma elektronikus digitális jelek formájában az emberi érzékszervek számára hozzáférhetetlenül egy mágneses adathordozón — flopin vagy a számítógép háttértárolóján — van. Nem látom, nem érzékelem: csupán *tudom*, hogy ott van. Ez az elvontság, az absztrakció diadala a konkrétság felett. S egyszersmind annak a diszkrétizációs-digitalizációs folyamatnak a végső — végső? — állomása is, amely az artikulátlan emberi hang fokozatos artikulációjával kezdődött valamikor az emberré válás hajnalán. Egy-egy beszédhang lényege hét bináris jelre, hét igen–nem oppozícióra zsugorítva, zanzásítva. Egy-egy betű lényege *ennyi*: a szövegszerkesztő valamely puccos betűtípusa által esetleg hozzáadott kiegészítések csupán díszítmények, szükségtelen ráadások.

Ha egy szöveget a számítógép „csak szöveg” (.txt) formátumban tárol, akkor egy betű definíciója *hét bitnyi* információt jelent. Egy 650 megabájt tárolására képes kompaktlemezen tehát elvben legalább $(650 \cdot 1000 \cdot 1000 \cdot 8) / 7$, azaz mintegy 743 millió karakter (412 ezer hagyományos „flek”: szabványos gépírt oldalnyi szöveg) fér el. Ugyanez a kompaktlemez mintegy 74 percnyi hanganyagot képes viszonylag jó minőségben tárolni. Ennyi idő alatt a leggyorsabb beszédben is (másodpercenként 13 beszédhanggal számolva) legfeljebb 58 ezer beszédhangot ejtünk ki. Ebből az következik, hogy egy beszédhang rögzítése tehát $(650 \cdot 1000 \cdot 1000 \cdot 8) / 58\ 000$, azaz 89 655 bitnyi tárolókapacitást igényel, majdnem 13 ezerszer annyit, mint egy betűé. A számítás nem pontos, de a nagyságrendekkel való eltérést jól érzékelteti. Ha úgy tetszik, a nyelv- és az írásfejlődés ebből a 89 655 bitnyi információhalmazból ki tudta választani azt a 7 bitnyit, amely a halmaz *leglényegét, kvintesszenciáját* adja.

Az ábécé digitalizálását egyébként már a 19. század harmincas éveiben elvégezte Morse. A morze-ábécé rövid és hosszú jelek — pontok és vonalak — kombinációjával reprezentálja az egyes betűket, így azok jelei nem egyforma méretűek, a többségük azonban 7 bitnél kevesebb. A morze-jelek különbsége a számítógép elektronikus rögzítéséhez képest abban áll, hogy amíg a számítógép rögzítette 7 bitnyi információ a betű felismerhető grafikus újraalkotására képes, addig a morze-ábécé a betűírás szimbolikus jelrendszere. Tehát a *szimbolikus jelrendszer (a nyelv) szimbolikus jelrendszerének (az írásnak) a szimbolikus jelrendszere*.

A szöveg és számítógép találkozásának ez csak az egyik, bár nem elhanyagolható következménye. Az információknak a legpörébb lényegre való redukálása a tudás tárolásának és visszakereshetőségének soha nem ismert lehetőségeit nyújtja az ember számára. Ennek ellenére már ma is érzékelhetjük, hogy igaza van Nyíri Kristófnak, amikor azt mondja, hogy „a számítógépes emlékezet tudásunkat nemcsak megőrzi, de el is temeti”. (NYÍRI

1993a, 375) Valahogy úgy vagyunk ezzel, mint Platón volt annak idején az írással, amikor arra figyelmeztetett, hogy az írás az emlékezés helyett éppenséggel a feledést oltja belénk, hiszen amit leírtunk — azt akár el is felejthetjük. (PHAIDROSZ 275a) Ami „benne van a számítógépben”, azt úgyszintén, hiszen „bármikor könnyen előkereshetjük”; már ha nem felejtjük el annyira, hogy a tárolt-temetett tudásanyag már a háttérből, közvetve sincs hatással döntéseinkre, gondolatainkra; ha nem felejtjük el annyira, hogy eszünkbe sem jut többé előkeresni.

Nem kevésbé fontos az a hatás, amellyel a számítógépes technika — a szövegszerkesztő — a szövegek létrehozására, alkotására van. A számítógépbe való írás gyökeresen különbözik nemcsak a ceruzával, tollal való írástól, hanem az írógépeléstől is. A dolog az anyagtalansággal kezdődik. Kézzel vagy írógéppel írva mindenképpen elhasználok egy papírt: ha ráadásul figyelmetlen vagyok, elrontom, és a papírt el kell dobni, amely — hacsak apróra nem tépem, tűzbe nem vetem — „bűnjele” lesz a figyelmetlenségemnek, ügyetlenségemnek vagy éppen (mondjuk súlyos helyesírási hiba esetén) a tudatlanságomnak. A számítógépes szövegalkotás során nem használunk papírt: ha valamit elrontottam, anyagherdálás és megmaradó bűnjelek nélkül törölhetem. Érdekes módon a legújabb írástechnika e tekintetben a legrégebbiekre idézi: a viasz- és palatáblákról is nyomtalanul el lehetett tüntetni az írást. (A ceruzás írást a papírról is, bár nem mindig tökéletesen; ám ceruzával már elég régóta csak igen kevesen írnak.) Ez a körülmény felszabadítja, ám egyszersmind felelőtlené is teheti a szövegalkotót. A számítógép oldja a fogalmazás görcsét, de néha talán túlságosan is.

A nyomtalan törlés lehetőségén kívül a szövegszerkesztő másféle szabadságot is kínál a szövegalkotónak: mint Colette Daiute írja⁶⁹, felszabadítja őt a „papírra írás lineáris rendje által megszabott kényszerfeltételektől”. (Idézi NYÍRI 1993a, 372–373) Ugyan a számítógép monitorja is a fehér papírlapot imitálja, amelyen ugyanolyan rendben írhatunk, mint a tényleges papíron, azzal az óriási különbséggel, hogy itt úgy szúrhatunk be bármikor bármekkora szövegrészeket a már elkészült szöveg bármely pontjára, mintha már eleve is oda írtuk volna. Ez pedig felment az írásmű előzetes gondos megtervezése, a gondolataink összeszedése és lineáris sorba rendezése alól. Megtehetjük, hogy szabad folyást engedünk szabálytalanul keringő gondolatainknak, s majd csak virtuális „papírra vetésük” után rendezzük őket a kí-

⁶⁹ Daiute, Colette: *Writing and Computer*. New York, 1985. p. 97.

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

vánt sorrendbe. Mit eredményezhet ez? Természetesen válhat ettől az írásmű „cseppfolyóssá”, „fragmentálttá”, „formulákban mozgóvá”, eltűnhet belőle a „látásmód egységessége”. (NYÍRI 1993a, 374) Ugyanakkor oldottabbá, árnyaltabbá, gazdagabb tartalmúvá is lehet, hiszen a linearitás kényszere nem szorítja folyamatosan gátak közé a fantáziát — sem a tartalom, sem a nyelvi megformálás tekintetében.

A számítógépes szöveglétrehozás és -feldolgozás végcélja ma még többnyire a kinyomtatás: a szöveg elektronikusan születik, ugyanígy „szerkesztődik”, hogy végleges formáját elnyerve azután papírra kerüljön, s úgy jusson el ahhoz/azokhoz, aki(k) számára készült. Újszerű technika — közkeletű nevén DTP — egy hagyományos végtermék jobb minőségű és olcsóbb létrehozása érdekében.

A hálózatok — mindenekelőtt az internet — használatának a kiszélesedésével azonban egyre inkább az lesz a jellemző, hogy nem kell papír ahhoz, hogy író és olvasója kapcsolatba lépjen egymással. (NYÍRI 1993a, 273) Szemben a DTP-vel — amelyben az elektronikus szövegállapot csupán a termék-előállítási folyamat egy közbülső fázisa — itt az elektronikus szöveg maga végtermék. (SEBESTYÉN* 1997) *Végtermék*, ám a klasszikus formájú szöveg-végtermékektől megkülönbözteti az a tulajdonsága, hogy *nem* végleges. A szövegszerkesztő képernyőjén megjelenő szöveg már technikai sajátosságaiból adódóan is szinte arra vár, hogy átírják, javítsák, kiegészítsék. (NYÍRI 1993b, 287) Miként Jay David Bolter írja, ez teljesen új jellegűvé teheti író és olvasó kapcsolatát is: az elektronikus térben az írás kollektív tevékenységgé válhat. Valaki megír egy szöveget, azt elküldi néhány személynek, akik elolvassák a szöveget, változtatnak rajta, hozzátesznek vagy elvesznek belőle, azután ezt elküldik további személyeknek, akik az ő olvasóik lesznek, s akik számára ők már írók. Az ilyesfajta kapcsolat alapmechanizmusában mellelleg nincsen semmi új: így működik az is, amit évezredek óta *tradíciónak* nevezünk. (Idézi FOWLER*) Az elektronikus térben működve az írás a hálózat sebességének köszönhetően megszűnik kizárólag monologikus tevékenység lenni, visszanyer valamit az élőbeszéd elvesztett interaktivitásából. Ennek a körülménynek — s az ebből adódó gyorsaságnak — igen nagy jelentősége lehet például a tudományos információcserében. Hernád István közöl erről tanulságos tapasztalatokat. Az „égreírásnak” — így nevezi a hálózati kommunikációt — alkalmazása még akkor is számottevő tudományos eredménnyel járt, amikor a tematikus hálózati gondolatcsere résztvevői nem tudósok, hanem amatőrök voltak. Ez indította őt arra, hogy elindítsa a

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Psychology című elektronikus tudományos folyóiratot, amelyet a jövő elektronikus folyóiratai tesztelő modelljének szánt. (HERNÁD*)

A szóbeli nyelvhasználatban az információ még nem vált el az alanyától; az írással megvalósul az információ elsődleges tárgyiasulása, hogy a nyomtatás révén továbbhaladjon a másodlagos tárgyiasulás fokára. Az elektronikus információ pedig egyfelől már harmadlagosan tárgyiasulnak is tekinthető (vö. ZALAI 1991, 134), feltéve, hogy az írottí nyomtatottí elektronikus sorrendben gondolkodunk, bár jól tudjuk, hogy a szövegek formaváltozásainak nem ez a tipikus trendje. Manapság a szövegek elektronikusan születnek, s vagy lesz belőlük nyomtatott változat, vagy nem, kézzel írott azonban szinte biztosan nem lesz.

Az elektronikusan — szövegszerkesztővel — készült szöveg „visszahoz valamit a szóbeli diskurzus közvetlen áradásából” (Daiute-tól idézi NYÍRI 1993a, 372–373), s így ideiglenesen az a tanulság fogalmazható meg, hogy a szövegszerkesztővel készült szöveg írásbeliség előtti és tipografikus gondolati mintákat ötvöz. (NYÍRI 1993a, 375) Túl az ideiglenességen, ez valószínűleg igaz marad mindaddig, amíg a számítógép *írott* szövegeket fog tárolni s a hálózaton keresztül a világba szerteröpíteni. Érvényét veszíti azonban akkor, amikor egy technikai fejlődésbeli felívelés eredményeként mindezt majd hangzó szöveggel teszi.

Összegzés

Az írásbeliség kognitív hatásainak a kibontakozása szempontjából óriási jelentősége van az írásbeliség dimenziójának, annak, hogy egy adott közösség tagjai milyen arányban rendelkeznek az írni-olvasni tudás képességével.

Az írás több ezer éves történelmének nagy része a korlátozott írásbeliség kora, amelyben ráadásul a hosszabb távon felfelé ívelő fejlődést visszaesések, hullámvölgyek tarkítják.

Az írás intenzív — belső, minőségi — fejlődése minden korban szoros összefüggésben állt az extenzív — külső, mennyiségi — fejlődésével. Az extenzív tényezők kikényszeríthették az intenzív tökéletesedést (amely mindig a hatékonyság növelését jelentette); másfelől az intenzív fejlődés eredményei serkentették az extenzív fejlődést.

3. AZ ÍRÁS EXTENZÍV ÉS INTENZÍV FEJLŐDÉSE

A könyvnyomtatás mind az intenzív, mind az extenzív fejlődés szempontjából mérföldkő az írás történetében. Az extenzív fejlődést az olvasható szövegek ugrásszerű gyarapodása és olcsóbbá válása gyorsította fel. Az írás intenzív fejlődése pedig azáltal lépett új korszakába, hogy az öntött ólombe-tű minden korábbinál nagyobb mértékben szabványosította, s ezáltal abszt-raktabbá tette az írásrendszert.

Nyomtatott szöveggel az emberek csak *olvasóként* találkoztak, *íróként* továbbra is a kézírást használták, egészen az *írógépn*ek a 19. század második felében bekövetkezett feltalálásáig. Az írógépnek igen jelentős szerep jutott a beszéddiszkretizációs folyamat kiteljesítésében.

Az elektronikus írás szinte tökélyre vitte a nyelvi információk redukció-ját: egy fonéma grafikus jelét mindössze 7 bitnyi információval képes repre-zentálni. Az elektronikus írás hatással van a szöveg genezisére is: az ily mó-don létrehozott szövegekben az írásbeliség előtti és a tipografikus gondolati minták ötvöződnek.

4. Az írás és a nyelv

Az előző fejezetekből láttuk, hogy az írás — s ezen belül a betűírás — hosszú fejlődés eredményeként vált azzá az ökonomikus rendszerré, amilyennek ma ismerjük.

Ez a fejlődés egyfelől a hangzó nyelv folytonos jeleinek a fokozatos, egyre finomodó tagolását, diszkretizációját jelentette, másfelől pedig az így nyert diszkrét jelek grafikus rögzítésének a racionalizálását. A racionalizálás útja mindenekelőtt a *redukció* volt: az esetlegességek, a nélkülözhető individuális sajátosságok lehántása a mindig egyedi hangzó beszédről. Ennek során a betűírás eljutott egy *praktikus optimumhoz*, amelynél az írás a grafikus jelek minimumának felhasználásával maximális mértékben nyújt támaszt a rögzített nyelvi anyag reprodukálásához, tehermentesítve s más műveletek számára felszabadítva az emberi emlékezetet és intellektust.

A redukció mindenekelőtt a szóbeli nyelvhasználatban — az elsődleges szóbeliségben — a nyelvvel szinte kibogozhatatlanul összefonódott extralingvális kommunikációs eszközöket érintette: ezeknek a rögzítésére a betűírás egyáltalán nem volt képes. Nagyjából ugyanez a sors jutott osztályrészül a nyelv *folytonos* típusú jeleinek, az ún. szupraszegmentális eszköztárnak is, lévén hogy ezeknek a rögzítésére az alapvetően *digitális* jellegű betűírás alkalmatlan volt.

Az írás használata emellett a szóbeliségben ismeretlen kommunikációs helyzeteket teremtett. A beszélő ember látja a kommunikációs partnereit, többnyire ismeri is őket, általában fogalma van a befogadói potenciáljukról is, s ez segítséget nyújt számára kommunikátuma megfogalmazásában. Ráadásul az élőbeszéd tipikusan interaktív: ha a címzett nem ért valamit, azonnal visszakérdezhet, s a kisiklott kommunikációs folyamat visszazökkenhet a legnagyobb hatékonyság vágányára. Az író ember viszont nemcsak nem látja közleményének a címzettjeit, hanem gyakorta még elképzelése sincs róluk, hiszen írásának címzettje elvileg minden olvasni tudó személy lehet, tér- és időbeli korlátozás nélkül, akik ráadásul visszakérdezni sem tudnak, ha netán nem értenek valamit. Az író embernek minden pillanatban tekintettel kell lennie ezekre a kedvező körülményekre, s közleményét úgy kell megfogalmaznia, hogy az mindennek ellenére érthető legyen.

4.1. Rögzített beszéd vagy autonóm kifejezési forma?

A hangzó és az írásban rögzült szöveg különbségei és azonosságai hosszú időn át feloldhatatlannak látszó dilemma elé állították a nyelvet használó embert, aki a hangzó beszéddel való érzelmi összeforrottsága miatt többnyire nem akarta tudomásul venni a nyelvhasználat kettéágazását. Nyíri Kristóf írja ezt a jelenséget kommentálva, hogy „a szóbeliség-írásbeliség probléma elméletétörténete nem annyira a fölfedezéseknek, mint inkább az adott felfedezésekkel szembeni vakságnak-süketségnek a története”. (NYÍRI-I*)

Ezt a vakságot-süketséget sok egyéb mellett az a körülmény is kiválthatta, hogy az írott szöveg jellege szapora változásokon ment át az írásbeliség története során, s ráadásul ezek a változások nem egyirányúak voltak. Az írásfejlődés hajnalán, az epigráfiák — a többnyire kőbe vésett feliratok — korában az írott szöveg szükségképpen rövid, tömör s „szófukaran ünneplés”, tehát jócskán különbözik a szokásos szóbeli nyelvhasználattól. (THIENEMANN 1931, 74) A szekularizálódott, de korlátozott hatókörű írásbeliség csakugyan a beszéd rögzítésére törekedett, s még ezzel a feladattal sem tudott mindig maradéktalanul megbirkózni, nemhogy túllépett volna rajta. A rómaiak — s általában az ókoriak — számára ezért az írás presztízse soha nem érte el a hangzó beszédét: az írást pusztá hangrögzítésnek tekintették.⁷⁰ (CORBIER 1991, 110) A középkorra megváltozott a helyzet: az írás mindekelőtt tekintéllyé, intézménnyé vált, nem a szó szoros értelmében vett kommunikációs eszközként funkcionált.⁷¹ (ZUMTHOR 1984, 58) A változásnak számos oka lehetett, amelyek közül a legfontosabb az volt, hogy az írás nyelve — szemben a ténylegesen beszélt nemzeti nyelvekkel — a latin volt. Közrejátszhatott továbbá az a körülmény, hogy a középkorban az ókorhoz képest az íráshasználat visszaszorult, s ezáltal az írás kivételesebb jelenséggé vált. Szerepet játszhatott továbbá az is, hogy az uralkodó ideológia — a keresztény vallás — egy kanonikussá vált írásbeli hagyományon, a Biblián alapult. (Az antikvitás meghatározó vallásai távolról sem voltak annyira íráscentrikusak, mint a kereszténység.) Az írásnak ez a fentebb jelzett funkcióváltása mindenestre azt eredményezte, hogy az írott nyelv stílusa, felépítése önálló fejlődési utat kezdett járni.

⁷⁰ „L'écriture pour les Romains reste pourtant inférieur à la parole dont elle n'est en fait qu'une représentation. Dans sa version alphabétique, elle est une notation des sons.”

⁷¹ „Globalment, l'écriture apparaît, dans la civilisation médiévale, comme l'une des ces institutions où une communauté peut, certes, se reconnaître, mais où elle ne peut pas, au sens plein du terme, communiquer.”

A középkorra jellemző diglosszia hiányában azonban az írásbeli kifejezőmód csak viszonylag széles körben elterjedt és *interiorizált* írásbeliség megléte esetén kezd eltéréseket mutatni a szóbeli nyelvhasználattól. „Az írás intenzív és extenzív fejlődésével egyenes arányban növekedik a különbözőség az élőszó stílusa és az írott mű stílusa között. Szinte azt mondhatnánk, hogy az írás fejlődésének mértékéül az a távolság szolgál, amely a nyelv beszélt és írott formáját egymástól elválasztja” — írja Thienemann Tivadar. (THIENEMANN 1931, 171) Az első lépést ezen az úton egyébként akkor tette meg az írás, amikor a fonemikus elv kizárólagosságát feladva olyan nyelvi funkciókat kezdett ellátni, amelyekre a beszéd nem képes: pl. morfémák elkülönítése (az ún. „szóelemző írásmód” — szabad+ság ‘*szabaccság*’ helyett), szófaji hovatartozás jelzése nagy kezdőbetűvel (a tulajdonnevek az európai nyelvek többségében; a főnevek a németben), szemantikai distinkció (fáradtság–fáradtság) stb.

Mindennek ellenére a romantika oralitáskultuszának idején megszületett modern nyelvtudomány kitartóan azonosítja a nyelvet a beszéddel, s úgy tekint a nyelvre és a nyelvhasználatra, „mintha a helyesírást fel sem találták volna”.⁷² (SCHOLLES–WILLIS 1991, 215) Saussure kifejezetten kesereg az írás tekintélye miatt: „A nyelv és a írás két különböző jelrendszer; a második létezésének egyetlen értelme az, hogy az elsőt ábrázolja; a nyelvi objektumot nem a leírt szó és a kiejtett szó együttese határozza meg; az utóbbi önmagában alkotja az objektumot. A leírt szó azonban olyan szorosan kapcsolódik a kiejtett szóhoz, hogy végül magához ragadja a főszerepet; ez oda vezet, hogy ugyanolyan vagy nagyobb fontosságot tulajdonítunk a hangjel ábrázolásának, mint magának a jelnek. Olyan ez, mintha azt hinnénk: ahhoz, hogy valakit megismerjünk, többet ér megnézni a fényképét, mint az arcát.” (SAUSSURE 1997, 53) Max Blanc teljesen hasonlóképpen vélekedik. „Az elröppenő szó állandó jellel való helyettesítésének, vagyis az írásnak a fõltalálása kiemelkedő kulturális eredmény; egyes kultúrák nem is termelték ki ezt magukból. De bármilyen fontos is társadalmunkban az írott szó, többnyire mégis csupán az élőbeszéd helyettesítője marad; logikai és stilisztikai sajátosságai leginkább a hallgató távollétéből eredő nehézségek legyőzésére irányuló erőfeszítésként érthetők.” (BLANC 1998, 12–13) Bloomfield elismeri, hogy „a beszéd grafikus jelekkel való ábrázolása jelentős mértékben elősegí-

⁷² „The sciences of language has [...] treated language and language users as though orthography had never invented, limiting and even equating language to speech.”

ti a nyelv hatékony használatát”, de az írást egészében alárendelt eszköznek tekinti. (BLOOMFIELD 1933, 40–41) Másutt ki is mondja, hogy „az írás nem nyelv, hanem pusztán a nyelv rögzítése látható jelekkel”⁷³. (BLOOMFIELD 1933, 21)

Jacques Derrida dekonstrukciós elmélete viszont élesen kritizálja a hangzó beszédet mindenek fölé helyező, általa romantikusnak, érzelmi alapúnak tekintett álláspontot, s autonóm, a szóbeliségtől független közlési formának tekinti az írást. Derrida nézete összecseng az elhíresült McLuhani szentenciával is, miszerint „a médium maga az üzenet”⁷⁴. (Vö. CHANDLER*) Ong ezzel szemben úgy látja, hogy Derrida a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti, amikor teljesen elutasítja a hangzó szót. Szerinte az írás nemcsak hogy a szóbeliségből jött létre, hanem folyamatosan azon is alapul, s ezért az írás működésének a logikája nem érthető meg a szóbeliség elmélyült tanulmányozása nélkül.⁷⁵ (ONG 1982, 77)

Úgy gondoljuk, hogy Ongnak a lényegét tekintve igaza van, ugyanis az írásnak a hangzó beszéd-től való teljesen elszigetelt kezelése legalább akkora hiba, mintha az írást kizárólag a hangzó beszéd lejegyzésére szolgáló eszköznek tekintenénk. Az írás autonóm közlési formává válása nem jelenti azt, hogy teljesen elszakad a beszéd-től: a nyelvhasználat két formája — a szóbeli és az írásbeli — állandóan merít egymásból és kölcsönösen alakítja egymást. Ez a folyamatos interferencia — mint a későbbiekben majd bővebben is szó lesz róla — elmosta a kétfajta közlésmód közötti éles határokat, már ha egyáltalán ilyen határok valaha léteztek.

Az írott szöveg autonómiáját jól példázzák az olyan esetek, amikor színészek vagy rádióbemondók ítélnék egy-egy írásban készült szöveget „elmondhatatlannak”. Itt többnyire nem is az egyes beszédhangok torlódásából adódó „nyelvtörő” jellegre utalnak (ami abból adódik, hogy a szövegalkotó a beszédhangokat ténylegesen nem artikuláló belső beszédet vetette papírra) — ezzel a feladattal általában meg tudnak birkózni. Sokkal nagyobb, s gyakorta megoldhatatlan nehézséget okoz számukra az, ha az írott szövegben nagy számban szerepelnek olyan szintagmák, tagmondatok, amelyek a beszélt nyelvben nem szoktak előfordulni, s ezért nincs rögzült intonációs sémájuk. Az ilyen szövegrészeket a felolvasó lényegében csak intonátlanul tudja hangosítani, ha viszont a hangosítandó szöveg túl nagy hányada nélkülözi a markáns

⁷³ „Writing is not language, but merely a way of recording language by means of visible marks.”

⁷⁴ „The medium is the message”

⁷⁵ „...to try to construct a logic of writing without investigation in depth of the orality out of which emerged and in which writing is permanently and ineluctably grounded is to limit one's understanding”

intonációt, a szöveg akusztikusan nem szerveződik egységes egésszé, hanem darabjaira hull.

4.2. Az írott szöveg születése

Vigotszkij a következőképpen jellemzi az írásbeli nyelvhasználatot, az „írott beszédet”: „Az írott beszéd teljesen külön beszédfunkció, amely felépítésében és funkcionálásában nem kevésbé különbözik a szóbeli beszédétől, mint a belső beszéd a külsőtől. Az írott beszéd [...] legminimálisabb fejlődéséhez is magas fokú absztrakciót kíván. Ez olyan beszéd, amelyből hiányzik annak zenei, intonációs, expresszív, egyszóval hangzásbeli része. Beszéd — gondolatban, képzeletben, de olyan beszéd, amely nélkülözi a szóbeli beszéd leglényegesebb ismervét: az anyagszerű hangot.” (VIGOTSZKIJ 1967, 261) Másutt igen szemléletes és találó metaforával az írást a „beszéd algebrájának” nevezi. (VIGOTSZKIJ 1967, 265) Talán érdemes rá felhívni a figyelmet, hogy az orosz pszichológus szavaiból az írás különleges voltának a hangsúlyozása mellett a szóbeli nyelvhasználattal való szerves kapcsolata is világosan kirajzolódik.

Az alábbiakban számba vesszük a szóbeli és az írott beszéd létrejöttének a különbségeit.

4.2.1. Az írás tökéletlenségéből adódó különbségek

Mint már szó volt róla, az írás egyáltalán nem tudja rögzíteni sem a szóbeli beszédprodukciót kísérő extralingvális eszközöket — a mimikát, gesztusokat —, sem a nyelv szupraszegmentális eszközeit: az intonációt, hangszínt, hangerőt stb., illetve a bekezdésekre tagolással, kurziválással és néhány más hasonló eszközzel erre legfeljebb csak igen korlátozott lehetősége nyílik. Pedig az élőbeszédben ezek az elemek fontos „szemantikai jelhordozóként” működnek.⁷⁶ (Лурья 1979, 211) Péter Mihály az intonációt egyenesen egyenrangúnak tekinti a nyelv szegmentális elemeivel, amikor azt írja, hogy „az intonáció legalább olyan mértékben jellemzi a beszélő nyelvi és kommunikatív kompetenciáját, értelmi fokát és érzelmi kultúráját, mint egyéni szókincsének gazdagsága és grammatikaismerete”. (PÉTER 1991, 136)

⁷⁶ „Писменная речь не имеет почти никаких внеязыковых, дополнительных средств выражения. Она не предполагает ни знания ситуации с адресатом, ни симпрактического контакта, она не располагает средствами жестов, мимики, интонации, пауз, которые играют роль »семантических маркеров« в устной речи, и только частичным замещением этих последних являются приемы выделения отдельных элементов излагаемого текста курсивом или абзацем.”

Ha mindez így van — és tényleg így van — akkor az írás tényleg nagy feladat elé állítja a szöveg létrehozóját. Ugyanis mindazt a jelentéstartalmat, amelyet az élőszóbeli kommunikációban az extralingvális kommunikációs elemek és a nyelv szupraszegmentális eszköztára hordoz, az író embernek a nyelv szegmentális elemeibe kell belekódolnia, amelyeket az írás jó hatékonysággal tud kezelni. A szegmentális eszköztárba — tehát a szavakba és a szavakat összefűző grammatikai eszközökbe.

Korábban szó volt róla, hogy az elsődleges szóbeliségben a szavaknak nincs szótárilag rögzített, pontos jelentésük, hanem egyfajta szétáradó jellegű parttalanság és szintetizáló jelleg jellemzi őket. Elmosódó jelentéstartalmuknak egy-egy szegmensét mindig a szót kísérő gesztusok, mimika, hanghordozás és nem utolsósorban a konkrét beszédsszituáció emelte ki a többi jelentésszegmens közül s helyezte reflektorfénybe: ez volt az ún. „közvetlen szemantikai megerősítés”. Mivel írott szövegben hiányoznak az ilyen „közvetlen szemantikai megerősítés” előfeltételei, az elsődleges szóbeliségbeli szó írásban nem vagy csak korlátozottan „működőképes”. Az egyetlen szóalak által felölelt sok-sok jelentésszegmensnek világosan el kellett különülnie egymástól oly módon, hogy minden szegmenshez más-más szóalapot kellett rendelni. Ez óhatatlanul a szóalakok számának az ugrásszerű növekedésével járt.

Finomodnia kellett a grammatikának is: a szavaknak és mondatoknak az elsődleges szóbeliség nyelvezetére jellemző egydimenziójú mellérendelése kiegészült a jelentéstartalmak egzaktabb, pontosabb megragadására és többdimenziós megjelenítésére alkalmas alárendelések hierarchikus rendszerbe tagolódó hálójával.

A fentieket összegezve azt mondhatjuk, hogy az írás tökéletlensége — alkalmatlansága az extralingvális kommunikációs elemek és a szupraszegmentális nyelvi eszköztár rögzítésére — mintegy *kikényszerítette* a nyelv szegmentális eszköztárának a fejlődését.

4.2.2. A kommunikációs helyzet változásából adódó eltérések

A tipikusan *dialogikus* jellegű élőbeszéddel szemben az írás jellemzően *monologikus* tevékenység. A dialógusban az üzenet feladója és a címzett igen rövid időnként szerepet vált, s ez a folyamatos szerepcsere állandó tapasztalatszerzéssel jár együtt, amely azután a szerepekben jól hasznosítható. A dialógus szereplői közös szövegalkotási és -befogadási tempó elfogadásá-

ra vannak kényszerítve: a beszélőnek nagyjából annyi ideje van üzenete megszerkesztésére, amennyi idő alatt a szavakat kimondja, a hallgatónak pedig annyi a hallott szöveg befogadására-megértésére, amennyi idő alatt az üzenet szavai elhangzanak. Ez az időbeli kötöttség, amelynek keretét az ember hang-artikulációs képességének a határai adják, kétségtelenül korlátok közé szorítja a szóbeli szövegalkotást, mind a kiterjedés, mind a mélység tekintetében.

A *kiterjedés* vonatkozásában azzal, hogy hosszabb ideig mind beszélni, mind beszédet hallgatni igen fárasztó. Itt arra gondolunk, hogy 45–60 perc után nemcsak az iskolákban, hanem a színházakban is szünetet tartanak, továbbá arra is, hogy két-három órányi még a legszórakoztatóbb baráti csevegésből is elfárasztja a legtöbb embert.

A *mélység* tekintetében az jelenti a korlátot, hogy a szóbeli szöveget a kimondás pillanatában alkotjuk meg, mintegy improvizáljuk: időnként ugyan megállhatunk keresni egy-egy szót, ám ha ezt túlságosan gyakran tesszük, közleményünk töredékessé és nehezen érthetővé válik. A szövegalkotás szokásos fázisaira — a tudás aktualizálása és fókuszálása fi kiválasztása és linearizálása fi nyelvi kódolása⁷⁷ (MOLITOR-LÜBBERT 1996, 1016) — elemenként csak néhány századmásodpercünk jut. A beszélő ember értelmi képességétől és nyelvi kompetenciájától függően természetesen szóban is igen eltérő mélységű szövegek létrehozása lehetséges.

A szóbeli szöveg mélységét a megalkotás nehézségein kívül korlátozza a befogadás is, hiszen az elhangzó szöveget gyakorlatilag ugyanannyi idő alatt kell megértenünk, amennyi idő alatt elhangzik. A hallgatónak persze módja van arra, hogy az első hallásra meg nem értett dolgokra rákérdezzen, ám ha ezt túl gyakran teszi, akkor a kommunikációs folyamat sokat veszíthet a lendületéből vagy akár össze is omolhat. Érdemes itt megjegyezni, hogy a szövegbefogadás a szövegalkotásnál könnyebb tevékenység: ezért van az, hogy ugyanaz az ember lényegesen mélyebb tartalmú és bonyolultabb nyelvi megformáltságú szöveg befogadására képes annál, mint amelyet létrehozni tud.

⁷⁷ „Wissenaktualisierung und -fokussierung fi Selektion und Linearisierung fi verbale Einkodierung”. A szöveg genezisének más sémái is elképzelhetők. Például egy olyan, amely szerint a közlendő tudattartalom fókuszálását *tagolás* (artikulálás, diszkretizálás) fi *formalizálás* (a közösség valóságismeretéhez való hozzáigazítás: adekváció) fi *linearizálás* (a már tagolt és formalizált tudattartalom-elemek egydimenziós sorba rendezése), végül pedig fi *nyelvi kódolás* követi.

Az írás-olvasás teljesen új kommunikációs helyzetet teremt, amelynek legfőbb jellemzője az interaktivitás eltűnése. „Az írott beszéd [...] még más vonatkozásban is absztraktabb, mint az élőbeszéd. Ez társ nélküli beszéd... [...] Az írott beszéd olyan szituáció, amely [...] kettős absztrakciót kíván: elvonatkoztatást a beszéd hangzó oldalától és a beszédértől.” (VIGOTSKIJ 1967, 261) Az író ember nem látja a szövegének a befogadóját, s nem tudja annak reakcióit figyelembe venni a mondandója továbbfűzésében: a szövegalkotás során általános érvényű, konkrét befogadóktól független szabályszerűségeket kell megpróbálnia követni. Az író embernek számolnia kell azzal, hogy az írott szöveg — miként Platón mondja — „megfordul mindenütt”, nemcsak a „műértőkhöz” jut el, hanem bárkihez, s önállóvá, autonómmá kell válnia, mert ha egyszer leírták, nem számíthat többé „atyja segítségére”, azaz az alkotója magyarázatára, önmagában kell megállnia a helyét. (PHAIDROSZ 275e) „Vers, eredj, légy osztályharcos!” — írja József Attila 1931-ben, *Szocialisták* című versében, az írott szöveg autonómiájának a beteljesüléséről tanúskodva. Az interaktivitás hiánya természetesen az írott szöveg befogadóját, az olvasót is nehezebb helyzetbe hozza. Nincs módja kérdezni, mert a leírt szöveg „méltságteljesen hallgat”, „ha megkérdezed valamelyik szavukat, hogy jobban megértsd: egy és ugyanaz mindig, amit jelezni tudnak”. (PHAIDROSZ 275d) Az író ember folyamatos bizonytalanságánál talán csak az olvasó ember magárahagyatottsága nagyobb.

Az interaktivitás hiánya — az extralingvális és szupraszegmentális nyelvi eszközök írásjegyekkel való rögzíthetlenségéhez hasonlóan — *kényszeríti*, hogy az írott szövegben mind a szavak jelentése, mind egymáshoz való viszonyuk pontosan körvonalazódjék.

Az előszóbeli kommunikációs helyzettől való eltérés — azaz az író és olvasó ember magánya — azonban nemcsak kényszerekkel, hanem *előnyökkel* is jár. A legszembeütőbb ezek közül az, hogy az üzenet feladásának és vételének nem kell időben egybeesnie, tehát a kommunikációs partnerek között nincs időegyeztetési kényszer, s ez mindenképpen növeli a kommunikáció létrejöttének az esélyeit.

Az interaktivitás hiányának sokkal fontosabb és több következménnyel járó előnye az, hogy a monologikus szövegalkotási mód kedvez egyfelől az *összettebb*, másfelől a sajátosan *egyéni* gondolatmenetek felépítésének és következetes végigvitelének. Az írás nem áll olyan szorosan és közvetlenül a közösség cenzúrája alatt, mint az élőszó.

További igen fontos előnye az interaktivitás hiányának, hogy mind a szöveg létrehozása, mind a befogadása megszabadult az idő béklyójából. Az írás már eleve lassabb technológia, mint a hangzó beszéd, a szavak papírra rovása hosszabb ideig tart, mint az artikulációjuk. (Csupán a gépírás közelíti meg az élőbeszéd ritmusát.) Ez a lassúság már eleve megfontoltságra, a gondolatok pontosabb körvonalazására, a gondolatokat reprezentáló szavak gondosabb kiválasztására és a szavak optimális összefűzésére ösztönzi az író embert, már csak azért is, mert az egyes gondolatok megszületése és nyelvi kódolása megelőzi a szavak papírra kerülését, s így ebben az időintervallumban az író ember még azelőtt szembesül a szövege egy részével, mielőtt az bármilyen formában materializálna. Ez a szembesülés — amelynek során mintegy befogadóként kerül kapcsolatba a saját szövegével — pedig rádöbentheti arra, hogy a szavak nem pontosan fedik a gondolatot, vagy akár arra is, hogy maga a gondolat hibás. A szavak a tollunkból kevésbé „szaladnak ki” akaratlanul, mint a szánon.

Az író ember hamar ráébredt arra, hogy a szöveget létrehozó belső beszéd és az írástechnika sebességének különbsége által mintegy „rákényszerített” idő javára válik a megalkotott szövegnek, továbbá rájött arra is, hogy ez az idő tetszés szerinti mértékben meghosszabbítható, egy-egy mondatnál akár napokig is elbíbelődhet: pontosíthatja, csiszolgathatja. Eközben persze több változatban le is írhatja, egyes szavakat áthúzhat, másokat beilleszthet. Átolvashatja a már leírt mondatokat, akár azért, hogy javítson rajtuk, akár azért, hogy a következő mondatokat szervesen, „varratmentesen” illessze a már leírtakhoz. Ez a lehetőség elvileg korlátlan mértékben koncentrálhatja az emberi értelmet, s megnövelheti a szellemi „outputot”. Hosszú percek, sőt órák szellemi teljesítménye testesülhet meg egy olyan rövid szövegben, amelynek elhangzásához mindössze néhány másodpercre van szükség. A gondolkodás ezáltal olyan mélységekbe hatolhat, amelyek az írás nélkül meghódíthatatlanok lennének a számára. A monologikus írás által az ember nemcsak abban az értelemben lett úrrá az időn, hogy szövegei a halála után is befogadókra találhatnak, hanem abban az értelemben is, hogy az időben lineárisan szétterülő szellemi erőfeszítéseit mintegy „egymásra rakhatja”, felhalmozhatja. (Ez a „felhalmozás” persze csak bizonyos korlátok között lehetséges — a szellemi erőfeszítések minden eleme nem adható össze mechanikusan, s pláne nem végtelenül, hiszen a szellemi teljesítmény nem kizárólag mennyiségi jellegű elemekből tevődik össze, de vitathatatlanul van e

teljesítményeknek kvantitatív természetű részük.) Az ily módon létrejött komplex tudattartalmak kifejezéséhez természetesen adekvát nyelvi formát kellett találni, illetve ezeknek a nyelvi formáknak részben már a tudattartalmak létrejöttékor ki kellett alakulniuk.

Hajnal István így ír erről: „... az írás időt enged az író számára, hogy homályosan mozgó képzeit következően, ésszerűen, energikus belső művelettel fejezze ki. Az író gondolatait radikálisan fegyelmezi, a közösséggel azonos alapra igyekszik formáit, kifejezéseit hozni.” (HAJNAL 1998, 199)

Az előbeszédétől eltérő kommunikációs helyzet előnyt nyújt az írott szöveg olvasója számára is, akinek magányát bőségesen kompenzálja az időkorlát eltűnése: bár nem tud kérdéseket feltenni a szöveg nehezebb részével kapcsolatban, ám annyi időt szentelhet a szöveg befogadásának, amennyit nem sajnál. Csökkentheti az olvasási sebességet, egyes mondatokat többször is elolvashat, akár szavakra tagolhatja őket, hogy azután szavanként próbáljon megbirkózni a mondattal. Ily módon — hasonlóan az íráshoz — hosszabb idő szellemi erőfeszítését tudja egy olyan kis szövegrész dekódolásában összpontosítani, amelynek az elhangzása csak másodperceket vesz igénybe, és élőszóbeli kommunikációban a dekódolásra is csupán ez a pár másodperc állna rendelkezésre. Olvasással tehát sokkal mélyebb és összetettebb tartalmú szövegek megértésére vagyunk képesek, mint élőszóban.

A szövegbefogadás hatékonyságát jelentős mértékben megnövelte az olvasás elnémulása, amelyre csupán a könyvnyomtatás feltalálását követő évszázadokban került sor. A néma olvasást nyilvánvalóan az olvasási sebesség növelésére való törekvés szülte meg — a hangos artikuláció sebességének növelése egy ponton túl nem lehetséges, ráadásul a hangképzés jelentős fizikai és szellemi terhet ró az olvasó emberre —, a sebességnövelésre pedig az olvasható szövegek mennyiségi megnövekedése sarkallta az embert. A néma olvasás többszörösen gyorsabb a hangos olvasásnál: míg hangosan a „leghadaróbb” módon is csak 100–130 szót tudunk percenként elolvasni, egy interneten közzétett spanyol felmérés⁷⁸ szerint néma olvasással a percenkénti 500 szavas sebesség is elérhető.

Az olvasás elnémulása az írás elnémulásának a folyamatát is kiteljesítette. Az antikvitást még a „hangos” írás jellemezte, az író ember mintegy önmagának „diktált”; az ókori másológyműhelyekben is diktálták a szövegeket a másoló rabszolgáknak. A néma írás először a középkori másoló szerzetesek

⁷⁸ <http://bavo.c5.cl/~malarcon/habit/Lec4.htm>

gyakorlatában jelent meg, ám ez a tevékenység mechanikus volt, nem járt együtt szövegalkotással. A szövegbefogadásnál intellektuálisan nehezebb szövegalkotási tevékenység hangtalanná válása nem volt lehetséges a belső beszédnek a néma olvasás által eredményezett megizmosodása nélkül; ám a szöveg belső akuszticizálása még gyakorlott írók-olvasók esetében is markánsabb írás, mint olvasás közben. Az írott szöveg viszonylagos autonómiájának a létrejötte nem lett volna lehetséges az írás elnémulása nélkül.

4.2.3. A hordozó matéria különbségéből adódó eltérések

Az élőbeszéd hordozó anyaga az egydimenziós időbe ágyazott hang, amelyet a fülünkkel érzékelünk: ám minden pillanatban az elhangzó szövegnek csak egy igen apró szeletét, amelyeket az érzékelés pillanatát követően egy ideig az emlékezetünkben kell tárolnunk. S nemcsak akkor, amikor hozzánk beszélnek, hanem akkor is, amikor mi beszélünk, mivel mondandónk továbbfűzéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a már kimondott szavakramondatokra tekintettel legyünk. Hallgatóként pedig a hangzó szöveg eredményes megértésének az egyik legfontosabb feltétele a rövid távú memória kifogástalan működése.

Az írás térbe ágyazott: bármely hordozó anyaga kétdimenziós, s az írást a szemünkkel érzékeljük. A kétdimenziós papír lehetőséget nyújt rá, hogy a befogadni kívánt szövegnek — az olvasásban való gyakorlottságunktól függően — egy viszonylag nagyobb részét érzékeljük egy adott pillanatban. Ily módon a szöveg szavainak — esetleg hálószerűen bonyolult — nyelvtani és jelentésbeli összefüggéseit anélkül tanulmányozhatjuk, hogy emlékezetbeli tárolásukkal mozgósítható szellemi energiánk nem elhanyagolható hányadát lekötne. A térbeli kétdimenziós jelleg természetesen az emlékezet ugyanilyen tehermentesítésével, továbbá energiamegtakarítással jár a szöveg alkotója számára is. Az emlékezetbeli tárolás kényszerének kiküszöbölése révén felszabadult szellemi energia bevetésével az olvasó ember természetesen összetettebb szöveg megértésére, az író ember pedig összetettebb szöveg alkotására válik képessé.

A kétdimenziós papír még egy további előnyt is nyújt az író embernek: az írott szövegben képek, ábrák, táblázatok, grafikonok stb. helyezhetők el, s ezek igen jelentős mértékben megnövelhetik a szöveg kommunikatív hatékonyságát. Igen fontos itt leszögeznünk, hogy ezek — talán a táblázatok kivételével — a nyelv határain kívül eső dolgok. A valóság elemeinek hű tük-

rözésére használatos *ikonikus jeleknek* minősülő képek (pl. a fényképek) „nyelv alattiak” — egyedi valóságélemet mutatnak be, s általában nélkülözik az absztrakciót. (Persze nem mindig és nem teljesen: a fekete-fehér fényképen megjelenő szürkeárnyalatok lényegében a színek absztrakciói.) A hol *indexikus*-, hol *szimbolikusjel*-sajátosságokat viselő sematikus ábrák, diagrammok, grafikonok pedig „nyelv fölöttiek” — egy erőteljes absztrakció olyan eredményei, amelyeket a nyelv már nem tud hatékonyan kezelni. A táblázatok „hibrid” jellegűek: nyelvi anyagokat (bárha néha számjegyek formájában) jelenítenek meg erőteljesen elvont tartalmakat szimbolikus jelként reprezentáló térbeli elrendezésben. Kérdéssé tehető még az is, hogy ezek a nyelvből két irányban „kinyúló” képek, ábrák, táblázatok stb. egyáltalán *írásnak* tekinthetők-e? A válasz végül is szemléletfüggő: ha az írás autonómiáját maradéktalannak tekintjük, akkor *igen*, ha a nyelv nélküli írást lehetetlennek tartjuk, akkor *nem*.

4.3. Nyelvfejlődés

4.3.1. Van-e nyelvfejlődés?

A fentiekből talán kirajzolódott az az álláspontunk, hogy a nyelv írásbeli használatát a nyelvfejlődés egyik legfontosabb tényezőjének tartjuk. Ennek a bővebb kifejtése előtt szükségesnek látszik kitérnünk arra, hogy a huszadik századi nyelvtudományban széleskörűen elterjedt nézetre, amely kategorikusan tagadja a nyelvfejlődést.

Ez a már első hallásra is meglehetősen meglehetősen álláspont a 19. századi nyelvi evolúciós elmélet elutasítására jött létre, amely utóbbi meglehetősen spekulatív módon — s alig burkolt nyugat-európai fensőbbiségtudattal — „fejlettségi rangsort” állított fel a nyelvtípusok között. (Az elmélet nem akárkitől származik: lényegében Humboldt alkotta meg, s Schleicher terjesztette el szélesebb körben.) Úgy találták, hogy a fejlődés legalacsonyabb szintjén az *izoláló* nyelvek állnak (ilyen például a kínai is!), a közepes fejlettségi szint az *agglutináló* nyelveknek (köztük a magyarnak) jut, míg a dobogó felső fokán a *flektáló* nyelvek állnak. (Nem véletlenül, mivel a nyugat-európai nyelvek mind flektáló típusúak.) Az elmélet létrehozói úgy gondolták, hogy az analitikus formáktól a szintetikus formák felé, a formátlan nyelvektől a valódi formával rendelkező nyelvek felé vezet a haladás útja. (GREENBERG 1974, 75)

A nyelvi evolúciós elmélettel szemben kialakult álláspontot Pap Mária foglalja össze igen markánsan:

„A nyelvi rendszer összefüggéseinek vizsgálatából, a nyelv funkcióinak tanulmányozásából származó ismeretek megvilágításában ugyanis a nyelvtörténeti adatok mehökkentő és a XIX. századi [evolucionista] értelmezésekkel gyökeresen ellenkező dolgokról tanúskodnak, nevezetesen arról, hogy bár a nyelvek változnak és változásaikban szabályszerűségek vannak, a folyamatot semmilyen kritérium szerint nem lehet fejlődésnek minősíteni. Ha teljes rendszerként tekintjük, egyetlen nyelv sem válik változása során bonyolultabbá, de egyszerűbb sem lesz, s egyetlen funkciója szempontjából sem hatékonyabb egy későbbi időpontban, mint egy korábbiában.” (PAP M. 1974, 6)

Ez ilyen sommásan nyilvánvalóan nem igaz. Nehéz lenne ugyanis bárkit meggyőzni például arról, hogy a 18. század hetvenes éveinek (ekkor íródott az *Agis tragédiája*) magyar nyelve ugyanolyan hatékonyan szolgálta az adott funkciót — az irodalmi kifejezés funkcióját —, mint a 19. század harmincas éveiben (ekkor született a *Csongor és Tünde*). De mások is fogalmaznak ilyen kategorikusan. Jacques Monod írja: „Nem ismerünk primitív nyelveket: a szimbolikus eszköz egyedülálló modern nemünk minden fájánál a komplexitásnak ugyanarra a szintjére jutott el.” (MONOD 1974, 131)

Akadnak óvatosabb megközelítések is. Greenberg ugyan leszögezi, hogy „minden nyelv inherensen egyenlő”, állításának élet azonban terjedelmes lábjegyzetben tompítja⁷⁹. (GREENBERG 1974, 83) Hozzá hasonlóan gondolkodik Kenesei is, amikor azt írja, hogy „egy adott történelmi periódusban nem minden nemzeti nyelv egyformán alkalmas bizonyos típusú kultúra művelésére, a modern tudományok eredményeinek gazdaságos, világos rögzítésére stb.”. (KENESEI 1995, 273)

Kovalovszky Miklós egyértelműen amellettt tör lándzsát, hogy nyelvfejlődés igenis van:

„A nyelv alakulásának, változásainak — semlegesként is használt, de lényegében, jellemző módon, mégis pozitív értékű szóval: fejlődésének — három alaptényezője van: fiziológiai, lélektani, társadalmi. E fejlődés *célját* a nyelvnek kommunikációs szerepe szabja meg; az, hogy az emberi érintkezésnek, a társadalom tevékenységének és a szellemi életnek nélkülözhetetlen eszköze. E szerepnek pedig természetes és szükség-

⁷⁹ „A nyelvek abban az értelemben egyenlők, hogy mindegyik »egyenlőnek teremtettet«, azaz egyenlő lehetőségekkel rendelkezik. Ténylegesen néhányának, amelyet kiműveltek, nagyobbak a kifejezés-erőforrásai, de ez nem jelenti, hogy inherensen felsőbbrendű lenne bármely értelemben. Minden nyelv, melyet nem nyelvi tényezők segítségével egyenlő helyzetűvé teszünk, hasonló fejlődésre képes.”

szerű követelménye s velejárója az, hogy a nyelv mind tökéletesebbé, funkciójára mind alkalmasabbá váljék, a társadalmi és szellemi haladás szükségének és igényének megfelelően. A nyelv e cél felé tartó fejlődésének és fejlesztésének módját s eszközeit pedig részben a nyelv rendszere, részben pedig a kommunikáció minél nagyobb hatékonyságára való törekvés alakítja ki.” (KOVALOVSKY 1977, 20) Másutt ugyanerről a következőket mondja: „Fel kell azonban tennünk, sőt a nyelvtörténet tanulása alapján állíthatjuk is, hogy a nyelv élete, lassúbb-gyorsabb, de folytonos változása végeredményben »pozitív« fejlődés: a külső, zavaró hatások és a belső mechanizmus gátló működése ellenére — hosszabb időszakok távlatában mérve föl eredményeit — előre, a tökéletesedés felé mutat...” (Uo., 26)

A nyelvfejlődés tényét tagadó nyelvészek nyilvánvalóan intellektuális csapdába estek, amikor a latens rasszista elemeket is tartalmazó evolucionista elmélettel szembefordultak. A nyelvek inherens egyenlőségének gondolata ugyanis nem zárja ki *eo ipso* a nyelvfejlődés lehetőségét; s ha alaposan végiggondoljuk a dolgot, akkor rájövünk, hogy éppenséggel a nyelvfejlődés tényének tagadása vezethet el a nyelvek inherens egyenlőségének kétségbe vonásáig.

Nyelvfejlődés tehát létezik, s ezt — mint minden nyelvi változást — a kommunikációs szükséglet generálja. Ily módon nincs elvi akadálya annak, hogy megvizsgáljuk, miként hatott az írásbeliség a nyelv fejlődésére.

4.3.2. A nyelvfejlődés anatómiája

Minden nyelvhasználó érezte már azt az ellentétet, amely az emberi tudattartalom gazdagsága és a nyelv korlátozott, a kifejezendő tudattartalomhoz képest rendre szegényesnek bizonyuló eszköztára között feszül. Ha egy-egy nyelv tényleges szókészletét összevetjük az adott nyelv fonémáiból a permutáció szabályai szerint létrehozható szómennyiséggel, sok nagyságrendnyi eltérést tapasztalunk: a leggazdagabb szókészletű nyelv is csak töredékét tartalmazza az adott nyelven lehetséges szómennyiségnek. Ráadásul — miként Szende Tamás rámutat — egyáltalán nincs bizonyítva, hogy a nyelvek redundanciájának a ma szokásos szintje elengedhetetlenül szükséges a kommunikáció zavartalanságának a biztosításához. (SZENDE T. 1987, 79)

Egy nyelv szavainak a számát tehát nem a lehetséges fonémakombinációk mennyisége korlátozza, hanem sokkal inkább az, amit Polányi Mihály a *szegénység törvényének* nevez. (POLÁNYI 1994, 140) Ez abból adódik, hogy a szavak jelentése csak elegendő számú ismételt használat eredményeként körvonalazódhat. Amennyiben egy nyelv szavainak a száma a ma szokásosat

sokszorosan meghaladná, ez az elegendő számú ismételt használat nem lenne biztosítva, s a nagyobb szógazdagság ellenére a nyelv szemantikailag ellehetetlenülne, szétesne. „Egy kellőképpen szegény, rögzített szókészlettel kell tehát használni [ti. a nyelvet] olyan rögzített kombinációs módokon, amelyek mindig ugyanazt jelentik. Csak a grammatikailag rendezett szónyalábok képesek korlátozott szóanyaggal kifejezni a dolgoknak azt a hihetetlen változatosságát, amely megfelel az ismert tapasztalat terjedelmének.” (POLÁNYI 1994, 140–141)

Sokak szerint ez egyáltalán nem is lehetséges. Bókay Antal foglalja össze Nietzsche gondolatait, aki például úgy látja, hogy a külső világ az egyik irányból és belső érzéseink sokfélesége a másiktól valójában ijesztő káoszszal szembesít bennünket, s ezt a káoszt nem merjük el- és felismerni. A grammatika és a szemantika-szemiotika egy formális, reduktív sémát, korlátozó rendet helyez a milliányi külső és belső folyamatra, ezzel megtévesztően artikulálja és hamisan stabilizálja őket; célja „sematizálni, a káoszra anynyi szabályszerűséget és formát erőszakolni, amennyire gyakorlati szükségleteink igényt tartanak”. (Idézi BÓKAY*)

Nietzsche szerint tehát a társadalmi konvencióként működő, formalizált nyelv amellett, hogy elrejtje az igazságot, még erőszakot is tesz az emberen. Polányi — nem fedve el az emberi tudattartalom egyedi és a nyelv társadalmi, konvencionális jellege között feszülő ellentétet⁸⁰ — másként látja a helyzetet. Érdemes itt szó szerint idézni ezzel kapcsolatos szavait:

„... amikor egy formális szabályrendszert a tapasztalatra alkalmazunk, mindig fennáll bizonyos meghatározatlanság, amelyet a megfigyelőnek fel kell oldania, közelebbről meg nem határozható kritériumok alapján. Hozzátehetjük [...] ehhez, hogy a nyelv alkalmazása a dolgokra szintén nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat. Következésképp a megnevezés mesterség, s a dolgokról való beszélés mindig feltételezi, hogy elismerjük saját jártasságunkat e mesterség gyakorlásában.” (POLÁNYI 1994, 144–145)

A fentiekből a legfontosabb számunkra az, hogy bár a nyelv formalizált, „a nyelv alkalmazása a dolgokra nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat”⁸¹, s hogy „a megnevezés mesterség”. Tehát: hiába merev és szabá-

⁸⁰ Erre utal Szende Tamás is, amikor azt írja, hogy „a közlő és belső világa ugyanúgy egyedien egyszeri, ahogy a közleménye is az; az utóbbi viszont egy általánosan adottból, a »közös« nyelvből építkezik”. (SZENDE T. 1987, 71)

⁸¹ Polányi itt az *artikulált* és *formalizált* terminusokat szinonimikusan használja. Úgy gondoljuk, hogy ez nem helyes, mivel az *artikulálás* — más szóval *tagolás* vagy *diszkretizáció* — önmagában nem

lyozott a nyelvi rendszer önmagában, ha e rendszernek az alkalmazása már nem az, akkor nem okvetlenül megalapozott az a nietzschei kétely, mely szerint „szavaink nem képesek áthidalni a szó és a dolog közti szakadékot”. (Vö. BÓKAY*) Az a körülmény, hogy a nyelvi rendszer alkalmazása nincs szabályozva, hanem az alkalmazás mikéntje az alkalmazótól függ, elvileg korlátlan mozgásteret nyújt a nyelvhasználó számára, s magában foglalja annak a lehetőségét, hogy az alkalmazás egy adott esetben lehet sikeresebb és kevésbé sikeres. Itt meg kell említenünk, hogy ez a korlátlan mozgástér adja az elméleti alapját annak, amit *stílusnak* nevezünk: Guiraud írja, hogy a nyelvtan (és a szótár) a rendszer korlátainak a leltára, a stilisztika pedig a megengedések és a választási lehetőségek sohasem lezárt, mindig nyitott számbavétele⁸². (GUIRAUD 1969, 80) Ha tehát a szabályozott nyelvi rendszer alkalmazható a rendezetlen, „kaotikus” tudattartalomra egyes esetekben a szokásosnál sikeresebben, hatékonyabban is, akkor nem zárható ki az sem, hogy ez a *sikeresebb* alkalmazás többszöri ismétlődés folytán *szokásossá* válik, amelynél ismét csak *sikeresebb* alkalmazások jöhetnek létre.

Amit Nietzsche kárhoztat, az a közlésre kiválasztott tudattartalom artikulálása (diszkretizálása, tagolása) és formalizálása, ami pedig a sikeres kommunikáció előfeltétele. Az artikulálás — mint írja — „egyszerűbbeknek”, „egymástól elkülönültebbeknek”, „önmagukban létezőknek és stabilaknak” mutatja a dolgokat, miközben azok valójában amorfak, egymásba folyók, és jól tudjuk, hogy tényleg így van. (Vö. BÓKAY*) A formalizálás pedig csakugyan „sematizál”, a belső káoszra annyi „szabályszerűséget és formát erőszakol rá, amennyire gyakorlati szükségleteink igényt tartanak”. Tagadhatatlan, hogy az ilyen eljárás végén a közölt tudattartalom ugyan érthető lesz a címzett(ek) számára, ám eredeti formájához képest végzetesen leegyszerűsödik, szinte minden egyéni sajátosságát elveszíti.

A tudattartalom formalizálásának előfeltétele a tudattartalom tagolása, diszkretizációja: bár ez nem kizárólag nyelvi eszközökkel megy végbe, a folyamat háttérben ott áll a nyelv. Elmondható, hogy a tagolatlan — tehát *folytonos* jellegű — tudattartalom diszkretizációjának finomabb vagy durvább voltát az határozza meg, hogy a diszkretizáció (azaz: a lexikai és grammatikai gazdagság) milyen szintjén van a diszkretizációt végző ember által birtokolt nyelv. Egy konkrét, fókuszált tudattartalom diszkretizációja

jelent okvetlenül *formalizálást* (tehát a közösség gondolkodásmódjához való igazítást) is, csupán lehetővé teszi a formalizálást.

⁸² „La grammaire (et dictionnaire) constitue un inventaire des contraintes du syst ème. La stylistique, un inventaire — jamais terminé et toujours ouvert — des libertés et des choix.”

valamennyivel — de általában nem túl sokkal — mindig finomabb lesz annál, mint amilyen szintre a nyelv (a *langue*) már eljutott. (A nyelvhasználó számára ugyanis az adott kiindulópont a nyelv által már elért diszkretizációs szint — ezt mintegy készen kapja: a konkrét közlésre kijelölt tudattartalom ilyen szintű diszkretizációjához csak minimális erőfeszítésre van szüksége.) Érzi azonban, hogy az ily módon elért diszkrét tudattartalom-elemek nyelvi kódolása csak elnagyoltan jelenítik meg a közlemény címzettje számára a kijelölt tudattartalmat. Szellemi energiájának viszonylag nagy lekötetlen hányadával a közlő ember finomít hát a diszkretizáción, s megpróbálkozik a finomabban diszkretizált tudattartalom-elemek nyelvi kódolásával is. Ha ez sikerült neki — tehát a címzett megérti és jól érti az üzenetet, s később maga is használja az egyszer már bevált verbális kódolási módot —, akkor végbe ment egy eleme annak a folyamatnak, amelyet *nyelvfejlődésnek* nevezünk. Amint pedig az új verbális kódolási mód társadalmi megerősítést nyer és a *langue* részévé válik, az újabb nyelvalkalmazó számára már ez a magasabb diszkretizációs szint lesz az adott kiindulópont. Ő már ehhez a szinthez képest fogja a közlésre kiszemelt tudattartalmát finomabban diszkretizálni, s ily módon létrejön a nyelvfejlődés felfelé ívelő spirálja. Az írott szöveg geneziséről korábban elmondottak nyilvánvalóvá teszik, hogy a nyelv által már elért diszkretizációs szint meghaladása egy adott közlemény megformálása során könnyebben mehet végbe, ha a megformálás írásban történik, mintha élőszóban.

Talán nem szükségtelen itt emlékeztetni arra, hogy a finomabbá váló diszkretizáció — miközben mind apróbb szeletekre tagolja a folytonos jellegű tudattartalmat — valóban egyre közelebb visz a tudattartalom eredeti formájának a megjelenítéséhez. Valahogy hasonlóan ahhoz, mint amikor egy digitalizált kép vagy hangfelvétel is annál élethűbb lesz, minél finomabb a digitalizációja, azaz minél nagyobb számú diszkrét jel jut egy idő-, illetve területegységre. Ehhez hasonlóságot mutató módon az egyre magasabb diszkretizációs szintre eljutott nyelv is mind hívebben tudja megjeleníteni a tudattartalmakat, bár tökéletes leképezésükre soha nem válhat alkalmassá. Elmondható tehát, hogy a nyelvfejlődés folyamata magasabb szinten is — hasonlóan a fejlődés kezdeti stádiumához, amikor az artikulálatlan, folytonos hangjelek artikulálása, diszkretizációja megkezdődött — legadekvátabb módon *diszkretizációs folyamatként* írható le. Hasonló gondolatot fogalmaz meg Egyed András, amikor „az emberi gondolkodás szinkretikus tartalmának egymás utáni szakaszokba való részletezéséről” beszél. (EGYED 1984, 168)

A fenti folyamattal magyarázható az a mindenki által ismert tény, hogy a nyelvhasználatban a nyelvi szabályrendszernek a tudattartalomra történő alkalmazása során mintegy törvényszerűen olyan érzése támad, hogy a szabályrendszer által körvonalazott eszköztár elégtelen. Ezt az elégtelenséget

leginkább a szépírók érzik, az írói szándék és a nyelvi teljesítmény, a nyelvi eszköz kínálta lehetőségek ellentétéként. A nyelvi korlát — az író átka. (Vö. WEHRLI 1960, 66–67) Ám nemcsak a szépírók érzik tökéletlennek a nyelvi eszköztárat a kifejezendő tudattartalomhoz képest. Széchenyi István írja az alábbiakat:

„Ki az a szerencsés szerencsétlen, aki egészen ki tudta volna fejezni, ami a lelkében volt? Szerencsés azért, mert a nyelvnek oly nagy tehetséggel bírt. De szerencsétlen azért, mert csak oly parányi volt lelkében, amit még az emberi nyelv is el tudott re-begni!” (Idézi: ZOLNAI 1957, 125)

A nyelv szegénysége egyaránt megnyilvánulhat a szavak elégtelen számában és a szavak összefűzését irányító nyelvtani szabályok pontatlanságában, kidolgozatlanságában, azonban többnyire a szavak hiánya szokott inkább feltűnni a nyelvhasználóknak. Ebből adódik, hogy ennek a jelenségnek már az antik retorika külön nevet adott, *inopiának* nevezve a szószegénységet, ennek ellentétét, a szóbőséget pedig *copiának*.

4.3.3. Az inopia és korrekciója

4.3.3.1. Az inopia fajtái

Az inopia létre leggyakrabban két nyelv szembesülése során ébredünk rá, különösen akkor, ha a két nyelv fejlődésének eltérő stádiumában van. Ilyen eset állt fenn a latin és a görög nyelv tekintetében egészen a császárkorig⁸³, vagy éppen a magyar — és a többi európai —, illetve a latin nyelv tekintetében hosszú évszázadokon át. Figyelemreméltó, hogy az egymással szembe-sülő nyelvek közül mindig az bizonyul szókészletében gazdagabbnak és nyelvtanilag hajlékonyabbnak, amelyik hosszabb idejű és kiterjedtebb írás-beliséget mondhat a magáénak. Ilyenkor nem ritka az sem, hogy a szegényebb szókészletű nyelvben felmerülő inopiát a gazdagabb nyelvből átvett szóval orvosolják. Az inopiának ezt a fajtáját *relatív inopiának* nevezhetjük.

Háportoni Forró Pál panaszkol a 17. század elején Curtius egyik művének a fordítása kapcsán, hogy az „... olyan *bő nyelvű* Római nemzetből származott bölcz embernek írását az Magyar nyelvre, mely *igen szűk*, vonni bajos volt”. Bornemisza Péter Elektra-fordításának az utószavában arról ír, hogy munkájával „némi mérsékelt bőséget”

⁸³ A latint sokan a későbbiekben sem érezték egyenértékűnek a göröggel. A humanisták egymást követő nemzedékei számára jelentett nyelvművelő feladatot a göröggel szemben szegényesnek tartott latin nyelvnek és irodalomnak fordítások útján való gazdagítása. (HÁPORTONI FORRÓ PÁL: Quintus Curtiusnak Az Nagy Sándornak... dolgairól irattott históriája. Debrecen 1619. RMK I. 485. Előszó. — Idézi: TÉGLÁSY 1988, 26)

kíván szerezni a magyar nyelvnek. A bőség azonban veszélyeket is rejthet magában. Téglásy úgy látja, hogy „a *copia verborum* túlzott alkalmazása szétfolyóvá teheti a mondat szerkezetet és *inconcinnitashoz* [az összhang hiányához] vezethet”. (TÉGLÁSY 1988, 26–27)

Számunkra azonban a jelen dolgozat összefüggésében a nyelv *abszolút*, más szóval *eredendő* inopiájának van jelentősége. Az ilyen inopia egy tényleges lyuk az ún. „lexikai hálón”. (Vö. SZENDE T. 1987, 78) Az inopia okát mindenekelőtt a tudattartalmi tagolás és/vagy a kommunikációs igény hiányában kell látnunk. Jó példa erre szavainknak az egyes érzékelési területek közötti rendkívül aránytalan megoszlása. Míg a látásingerek megnevezésére viszonylag gazdag szókinccsel rendelkezünk, a többi érzékelési területen folyamatosan az inopia falába ütközünk: miközben az átlagos ember mintegy 10–40 ezer szaginger megkülönböztetésére képes, közülük alig egy-két tucatnyit tudunk megnevezni. (ATKINSON 1997, 125) Ez az aránytalanság mindenekelőtt azt tükrözi, hogy a szaglással (s mellesleg az ízleléssel, tapintással) kapcsolatos ingerekről, érzetokról és képzetekről csak ritkán szoktunk beszélni, ezért nincsenek az ilyen eredetű tudattartalmak jelölésére szavaink. Közismert, hogy jó megfigyelők igen pontos személyleírást tudnak adni, amely alapján hű fantomképek készülnek, olyan „szagleírás” azonban, amely alapján egy meghatározott szag pontosan azonosítható lenne, valószínűleg elképzelhetetlen.

Ha a „lexikai hálón” a közvetlen érzékszervi alapú tudattartalmak tekintetében is ekkora lyukak tátognak, joggal gondolhatjuk, hogy az elvontabb, csupán az összetettebb gondolkodás által létrehozott-elkülönített tudattartalmak vonatkozásában még nagyobb hiányok tapasztalhatók. S ez tényleg így van, még a fejlettnak tekintett nyelvek esetében is. A lyukak leginkább akkor válnak szembetűnővé, ha a szótári szavakból szemantikai mátrixokat képzünk: például az angolban a *come* és a *go* igék fölött nem áll hiperonima (fölerendelt szó), amilyen a magyarban a *jön* és *megy* igék fölött a mindkettő jelentését szintetizáló *halad*. (Vö. SZENDE T. 1987, 78) Az indoeurópai nyelvek többségéből viszont hiányoznak az alárendelt szavai (hiponimái) az olyan igéből származó főneveknek, mint a francia *libération*, angol *liberation*, spanyol *liberación*, orosz *освобождение*, amelyek egyaránt jelentik azt, hogy *megszabadulás* és *megszabadítás*. A magyarból viszont éppenséggel e két utóbbi szó hiperonimája hiányzik. Ugyanígy az oroszból a *мечасвекровь* (a feleség, illetve a férj anyja) hiponimáinak hiányzik a

hiperonimája, míg a magyarból az *anyós* hiponimái hiányoznak. Esetenként teljes szóosztályok hiányozhatnak egyes nyelvekből: a magyarból például a jelen idejű (folyamatos) szenvedő melléknévi igenév, továbbá az igék jelentős hányadának a múlt idejű (befejezett) cselekvő melléknévi igeneve; a románban pedig egyáltalán nincs is melléknévi igenév. A példákat vég nélkül sorolhatnánk.

A helyzet az, hogy ezeknek a hiányoknak a szószerkezetek segítségével való áthidalása rendszerint nem igényel különösebb leleményességet, ezért az ilyen típusú hiányokat nem is érezzük valóságos inopriának.

A tényleges inopia akkor lép fel, amikor egy a tudaton belül már többé-kevésbé világosan elkülönült s a nyelvhasználó által okvetlenül kommunikálni kívánt elemnek a nyelvi kódolására a rendszer nem rendelkezik jellel. Ekkor jelhiány lép fel, amelyet okvetlenül korrigálni kell.

4.3.3.2. Az inopia korrekciója

Az inopia korrekciójának több módja van, s ezek közül a leginkább kézenfekvő az *új szóalakok* létrehozása. Humboldt szerint ez a nyelv fejlődésének az első, külső vagy alaki szakaszát jellemzi, amelyet az elsőtől élesen el nem különülő második szakasz, a belső vagy tartalmi fejlődés szakasza követi⁸⁴. (Vö. TRÓCSÁNYI 1914, 3, 27–28)

Azon nyelvek esetében, amelyekben a nyelv szerves, fokozatos fejlődése külső, társadalmi okok miatt nem volt lehetséges, ezt koncentráltan, mondhatni kampányszerűen, tudatos *nyelvújítással* kellett pótolni, amelynek során új szóalakok megalkotására is tömegesen került sor. A nyelvújító mozgalmakat általában a relatív inopia tudatosulása hívta életre: a fejlődésben visszamaradt nyelv kiműveltebb nyelveket is ismerő értelmisége rádöbbsent anyanyelve szegénységére, s többnyire nemzeti érzéstől vezérelve célul tűzte ki annak felemelését. Ilyen tudatos *nyelvtervező* mozgalmak korszerűsítették a 18–19. században a kelet-európai nyelvek jó részét.

Az ógörög nyelv esetében viszonylag jól figyelemmel kísérhető a szóalakoknak az írásbeliség térhódításával párhuzamosan megszorodó számuk. Nyíri Kristóf utal rá, hogy „a szókratészi-platóni fogalomtan kidolgozása válasz arra a gyakorlati zavarodottságra, amely újszerű, elvont — az írott nyelv szintaxisa által lehetővé tett — szavak tömeges felbukkanása nyomán alakult ki”. (NYÍRI-2*) Az ógörög példa azért különösen figyelemreméltó, mert a későbbiekben — mint a fentebb említett kelet-európai

⁸⁴ „Zwei Perioden der Sprachentwicklung: 1. die Periode der Formenbildung; 2. die der inneren Verfeinerung. Sie dürfen in der Wirklichkeit nicht so streng geschieden werden.”

nyelvújítások esetében is — az inopia szinte mindig egy fejlettebb és egy kevésbé fejlett nyelv szembesülése során merül fel, az ógörög viszont nem szembesülhetett egy nála fejlettebb nyelvvel. (Később a latin már igen — éppenséggel az ógöröggel.) Ily módon a görög számára nem áll rendelkezésre a szóalakok szaporításának az a forrása, amely minden későbbi nyelv gazdagításában nagy súllyal bírt: a szóátvétel más nyelvekből. Ha vett is át az attikai nyelv szóalakokat más nyelvekből, mindenekelőtt egyes görög nyelvjárásokból, csak az *alakokat* vette át — a szavak szemantikája már ezt megelőzően megvolt.

Az inopia korrekciójának másik fontos eszköze a *metafora*. A metaforát alapvetően nyelvi díszítőelemnek szokás tekinteni, pedig már Arisztotelész is utal a Poétikában (1457b) a metaforák használatának nyelvi hiány pótló esetére (az „istenalkotta lángot vetni” példájával).

Emanuele Tesauro írja az alábbiakat a 17. században:

„A metafora [...] gyakorta segítségére jő a nyelv szegényességének, és midőn a megfelelő szó hiányzik, szükségből az átvitt értelemmel segít, mint például ha ezt akarnád mondani saját szóval: *A szőlővesszők gyöngyöznek*, vagy *A nap fényt áraszt*, nem volna képes. Jól figyelte meg Cicero, hogy a metafora öltözethez hasonlít, amelyet szűkségből találtak ki, de gálára és ékesszóra is való⁸⁵.” (TESAURO 1962, 167)

Cicero több helyütt is visszatér a metaforának e kettős funkciójára: „... [a metafora] helyénvalónak látszik, ha a szóban forgó dologra nincs külön kifejezés, így e szóképet a megvilágítás, nem üres szójáték céljára alkalmazzuk.” (CICERO, 1987, 228) „Névátvitelnek azt nevezem [...] amikor a hasonlóság alapján átvisszük valamely szó jelentését egy másikra, vagy díszítő céllal, vagy a nyelv fogyatékossága miatt.” (CICERO 1987, 231)

Quintilianus a *katachrésis/abusio* elnevezéssel illeti a metaforának azt a használatát, amikor „névvel nem rendelkező [...] dolgoknak olyan nevet adunk, amely közel esik hozzá”⁸⁶ (vö. ADAMIK 1998, 223), s csak akkor nevezi *metaforának* a szóképet, ha olyan dologra alkalmazzuk, amelynek van neve. (CORNIFICIUS 1987, 318–9; 159. lábjegyzet) Ez a megkülönböztetés

⁸⁵ „... modus transferendi verbi late patet, quem necessitas genuit inopia coacta et angustia, post autem incunditas delectatioque celebravit; nam ut vestis frigoris depellendi causa reperta primo, post adhiberi coepit est ad ornatum etiam corporis et dignitatem, sic verbi translatio instituta est inopiae causa, frequentata delectationis...” (Cicero: De oratore, 3, 38, 155; idézi L AUSBERG 1990, 289)

⁸⁶ „...res plurimae carent appellationibus, ut eas necesse sit transferre aut circumire...” (Quintilianus: Institutio oratoria, 12, 10, 34); „... catachresis, quam recte dicimus abusione, [...] non habentibus nomen suum accommodat quod in proximo est, sic »equum divina Palladis arte aedificant« (Aen. 2, 15) Quintilianus: Institutio oratoria, 8, 6, 34” (Idézi L AUSBERG 1990, 289)

azonban nem általános az antik retorikában. Például Cornificius a téves szóhasználatot nevezi katachrézisnek/abusiónak (a szó szótári jelentése egyébként ‘visszaélés’), a quintilianusi jelentés nem szerepel nála; a metaforának hat funkcióját sorolja fel (szemléletesség, tömörítés, az obszcenitás elkerülése, nagyítás, kicsinyítés, díszítés), s ezek között sem szerepel a nyelvi hiány kiküszöbölése. (CORNIFICIUS 1998, 252–3)

A metafora inopiát korrigáló alkalmazásának tudata azonban folyamatosan fennmaradt. Hobbes így ír erről: „A szavak modorának választékossága a szavak olyatán díszítése, amely által egy szót első, voltaképpeni jelentéséből egy másik jelentés felé vonunk el... [...] A szavak ilyenén megváltoztatására először a szükség — a szavak hiánya — vitt rá, azonban az élvezet szokássá szilárdította, mivel az ilyen szavak hallásra kellemesek és bájosak.” (HOBBS 1998, 157)

Hermann Paul is a kettősséget hangsúlyozza, első helyen a nyelvi hiányt orvosló funkciót említve.⁸⁷ (Idézi BÜHLER 1965, 344 [§ 23. 1.]) Maga Bühler is fontosnak tartja a metaforának ezt a szerepét, amikor olyan példákat említ, mint *‘Fingerhut’* (gyűszű; szó szerint: ‘ujjkalap’, *‘Handschuh’* (kesztyű; szó szerint: ‘kézcipő’), *‘Tischbein’* (asztalláb). (BÜHLER 1965, 342 [§ 23. 1.]) Bloomfield a jelentésváltozások kapcsán részletesen foglalkozik a köznyelvi metaforákkal, de nem tér ki arra, mi hívta létre őket. A költői metafora természetét és lehetőségeit illetően pedig maga is megelégszik egy tetszetős metaforával.⁸⁸ (BLOOMFIELD 1933, 443) Guiraud számára a metafora mindenekelőtt költői eszköz, viszont még ebben az összefüggésben is kitér olyan vonatkozásra, amely kapcsolatba hozható a nyelvi hiány pótlásával. „A dolgok két osztályának az összehasonlítása lehetővé teszi a szerző számára víziójának a megragadását” — írja, a *‘définir’* (meghatározni) igét használva.⁸⁹ (GUIRAUD 1969, 59) Kroeber-Riel a metafora kiváltó tényezői közül elsőként említi a kifejezési szükségből létrejövő metaforát („*Metapher aus Ausdrucksnot*”). (KROEBER-RIEL *)

A metafora nyelvi hiányt kiküszöbölő alkalmazásának alapvető formáját

⁸⁷ „Die Metapher ist eines der wichtigsten Mittel zur Schöpfung von Benennungen für Vorstellungskomplexe, für die noch keine adäquaten Bezeichnungen existieren. Ihre Anwendung beschränkt sich aber nicht auf die Fälle, in denen eine solche äußere Nötigung vorliegt. Auch da, wo eine schon bestehende Benennung zur Verfügung steht, treibt oft ein innerer Drang zur Bevorzugung eines metaphorischen Ausdrucks.”

⁸⁸ „The picturesque saying that »language is a book of faded metaphors« is the reverse of the truth, for poetry is rather a blazoned book of language.”

⁸⁹ „La comparaison des deux classements permettra de *définir* la vision de l’auteur...”

kognitív metaforának nevezzük. (A metaforának a kognitív funkcióját emelte ki többek között Vico, Herder, Humboldt és Nietzsche is.) E tekintetben a metafora valójában a megismerés kezdeti fázisának talán a legfontosabb eszköze. „A fogalmak nincsenek eleve adva. Meg kell fogni, fel kell fogni mindazt, ami a fogalmat megelőzi. A dinamika a kreatív metafora lényege. A mozgást hiány indítja el. [...] Ezek [a metaforák] tudatelőttés elemzést, tudatelőttés ismereteket tételeznek fel.” (FÓNAGY 1998, 146)

A tudományos megismerés tényleg nem tud megelenni metaforák nélkül. Németh László így ír erről: „Azt képzeljük, hogy a metafora a költészet virága, pedig a költészet előbb elvan metaforák nélkül, mint a tudomány. Egy Homérosz, ha kiszedem a metaforáit, veszt, de még Homérosz marad. A modern vegytan (*atomkarok, benzolgyűrű*) és lélektan (*képzettársítás, gátlás, a tudat tartalma*) azonban metaforák nélkül összeomlik.” (Idézi SZIKSZAINÉ 1994, 118) Büky Béla viszont a Huszita Biblia pszichikumra vonatkozó szókincsét vizsgálva érdekes jelenséggel találkozott: „... megfigyelhető, hogy a szervmegnevezéshez kapcsolódó átvitt jelenségek nyelvi továbbélése — a fejlődés bizonyos fokán túl — megnehezedik, és az így keletkezett átvitt jelentések, az emberi fejlődés bizonyos szintjének elérésével egyidejűleg, tömegesen pusztulni kezdenek. — E pusztulás magyarázatát részben az adhatja, hogy az emberi gondolkodás átalakult [...] s [...] túlságosan szimbolikusnak, a tudományosság igényével szemben túlzottan költőinek [...] érezte azokat a lelkiállapot-megnevezéseket, amelyek anatómiai szervmegjelölések is voltak egyúttal.” (BÜKY 1986, 141)

A kognitív metafora a tudományos nyelvben többnyire nem csupán inopiát küszöböl ki, hanem mintegy magyarázza is az éppen csak körvonalában megragadott fogalmat. A *benzolgyűrű* vagy az *atomkar* — „*a metaforikus szó új jelentése egyben stílustény is*” (SZABÓ 1998, 65) — analóg vizuális elemével hozzásegít a fogalom bizonyos jellemzőinek a megértéséhez. (A metafora természetesen félre is vezethet: ez történik a *sárgaréz* esetében, amely nem a réznek egy fajtája, hanem réz és cink ötvözet; sokan nem tudják, hogy a *bölgömbika* egy aprócska madár.) A tudós számára — aki ismeri ezeknek a metaforikus elnevezéssel illetett kémiai fogalmaknak a pontos definícióját is — a szóképes elnevezés teljesen „átlátszóvá”, észrevétlenné válik: a „*definíció megöli a metaforát*” (FÓNAGY 1963, 48).

Fónagy Iván külön kis könyvet írt a fonetikában használt tudományos metaforákról (FÓNAGY 1963). Ebben mintegy „önboncolást” végez, s ennek során igen szemléletes és gazdag példaanyaggal dokumentált keletkezés-

leírását adja a kognitív metaforának. A tudományos metafora esetében — írja — a megjelölendő tárgy (a tapasztalattal való első szembesülés idején például a zöngésség mint megkülönböztető tényező) ismeretlen. Efelé a láthatatlan pont felé veti ki a grammatikus a szavak hálóját. Az indiai fakírra emlékezteti ez az eljárás, aki feldobja a magasba a kötelet, a kötél megakad a semmben, és a fakír felkúszik rajta. (FÓNAGY 1963, 141)

Az elsődleges szóbeliség nyelvét — az írásbeliség előtti nyelvet — gyakran nevezik *metaforikusnak*. Ez pontosítást igényel, ugyanis a szójelentéseknek az elsődleges szóbeliségre nyelvére jellemző komplexitása, mondhatni parttalansága nem metaszemikus művelet eredménye, hanem éppenséggel a szavak *eredeti állapot*a. A mai szemmel nézve parttalanul komplex jelentésű szó ott monolit jelentésűnek számít, mivel egyes jelentéssíkjai a nyelvhasználó tudatában még nem különültek el egymástól. Tehát ezek a szavak *genesziséük* és akkori *appercepciójuk* vonatkozásában semmiképpen sem tekinthetők metaforikusoknak, csupán egy megváltozott nyelvhasználói tudatállapot fényében váltak azzá. Mellesleg Eco figyelmeztet rá, hogy egy közleményt mindig a közlemény alkotójának a szándéka tesz metaforikussá, nem pedig a szavak eredeti jelentésszerkezete.⁹⁰ (Eco 1990, 151) Ugyanez egyébként már Hobbesnak is feltűnt: „Minden metafora továbbá hivatalból többértelmű; ez a megkülönböztetés azonban nem magukból a nevekből, inkább használóiktól származik...” (HOBBS 1998, 51)

A metafora a fentiek alapján tehát a szószegénység legyőzésének egyik legfontosabb eszköze, miközben a folyamatnak mintegy „melléktermékeként” a nyelvhasználói tudatban a dolgok összefüggéseinek egy térbeli hálóként elképzelhető sajátos dinamikus sémáját is kialakítja.

4.4. A szóbeli és írásbeli nyelvhasználat interferenciája

4.4.1. Szóbeli és írott szövegek

Az írásbeli nyelvhasználat az írás tökéletlensége és a szóbelitől eltérő kommunikációs helyzet miatt szükségképpen eltér a szóbeli nyelvhasználatától — ezt tapasztalatból is tudjuk. Az egyes szövegek konkrét vizsgálata azt igazolja, hogy a különbségek viszonylag jól körülhatárolhatók. Jack Goody két dimenzióban hasonlított össze írott és szóbeli szövegeket: először általában egy adott nyelven (angolul) készült szövegeket, majd pedig ugyanazon személyek szóbeli és írásbeli nyelvhasználatát vetette össze. Vizsgálatainak eredményét az alábbi megállapításokban összegezte — eszerint az írott szövegekre jellemző:

⁹⁰ „Un enunciato è metaforico perché il suo autore intende che così sia, non per ragioni interne alla struttura dell'enciclopedia.”

1. az elvont kifejezések gyakoribb használata
2. a szavak nagyobb választéka
3. a kevésbé személyes (és ezáltal kevésbé kontextualizált) szóhasználat
4. a nagyobb szabotosság
5. a kifinomultabb (szintaktikai) kidolgozottság
6. a nagyobb formalitás
7. a holt nyelvek iránti nagyobb bizalom⁹¹

(GOODY 1998, 194–6)

Halliday — szintén angol szövegek vizsgálata alapján — úgy találja, hogy az írott szöveget mindenekelőtt egyfajta „lexikai telítettség” jellemzi, amin azt érti, hogy a szövegen belül a pusztán grammatikai szereppel bíró szavak (*‘grammatical words’*, *‘function words’*) rovására magasabb a tényleges jelentést hordozó szavak (*‘content words’*) aránya. Számos példát hoz következtetése alátámasztására, közülük íme egy:

Investment in a rail facility implies a long-term commitment. (L: 7; G: 3)	If you invest in a rail facility, this implies that you are going to be committed for a long term. (L: 7; G: 13)
--	--

(HALLIDAY 1990, 61)

Míg a bal oldali írott szövegben a hét tartalmat hordozó szóra mindössze három grammatikális szó (két névelő és egy prepozíció) jut, addig a jobb oldali szóbeli szövegben ugyanaz a hét tartalmat hordozó szó tizenhárom — tehát tízzel több! — grammatikális szóval egészül ki. Ez egyszersmind azt is mutatja, hogy a szóbeli szöveg redundanciája sokkal nagyobb. Halliday mindazonáltal nem ért egyet azzal az állásponttal, amely szerint a szóbeli szöveg strukturálatlan — szerinte a szóbeli szöveg jellemzője éppenséggel a grammatikai bonyolultság. Úgy véli, inkább arról van szó, hogy míg az írott szöveg *produktumként*, a szóbeli szöveg inkább *folyamatként* reprezentálja az éppen szóban forgó jelenséget — s a beszéd és az írás ezáltal az emberi tapasztalat reprezentációjának két teljesen különböző módja.⁹² (HALLIDAY 1990, 81) Ebből következően az írott szöveg inkább statikus szemléletű, s e

⁹¹ A 7. pontban foglalt megállapításon Goody azt érti, hogy az írott nyelvi szövegekben viszonylag magas a latin eredetű angol szavak előfordulási aránya. Valószínűleg magyar nyelvű írott szövegekben is magasabb lenne az idegen — nem okvetlenül latin eredetű — szavak aránya.

⁹² „Written language represents phenomena as products. Spoken language represents phenomena as process. And this corresponds to the difference between written and spoken discourse. [...] Speech and writing are two rather different ways of our experience.”

szemlélet nyelvileg a névszók túlsúlyát eredményezi, a szóbeli szöveg viszont tipikusan dinamikus, ami az igéket juttatja kitüntetett szerephez.

A szóbeli szöveg grammatikális bonyolultsága egyáltalán nem meglepő, a szövegalkotás improvizatív körülményéből következik. A szövegalkotás lényege az adott nyelvi repertoárból való *szelekció* és a szelektált elemek *kombinációja*. (Vö. LÉNGYEL 1999, 8) A közlendő tartalomhoz igazodó optimális — tehát az okvetlenül szükségesnél nem bonyolultabb — kombináció (azaz grammatikai eljárás) megtalálása azonban nem könnyű. Ezért a szóbeli szövegek grammatikailag mindig bonyolultabbak annál, mint amit a tartalom indokolna.

A szóbeli és írott szöveg különbségeinek tekintetében hivatkozhatunk még Ong és Finnegan korábban — az 1.3. alatt — idézett szóbeliség–írásbeliség dichotómiáira is. E különbségeket értékelve viszont bizonyosnak látszik, hogy a kifejezőkészség szempontjából az írás magasabb rendű alakulat az élőbeszédnél, a kifejezés formai és tartalmi szempontjait tekintve főkéntben van amavval szemben. (Vö. BENKŐ LORÁND 1960, 35)

4.4.2. Az írás és a beszéd kölcsönhatása

Ha az írás csakugyan autonóm közlési forma, felmerül a kérdés, hathatnak-e egyáltalán egymásra? Lurija úgy gondolja, hogy a két közlési mód közötti átjárás azért nem lehetséges, mert az írott szövegnek — eltérően a szóbeli szövegtől — okvetlenül grammatikailag explicit, kidolgozott kódban kell létrejönnie, továbbá azért sem, mert míg a szóbeli nyelvhasználat alapvetően dialogikus, az írott szöveg monologikus.⁹³ (Лурия 1979, 213)

Lurijának *elméletileg* akár igaza is lehetne, az írott és a szóbeli szöveg oppozíciói azonban a *valóságban* nem teljesek, és soha nem is voltak azok. Egészen a könyvnyomtatás felfedezéséig — amely lehetővé tette az írásbeliség valódi interiorizációját — inkább **a szóbeli nyelvhasználat volt hatás-sal az írásbelire**. (Ugyanakkor igaz természetesen az is, amit Ong mond, nevezetesen, hogy az írás megjelenését követően a beszéd nyelvezete sem lehet többé ugyanolyan, amilyen korábban volt: az írás rögtön hatni kezdett a nyelvre, csak a kezdetekben ez a hatás még kevésbé volt érzékelhető. — ONG 1977, 87) A korai írásbeliségben nyíltan vagy burkoltan sokáig él a dialogikus forma. Platón dialógusokat ír, nyilvánvalóan így akarván hasonlítottá tenni szövegét az ő korában még a nyelvhasználat *valódi* formájának

⁹³ „... всякое сближение монологической письменной речи со структурой устной диалогической речи невозможно.”

tekintett szóbeliséghez. Ong vaskos könyvet ír a dialógus hanyatlásáról. Ebben úgy találja, hogy még az Erzsébet- és Jakab-kori angol költészet is tisztán dialogikus, a művek mind szólnak valakihez, legfeljebb nem tudjuk, hogy pontosan kihez. Szerinte az igazi monologikus írás Petrus Ramusszal (Pierre de la Ramée, 1515–1572) veszi kezdetét.⁹⁴ (ONG 1958, 286–287) Spengler alábbi kesergése átvezet bennünket a könyvnyomtatás feltalálása utáni időkbe, amikor inkább **az írott nyelv hatott a szóbeli nyelvhasználatra**: „.... az antik próza egész művészetét közvetlenül a fül számára hozták létre. Úgy olvasták fel, mintha beszéltek volna; ehhez képest mi mindannyian úgy beszélünk, »mintha könyvből olvasnánk«...” (Idézi NYÍRI 1998, 9)

Az írás jelentős mértékben konzerválja is a nyelvet, fékezi a nyelvi változásokat, ám természetesen csupán az általa rögzített szegmentális elemek vonatkozásában. Ennek legszembetűnőbb példája a latin nyelv esete: az írás őrizte meg a holt latint; az élő latin folytatásai valójában a román nyelvek. (ZOLNAI 1957, 53) Sajátos szerep jut itt a középkori latinnak; míg a román nyelvek a szóbeli latinságban gyökereznek, addig a középkori latin úgy vált hosszú évszázadokra egy bizonyos körben (egyház, egyetemek) ismét élő, beszélt nyelvvé, hogy alapjául az írott latin szolgált. Ez azt eredményezte, hogy a középkori latin különbözősége ellenére összehasonlíthatatlanul közelebb áll a klasszikus latinhoz, mint a „szóbeli ágon” kialakult román nyelvek.

Paradox módon a konzerváló hatásnak az ellenkezője is előfordul. A nyelvújítás új szavaival először írásban találkozott a nyelvhasználó, s a szem a fülnél könnyebben elfogadta az új szót (lévén hogy az írás amúgy sem volt a nyelv „természetes” létformája), s azután a fül lassanként hozzászokott a kiejtésükhöz. (ZOLNAI 1957, 54)

A könyvnyomtatás feltalálását követő mintegy három évszázad során az írásbeliség széles körű elterjedése és az írás tényleges interiorizációja az írásbeliség nyelvét — végül is az írott nyelv tulajdonképpeni tényleges természetének megfelelően — erőteljesen *fogalmi irányba* tolta el. Ennek a folyamatnak hatással kellett lennie a szóbeli nyelvhasználatra is, legalábbis a

⁹⁴ „Most of the best Elizabethan and Jacobean poetry is dialogue at root. [...] The overtone of »real« or colloquial speech, that is, of *dialogue* between persons, which sixteenth- and seventeenth-century specializes in, give it its characteristic excellence Ramist rhetoric, on the other hand, is not a dialogue rhetoric at all, and Ramist dialectic has lost all sense of Socratic dialogue and even most sense of scholastic dispute. The Ramist arts of discourse are monologue arts.”

művelt, sokat olvasó emberek esetében. E fogalmi irányú eltolódással szegült szembe azután az irodalmi szentimentalizmus, majd pedig markánsabban a romantika orális kultusza. (Minderről bővebben a 5. fejezetben lesz szó.) Ez természetesen nem volt előzmény nélkül való, ugyanis már a reneszánsztól kezdve fel-felbukkannak az olyasféle intelmek, hogy „úgy írj, ahogy beszélsz!”.

Bárczi Géza írja a magyar írásbeliség korai szakaszának nyelvhasználatáról: „... írott nyelvünk kizárólag fordítási nyelv volt [...] az írás nyelve ily módon elszakadt az élő magyar köznyelvtől, azonban e hosszú fordítási gyakorlat nyelvünk fejlődése szempontjából mégis igen fontos, sőt értékes. A nyelv csiszolódott, alkalmassá vált a hétköznapi messze felülemelkedő gondolatok, és sokszor bonyolult gondolatok, elmélkedések kifejezésére, változatos érzelmek, bánat, keserűség, büntudat, öröm, remény stb. színes festésére. Szókincse eközben gazdagodott, árnyalódott, frazeológiája rengeteg szókapcsolattal bővült. Kialakult a sokszorososan összetett mondatok, a bonyolult körmondatok használatának mozgalmas lehetősége és gyakorlata.” (BÁRCZI 1996, 190) Bárczi itt egyszerűen csak a magyarnál fejlettebb latin nyelv hatására gondol; figyelmét elkerülni látszik az a körülmény, hogy a latin nyelv mindenekelőtt hosszú és kiterjedt írásbeliségének köszönhetően fejlettebb a korabeli magyarnál.

Tarnai úgy látja, hogy a magyar könyvnyelv nem egyszerűen a fordítás retortájában edződött nyelv volt. Szerinte a magyar írásbeliség nyelvének közvetlen forrása a literátus réteg *szóbeli* csoportnyelve, amely természetesen a latin szövegeken alapult. Itt a hivatali funkciókban elhangzó előbeszédre gondol, amikor a literátusok magyar nyelven beszéltek „szakmai” kérdésekről, akár egymás között, akár nyilvánosan. A literátus rétegnek ezt a bizonyos alkalmakkor szükségképpen használt nyelvét tették át lassanként írásba, váltották át a „könyvek nyelvére” a 14–16. század magyar fordítói. (TARNAI 1984, 236–237)

Arra is lehet találni példát, amikor programszerűen szorgalmazták a választékosabb, gazdagabb írott nyelvezetnek a beszélt nyelvre való hatását. Ruzsiczky Éva írja, hogy Kazinczynak, „... amikor az irodalom nyelvének kiművelését sürgette, egyszersmind arra is volt gondja, hogy az írók műveltebb nyelvhasználatának a mindennapos érintkezés nyelvévé válását előmozdítsa.” (RUZSICZKY 1963, 57)

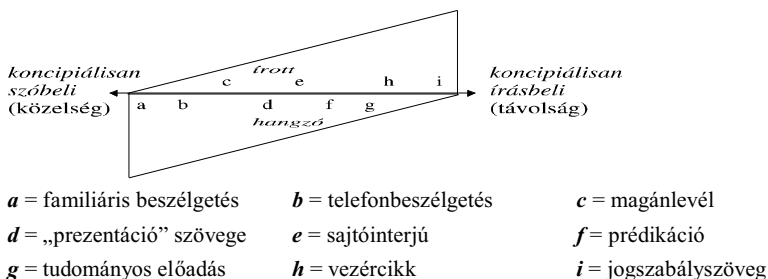
„... írni úgy kell ugyan, a’ hogy szóllunk: de szóllani is úgy a’ hogy írunk, ’s az írás a’ rosszra indúlt szokás ellen örök protestatio mind addig, míg a’ szokás egészen el-nem

avúl” — írja a magyar nyelvújítás vezére 1809. december 9-én Pápay Sándorhoz intézett levelében.

(Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. VII. k. Budapest, 1896, 141. o. Idézi RUZSICZKY 1963, 57)

Az írott és a szóbeli nyelvhasználat valójában mindig is kölcsönhatásban volt egymással, csupán a két hatás aránya változott korról korra, bár vannak, akik úgy gondolják, hogy az írás megjelenése óta az írott nyelv hatása az erőteljesebb. (Vö. BENKŐ LORÁND 1960, 37) Az írott és a beszélt nyelv bonyolult kölcsönhatásainak eredményeként mindenesetre mára az írásos és a szóbeli nyelvhasználat különbségei nem írhatók le egyszerű szembeállításokkal. Lengyel Zsolt mondja erről, részben Hallidayre hivatkozva: „Az írott–hangzó forma [...] nem egyszerű opozíció, hanem egy skála, amelyen egyes szövegek mint erősen orális, orális, inkább orális, inkább írott, írott, erősen írott stb. minősítés szerint helyezkednek el.” (LENGYEL 1999, 8)

Az a körülmény, hogy az írott nyelv a szóbeli nyelvhasználattól jelentősen eltérő szövegépítési elveket alkalmaz, ugyanakkor pedig ezek a szövegépítési elvek nem maradnak meg a saját berkükben, hanem kölcsönösen át-sugároznak egymás területére, szükségessé tette a szóbeliség–írásbeliség dichotómián belül a *mediális** és a *koncipiális* vagy *kognitív* dimenziók elkülönítését. (Vö. RAIBLE 1994, 4; KOCH–OSTERREICHER 1994, 587) A mediális dimenzióban a hangzó forma áll szemben a grafikus formával, a koncipiális-kognitív dimenzióban pedig a szóbeli tervezésű, kontextuális, szituatív nyelvhasználat az írásbeli tervezésű elvont nyelvhasználattal, a „beszéd algebrájával”. Koch és Osterreicher ezt az alábbi ábrával teszi szemléletessé (KOCH–OSTERREICHER 1994, 588):

* E szót itt — és a továbbiakban — „médiúmkénti”, „médiúmként való” értelemben használjuk.

Az ábrán jól látható, hogy mind a hangzó, mind a grafikus jelekkel végbemenő nyelvhasználat rendelkezik az önnön természetével ellentétes szövegformákkal is. A szóbeliek közül ilyennek tekinthető a prédikáció és a tudományos előadás, de talán a prezentáció is, az írásbeliek közül pedig a magánlevél és az oldott sajtóinterjú. Az írásbeli tervezésű szövegformákban — a szöveg befogadójától való nagyobb (nem csupán fizikai) távolság miatt — a formalizálásnak és linearizációnak sokkal nagyobb fokúnak kell lennie, mivel az ábrán jobb felé haladva a szövegalkotó egyre kevésbé számíthat a kommunikáció sikerét elősegítő nyelven kívüli momentumokra, pl. közös tapasztalatra stb. Az explicit elvontság csúcán a jogszabályok szövege áll, amelyeknek jellegükénél fogva menteseknek kell lenniük bármiféle ambiguitástól, ugyanis a címzettek egy részének kifejezetten érdeke lehet, hogy a jogszabály szövegét a jogalkotó szándékától eltérően értelmezze. (Mindenestre az egyértelmű szöveg létrehozásának lehetőségével kapcsolatos kétélyt fejezi ki az a tény, hogy az európai jogrendszerek a jogalkalmazók számára a jogszabály szövegén kívül a jogalkotó szándékának a figyelembevételét is előírják.)

A hangzó szöveg koncipiális különbségeit példázza az a kísérlet, amelyet Dezséry Judit és Terestyéni Tamás végzett el az 1970-es évek elején a Magyar Rádióban. (DEZSÉRY–TERESTYÉNI 1973) 25 személyt beszéltek ugyanannyi időn át ugyanarról a témáról két különböző szituációban: először egy kötetlen, személyes beszélgetés keretében, utána pedig mikrofon előtt, a felvételt sugárzásra szánva. (KOCH–OSTERREICHER ábráján a két szituáció kb. az *a*-nak és a *d*-nek felel meg.) A kétfajta szöveget alaposan elemezték, s az eredmények igen markáns eltéréseket mutattak. Tanulságos itt néhány adatukat pontosan is idézni:

	<i>Kötetlen beszélgetésben</i>	<i>Mikrofon előtt</i>
Főnévi alanyok aránya	23%	36,6%
Névmási alanyok aránya	46,4%	43,1%
Mellérendelések aránya	37,7%	26,7%
Alárendelések aránya	59,2%	73%

Jól látható, hogy a mikrofon előtt született szövegek sokkal inkább az írott szövegekre jellemző sajátosságokkal bírnak.

Raible az írásbeliség egyik lehetséges hatásaként említi meg, hogy a koncipiális szóbeliség és a koncipiális írásbeliség pólusai eltávolodnak egymástól azáltal, hogy a koncipiális írásbeliség pólusa a fenti ábrán mindinkább jobbra tolódik, s ez azt eredményezheti, hogy az írás nyelve — egyre

jobban eltávolodva a szokásos beszédétől — nehezen érthetővé vagy éppen-séggel érthetlenné válik. (RAIBLE 1994, 14) Nem vitatva sem a „jobbra tolódást”, sem azt, hogy ennek vadhajtásai is vannak — amelyek a beszélt és az írott nyelv diglossziális eltávolodásának a rémképét idézik fel —, úgy tűnik, hogy Raible aggodalma nem megalapozott. A koncipiális szóbeliség és írásbeliség közötti folyamatos interferencia nézetünk szerint biztosítja a folyamat kontroll alatt tartását, s a koncipiális írásbeliség pólusának a jobbra csúsztatása éppenséggel a nyelvfejlődés fontos motorja, amely mintegy magával húzza a szokásos, átlagos nyelvhasználatot is, anélkül azonban, hogy a koncipiális szóbeliség pólusa is elmozdulna jobb felé. Ily módon kibővül az a skála, amely mentén a nyelvhasználat mozoghat, s a fenti ábrán megnevezett lehetséges szövegformák száma nőni fog. Ezáltal csupán egyre szélesebben és mélyebben teljesül ki a nyelvfejlődésnek az a folyamata, amelynek során nyelvünk két szemközti horizont felé terebélyesedik — miként Flusser írja —: egyfelől a denotáció irányába, másfelől a konnotáció irányába. A denotatív jegyek a megkülönböztetés és a világosság képességével ruházzák fel a nyelvet, a konnotatív jegyek pedig jelentésgazdagsággal és sokrétű értelmezési lehetőséggel. A nyelv kettőssége lehetővé teszi, hogy mindkét horizontot kitágítsuk. Beszélhetünk éppúgy pontosan és szabatosan (denotatívan), mint gazdagon és árnyaltan (konnotatívan) — mi több, akár egy időben is tehetjük mindkettőt. Ez mindenekelőtt annak köszönhető, hogy „nyelveink évezredek óta az ábécé szűrő és maró raszterén mentek keresztül, s ezáltal nagyszerű és szép, finom és pontos eszközzé váltak”. (FLUSSER 1997, 56–58)

Összegzés

Az írás nem rögzíti tökéletesen a hangzó nyelvet: nagyfokú redukciót hajt végre rajta, s ennek mindenekelőtt a nyelv szupraszegmentális elemei esnek áldozatul. E tekintetben az írás szegényíti a nyelvet.

Az írott szövegnek mindazt a jelentést, amelyet a hangzó beszéd a szupraszegmentális eszköztárral fejez ki, a nyelv szegmentális eszköztárába kell belekódolnia. Ez a kényszer a szegmentális eszköztár gazdagodását eredményezi.

Az élőbeszédétől eltérő kommunikációs helyzet szükségessé teszi a szójelentések pontosítását, világos körvonalazását, s ennek érdekében a nyelvi

jeleknek a hangzó dimenzióban végbement diszkretizációja a szemantika területén is folytatódik.

A jelentések diszkretizációja jelhiányt idéz elő, s ezt a nyelvhasználók egyfelől új jelek — szóalakok — alkotásával, másfelől a metaforizáció eszközével korrigálják.

Az írás tökéletlenségének és az élőbeszédétől eltérő kommunikációs helyzetnek a következményei az írást az élőbeszéd pusztá rögzítőeszközéből viszonylagos autonómiával rendelkező nyelvhasználati formává emelik. Az írott szöveg az élőbeszédetől mindenekelőtt nagyobb fokú elvontságával különbözik: „az írás a beszéd algebrája”. Az írás mint nyelvhasználati technológia lehetővé teszi az író ember szellemi potenciáljának a nagyfokú koncentrációját.

Az írás és az élőbeszéd viszonyát folyamatos interferencia jellemzi. Ennek révén az írás szabatosabbá, pontosabbá teszi az élőbeszédet, az élőbeszéd pedig meggátolja az írás túlságosan fogalmivá válását. Az írás a nyelvfejlődésnek — a nyelv hatóköre kiterjesztésének — semmi által nem helyettesíthető motorja.

Az interferencia eredményeként az írott és szóbeli szöveg viszonya nem jellemezhető egyetlen oppozícióként: meg kell különböztetni az oppozíció *mediális* és *koncipiális-kognitív* dimenzióját. Élőszóban is léteznek az írás szövegalkotási elvei alapján felépülő beszédprodukciók, s írásban is lehetségesek az élőbeszéd kifejezésmódjához és szerkezetéhez közel álló szövegek.

Az emberi nyelv az írás és az élőszó interferenciája következtében alkalmassá vált arra, hogy egyszerre legyen denotatív és konnotatív: ezáltal egyaránt beszélhetünk szabatosan és pontosan, illetve gazdagon és árnyaltan.

5. Írásbeliség és szépirodalom

5.1. A szépirodalom mibenléte

5.1.1. A szépirodalom mint az írásbeliség sajátos esete

A szépirodalom mind mennyiségileg, mind minőségileg az írásbeliség kitüntetett létformája. Mennyiségileg azért, mert az elmúlt évszázadokban nyomtatott és sokszorozott szövegek jelentős hányada (persze igen különböző színvonalú) szépirodalmi szöveg. Ebből adódóan az emberek nagy része írott szöveggént mindenekelőtt szépirodalmi szövegekkel találkozott. Minőségileg pedig azért, mert a közgondolkodás az írásbeliség (és vele a nyelv!) csúcsteljesítményének tekinti — több-kevesebb joggal egy nyelv értékeit az adott nyelven létrehozott szépirodalom minősége alapján szokás megítélni. A lényegyet tekintve a tudomány véleménye is hasonló, Viollet a nyelv és a kultúra legfontosabb kimunkáló eszközének, az írás kvintesszenciájának nevezi az irodalmat.⁹⁵ (VIOULET 1994, 658)

Sajátos a szépirodalom szerepe abból a szempontból is, hogy a közlés egyfajta *kockázatmentes*, „imitált” válfaja, mondhatni „kváziközlés”. *Kockázatmentes*, mivel ha a befogadó (hallgató, olvasó) nem érti meg a feladó (az író) közleményét (a művet), ez — eltérően a valóságos kommunikációs helyzetektől — nem jár negatív gyakorlati következményekkel. Ez a „kvázikommunikációs” helyzet széles körű lehetőségeket nyújt az író számára, hogy a nyelv közlő-kifejező képességeit olyan területeken is kipróbálja, amelyeken a nyelv addig még nem működött.

Figyelemreméltó, hogy a szóbeliség és az írásbeliség különbségének tudata éppenséggel irodalmi szövegek vizsgálata során merült fel és rajzolódott ki világosan. Milman Parry a homéroszi szövegeket vetette alá alapos elemzésnek azzal a szándékkal, hogy fellelje bennük a szóbeli alkotásmódra jellemző formulákat. Tétéleinek bizonyítására hasonló módon vizsgálta saját korának orális délszláv epikáját is. Parry munkáját mintegy folytatja Albert B. Lord *The Singer of Tales* („Énekmondók”) című művében, McLuhan pedig sok tekintetben e munka kiegészítésének tekinti *A Gutenberg-galaxist*. (MCLUHAN 1962, 1)

⁹⁵ „Literatur ist, als wichtiger Ausarbeitungsprozeß der Sprache und Kultur, die Kunst der geschriebenen Sprache, die Quintessenz der Schrift.”

McLuhan eredetileg maga is az irodalmi közlés- és kifejezőmód fejlődéséről-változásairól akart könyvet írni *The Road to Finnegans Wake* („Út a Finneganék ébredéséhez”) címmel. Az irodalmi nyelv vizsgálatából kibontakozó következtetések érvényessége azonban túlmutatott az irodalom határain, s így született meg *A Gutenberg-galaxis*. (THEALL*)

5.1.2. Az irodalomfogalmak változásai

Miközben a gyakorlatban többé-kevésbé pontosan tudjuk, mit értsünk irodalommal, a fogalom egzakt meghatározása nem egyszerű dolog. Ennek az oka mindenekelőtt az, hogy mind a fogalmak, mind az elnevezéseik a történelem során jelentős változásokon mentek át.

Ma (szép)irodalmon általában a *verbális fikciót* értjük — „a verbális jelek alakzataiból alakult, olyan üzenetre orientált képződményt”, (SEBEOK 1983, 9) amely nem a valóságban ténylegesen létező, hanem a valóság elemeiből az alkotó tudatában konstruált dolgokat reprezentál. Verbális fikció mindig létezett, csak éppen nem körvonalazódott a mai módon a közgondolkodásban. A szóbeli verbális fikció ugyanis egészen a romantika koráig a művészetküszöb alatt volt, nem tekintették a műveltséganyag részének, miközben az írott verbális fikciót együtt kezelték a többi, nem fikcionális írásos hagyománnyal. Az írott anyagon belüli elkülönülés a 18. század második felében megy végbe, mindenekelőtt a megnövekedett könyvtermésen belüli eligazodás elősegítésének az igényével. Elősegíti az elkülönülést az is, hogy nagyjából ettől az időtől kezdve válik elfogadottá a fikció nyílt vállalása — a korábbi művek jelentős részénél az író megjelölt valamilyen forrást: egy naplót, egy szavahihető embert, aki elmondta a szóban forgó történetet stb. (Ennek a tapasztalt olvasó persze nem okvetlenül adott hitelt, de mindenesetre úgy tett, mintha hitelt adott volna. Lényegében már ekkor létrejött az író és olvasója között ma is érvényes *paktum*, mely szerint az olvasó tudja, hogy amit olvas, az úgy, ahogy leírták, nem valóság, de az olvasás idejére úgy tesz, mintha a leírtakat valóságosnak tekintené.)

Az írásos fikciónak az írásbeli hagyomány többi részétől való elkülönülésével szinte egy időben megy végbe — mindenekelőtt Rousseau és Herder hatására — a szóbeli fikciónak, a népköltészeti hagyománynak a felértékelődése s ezáltal az írott fikcióval egy kategóriába kerülése. Létrejött a ma is érvényes felfogás, mely szerint „az irodalmi fejlődés élő vonala nem ismeri

az írásbeliség jegye szerinti elválasztást”. (Marót Károlytól idézi SZILI 1993, 57)

A mai irodalomfogalom kialakulása, a (szép)irodalom elkülönülése a fentiekben kifejtettnél sokkal összetettebb és bonyolultabb, Szili József egész monográfiát szentel a kérdésnek (SZILI 1993). Dolgozatunk tárgya azonban nem teszi szükségessé a problémában való alaposabb elmélyedést. (E fejezetben a továbbiakban — az általános terminológiai gyakorlatnak megfelelően — a verbális fikciót *irodalom*nak nevezzük, s csak akkor használjuk a *szépirodalom* szót, ha a szövegösszefüggés világossága ezt kifejezetten megköveteli. Nem veszünk figyelembe érté szempontokat, tehát együttesen kezeljük a minőségi (szép)irodalmat a giccsel, lektúrral és diletáns irodalommal.)

Célszerűnek látszik viszont már e helyen rámutatni arra, hogy a szép-irodalom elkülönülésében szerepet játszott a „könyvkultúrával szembeni lázadás” is. (NYÍRI*-1) Ezt a lázadást nem egyszerűen a könyvek nagy száma és az ennek következtében kibontakozó „olvasásőrület” váltotta ki: Neumer Katalin kimutatja, hogy ez az „őrület” például a német lakosságnak mintegy 1%-át (100 ezer embert) érinthette, ugyanis ennyien tudtak folyékonyan, „regényolvasási szinten” olvasni. (NEUMER 1998, 118) A lázadás lényege sokkal inkább a könyvkultúra alapjául szolgáló írás által képviselt, egyoldalúan elvont gondolkodás- és írásmód ellen irányult. Ezt az egyoldalú fogalmiságot töri meg a szentimentalizmus, majd a romantika irodalomeszménye, amely bevonja az írásbeliségbe a koncipiális szóbeliség nyelvét, s vele a szemléletes, az érzékszervi alapú tapasztalatokhoz közelebb álló gondolkodásmódot is. A könyvkultúra elleni lázadás tehát végeredményben paradox módon könyvekkel, írásban megy végbe, s ezzel a verbális fikció most már megfelelni látszik annak a meghatározásnak, mely szerint az irodalom „... sajátos kommunikációs forma, amelynek társadalmi hivatása az, hogy mintegy egy közbülső helyet foglaljon el a lényegre redukált, fogalmilag kódolt kommunikációs formák, s a közvetlen, személyes élményekre épülő tapasztalatszerzés között”. (SZERDAHELYI 1989, 293)

5.1.3. Szóbeli és írásbeli irodalom

McLuhan idézi *A Gutenberg-galaxis* elején Harry Levint: „Az »irodalom« kifejezés feltételezi a betűk használatát, azt, hogy a képzelet szóbeli alkotásait az írás és olvasás eszközével közvetítik. Az »orális irodalom« nyilvánvalóan önellentmondás.”⁹⁶ (MCLUHAN 1962, 2)

Levinhez hasonlóan mások is érzik a dilemmát, mivel a verbális fikció elnevezése szinte minden nyelven az írásbeliséghez kötődik, ugyanakkor minden nyelven a szóbeliségben született meg, s erre a hagyományra épültek az írásbeli formák. (Szili József említi meg René Wellekre hivatkozva, hogy az olyan elnevezésformák, mint a német *Wortkunst* vagy az orosz *словесность* szerencsésebbek, mivel nem az íráshoz, hanem a szóhoz kötik az irodalmat. — SZILI 1993, 12) Mind a közgondolkodás, mind a tudomány — a „hordozó” anyagtól lényegében függetlenül — egységes folyamatnak tekinti a verbális fikció fejlődését, mivel a szóbeli és írásbeli formák közötti hasonlóságok minden tekintetben számosabbak és markánsabbak mint a különbségek. Azt mondhatjuk, hogy a szóbeli és írásbeli irodalom között annyi a különbség, amennyi a szóbeli és az írott szöveg között — nem több és nem kevesebb: a különbségek közül a leginkább szembeeső az, hogy az írásbeli irodalom a szóbelinél lényegesen komplexebb struktúrák létrehozására képes.

Van azonban egy különbség, amely — legalábbis a mai irodalomfogalmaink szerint — a lényegét érinti. Ez a különbség az, hogy míg a szóbeli irodalom mind a tartalmat, mind a kifejezőeszközöket illetően a közösség szigorú preventív cenzúrája alatt áll, addig az írásbeli rögzítés lehetőséget nyújt a közösségtől független egyéni tartalmak megjelenítésére és az általánosan elfogadottól eltérő kifejezési formák alkalmazására. Jakobson saussure-i terminussal a szóbeli irodalmat — a folklórt — *langue*-jelenségnek, az írott irodalmat pedig *parole*-jelenségnek nevezi, lévén hogy a közösség a folklórt ugyanúgy cenzúrázza, mint a *langue*-ot. (JAKOBSON 1969, 336) Csak az írásbeli irodalomban lehetséges, hogy a születésükkor elutasított művek később — és egyáltalán — az irodalom részévé váljanak. Példának Lautréamont-t, a szürrealizmus előfutárát és a 19. század második felének „bizar” regényíróját, Nyikolaj Leszkovot említi, akiknek művei életükben

⁹⁶ „The expression »oral literature« is obviously a contradiction in terms.”

nem nyertek tetszést, haláluk után egy idővel azonban felfedezték értékeiket — az írásbeliség nélkül egyéni, a közízlés által elutasított műveik elvesztek volna. (JAKOBSON 1969, 331–333)

Nem tartozik szorosan dolgozatunk tárgyához, de talán érdemes néhány sorban kitérünk arra, miért tekinthető a verbális fikció a történelem előtti időktől kezdve mind a mai napig mondhatni alapvető emberi szükségletnek. A legvalószínűbb válasznak az látszik, hogy a fikciófogyasztási igény — vélhetőleg a halandóság tudata által felerősített — emberi *élményszomj*on alapul, s „a ráismerés öröme, az illúzió készsége, a kettős tudat feszültsége, a rítus biztonságélménye, a vágyteljesülés, a megismerés igénye, a »bárcsak velem is megtörténne« ábrándja” táplálja. Az ember megtanulja, hogy nem lehet — és nem is kell — mindent a valóságban végigélni, a fikció révén, beleélve magát a történetbe, szereplőivel azonosulva, bárha csak szimbolikusan is, *érvényes élményt* lehet szerezni valamiről. (MÉREI-BINÉT 1970, 248) A fikció lehetőséget nyújt rá, hogy az ember kiélhesse azon legnagyobb szenvedélyeit, amelyek nem vezetődnek le a normális életben. (VIGOTSKIJ 1968, 398) A fikciófogyasztásnak az egyéni és társadalmi haszna is revelálódott — a történetbe való beleélés, a szereplőkkel való azonosulás lényegében egy „empátiás tréning” (BUDA 1978, 302), amelynek hasznos hozadéka van a való életben is.

„Az irodalom tényleges, primer funkciója [...] az volna, hogy az adott valóságot, minden emberi helyzetet, lehetőséget, sorsot érzékletesen, élményszerűen, lényegi törvényszerűségeit s egész mozgásrendszerét megvilágítva, s mindezen túl még az [...] alapvető emberi értékhez: az emberi teljességhez viszonyítva ábrázolja.” (HANKISS 1989, 278) Erre az alapvető funkcióra az egész emberi történelem során minden társadalomnak, minden közösségnek, minden embernek szüksége volt, s ma is változatlanul szüksége van. (HANKISS 1989, 275–276)

5.2. Az irodalom színeváltozásai

5.2.1. Az irodalom tárgyának a változásai

Az irodalom tárgyának középpontjában kezdetben **az emberi élet külső történései** állnak, mindenekelőtt az emberek egymás és a természet ellen való küzdelmének az elbeszélése. E tárgy fő jellegzetessége a *dinamika*, hiszen a történet folyamatos változásokat jelent. Ezzel szinte egy időben, de kisebb súllyal jelenik meg az irodalom tárgyaként **e történések színterének és kelteinek** a bemutatása. Ez a tárgy természetéből fakadóan *statikus*.

A verbális fikció hatókörének lényeges bővülése következik be, amikor az ábrázolás középpontjába **az emberi élet belső történéseinek** az elbeszélése kerül. Ez viszonylag késői fejlemény, nagyobb súllyal a 18. századi szentimentális regényekben jelenik meg, s az ábrázolás csupán a 19. század lélektani regényében mélyül el, hogy azután a tudatfolyamregényben teljesebbé ki, és fontosságát napjaink irodalmában is megőrizze. Vannak viszont

korai előképei, mint például az *Aeneis* IV. éneke (Dido panasza) és Szent Ágoston *Vallomásai*.

Az emberi belső élet történéseiben *kevesebb a dinamika*, mint a külső élet eseményeiben, mivel a belső történetekben nincs valóságos, fizikai értelemben vett mozgás, s a történetet alkotó sorba rendeződő változások egymásutánja a külső történetekben tapasztalható változásoknál kevésbé releváns.

Az **emberi lét belső állapota** — a lélekállapot és a tudatállapot — is tárgya az irodalomnak, azonban *statikus* jellege miatt szinte soha nem válik egy adott mű domináns tárgyává, mivel az ábrázolt tárgy statikussága és kevésbé releváns jellege miatt valójában nem alkalmas erre.

A fenti négy tárgy egyike sem jelenik meg tiszta formában egy adott műben, de bizonyos irodalmi korszakok, műfajok, irányzatok jellemezhetők e tárgyak valamelyikével. Például a korai epika, a népmesék, az ifjúsági művek és a lektűrök domináns tárgya a külső történet, mindazonáltal — igen kis arányban — előfordul bennük a másik három tárgy is. A modern prózában viszont jellemzően az ember belső világa — történései vagy állapota — a domináns tárgy.

Álljon itt példaként egy rövidebb szöveg egy Borges-novellából. A külső történetet *kurzív*, a belső történetet álló, a belső állapotot *félkövér kurzív* betűkkel jelöljük. (A történet színtere — mint hangsúlyosan *vizuális* tárgy — igen ritkán jelenik meg a *vak* Borges műveiben.)

„Emma elejtette a papírt. Először rosszulletet érzett a gyomrában és fájdalmat a térdében; aztán elvakult bünt, valószerűtlenséget, hideget és reszketést; aztán szerette volna, ha már másnap lenne. Aztán rögtön rájött, hogy ez a kívánság céltalan, mivel apja halála az egyetlen dolog, ami történt, s ami ezután szakadatlanul történni fog a világon. *Fogta a papírt, és a szobájába ment. Lopva egy fiókba tette, mintha valami módon már tudott volna az elkövetkezőkről.* Talán megsejtett valamit; *már az volt, akivé később lett.*”

(J. L. Borges: *Emma Zunz*. = *A halál és az iránytű*. Európa Kiadó, 1998. 231. old.)

A külső és a belső világ a fenti szövegrészletben is egymásba fonódik, de azért viszonylag jól elkülöníthető egymástól. A modern irodalom — főként a posztmodern próza — létrehoz azonban olyan szövegeket is, amelyekben a külső és belső világ nem egymásba *fonódik*, hanem egymásba *olvad*. Míg a fenti szövegben a külső és belső történetek, állapotok közötti kapcsolat logikailag megragadható, az egymásba olvadó reflexiókból felépülő szövegekben a logikai dimenzió nem releváns.

5.2.2. Az irodalom szövegformái

5.2.2.1. A narráció (elbeszélés)

A narráció (elbeszélés) az irodalom legrégebbi szövegformája. Jellemző vonása az időbeliség, a konszekutivitás, a dolgoknak — többnyire a dolgok változásainak — időbeli lineáris rendbe való sorakoztatása. Valójában persze nem is *sorakoztatásról* van itt szó, hanem *sorakozásról*, ugyanis a narrációval elbeszélt cselekedetek, történesek időbe ágyazottak, tehát természetes egymásutániségük van, sorakoznak maguktól is, nem kell sorakoztatni őket. (Vö. BAL 1998, 136) (Érdemes megfigyelnünk, hogy a narráció esetében *a tárgy és a szöveg egynemű* — mindkettő az idő dimenziójában létezik.) A konszekutivitás, az időbeliség — mint már volt szó róla (4.1.1.) — a szóbeliség nyelvének a sajátja, amely jellemzően *folymatként* ragadja meg a reprezentálandó jelenséget. Már az elnevezése is utal a szóbeli eredetre, szemben a *leírással*, amely nevében is az írásbeliséghez való kötődéséről árulkodik. A fentiekből adódóan a narráció stílusa tipikusan *verbális*, a szöveg lényegét a többnyire cselekvést, ritkábban történést jelentő *igék* adják.

Alapesete a *külső történes elbeszélése*. Elbeszélőre és hallgatóra ez rója a legkevesebb terhet, ugyanis a nyelv eszköztára a külső történesek reprezentációja tekintetében a legteljesebb, lévén hogy a mindennapos nemirodalmi kommunikációban az ember a nyelvvel alapvetően az őt körülvevő világ történeseit kívánja megragadni. További könnyebbséget jelent, hogy a szövegalkotó és a szövegbefogadó tapasztalatai leginkább a külső történesek vonatkozásában egyeznek meg, s ez a körülmény a szövegalkotást könnyedén spontánná, a megértést pedig szinte automatikussá teszi. A nyelvhasználat a külső valóság vonatkozásában a leginkább szabványosított — a *langue* „előírásai” itt a legerősebbek — tehát a nyelvhasználó egyéni leleménye számára itt nyílik a legkisebb tér.

A *belső történesek elbeszélése* több okból is nehezebb. Mindenekelőtt azért, mert a belső történesekkel kapcsolatos emberi tapasztalatok kevésbé egységesek, lévén hogy mindenki csak a saját belső történesével kerül közvetlen kapcsolatba. A belső történeseket nyelvileg is nehezebb megragadni, mivel igen egyediek lehetnek, s ezért a lexikai eszköztárban nincsenek rájuk „kész” szavak — általában csupán a külső világ történesekre használt szavak metaforikus használatával lehet mások számára érzékletessé tenni őket (pl.: „valami nagyon *megrázott*”), s az ilyen szójelentések általában nem elég

kontúrosak. A *langue* szabványosító ereje itt viszonylag kicsi, így tág tér nyílik a szövegalkotó egyéni mérlegelése számára. Mindebből következik, hogy a belső történések elbeszélésének a befogadása is nehezebb, s a szöveg befogadójában a szöveg alapján létrejövő tudattartalom sokkal messzebb fog esni a szövegalkotónak a szöveggenerálás alapjául szolgáló tudattartalmától, mint a külső történéseket reprezentáló narráció esetében.

A narráció nemcsak a tárgyat tekintve lehet többféle, hanem az elbeszélt történet idejéhez viszonyítva is. A legszokásosabb forma az *utóidejű narráció*, amely korábban bekövetkezett történéseket beszél el. Ritkább ennél a *szimultán narráció* — amely egyébként közel áll a dialógushoz —, amikor az elbeszélés és az elbeszélt cselekvés egy időben megy végbe. Létezik ezenkívül *előidejű narráció* is, amely jövőbeli dolgokat beszél el. (Michel Butor *La modification* című regényében a narráció csaknem fele jövő idejű: azok az események, amelyek Léon előzetes elképzeléseiben, vágyaiban játszódnak le.) (MAÁR 1995, 113)

Az irodalomtudomány nagyon sokoldalúan foglalkozik a narrációval, amely csakugyan az irodalmi közlés talpköve. Genette a szó három jelentését különíti el: ezek közül az **első** a *narratív kijelentés* (*énoncé*), tehát olyan szóbeli vagy írott beszéd (diszkurzus), amely eseményt vagy eseménysort közöl — egyébként a köznyelv is ebben az értelemben használja a szót. A **második** — ritkább — jelentésben a narráció (elbeszélés) a *diszkurzus tárgyát képező valós vagy fiktív események egymásutánja*. A szó **harmadik** jelentése a történet *elbeszélésének, narrációjának az aktusa*. (GENETTE 1996, 61–62) Talán nyilvánvaló, hogy e munka tárgyának a szempontjából a szó **első** jelentése a releváns.

A társadalmi mozgást az emberi élet meghatározójának tekintő világnézet és az ebből sarjadó irodalomszemlélet az ember belső világát nem tekinti autonóm irodalmi tárgynak. Lukács György a harmincas évek közepén a következőket írja: „Íróink egyre erősebben érzik annak szükségét, hogy megismertessenek bennünket alakjaik belső életével. Ez kétségtelenül egy lépés előre irodalmunk kezdeteihez képest. De nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a belső élet egy regényben [...] *csak a cselekménnyel való összefüggésben, mint egyéni cselekvés szakasza vagy eredménye válhatik jelentőssé.*” (Kiemelés tőlem — B. V.) (LUKÁCS é. n., 281)

5.2.2.2. A leírás (deskripció)

A leírás (deskripció) a valóság — mindenekelőtt természetesen a *külső valóság* — statikus elemeinek a nyelvi reprezentációja. Elvileg ezeknek az elemeknek a vonatkozásában is markáns a közös tapasztalat, ténylegesen azon-

ban más a helyzet, mivel az ember figyelme sokkal inkább irányul a külvilág dinamikus, mint statikus elemei felé. Ezért azután az emberi tudatban a környezet statikus elemei kevésbé határozott és plasztikus nyomokat hagynak, mint a dinamikusak, mivel „a külvilág céljaink, egyéni boldogulásunk szempontjából érdektelen részleteit feleslegesen megjegyezni”. (KIBÉDI VARGA 1997, 141)

A leíró szöveg stílusa jellemzően *nominális*, állítmányi szerepben is gyakoriak benne a névszók (amelyekhez az indoeurópai nyelvekben a létige csatlakozik). A stíláris nominalitás — az egyes nyelvek struktúrájától függően — abban is megnyilvánulhat, hogy a használt igék akciótartalma csekély. Jellegzetesen ilyenek az angol nyelvtan által *linking verb*-nek nevezett igék — Hendrickstől idézi BAL 1998, 139 — (pl. *seems, appears* stb): ezek minden indoeurópai nyelvben előfordulnak (pl. az oroszban a leggyakoribb a *являться*). Ezek az igék adsztrátumként a magyarba is „beszüremkedtek”, természetesen főként az írott nyelvbe: „A megoldás jónak *bizonyult*.”, „A vizsgáló felkészültnek *mutatkozott*.” stb. Csekély akciótartalmúak azok az igék is, amelyeket a magyar nyelvtan „történést jelentő” igéknek hív. A metaforikus jelentésben használt igék akciótartalmát talán *tompultnak* nevezhetjük, mivel az eredeti, konkrét értelmű mozgásos jelentés nem teljesen tűnik el, de csak tompán, elmosódottan sejlik fel. Ilyen tompult jelentéstartalmú igék a következő oldalon idézett Fielding-részletben az *ereszkedett*, a *törtelő* és a már eredeti jelentésében sem lendületes, de azért ott még markánsan cselekvő *botorkált*. A metaforikus értelemben használt ige a leíró szövegekben igen gyakori. Ebben a tényben egyfelől annak az inopiának a korrekcióját láthatjuk, mely inopia a statikus képek vonatkozásában jellemzi a nyelvet, másfelől viszont láthatunk benne a nyelvi működés alapvetően természetesnek látszó formájához, az elbeszéléshez való burkolt vagy nyílt, de mindenképpen ösztönösnek tekinthető visszafordulást is.

Az oralitásban a leírás viszonylag ritka szövegforma. A szóbeliségben a mozgásra, a változásra összpontosító figyelem többnyire megelégszik a színtér vázlatos, érzékletesnek, egyénítőnek jóindulatúan sem nevezhető bemutatásával. Íme egy jellemző példa egy népmeséből (a *kurzív* rész a leírás, a többi külső történés elbeszélése):

„A hid egyik oldalánál egy sötét erdő volt, a másik parton pediglen egy zöld mező. János elcsapta a lovát legelni, maga tüzet rakott, szalonnát sütött, jól megvacsorázott. Azután feje alá tette a nyergeket, és elaludt. De éjfélkor megint talpra ugrott, mert a túlsó parti erdőből olyan zúgás támadt, hogy a füle dobját hasogatta. Arról felől nyargalt a kilencfejú sárkány.”

(A sötétség országa. Magyar népmese. = Katona Imre (szerk.): Magyar népmesék. Móra Kiadó, 1993. 130. old.)

A leírás igazából az írásbeliség szövegformája: az írott szöveg ugyanis az ábrázolt jelenséget inkább *produktumként*, *végeredményként* ragadja meg, s ebből adódóan *statikusnak* látja. (Vö. 4.1.1.) A tiszta leírás éppen ilyen, térbeli kiterjedése van, időbeli viszont nincs, mert az állandóság jellemzi. E tekintetben a *leírás tárgya és szövege nem egyenmű*, ugyanis a *térbeli* tárggyal ellentétben a leíró *szövegnek* időbeli kiterjedése van; vélhető, hogy egyebek között ebből a különműködésből is eredeztethető a hosszabb tisztán leíró szövegrészek nehéz olvashatósága. Ezért azután általánosnak tekinthető vélemény szerint a klasszikus hagyományban a leíró szövegrészeknek csak akkor van létjogosultságuk, ha „magasztalják” vagy „szidalmaznak” az ábrázolt embereket, minden más esetben a művész elhagyhatja, az olvasó pedig átugorhatja a leírást. (Vö. KIBÉDI VARGA 1997, 141)

A 16–18. századi irodalom, amelyet eluralt az írásbeliség, tobzódik a leírásokban, s ennek némelykor tudatában is van. Kibédi Varga idézi — (KIBÉDI VARGA 1997, 142) — a *Don Quijote* második részének 18. fejezetéből Cervantes zárójeles közbevetését (aki itt a Don Quijote életéről szóló arab kézirat fordítójának adja ki magát), mely szerint a fordításból kihagyta a leírásokat:

„(Itt aztán a szerző körülményesen leírja Don Diego egész háza tájékát, elsorol részletesen mindent, ami jómódú földesurak házában rendesen található. E történet fordítója azonban célszerűnek látta, hogy elhallgassa az ilyen és hasonló aprólékos részleteket, minthogy úgy sincsenek lényeges összefüggésben a történet folyamával, a történetírásban pedig sokkal lényegesebb dolog az igazság, mint a száraz kitérők.)”

Cervantes: *Don Quijote*, 2. rész, 18. fejezet, 150. o. (Bp., Európa, 1955., Gy őry Vilmos fordítását átdolgozta Szász Béla)

Németh László hívja fel a figyelmet Fielding *Tom Jones* című regényének az elején olvasható terjedelmes leírásra, amelyet bizony nem hagyott el senki, végig kell olvasni. Itt a teljes szövegnek csak töredékét idézzük (de Kibédi Varga fentebb hivatkozott bátorítása alapján akár ezt is át lehet ugrani):

„... a domb délkeleti oldalán állt ez a ház, de közelebb a lábához, mint a tetejéhez, úgyhogy az északkeleti széltől öreg tölgyfák ligete oltalmazta... A liget közepén finom pázsitos rész volt, amely enyhén ereszkedett a ház felé; a felső szélén bővizű forrás tört elő a fenyőkkel borított sziklából, körülbelül harminc láb magas, állandó víz-esést alkotva, amely nem csinált lépcsőkön folyt lefelé, hanem természetes esését követve botorkált a tört és mohos köveken, míg a szikla aljához ért, onnét egy kavicsos mederben futott, amely már sokkal szelídebb lejtőn kanyarodott tova, s a domb alján

5. ÍRÁSBELISÉG ÉS SZÉPIRODALOM

egy tóba ömlött, negyed mérföldnyire a ház alatt, déli oldalon, úgy, hogy a homlokzati szobák bármelyikéből látni lehetett...”⁹⁷

Természetesen olvasói ízlés és vérmérséklet kérdése, hogy a fenti részletet lenyűgözően szépnek vagy éppen idegesítőnek találjuk. Mindenesetre érdekes, hogy Lukács György a 20. századi irodalom vonatkozásában „az átlapotszerű képeket íróilag triviálisaknak” találta, s úgy gondolta — mellesleg egyáltalán nem alaptalanul —, hogy míg az elbeszélés a *bennélés*, a leírás a kívülálló *megfigyelés* írói eszköze, s ő az utóbbit társadalmi szempontból kevésbé értékesnek találta. (LUKÁCS é. n., 281; 284) Tagadhatatlan, hogy a leírásokból gyakorta érződik némi önmagukért-valóság, bizonyos mesterségbeli bravúrra való törekvés, hiszen a nyelv eo ipso nem leírásra, hanem elbeszélésre való. Az író úgy törekszik a statikus látvány nyelvi megragadására, ahogy a festő a harmadik dimenzió foglyul ejtésére a kétdimenziós vásznon, vagy a szobrász a mozdulat érzékeltetésére a mozdulatlan szoborral. Valamennyien a lehetetlen akarják lebírni, ám végül is ez a dolguk, ettől művészek. S ha ez akárcsak részben is sikerül nekik, s olvasójukat élményhez juttatják ezáltal, akkor a leíró szöveg valódi irodalmi értéket képvisel, mégpedig attól függetlenül, hogy állnak-e bármilyen összefüggésben a hősökkel. (Vö. SZERDAHELYI 1995, 207)

5.2.2.3. Az elbeszélés és a leírás elegyedése

A fentiekből talál kirajzolódott, hogy a leírás megragadása még leegyszerűsített, ún. „tiszta” formában sem egyszerű dolog. Nem véletlenül kezd Bal ezzel a mondattal „A leírás mint narráció” című tanulmányát: „A »leírás« kezdetektől fogva nagy kihívás elé állította a narratológiát.” (BAL 1998, 135) Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy a leírás tiszta formában igen ritkán fordul elő, a helyzet még bonyolultabbá válik. A gyakorta a *leírás* első példaként emlegetett részlet az Iliász 18. énekéből, amely Akhilleusz pajzsának az elkészítéséről számol be, tulajdonképpen *elbeszélés*. Az alábbiakban a szóban forgó szöveg egyik legfestőibb részét idézzük:

„És legelőször erős pajzsot kalapált ki az üllőn,
dúsan díszítette, reá hármas karimát tett,
fényeset és ragyogót, s ráfűzte a szíjat ezüsből.
Ötrétű lett végül a pajzs, és jártas eszével
Héphaisztosz sok-sok gyönyörű képet kalapált rá.

⁹⁷ Németh László: Vázlatok a tizennyolcadik századhoz. = Európai utas. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1973. 185. o.

Ráremekelte a földet, rá az eget meg a tengert
és a sosempihenő napot is meg a szép teleholdat.
S minden csillagot is, mely az ég peremét koszorúzza,
Óríont s a Fiastyúkot, meg a Húaszokat mind,
vélük a Medvét is — más néven híva Szekér ez —
mint forog egy helyben, míg Óríont lesj egyre,
s egymaga nem fürdik csak meg soha Ókeanoszban.
Két szép várost is remekelt ki a pajzson az isten,
földi halandókét: egyben lakodalmakat ültek,
s házukból a menyasszonyokat fáklák tüze mellett
végig a városon át, sok nászdalt zengve, vezették...”

(Devecseri Gábor fordítása)

A fenti szövegrészlet egyértelműen *folymatot beszél el*, azt a cselekvéssort, amelyet Héphaisztosz végez, amikor a pajzsot készíti. Sőt, a pajzsra kalapált képek sem mind statikusak: az egyik városban lakodalmakat ülnek, s a menyasszonyokat fáklák tüze mellett vezették végig a városon — ami azt illeti, elég mozgalmas dolog egy merev vasra „remekelt” képen. A szöveg tele van igékkel, amelyek mind valóságos mozgást és változást fejeznek, szó sincs „tompult” metaforikus jelentésekről.

Akkor tehát elbeszéléssel van dolgunk? A szöveg struktúrája szerint egyértelműen azzal, de ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy vajon Homérosznak mi lehetett az elsődleges szándéka a szöveggel: vajon az-e, hogy elbeszélje, *hogyan* készítette el Héphaisztosz Akhilleusz pajzsát, vagy pedig inkább az, hogy leírja, *milyen* volt Akhilleusz új pajzsa, akkor inkább az utóbbit érezzük valószínűnek. S ugyanerre az eredményre jutunk, ha a szöveg befogadójának — akár hallgatójának, akár olvasójának — az oldaláról közelítjük meg a kérdést: meghallgatván/elolvastván a szöveget, vajon az rögzül-e jobban az emlékezetében, hogy *miként* dolgozott Héphaisztosz, vagy inkább az, hogy *milyen* is a pajzs? Tehát egy cselekvést bemutató, igéktől hemzse-gő, *koncipiálisan és strukturálisan elbeszélő* szöveggel állunk szemben, amely ugyanakkor *funkcionálisan leíró jellegű*, hiszen mindenekelőtt a pajzs *milyenségét* ragadja meg.

Bal fentebb már hivatkozott tanulmányának a címe ez: „A leírás mint narráció”. Homérosz szövegét olvasva viszont az az érzésünk támad, hogy ott ennek a fordítottjáról van szó — „a narráció mint leírás”. Persze minden attól függ, hogy a szöveget genezise, koncipiálása és struktúrája felől vagy pedig funkciója felől közelítjük-e meg. Úgy gondoljuk azonban, hogy egy szövegre irányuló elemzés esetén biztonságosabb és szilárdabb talajon áll a koncipiális, mint a szubjektivitásnak viszonylag tágabb teret nyitó funkcionális szempont.

Bal az alábbi Dickens-szövegből indul ki:

„Kis idő múltán azt mondta, hogy a csónak himbálózása a folyón nyugalomba ringatja őt is. Milyen zöldék most a partok, milyen fényesek a partmenti virágok, és a nádak milyen magasak. A hajó már a tengeren járt, de lágyan tovasiklott. És akkor előtte volt a part.”

(Charles Dickens: *Dombey és fia*. Ford. Fodor József. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1960. 224. o.)

Bal a szövegről azt mondja, hogy „az az érzésünk, hogy a szöveg leíró” (itt jelenik meg a fentebb említett szubjektivitás), ám „bizonyos időbeli kiterjedtség is tartozik hozzá”. Mindebből azután arra a következtetésre jut, hogy a leíró szövegnek is lehetnek időbeli dimenziói, tehát az elbeszélés és a leírás közötti különbséget csupán azzal lehet megragadni, hogy az elbeszélés tárgyai „a tettek és az események”, a leírásé pedig „a dolgok, a helyszínek és a szereplők”. (BAL 1998, 137)

Ennyi distinkció azonban kevésnek tűnik, mivel így a két szövegforma határai könnyen elmosódhatnak elméletileg is. (Hogy gyakorlatilag elmosódnak, az rendjén van, a művész nem sémákhoz igazodva alkotja a szövegét, elméletileg azonban hasznos a világos, mondhatni iskolás elkülönítés.) Az összemosódás elkerülését segítheti, ha a besorolás két szempontját, a *koncepiális* és *funkcionális* szempontot elkülönítve a szöveget két dimenzióban — s egy-egy dimenzió belül egyetlen szempontból — vizsgáljuk: így egyértelműbb eredményt kaphatunk, ami után persze nyugodtan szemügyre vehetjük a két dimenzió kapcsolatát, amely majd ilyen vagy olyan funkciót eredményez.

Elvi problémát látszik felvetni az is, hogy Bal a fenti szöveget *leírónak* tekinti, amely *narrációként is funkcionál*, tehát mintegy az ontológiailag másodlagos leírásból vezeti le az ontológiailag elsődleges narrációt. Úgy tetszik inkább, hogy Dickens szövege csak *leírásként funkcionál*, koncepiálisan azonban narratív módon épül fel, ami az oralitás irodalmon belüli reneszánsza óta (erről a 5.4. alatt lesz szó) igen gyakori dolog.

Bal eljárása mögött rejtőzhet persze egy olyasféle gondolat, mint Derrida *archi-écriture* fogalma mögött, tehát valamilyen narrációban létező „archi-deszkripció” feltételezése. A kérdés alaposabb átgondolást igényelne, ez azonban már kívül esne a jelen munka keretein.

5.2.2.4. A beszéd megjelenítése az irodalmi szövegben

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a szereplők beszédének a megjelenítése elvileg nem külön szövegforma, hanem a narráció része. A beszéd is cse-

lekedet, tehát a beszéd elbeszélése minden tekintetben narrációnak tekinthető.

A beszéd elbeszélésének alapvető formája a *függő beszéd* (oratio obliqua), amikor a történetben elhangzó szövegek szintaktikailag belemagyarázódnak a narratív szövegbe: „A főnököm azt mondta, hogy *legyek* egy kicsit szorgalmasabb.” A valóságban persze nem pontosan ezt mondta, hanem azt, hogy „*Legyen* egy kicsit szorgalmasabb!” vagy pedig azt, hogy „*Légy* egy kicsit szorgalmasabb!” Tehát a narrációban megjelenő beszéd megváltozik az „eredetijéhez” képest, ha nem is olyan mértékben, mint az egyéb narratív tárgyak — hiszen például a valóságos és az elbeszélt pofonok azért távolabb esnek egymástól, mint a főnöki intelemnek a valóságos és narrációbeli formája.

A beszéd narrációbeli megjelenítésének igen sajátos formája az *egyenest beszéd* (oratio recta), közkeletűbb szóval *dialógus*, *párbeszéd*. Ennek az alkalmazása már külön tudatos eljárást igényel a narrátortól, hiszen a narráció tárgyai közül a beszédet elkülönítetten kell kezelnie, s a beszéd narrálása során változtatnia kell az elbeszélő nézőpontra. Ez a megkülönböztetett eljárás azonban meghozza a maga gyümölcsét, ugyanis általa a narratív tárgyak egyike — a beszéd — egyedülálló módon „konverziós veszteség nélkül” kerül a narratív szövegbe, ezáltal más módon el nem érhető életszerűséggel töltve meg azt. Más narratív tárgyak esetében ez az élethűség elképzelhetetlen. Ebben a körülményben leli a magyarázatát a párbeszéd különleges szerepe, amelynek alapján — teljesen indokoltan — a narráció és a deskripció mellett harmadik szövegformának tekintik, pedig valójában csupán „dialogizált narráció”.

Cicero is az élethűsége utal, amikor *A barátságról* című munkájában a következőket írja:

„Erre azután Scaevola, ha már szóba került előtte ez a dolog, előadta nekünk azt a beszélgetést a barátságról, amit Laelius folytatott vele és másik vejével, C. Fanniuszal, Marcus fiával, néhány nappal Africanus halála után. Fejtegetésének fő gondolatait emlékezetembe véstem, s ezeket adom elő ebben a könyvben úgy, ahogy jónak láttam: ugyanis mintegy őket magukat léptetem fel beszélgetve, hogy ne kelljen folyton közbeszúrní, hogy mondtam, meg mondta; s hogy úgy hasson az egész, mintha ők maguk

5. ÍRÁSBELISÉG ÉS SZÉPIRODALOM

mint jelenlevő személyek beszélgetnének.”⁹⁸ (CICERO 1987, 381) (Idézi MARCONE 1996, 5)

Az élethűségben keresendő annak az oka is, hogy az olvasók — főleg a kevésbé gyakorlottak — körében miért olyan népszerű a párbeszéd: sokan úgy választanak olvasmányt, hogy belelapoznak a könyvbe, s megnézik, van-e benne elegendő párbeszéd. Az elbeszélő és leíró szövegrészekből ugyanis a tényleges vagy képzelt valóság elemeinek nyelvi reprezentációját a tudatban reprodukálni kell (ez egyébként a leíró szövegek esetében a nehezebb). A párbeszédek olvasásakor ilyen teendő nincs, itt az olvasó a „való életet” kapja. Kibédi Varga egyébként úgy találja, hogy a „konvencionális elvárásoknak” leginkább az felel meg, ha egy regényben a három szövegtípus, a narratív, a dialogizált és a deskriptív nagyjából egyensúlyban van. (KIBÉDI VARGA 1996, 420)

A gyakorlatban természetesen a párbeszédek nem egyformán életszerűek. Cicero fentebb idézett művében a megnyilatkozók tíz-tizenöt soros tirádákat mondanak — egészen valószínűtlen, hogy a megidézett párbeszéd csakugyan így hangzott volna el. A dialogizált narráció technikája nem garantálja, hanem csupán lehetővé teszi az életszerűséget: hogy az életszerűség ténylegesen létrejön-e, az író megfigyelőkészségétől, írói technikájától, nyelvi leleményétől, s nem utolsósorban a kor irodalmi és nyelvi eszményétől függ.

A beszéd narrációbeli megjelenítésének harmadik formája a *szabad függő beszéd* („style indirect libre”), más néven *átélt beszéd* („erlebte Rede”). Ez a forma a függő beszédhez hasonlít, azzal a különbséggel, hogy nem épül bele a narratív mondatokba szintaktikailag, s elmarad a kijelentést jelölő ige is. („A főnököm intelme, légy egy kicsit szorgalmasabb, egyszer sem jutott az eszembe egész nyáron.”) Az antik retorika ezt a formát nem ismeri, ezért nincs latin neve sem — a magyar szaknyelv hol a franciából, hol a németből készült tükörfordítást használja terminusként (a németből készültet gyakrabban).

Az átélt beszéd a múlt század második felétől vált az irodalmi eszköztár számon tartott elemévé, s az emberi tudattartalom formailag is adekvátabb

⁹⁸ Itaque tum Scaevola cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laeli de amicitia habitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio M. f. [Marci filio], paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro exposui arbitrato meo; quasi enim ipsos induxi loquentes, ne „inquam” et „inquit” saepius interponeretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. (Laelius de Amicitia, I. 3.)

tükrözésének az igénye tette azzá. Az átélt beszéd tulajdonképpen hiányosan linearizált narráció, s mint ilyen minden bizonnyal mindig is előfordult a kevésbé művelt emberek nyelvhasználatában — miként ma is előfordul —, mivel azonban megértése nehézséget okoz, a művelt emberek nyelvhasználatából (s annál inkább a fokozott linearizációt igénylő írásbeli nyelvhasználatból) száműzték. A belső beszédről azonban úgy tudjuk, hogy szintaktikailag nem teljesen elaborált, így az átélt beszéd alkalmazása az irodalmi szövegekben az emberi tudattartalomhoz való közelebbi férkőzés illúzióját nyújthatja.

5.3. Az irodalom nyelv- és írásszemlélete

5.3.1. Része-e a nyelv és az írás az irodalmi műnek?

Az irodalmi mű csak nyelvben létezhet — nyelv nélkül egyszerűen nem képzelhető el irodalom. Az írói alkotómunka mindenekelőtt a nyelvvel végzett munka.⁹⁹ (VIOLETTE 1994, 664) Az irodalom lényegében nyelvművészet, mivel más művészetektől eltérően az írott nyelv nem csupán eszköze, hanem produktuma is az irodalomnak.¹⁰⁰ (VIOLETTE 1994, 661) Az irodalmi szöveg a nyelvnek a meglévő lehetőségeit legintenzívebben és leggazdagabban kihasználó létezési módja, s ugyanolyan aktív viszonyban van a természetes nyelvvel, mint amennyire e nyelv lehetőségei meghatározzák a művészi szövegalkotás lehetőségeit. (SZITÁR*) Úgy tűnik tehát, hogy a nyelv és az irodalom semmiképpen sem választható el egymástól. (PEI 1966, 255)

Az irodalmi műalkotás tehát nyelvben realizálódik: a legutóbbi évszázadok gyakorlatában ez többnyire azt jelentette, hogy írásban. Amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy része-e a nyelv az irodalmi műnek, tulajdonképpen három kérdés merül fel egyszerre. Először az, hogy része-e **az írás** a műnek? Majd az, hogy része-e **a nyelv hangzásrétege** az irodalmi alkotásnak? Legvégül, de nem utolsósorban pedig az, hogy része-e a műnek az összetársadalmi *langue* által kínált eszköztárból **az alkotó egyéni döntésével kiválogatott** (a médiumtól: tehát a hangzástól és írásjelektől elvonatkoztatott) **nyelvi elemek egyéni konglomerátuma**?

⁹⁹ „Dichterische Arbeit, literarisches Schaffen, das ist in erster Linie Arbeit an der Sprache. Erst die Sprache macht es möglich, Gedanken auszudrücken, d.h. ihnen Form zu geben.”

¹⁰⁰ „Literatur ist Sprachkunst, d.h. daß, im Unterschied zu anderen Künsten, geschriebene Sprache zugleich *Medium* und *Produkt* der Literatur ist.”

Ami az **írást** illeti, a válasz többnyire negatív. Az irodalmi konvenció az írásnak általában alárendelt és másodlagos szerepet tulajdonít, amire a posztstrukturalista kritikusok ugyan panaszkodni szoktak, de tagadhatatlan, hogy „e konvenció az irodalmi tapasztalat tényeiben gyökerezik”. (FRYE*) Ingarden úgy látja, hogy „míg a mondatok az irodalmi mű valódi alkotórészei”, a „típusszerű írásjelek” viszont nem — ezek csupán „regulatív szignálok” az olvasó számára, „amelyek arról informálják, hogy az adott esetben melyik szóhangzásokat kell konkretizálnia a valóságos kiejtésben [...] vagy csupán imaginatív rekonstrukcióban (amikor magunkban olvasunk)”. (INGARDEN 1977, 375).

A fenti véleményekkel ellentétben a betűknek azért esetenként jutott némi kifejező szerep a hagyományos irodalomfelfogásban is: Arany János például gót betűkkel szedette a *Buda halála* énekeinek a címét. (ZOLNAI 1926, 18) Az írás térbeli elhelyezése viszont nem csupán esetenként, hanem általában is jelentőséggel bírhat, különösen a költészetben. A verssorok és versszakok tördelése meghatározza a vers hangulatát. Ha például a *Toldi* nyolcsoros versszakait széttördeljük két négysorosra, Gyöngyösi és Gvadányi epikájának a hangulatát kapjuk anélkül, hogy egyetlen szót is megváltoztatnánk a szövegben. Ugyanígy sajátos optikája van a szapphói vagy alkaioszi strófának, vagy éppen a disztichonnak. (ZOLNAI 1926, 26–27)

A fentiekben természetesen a mediális írásról volt szó: ebben a megközelítésben az írás a „jelölő jelölője”, tehát tulajdonképpen kétszeres alárendeltje a transzcendentális jelöltnek. Ez — miként Derrida helyesen látja — egyszerre jelent logocentrizmust és fonocentrizmust. (Vö. ORBÁN 1994, 137) Ám mit lehet tenni, ha, mint fentebb idéztük Frye-től, mindez az irodalmi tapasztalat tényeiben gyökerezik.

A nyelv hangzásrétegét viszont általában az irodalmi mű szerves részének szokás tekinteni. Minden élő nyelvnek, dialektusnak, sőt minden egyes ember nyelvének saját dallambeli jellegzetességei vannak, s a szerző élő nyelvének dallambeli sajátosságai rendszerint a műveiben is érezhetők. (INGARDEN 1977, 58–59) Bármennyire is nyilvánvalónak látszik a hangzó nyelv és az irodalmi mű egysége, Ingardennek vitatkoznia kell a pszichologista irodalomfelfogás képviselőivel, akik az irodalmi művet elszakítják a nyelvtől, s a mentális élet egy aktusának tekintik¹⁰¹.

¹⁰¹ „L'oeuvre est essentiellement une acte de la vie mentale, elle est une impulsion de tout notre passé vers un avenir incertain...” = Pierre Audiataire: La Biographie de l'oeuvre littéraire. Esquisse d'une méthode critique. Paris, 1925. p. 40. (Idézi INGARDEN 1977, 407)

Ezzel kapcsolatban megkerülhetetlen az irodalmi fordítások kérdése. A fordítással a mű nyelvi rétege teljes mértékben megváltozik, a fordított irodalmi művet a gyakorlatban mégis azonosnak tekintjük az eredetijével. Elméletileg szokás persze egy fordítást új műnek tekinteni, ám ez az elmélet bizonytalan lábakon áll, ugyanis egy német és egy magyar olvasó jól el tudnak beszélgetni *angolul* García Márquez *Száz év magány* című, *spanyolul* írt regényéről, miközben egyikük *németül*, a másikuk *magyarul* olvasta a művet. Reflexióik, kommentárjaik ugyan bizonyára nem lesznek annyira pontosak, mintha *spanyolul* beszélgetnének a *spanyolul* olvasott műről, ám egészen valószínű, hogy nem lesz olyan benyomásuk, mintha nem ugyanazt a művet olvasták volna. Az ilyesféle tapasztalatok minden elméleti evidencia ellenére arra intenek, hogy az irodalmi mű és a művet „hordozó” nyelv közötti kapcsolat kérdését ne tekintsük lezártnak.

Az alkotó egyéni döntésével kiválogatott (a médiumtól: tehát a hangzástól és írásjelektől elvonatkoztatott) **nyelvi elemek egyéni konglomerátuma** biztosabban lehet része a műnek, hiszen eltekintünk a hangzásbeli vagy írásbeli konkretizációktól (amelyektől persze a *gyakorlatban* soha nem tekinthetünk el). A hangsúly itt a konglomerátum *egyéni, megismételhetetlen* jellegén van. Ám a *parole*-jellegű irodalmi mű a szabványos *langue*-ból konstruált sajátos, individuális konfiguráció, s az ilyen konfigurációk elvileg megismételhetők. (Vö HORÁNYI*) Ha pedig megismételhetők, akkor vagy az irodalmi mű mint olyan is megismételhető, vagy pedig a nyelv még ennnyire elvont szinten sem része az irodalmi műnek.

Borges *Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője* című elbeszélésében eljátszik egy ilyen megismétlés lehetőségével. Az elbeszélés francia hőse a huszadik század elején — komoly nyelvi tanulmányokat követően — újra megírja a búsképű lovag történetét, s művének szövege szóról szóra azonos lesz Cervantes regényének a szövegével:

„Revelációt jelent például összevetni Ménard *Don Quijotéj*át a Cervantesével. Az utóbbi azt írta például (*Don Quijote*, első rész, kilencedik fejezet):

»... az igazság, melynek anyja a történelem, az idő versenytársa, a cselekedetek letéteményese, a múlt tanúja, a jelen intő példája, a jövőndő hírnöke.«

Tizenhetedik századi megfogalmazásban, Cervantes, a laikus lángelme megfogalmazásában ez a felsorolás pusztán csak a történelem retorikus magasztalása. Ménard viszont ezt írja:

»... az igazság, melynek anyja a történelem, az idő versenytársa, a cselekedetek letéteményese, a múlt tanúja, a jelen intő példája, a jövőndő hírnöke.«

A történelem az igazság *anyja*; az eszme meghökkentő. Ménard, William James kortársa, nem mint a valóság megismerését, hanem mint forrását határozza meg a történelmet. Számára nem az a történelmi igazság, ami megtörtént, hanem az, amiről azt tartjuk, hogy megtörtént. A záró kitételek — *a jelen intő példája, a jövőndő hírnöke* — szemérmetlenül pragmatikusak.

5. ÍRÁSBELISÉG ÉS SZÉPIRODALOM

Éles ellentét van a két stílus között is. Ménard archaizáló — végső soron idegenszerű — stílusa némiképpen mesterkélt. Nem így elődjéé, aki fesztelenül használja kora spanyol köznyelvét.”

Borges, J. L.: A titkos csoda. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. 80–81. o. Boglár Lajos fordítása

Borges arra a következtetésre jut, hogy Ménard szövege mérhetetlenül gazdagabb Cervantesénél, mivel a huszadik századi szerző szavai mögött ott van az időközben eltelt háromszáz esztendő súlyos történelmi tapasztalata is. (Vö. CS. GYÍMESI, 1992, 109) Érezzük, hogy Borges játéka komoly játék: egy adott szöveg olvasatai igen különbözők lehetnek. Cervantes és Ménard szövege egyfajta homonim viszonyban van egymással, valahogy úgy, mint az *ég* főnév és az *ég* ige: formailag megegyeznek, de teljesen mást jelentenek. Ám ha két azonos szöveg lényegében két különböző művet hordozhat, akkor a nyelvi szintnek — ha része is az irodalmi műnek — vajmi kevés szerep juthat csak benne.

A fentiekkel csupán érzékeltetni kívántuk az irodalom és a nyelv — illetve a nyelvet hordozó írás — kapcsolatának különleges bonyolultságát. Témánk szempontjából azonban nem az a fontos, hogy a nyelv milyen súlyú szerephez jut az irodalmi műalkotáson belül, hanem sokkal inkább az, hogy az irodalmi használat milyen hatással van magára a nyelvre, illetve a nyelv az irodalomra. Az alábbiakban ezt próbáljuk meg vázlatosan áttekinteni.

5.3.2. Nyelvet teremtő irodalom

Az irodalom a közösség számára valamilyen szempontból fontos szövegekből — kultikus szövegekből, törvényszövegekből stb. — nőtt ki, mely szövegek fontosságuk miatt már a szóbeliségben is emlékezetes formát kaptak, s erre a formára a nyelvhasználók úgy tekintettek, mint a nyelv ünneplő ruhájára. Az ősi szinkretizmus szétbomlása után önállósuló irodalom örökölte ezt a hagyományt, s a nyelvi eszmény letéteményesévé vált.

„A nyelvi eszmény igen nagy mértékben a nyelvi igényesség szülötte, ezért bizonyos magasabbrendűségre, esztétikai igényre törekvő nyelvhasználat a legfőbb táplálója, így az írott nyelven belül főként az irodalmi célú és igényű írásbeliségben kapott erőre...” (BENKŐ LORÁND 1960, 40)

Az irodalom sokkal inkább alkalmas volt erre a szerepre, mint a társadalom bármely más intézménye. Ez az alkalmasság abból a sajátosságából következik, hogy bár olyan alapvető társadalmi funkciót tölt be, amelyre minden emberi közösségnek szüksége van, a társadalom működtetésében konkrét szerepe nincs. Ez a körülmény a felelőtlenség szabadságával ruházta fel a

költőt, tág teret nyitva az egyéni iniciatíváknak, kísérleteknek — ezáltal pedig a fejlődésnek, mind tartalmi, mind formai szempontból. S fontos itt megjegyezni, hogy mivel az irodalom esetében egészen sajátos, kötelezően élményszerű információátadásról van szó, a forma — a nyelv — nem alárendelt vagy mellérendelt tényező, mint más kommunikációs formákban, hanem abszolút értelemben determinálja a tartalomkifejezés lehetőségeit. (SZERDAHELYI 1989, 293–294)

Mint korábban már volt róla szó, az irodalom kezdettől fogva fikcionális jellegű, de ezt a jelleget kezdetben nem vállalta nyíltan: ily módon sokáig az irodalom is a valóság nyelvi reprezentációjának egy módjaként jelenik meg.

Ez a szerep a nyelv alapvető szerepe: ebben a megközelítésben az irodalmi és nem irodalmi használat a célt tekintve nem különbözik egymástól. A nyelv a valóság *másolatát* adja, s ebből a viszonyból és aktusból teljesen szervesen nő ki a tükrözésemélet mimézisz-fogalma.¹⁰² (ONG 1977, 284)

Az irodalom tárgya hosszú időn át dominánsan az ember *külső valósága*: ugyanaz a közeg, amelyben a nyelv nem-irodalmi, mindennapos működése végbement. Ráadásul ezt a való élettel közös tárgyat többnyire a szóbeli nyelvhasználatban szokásos *elbeszélő* módon adta elő, így az író és a mindennapos nyelvhasználat nyelvi problémái többé-kevésbé azonosak voltak. Még akkor is így volt ez, amikor az írni-olvasni tudás általánosabbá válásával megjelent a koncipiális írásbeliség, amely sok, addig monolitiként kezelt fogalmat széttagolt, s ebből adódóan az író jelhiánnyal találta magát szemben; ugyanezzel a jelhiánnyal a mindennapos nyelvhasználat is szembekeült, legfeljebb az írónál jóval kisebb mértékben.

Írónak, költőnek az olyan személyeket tekinti a hagyományos irodalomfelfogás, akik tehetséggel bírnak arra, hogy élményeiket szavakba sűrítsék, mégpedig úgy, hogy a szavakból összeállt szöveg másokban is az övéihez hasonló élményeket hívjon életre, s akiknek ez a nyelvi tehetsége kiemelkedő megfigyelőkészséggel, érzékenységgel, az emberi érzésekre való nyitottsággal párosul. (Vö. KÁDÁRNÉ 1997, 12) (Ha csak az első képesség adott, *üres* művek születnek, ha csak a második, akkor *formátlanok*. — Vö. MÁTRAJ 1973, 60) A második képességből adódóan az író olyan tudattartalmakat is nyelvi formába akar önteni, amelyeket a mindennapi, nem irodalmi nyelvhasználatban általában nem szoktak. Míg ez utóbbinak az alapvető

¹⁰² „Mimetic ideas of art are based on acceptance of copying as primary human enterprise.”

formája a *közlés*, a kommunikáció, s az (ön)kifejezés és a kommunikációs szituáción kívüli dolgok nyelvi reprezentációja¹⁰³ csak marginális szerephez jut, az irodalmi célú nyelvhasználatban a közlés mellett a *kifejezés* és a — Popper értelmezése szerinti — *leírás* is fontos helyet foglal el. A verbalizálандó tudattartalom és a nyelvi eszköztár nyújtotta lehetőségek közötti feszültség legerőteljesebben az érzelmek, emóciók *kifejezése* tekintetében érzékelhető. A természetéből adódóan intellektuális jellegű nyelv nem tudja közvetlenül és maradéktalanul kifejezni az érzelmeket, hanem csak úgy, hogy a kifejezendő érzelmeket átalakítja a közlésbe beleértett asszociációk játékvá.¹⁰⁴ (Barthes-tól idézi ZOLNAI 1957, 122–123) Például egy táj hangulata vagy egy ember lelkiállapota nem közvetlenül száll át az olvasóra, hanem többnyire úgy, hogy anyagi tényállások leírásához van kapcsolva, de a cél ekkor nem a tartalom racionális átadása, hanem élménykeltés az olvasóban. (BARANYAI–LÉNÁRT 1959, 7)

Az író tehát folyamatosan küzd a nyelvvel annak érdekében, hogy tudattartalmát a lehető legpontosabban, legadekvátábban, ugyanakkor mások számára felfogható módon öntse nyelvi formába. Fontos dolog látnunk azt, hogy itt lényegében két egymással ellentétes törekvéstről van szó. A tudattartalom mindig egyedi, megismételhetetlen, a nyelvi formába öntés viszont minden esetben a közlő és befogadó közös tapasztalatára vonatkoztatott referenciát jelent. Ha az író kizárólag az első törekvés jegyében cselekszik, akkor tudattartalmát egy ad abszurdum vitt „privát nyelven” fogalmazza meg, amelyet rajta kívül senki nem ért meg, ha viszont a második törekvésre összpontosít, akkor tudattartalmának minden egyedi, megismételhetetlen jegye elvész. Az irodalmi gyakorlat mindig e két pólus között keresi az optimumot, kihasználva azt, hogy „... a nyelv simulékony, lágy és oly hajlékony valami, hogy szót fogad, bármerre téríted is a beszéd fonalát...” (CICERO 1987, 219), ám eközben folyamatosan még simulékonyabbá, még lágyabbá téve a nyelvet, ha másképpen nem megy, hát erőszak árán is. Az író tehát a másokénál gazdagabb és finomabban artikulált tudattartalmának a nyelvi megragadása, megformálása érdekében folyamatosan bővíti a nyelv eszköz-

¹⁰³ Karl Popper ezt „*leírásnak*” nevezi, amely az ő szóhasználatában magába foglalja a narrációt is — olyan nyelvhasználatról van itt szó, amelyben a szövegalkotó mintegy kívül marad a szövegén: címzettjét nem szólítja meg, s az elmondottakat nem is kommentálja. Popper szerint a „leíró költészet” (melybe Homérosz és Shakespeare egyaránt beletartozik) magasabb rendű, s a költészet visszatérését a kifejező és kommunikatív szintre „degeneratív visszaesésnek” tartja. (POPPER 1998, 106–107)

¹⁰⁴ „Le langage, intellectuel dans sa racine, ne peut traduire l’émotion qu’en la transposant par le jeu d’associations implicites.”

tárát, ezáltal csökkentve a kifejezendő tartalom és a rendelkezésre álló eszköztár közötti feszültséget: úgy is mondhatjuk, hogy ez a nyelvteremtés az irodalom egyik lényegi funkciója.¹⁰⁵ (GUIRAUD 1969, 78)

A nyelvi eszköztár bővítésének legalapvetőbb formája a szavak számának a növelése. Ez többféle módon történhet. A leginkább kézenfekvő módszernek az új jelek létrehozása tűnik, e módszer mennyiségi súlya azonban a tényleges irodalmi gyakorlatban roppant kicsi. Másik, ennél produktívabb módszer a szókölcsonzés más nyelvekből — e módszer alkalmazásának tekintetében az egyes nyelvek igen nagy eltéréseket mutatnak. Míg például a magyar nyelv — különösen az irodalmi nyelv — berzenkedik a szókölcsonzésektől, az angol nagyon könnyen fogad be új szavakat. Szerb Antal egyenesen az angol nyelv „befogadó természetével” magyarázza az angol irodalom meredek felívelését, mindenekelőtt a shakespeare-i életmű értékeit. „Szavak és kifejezések dolgában az angol máig sem ismer behozatali vámot” — írja. (SZERB 1973, 282)

Valószínű, hogy az angol nyelv befogadó természetét minimalizálódott alaktana magyarázza, hiszen a kölcsönszavak sorsát egy nyelvben gyakorta az dönti el, hogy könnyen beilleszthetők-e a szóban forgó nyelv alaktani rendszerébe. Ez a beillesztés a minimális alaktanú angolban általában nem okoz problémát. Az angol alaktan szegénysége esetleg kapcsolatban lehet a nyelv „keverékjellegével” — hiszen a germán eredetű szavak a latin-román alaktannal, a latin-román eredetű szavak pedig a germán alaktannal mutattak inkompatibilitást, s a tapasztalatok szerint egy nyelv szókészlete lehet hibrid jellegű, az alaktana azonban nem. Így a vegyes eredetű szókészletnek lehetett szerepe az alaktan elsozadásában.

A leküzdésének harmadik módja a már meglevő szóalakok más jelentéssel történő — metaforikus — használata. (A nyelvi inopiának — a jelhiánynak — a metaforával való korrekciójáról már volt szó a 4.3.3.2. alatt, így az alábbiakban csak a kifejezetten irodalmi, a költői metaforáról szólunk.)

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a köznyelvi, a tudományos és a költői metafora egy töről sarjad — mindhármat a jelhiány, az inopia hívja életre. Véleményünk szerint nincs igaza Fónagy Ivánnak, amikor úgy gondolja, hogy a költő — ellentétben a fogalomalkotáshoz vezető út kezdeti szakaszán a metaforák mankóját igénybe vevő tudóssal — valójában ismeri a kifejezendő gondolattartalmat fedő szót, nem is felejtette el, csak színleli,

¹⁰⁵ „... cette création du langage [...] est, en fait, une de fonctions essentielles de la littérature...”

hogy nem találta meg.¹⁰⁶ Ezt annak érdekében teszi, hogy ily módon a „színelten” elfelejtett, létező *valódi* szó helyett az adott jelentéstartalomra egy *igazi* metaforát alkothasson.¹⁰⁷

Nem vitatható, hogy ilyen eset is van. Valószínűleg ebbe a kategóriába sorolható például John Donne következő metaforája:

... *ha nem dolgozom, kín a pihenőm...*
(*Elégia vetkező kedveséhez. Vas István fordítása*)

Itt a „kín” szó egyértelműen a „nehézség”, „kellemetlenség” helyett áll, s a metaforahasználat egyik céljaként már az antik retorika által is számba vett *túlzást* szolgálja. Viszont ugyancsak nehéz lenne megtalálni a „valódi” megfelelőjét az Ady Endre-i *fekete zongora* vagy a József Attila-i *semmi ágán* „igazi” metaforáknak, de még a sokkal egyszerűbbnek tűnő Tóth Árpád-i színesztézia, a *lila dal* is ellenállna az ilyen kísérletnek.

Nyilvánvalóan azért van így, mert a költő bizony többnyire nem csupán színleli, hogy nincs birtokában az általa kifejezni kívánt jelentéstartalmat közvetíteni képes szónak, hanem tényleg nem ismer ilyen szót, általában azért, mert nem is létezik ilyen szó. Ő ugyanis a valóságélményének olyan árnyalatairól vagy érzéseinek olyan részleteiről kíván a versében kommunikálni, amilyenekről az átlagos nyelvhasználó soha, s ezért a szóban forgó „jeltárgyakhoz” nem is rendelődött hozzá konvencionális nyelvi jel. Ráadásul a költő az átlagembernél sokkal szenzibilisebb, valóságélménye és lelki működése gazdagabb, sokszínűbb, s erre a nagy terjedelmű, szétáradó, nyelvilleg artikulálatlan tudattartalomra próbálja meg „kivetni a szavak hálóját”. Tehát a költő nem színlel, hanem valóságos inopiával szembesül, ugyanúgy, mint a tudós, amikor egy korábban még nyelvi formába nem foglalt tapasztalatot kíván nyelvilleg megragadni. Mindketten a metaforához kénytelenek folyamodni.

A különbség a költői és a tudományos metafora között nem a genezisben, hanem a további fejleményekben van. A tudományban az adott jelenség egyre sokrétűbb feltárása révén a kezdetben metaforával megragadott tapaszt-

¹⁰⁶ Bár kimondatlanul, ezt a véleményt osztja Szerdahelyi István is, amikor a metaforát „helyettesítéses szerkezetként” tárgyalja: „... egy szó vagy egy szó szerkezet helyére — a jelentésbeli azonosítás gesztusával — egy másik szót vagy szó szerkezetet állítunk”. Az inopiát orvosló metaforákról hangsúlyozottan a köznyelvi metaforák kapcsán ejt szót. (SZERDAHELYI 1995, 277–9)

¹⁰⁷ Fónagy a József Attila „Thomas Mann üdvözlése” című versében foglalt jelentéseket kölcsönözve állítja szembe egymással a *valódi* és *igazi* szót.

talat fogalommá pontosul, s a tudományos metaforát idővel egy *terminus* váltja fel, vagy esetleg marad ugyan a metaforikus elnevezés, de ez egyre áttetszőbbé, sőt átlátszóvá válik: exmetafora lesz belőle. A költői metafora esetében ez a jelentéspontosulás nem következik be, s nem működik az elsődleges szóbeliségre jellemző ún. „közvetlen szemantikai megerősítés” (l. 4.2.1.) sem: a metaforát alkotó szemantikai pólusok mindegyikének eredeti jelentése is folyamatosan jelen van, bizonyos szemantikai polifóniát alakítva ki.

A jó költészetnek azonban éppen a tapasztalat és a tudattartalom *eredetisége és egyedisége* az egyik fő kritériuma. Ha úgy tetszik, az ilyen tudattartalomnak nincs egy tudományos felfedezés jelentőségéhez mérhető súlya a közösség számára, s ezért azután senki sem tér vissza a „témához”, hogy újra meg újra megkísérelje „feltérképezni”, miként ez egy tudományos fogalom esetében rendszerint megtörténik. Például azt a komplex érzetet, amelyet József Attila a *patkánypuha* metaforikus jelzővel ragadott meg¹⁰⁸, senki sem próbálta tudományos pontossággal feltárni: nem is tehette volna, mivel ezt a komplex érzetet csak József Attila ismerhette igazán — vagy minden részleteiben talán ő maga sem. Az sem mellékes, hogy az európai kulturális konvenciók igazából tiltják az ilyen komplex érzet ismételt megírását, nem is beszélve az érzet megragadására fellelt/alkotott szó újbóli használatáról. Így a *patkánypuha* szó megmaradt egyszerűnek, *hapax legomenon*nak, s ezért evokatív ereje a megírása óta eltelt bő hatvan esztendő alatt mit sem csökkent.

Itt szeretnénk hivatkozni Solomon Marcusnak „*Az emberi nyelv két pórlusa*” című tanulmányára, amelyben a tudományos és a költői nyelvet összevetve arra a következtetésre jut, hogy a költői nyelvben igazából nem beszélhetünk szinonímiáról. (MARCUS 1977, 194) Nézete szerint a költői nyelv „merevebb” a tudományos nyelvénél, mivel minden jelentős költői alkotás azt a benyomást kelti, hogy benne semmit sem lehet megváltoztatni, helyéről elmozdítani, valamit elhagyni vagy valamit hozzátenni. (MARCUS 1977, 195) Állításának alátámasztására azt a tapasztalati tényt is felhossa, hogy egy tudományos cikket megbízható minőségben le lehet fordítani bármely nyelvre, egy verset azonban nem, mivel egy költői kifejezés nem adható vissza két különböző szóval. (MARCUS 1977, 203) Ez a tartalom és a tartalmat megragadó nyelvi forma között fennálló széttephetetlennek tűnő megfele-

¹⁰⁸ A „Lebukott” című költeményben.

lelés — amelyet gondolkodásunk hajlamos inkább a kognitív metaforákat alkalmazó tudományos nyelvnek tulajdonítani — viszont indirekt módon arra utal, hogy a költői metafora nem csupán ugyanolyan kognitív, mint a tudományos metafora, hanem bizonyos értelemben még „kognitívabb” is nála. Ez mindenesetre a tudományos és a költői metafora azonos genezise mellett szóló érv.

A metafora — és különleges esete, a szinesztézia — használata számára különösen akkor nyílik tág tér, amikor a 18. század második felétől kezdve az irodalmi ábrázolásban egyre jelentősebb szerepet kap az ember belső világa — mint már volt szó róla, e tekintetben az uzuális nyelv eszköztára különösen hiányosnak bizonyult. Ez a hiány sokkal inkább oldható fel metaforával, mint új szóalakok létrehozásával, hiszen az írónak/költőnek olyasmit kell nyelvi formába öntenie, amiről olvasójának nem lehet érzékszervi tapasztalata. A metafora — lévén „híd a tudat és a természet között” (FRYE*) — kétpólusú jellege miatt különösen alkalmas erre a célra.

A 19. század derekától az irodalom fontos tárgyává válnak az ember érzékszervi alapú tudattartalmai: az impresszionista költészetben színek, illatok, ízek kavalkádjával találjuk magunkat szemben. A különböző érzékelési területekhez tartozó szavak összekapcsolása a jellétrehozás igen produktív módjává vált, különösen azért, mert a szinesztéziás szópárt alkotó szavak szemantikai metszéspontja igen egyedi, más módon megragadhatatlan tudattartalom-elemek nyelvi reprezentációjára nyújt módot.

Jellemző módon a szinesztézia a 18. század végéig csak elvétve bukkan fel. Bár már Püthagorasz és Arisztotelész is említi, az antik irodalomban alig-alig fordul elő (a Világirodalmi lexikon szócikke Vergilius „*ater odor*” [„fekete szag”] kifejezését hozza példának), Heinrich Lausberg „*Handbuch der literarischen Rhetorik*” című monumentális munkája sem foglalkozik vele, nyilvánvalóan azért, mert az antik irodalomban csupán marginális szerepe volt. Locke az „*Értekezés az emberi értelemről*” című munkájában kitér a különálló érzékszervi területek összekapcsolódásának a lehetőségére, amikor elbeszéli egy vak ember történetét, aki a vörös színt a trombita hangjával azonosítja, de a szinesztézia lehetséges nyelvi-irodalmi szerepével nem foglalkozik.

Joseph M. Williams egy tanulmányában áttekinti az angol melléklevek szinesztéziás jelentésváltozásainak a történetét. Több tucat melléknév jelentéstörténetének vizsgálatából hat jellemző irányultság rajzolódik ki: 1. tapintás fő ízlelés fő szaglás; 2. ta-

pintás fi hang « szín; 3. tapintás fi szín « hang; 4. ízlelés fi hang « szín 5. kiterjedés (*dimension*) fi hang « szín 6. kiterjedés (*dimension*) fi szín « hang. Például a *sharp* melléknév tapintás jelentésben 825-ben, íz jelentéssel 1000-ben, hang jelentéssel 1390-ben fordul elő először az írásos forrásokban; a *warm* tapintás (hőérzékelés) jelentéssel 888-ban, színre vonatkoztatva viszont csak 1764-ben; a *soft* melléknév tapintás jelentéssel 1205-ben, hang jelentéssel 1250-ben, íz jelentéssel 1398-ban, szag jelentéssel 1400-ban, színre vonatkoztatva pedig csak 1845-ben fordul elő először. (WILLIAMS 1976)

A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy a jelentésváltozások fő iránya a konkrétabbtól az „elvontabb” felé mutat, s főképpen arról, hogy a változásokat mindenképpen az egyre pontosabbá váló nyelvi megformálás igénye generálja. Erre utal, hogy az igen kifinomult tudattartalmi artikulációt feltételező *warm color* csak 1764-ben, az ennél is finomabban körvonalazott tudattartalom-elemet jelölő *soft color* pedig csak egy szűk évszázaddal később, 1845-ben bukkan fel. A 19. század végére azután a szinesztézia az irodalmi stílus egyik legkedveltebb eszközévé válik, használata az ún. dekadens prózában helyenként már modorosnak is tűnik.

Természetesen nem csupán a metafora és a szinesztézia, hanem a stílári eszközök széles eszköztára áll az irodalmi kifejezés segítségére. Egyes korszakok és irányzatok kitüntetett szerepet juttathatnak egyiknek-másik eszköznek, így a romantika és a szimbolizmus inkább a metafora, az impresszionizmus a szinesztézia, a szürrealizmus pedig az érintkezésen, találkozáson alapuló metonímia dominanciáját mutatja („az esernyő és a varrógép találkozása a boncasztalon”).¹⁰⁹ (Vö. GUIRAUD 1969, 57)

Az ember külső és belső világa iránt különleges érzékenységet mutató — ezáltal a szokásosnál gazdagabb tudattartalomra szert tevő —, s ezt a gazdagabb tudattartalmat artikulálni is képes író a közlés ösztöne a nyelvvel való folyamatos küzdelemre készíti. E küzdelem során — Juhász Gyula szavaival — „formát keres minden gondolatnak”, s ha néha-néha „el is vérzik egy fonák ígén”, végül meg is találja a keresett formát, és tudattartalmát meg tudja osztani embertársaival, akik ennek hasznát nem csupán az általuk ismeretlen tudattartalomhoz való hozzáférésben látják, hanem mindenekelőtt az író által alkalmazott verbalizációs eljárás ellesésében.

A dolog lényege az, hogy **az irodalmi kifejezés igénye az emberi tudat újabb és újabb területeit hódította meg a nyelvi kifejezés számára.** Az irodalomból azután ezeknek a verbalizációs eljárásoknak az a része, amely a nem irodalmi nyelvhasználatban is alkalmazhatónak bizonyult, átment a mindennapi nyelvbe.

¹⁰⁹ „... le romantisme et le symbolisme sont essentiellement métaphoriques alors que le surréalisme procède d’une vision métonimique de la fameuse »rencontre d’un parapluie et d’une machine à coudre sur un table d’opération«.”

Természetesen voltak olyan irodalmi eljárások is, amelyek soha nem találtak követésre az irodalmi használaton kívül. Ilyen volt például a központosítás elhagyása. Ennek eredményeként a szintaktikailag elaborálatlan vagy csak részben elaborált belső beszéd megszerkesztetlenül — tehát csak részben formalizáltan és linearizáltan — került papírra. (A központosítási jeleknek fontos szerepük van a formalizálásban, a linearizálásban pedig még nagyobb.) A költő/író célja ezzel egyértelműen a tudattartalom adekvátabb verbalizációja volt, akár annak az árán is, hogy a formalizálás és linearizálás tökéletlensége kommunikációs zavart okoz, azaz a szöveget sokan egyáltalán nem értik meg. A szürrealisták „automatikus írása” a tudattartalom formalizálásának és linearizálásának a programszerű elvetését jelentette. Bár az interpunkció elhagyása nem vált általános eszközzé a huszadik századi irodalomnak, egy időben viszonylag széles körben elterjedt, s eredményei a nyelvi kifejezhetőség lehetőségeinek a tágítása tekintetében nem lebecsülendők.

5.3.3. Retorika és irodalom

A retorika és az irodalom közötti szoros kapcsolat abban a kézenfekvő tényben gyökerezik, hogy mindkettőnek alapvető célja a nyelv eszközével való intenzív, a köznapi nyelvhasználatban szokásos mértéket meghaladó *hatás-keltés*. Emiatt azután bizonyos mértékben minden irodalmi szöveg retorikusnak, s minden szónoklat irodalmi műnek tekinthető.

E kapcsolat folyamatosan jelen volt az irodalmi tudatban. Kibédi Varga Áron La Mesnardiére-t és Escarpit-t idézi erről. La Mesnardiére írja a 17. században, hogy „a jól beszélés művészete, amit retorikának hívnak, elengedhetetlenül szükséges mind a költő, mind a szónok számára”¹¹⁰. Escarpit arra utal, hogy a mai irodalomfogalmunk korábban két különálló fogalomban lakozott, a költészetben és az ékesszólásban, mi több, ezek voltak az irodalom kizárólagos létezési formái.¹¹¹ (KIBÉDI VARGA 1970, 9; 11) Ong — részben ellentétben az előző véleményekkel — úgy látja, hogy „a retorika által uralt régi világ alapvetően intoleráns volt a költészettel szemben, ha csak az nem a retorika egy válfajaként jelent meg”, s az egykori elbeszélő költészet inkább „megverselt beszédnek” vagy „metrikus szónoklatnak” tekinthető, s ezáltal lényegesen különbözik a valós élethelyzetektől. Ong a ro-

¹¹⁰ „...l'Art de bien parler, qu'ils appellent la Rétorique, est absolument nécessaire au Poëte & à l'Orateur...” (La poetique. Paris, 1639, p. 326)

¹¹¹ „La concept de *littérature* est récent, mais il a toujours existé un concept double: celui de *poésie* et celui d'*éloquence*. Pendant très longtemps la poésie et l'éloquence sont les deux seules formes de littérature existantes.” (Littérature et Société. Bruxelles, 1964, p. 69)

mantikus mozgalomban látja a retorikus kor — mint a Nyugat nagy kulturális korszaka — „végének a kezdetét”.¹¹² (ONG 1977, 296–297)

Az előző alfejezetben azt fejtegettük, hogy az író folyamatosan a nyelv szőszegénységével, inopiájával küzd, mivel a rendelkezésére álló nyelvi eszköztár szegényes a már artikulált kifejezendő tudattartalomhoz képest. A retorikusság az irodalomban éppenséggel ennek az ellentéte: itt a nyelvi eszköztár túlburjánzik, nem lelhető fel a nyelvi anyag mögött tudattartalom, vagy az nem adekvát kiterjedésben és mélységben az alkalmazott nyelvi eszköztárral.

Az antik és a középkori irodalom retorikus jellege mindenekelőtt abból adódik, hogy ezeket a műveket szóbeli előadás céljára hozták létre. Ez megkívánt egy viszonylag magas fokú *redundanciát*, hogy a hallgatóság nehézség nélkül megértse a szöveget. Ám ez a redundancia nem lehetett akármilyen: kellemet kellett nyújtania, ezt pedig csak a nyelvezet tartalommal meg nem terhelt feldíszítésével lehetett elérni. Szóbeli formában ezek a szövegek nem tűntek retorikusnak, a fogalmi tartalom felé orientálódó néma olvasással olvasva azonban igen: Zumthor éppenséggel teátrálisnak nevezi a középkori költészetet. (ZUMTHOR 1984, 48)

Nem zárható ki, hogy a retorikusság a nyelvi inopiával birkózó, a nyelvi kifejezhetőség korlátait folyamatosan feszegető író számára egyfajta megpihenés, valamiféle luxus volt. Ilyenkor nem küszködött a nyelvvel, hanem azt mondta/írta, amit a nyelv meglevő eszköztárából kikerekedett, s tán maga sem vette észre, hogy a szavak mögött már nincs vagy alig van tartalom. S a romantika előtti retorikus irodalom érdekes módon ezen a ponton érintkezik a modern irodalommal, amely már nem teremt nyelvet, hanem éppenséggel őt magát teremti a nyelv. A modern irodalommal, amelyben „a tartalmak [...] nem referenciális-grammatikai alapon formálódnak meg, hanem retorikus-metaforikus módon. Az elrejtett tehát nem megtalálhatik, hanem hermeneutikai-dialogikus módon megteremtetik”. (BÓKAY*) (L. bővebben a 5.3.5. alatt!)

A retorikus irodalom fölött minden bizonnyal az olvasás általános elnémulása kongatta meg a lélekharangot. A némán olvasó ember már csak homályosan — belső hallásával — érzékelte a retorikus tirádák akusztikus

¹¹² „The old rhetorically dominated world was basically intolerant of poetry except as a variant of rhetoric.[...] Even narrative poetry was made up largely of versified speeches, metrical orations airing issues hardly detachable from real-life situations.” [...] „The Romantic Age Movement marked the beginning of the end of rhetoric as a major academic and cultural force in the West.”

esztétikumát, figyelme a szöveg tartalmi rétegei felé irányult. Zavarta a retorikus szöveg néma olvasásban funkciótlan redundanciája is. A „*l’art de bien parler*” az ő számára már nem a dekorált nyelvezetet, hanem a gondolatsűrűséget és a gondolatok elegáns — mindenekelőtt *tömör* — kifejezését jelentette. A retorikusság mint az irodalmi szöveg szervezésének alapvető eszköze már bő kétszáz esztendeje a múlté, egyes vonásai azonban beépültek az irodalmi tudatba, s a stíluskorszakok, irányzatok és irodalmi divatok változásaitól függetlenül annak részei is maradtak.

5.3.4. Menekülés a nyelvből a nyelv anyagába: a konkrét költészet

A 19. század derekától vagy inkább hetvenes éveitől kezdve az írónak a nyelvvel való küzdelmében változás áll be, mondhatni „új front” nyílik. Az önnön tudattartalma gazdagságának és a rendelkezésre álló nyelvi eszköztár szegénységének Szküllái és Kharübdisei között hánykódó írónak az kezdett feltűnni, hogy nemcsak a hiányzó szavak okoznak neki gondot, hanem a meglévők is. Ugyanis a szavak úgy feltöltődtek jelentésekkel, „rögzült ideákkal”, hogy már nem „lágyak” és „simulékonyak”, mint Cicero idején, hanem autonómak és öntörvényűek: nem engedelmeskednek az írói szándéknak.

Az író megpróbált menekülni ebből a csapdából. Egyik eszköze a szavak metaforikus használata volt, mert így mintegy „kirázhatta” belőlük a rögzült ideákat, megtisztíthatta őket a „szemantikai szennyeződéstől”. Ám ez a módszer soha nem járhatott teljes sikerrel, a metaforikus értelemben használt szavak legmélyén fenyegetően továbbra is ott szunnyadtak a rögzült ideák, azzal fenyegetve, hogy bármikor szétrobbanthatják az író szándéka szerinti új szójelentést.

Biztos sikert csak a szavak jelentésével való teljes leszámolás ígérhetett. Ezt próbálta megvalósítani a *konkrét költészet* (más néven *absztrakt költészet*), amely a szavakat *konkrét* — akusztikus vagy vizuális — mivoltukban, mintegy „jelentésmentesen” használta (a jelentés ugyanis nem konkrét). (SZERDAHELYI 1995, 306–308)

A vizuális költészet egy fajtája, a *képvers* az ókor óta ismeretes, s mind a mai napig létező forma. A képvers többnyire a többé-kevésbé konvencionális jelentésű szavakból szabályos szintaxissal felépített szöveget ikonikus jellé rendez el — legismertebb példája Apollinaire „*Megsebzett galamb*”-ja. A képvers nem lázadás a szimbolikus jelekből álló nyelv ellen, hanem csu-

pán egy — nem túl sikeres — kísérlet a nyelvet hordozó írásnak az ikonikusság irányában való kiterjesztésére. Próbálkozás az ősidőktől létező emberi álomnak a megvalósítására, nevezetesen, hogy a nyelv ne csupán reprezentálja, hanem meg is jelenítse a valóságot.

A *konkrét vizuális költészet* viszont lázadás a javából. Szintaktikailag össze nem fűzött szavakból, sőt szótöredékekből épít fel valamilyen absztrakt alakzatot, amelyben analóg jelleg nem fedezhető fel. Ha a hagyományos kódok — a szimbolikus nyelvi kód, illetve az ikonikus jel — dimenzióiban fogjuk vallatóra, semmilyen jelentést nem tudunk feltárni. Az interpretáláshoz az adott konkrét vizuális költészeti alkotás saját kódját kell megvalósnunk.

A *konkrét akusztikus költészet* ezzel szemben a jelentésüktől megfosztott szavak — illetve az ezeket alkotó beszédhangok — zenei szándékú csoportosításával kíván hatást elérni. Mintája az őskori, énekkel, zenével, táncsal együttesen jelentkező szinkretikus költészet. Az ilyesfajta költészetet alapvetően zeneként kell és lehet appericiálnunk, annak viszont meglehetősen szegényesnek mutatkozik.

Bár mind a mai napig születnek konkrét költészeti alkotások, mind az akusztikus, mind a vizuális válfajban, azt kell mondanunk, hogy ez az irány az irodalom zsákutcáját jelenti. Nem azért, mintha alkotóik tehetségtelenek volnának, hanem elméleti okból.

Az ábécé „raszterén” megcsiszolódott európai nyelvekben csak korlátozott hanghatások hozhatók létre: az írásbeliséggel a nyelv elvesztette akusztikuma jó részét, formalizálódott. Nemcsak a hangmagasság szerinti regiszter szűkült össze, hanem az egyes hangok is mindinkább formalizálódtak. A kiejtésben is egyre közelebb kerülünk a mesterséges, fiktív, ugyanakkor szemérmetlenül funkcionális és formalizált fonémákhoz. Az európai nyelvek drasztikusan redukált akusztikuma nem teszi lehetővé az ilyen típusú műalkotás létrehozásához szükséges minimális variabilitást sem. Sokkal nagyobb mozgásteret biztosíthat az akusztikus költő számára az olyan nyelv, amelynek hangzását még a *folytonos* jelek uralják, amelyben a hangjelek diszkretizációja még nem előrehaladott. (L. bővebben 1.4.3.1.1!)

Egyébként a jelentéstől való teljes elszakadás még az ilyen „primitív” nyelvekben sem lehetséges, mivel — miként Péter Mihály írja —, semmilyen nyelv nem engedheti meg magának a zene referenciális parttalanságának a fényűzését. Még a nyelv folytonosjel-dimenziója — az intonáció — is

referenciális, minthogy mindenkor a verbális kontextushoz és a beszédhelyzet egyéb tényezőihez tapad. (PÉTER 1991, 139)

Ugyanez áll az írásra is. Az ökonomikus betűírás nagyfokú formalizálás és redukció eredménye. A betűk száma igen szűk, formájuk szigorúan szabályozott még kézírásban is, a nyomtatás pedig még fokozottabb önkorlátozásra szorít e téren. Az alfabetikus írás betűi típuszerűek — sémákból, panelekből pedig még a legtehetségesebb művész sem tud maradandó műalkotást létrehozni.

Nem betűíró nyelvek — mint például a kínai — sokkal nagyobb teret nyújtanak a vizuális kompozícióknak, mindenekelőtt a jelek nagy száma és egyenkénti bonyolultsága miatt. Ez a hatalmas variabilitás ugyanis tényleges lehetőséget nyújt az egyediségre. (Nem csupán a személyi kultusz miatt olvasható a pekingi Tiltott Város bejárata fölött Mao Ce-tung egy verssora — önnön *kézírásával*.) Az európai vizuális költő azonban egyhúrú hangszeren játszik a szimfonikus zenekart vezénylő kínai kollégájához képest.

A fentebb elmondottak természetesen nem zárják ki, hogy nagyon nagy művész különösen áldott pillanatban egyhúrú hangszerből is remeklést csilholjon ki — a művészetben előfordulnak csodák. De ott is csak ritkán.

5.3.5. Irodalmat teremtő nyelv

Az irodalmi modernizmus minden irányzata lényegében ugyanazon a harcúteremen, ugyanazért a célért vívja a harcat, mint minden költő és író Homérosztól kezdve, sőt valószínűleg őt megelőzően is: az írói mondanó jobb, teljesebb, adekvátabb nyelvi megformálásaért. Az ellenfél a *nyelv*, az irodalmi mű anyaga, hordozója, tehát egyszersmind „fegyvertárs” is. Pontosabban: először a nyelvi eszköztárnak a kifejezendő tudattartalomhoz viszonyított *szegénysége*, majd pedig a nyelv szavaiba eltávolíthatatlanul *belerögzült ideák*, amelyek megakadályozzák az írókat abban, hogy saját ideáit injektálja a szavakba.

A nyelvi szegénység elleni küzdelemnek hosszú évezredek során kialakult a stratégiája: a nyelv — nyitott rendszer lévén — „befogadta” a gazdagítást. A „rögzült ideákkal” viszont nehezebb volt a helyzet: ezeknek az eltüntetéséhez éppenséggel szegényíteni, csupaszítani kellett volna a nyelvet. Szerves részüktől — jelentésüktől — kellett volna megfosztani a szavakat, ez viszont nemcsak reménytelennek, hanem elvileg is lehetetlennek látszott. A konkrét költészet két válfaja ugyanúgy folytathatatlan zsákutcának bizo-

nyult, mint az, amit Joyce tett a „*Finnegans Wake*”-ben, nevezetesen hogy új nyelvet konstruált magának, amely ugyan a régre épült, de azért sikerült ily módon a szemantikai iszaplerakódás nagy részét eltávolítania.

Ha pedig a rögzült ideák eltávolíthatatlanok, akkor együtt kell élni velük. Ha az írói tudattartalom nem kódolható bele többé a nyelv szavaiba, akkor bölcsen le kell hát mondani ennek a tudattartalomnak a nyelvi megformálásáról. Hagyni kell, hogy a feje tetejére álljon a világ, hogy a fark csóválja a kutyát — azaz szabad utat kell nyitni a rögzült ideáknak és az őket hordozó szavaknak, hogy kibontakozzanak, és ők írják az irodalmat. Lényegében ez következett be a posztmodern irodalomban.

Nem térhetünk itt ki annak a megválaszolása elől, hogy miért is mondanak le az írók olyan könnyen a tudattartalmuk nyelvi megformálásáról, miért engedik el a nyelv gyeplőjét, amelyet évezredek át energikusan próbáltak rángatni? Erről nem csak a nyelv, a szavakba rögzült ideák tehetnek, hanem a megformálandó tudattartalomnak a relativizálódása, szétesése is. Ez a folyamat már a századforduló táján kezdődik. Nietzsche írja: „Mi jellemmez minden irodalmi dekadenciát? Az, hogy az élet már nem lakik többé az egészben. A szó szuverén lesz, és kiugrik a mondatból, a mondat uralkodó lesz, és elhomályosítja az oldal értelmét, az oldal az egész rovására kezd élni — és az egész nem egész már.” (Idézi LUKÁCS é. n., 302) Ernst Bloch ugyanerről a következőket mondja: „... a fontos költők nem tudnak többé közvetlenül elhelyezkedni a tárgyban, hanem csak úgy, hogy széttörik. Az uralkodó világ nem tár eléjük már ábrázolható látszatot, amelyben a mese elkalandozhatnék, hanem csak ürességet, tetszőleg keverhető töredékekkel benne.” (Idézi LUKÁCS é. n., 300) Gottfried Benn még ennél is sarkítottabban fogalmaz: „... magának a tartalomnak a fogalma is kérdésessé lett. Tartalmak — mit kezdjünk velük, ez mind kilúgozott, elvértelenedett, valami staffázs — a szív kényelmességei, az érzés megmerevedései, hazugság példájává lett szubsztanciák kis fészkei — élethazugságok, formátlanságok...” (Idézi LUKÁCS é. n., 299) Ha nincs fontos kifejezendő tartalom, akkor értelmét veszti az a küzdelem, amelyet az irodalom jó három évezrede folytatott a nyelv hatókörének a szélesítése érdekében.

Figyelemreméltó, hogy a fentebbi idézetek egyikében a marxista Bloch arról beszél, hogy a világ már nem tár a költő elé „ábrázolható látszatot”. A mimetizáló irodalom-szemlélet úgy tartotta, hogy az irodalmi mű a *létező valóságot* tükrözi, ábrázolja. A romantika korszakától szokásos számítani a valóság utánzásának, a mimézisnek a visszaszorulását. Az általános felfogás szerint a művész ettől kezdve nem a valóságot

5. ÍRÁSBELISÉG ÉS SZÉPIRODALOM

utánozva hozza létre a művészetét, hanem egyszerűen megteremti azt „ex nihilo”, a semmiből. Ekkor jön létre a „teremtő művész”, s vele a kreativitás fogalma.¹¹³ (ONG 1977, 286) Ennek természetesen nyelvi következményei is vannak, mivel a mindennapok valóságától — a nyelvi működés alapvető színterétől — távolabb eső romantikus tartalmak nyelvi reprezentációja nehezebb volt, s az írónak a kifejezendő tartalom mellett esetenként a kifejezéshez szükséges nyelvi eszközöket is meg kellett teremtenie.

Ugyanakkor nem biztos, hogy a romantikát ilyen határozott vízvázalásztónak kell tekintenünk. Egyfelől azért nem, mert a szentimentalizmus sok mindent megelőlegezett belőle. A szentimentalizmus új tárgyával, az ember belső történéseinek az elbeszélésével már jócskán elszakad a valóság utánzásától, mivel csak igen nehezen meghatározható dolog az, hogy a belső történések mennyiben a valóságos, és mennyiben a teremtett világ részei, ugyanis ezeknek nincs közösségi evidenciájuk. Továbbá: már a szentimentalizmusban megjelenik az a romantikára jellemző látásmód, amely a dolgokat nem kizárólag racionális szempontból szemléli.

Másfelől a romantika teremtett világa csak fokozatok tekintetében tér el a megelőző irodalom tükrözött valóságától. A romantikus teremtő író ugyanúgy a valóság-elemeknek a tudatában meglevő lenyomataiból építi fel a művét, ahogyan a korábbi korszakok imitizáló írója tette, legfeljebb ő szabadabb e tudatlenyomatoknak az összefűzésében, kombinálásában. Mindehhez még hozzátehetjük azt, hogy ténylegesen a imitizáló író sem közvetlenül a valóságot ábrázolta, hanem — romantikus kollégájához hasonlóan — a tudatában felhalmozódott valóságlenyomatokból gazdálkodott, legfeljebb kevésbé szuverén módon. Végül soron tehát az a helyzet, hogy az irodalom *tartalma* — Bloch szavaival — mindig is a valóság *látzata* volt csupán. S a 20. század elejére ez a látzat tűnik el.

Az irodalom megváltozását tehát alapvetően két felismerés idézi elő: a kifejezendő tartalom eltűnése és annak a belátása, hogy a nyelv nem engedelmes eszköze többé az írói szándéknak. Joyce ábrázolásmódjáról írva ezt a helyzetet jellemzi igen plasztikusan Bloch — az irodalomtól mindenekelőtt társadalomábrázolást elváró marxistaként persze rosszállóan:

„Egy éntelen száj van itt a folyékony ösztön közepén, sőt alatta, issza, gügyögi, kipakolja. A nyelv mindenben követi a széthullást, nem kész és már kialakult vagy pláne szabványozott, hanem nyitott és kuszált. Ami különben az elfáradás óráiban, beszéd-szünetekben vagy álmatag, esetleg kapkodó emberekről beszél, elszólja magát, szójátszik: itt egészen nekiszabadul. A *szavak munkanélküliek lettek, az értelem szolgálatából el lettek bocsátva*, a nyelv olykor szétvagdalt fűreg, aztán hirtelen összeáll, mint a mozgó trükkfilm, máskor zsinórpadlás módjára nyúlik bele a cselekménybe.” (Kiemelés tőlem — B. V.) (Idézi LUKÁCS é. n., 292)

¹¹³ „With the onset of the Romantic Age, doctrines of »creativity« tend to crowd out mimetic theory. To produce art, the artist does not imitate nature but simply »creates«, producing his work *ex nihilo*.”

Abban igaza van Blochnak, hogy a szavak „az értelem szolgálatából el lettek bocsátva”, abban viszont téved, hogy „munkanélküliek lettek” — csupán az őket az értelem szolgálatára kényszerítő „alkalmazotti viszonyuk” szűnt meg, a szavak bizony éppenséggel *önállósultak*.

Guiraud idézi Henri Michaux egy rövid versét:

Dans la nuit
Dans la nuit
Je me suis uni à la nuit
A la nuit sans limites
A la nuit.

Itt a *nuit* („éj”) szó — mondja Guiraud — nem az éjszakát írja le a számkra, még csak nem is azt a benyomást közli velünk, amelyet az éjszaka kelt a költőben; a fenti vers tárgya a „*nuit*” szó, lassan kikristályosodó mély asszociációival egyetemben. Ez a szó jel ugyan, de tárgy is egyben, s funkciójától megfosztva, minden jelölő szándéktól mentesen, teljes ártatlanságában és pórságában jelenik meg. Ez a szó „infra-jel”, amely megszabadult a metaforákban, expresszivitásban megjelenő „ultra-jelentés” hiperbolikus jegyeitől. A költészet itt megszűnik a nyelvhasználat („*parole*”) kitüntetett, tekintélyes formája lenni, hogy a nyelvész („*langue*”) naiv kísérletező megtapasztalásává lényegüljön át.¹¹⁴ (GUIRAUD 1969, 230)

Michaux *nuit*-je tehát nem jelöli az éjszakát, hanem mint *szó* lényegében jel és jeltárgy is egyben. De ott vannak benne azok az asszociatív töltések, amelyeket jel mivoltában szívott magába, s most ezekkel pompázik a versben, tehát még érezhető benne a klasszikus jelölő szerep távoli visszfénye.

A posztmodern irodalmi mű viszont már teljesen areferens jellegű, ugyanis kétségbe vonható a valóságra vonatkoztatás jelekkel való véghezvihetősége — írja Kulcsár Szabó Ernőre hivatkozva Szabó Zoltán. (SZABÓ 1998, 48) Az ilyen művekben a szavak már távoli visszfényként sem őrzik a múltjukat, ám autonómiájukat is elveszítik, ismét jellé válnak, csakhogy jeltárgyukkal immár nem alárendelt viszonyban vannak, hanem fölrendeltben: éppenséggel ők teremtik meg a jeltárgyat. Kibédi Varga Áronra és Kemény

¹¹⁴ „Le mot *nuit* n’est plus ici pour nous décrire le spectacle de la nuit, pour nous communiquer une impression ressentie par le poète; il *est* le mot »nuit«, avec sa charge d’associations profondes lentement cristallisées... [...] Signe, mais signe-objet, défonctionnalisé, vierge de toute intention signifiante et qui se profère dans son innocence et sa nudité. C’est un infra-signe, libéré de toutes marques hyperboliques de l’ultra-signification que sont [...] la métaphore, l’expressivité. La poésie cesse d’être un exercice prestigieux de la parole pour devenir une expérience naïve de la langue.”

Gáborra hivatkozva írja ugyancsak Szabó Zoltán: „A posztmodern költészet stílusa nem az ismert valóságalelemekhez és valóságösszefüggésekhez képest funkcionál [...] nem ábrázolja vagy kifejezi, hanem létrehozza a tárgyát, a költő kimondja a szót és a dolog létrejön. A *jelentéshordozó* nyelv helyét egy *jelentésteremtő* nyelv foglalja el.” (SZABÓ 1998, 48)

Természetesen nem zárható ki, hogy a szó által teremtett jelentésben ama „rögzült ideák” is benne vannak, azonban az is bizonyos, hogy az írónak valamilyen mértékben sikerül elkanyarodnia ezektől az ideáktól, s ezáltal éri el műve egyediségét, individualitását — mindazonáltal azonban ez az elkanyarodás csupán szerény mértékű: a rögzült jelentés legfeljebb csak „gellert kap”.

A jelentésteremtő nyelv természetesen nem előzmények nélkül való: egyik első megjelenését például a színesztéziás szópárokban is felfedezhetjük. A szópárok létrehozása ugyanis nemcsak úgy történhet, hogy egy létező tudattartalom-elemet ily módon verbalizálunk (pl. „*tompá zöld*”), hanem úgy is, hogy a szópárt anélkül hozzuk létre, hogy egy ilyen tudattartalom-elem előzetesen létezett volna. Fejlett fantáziájú személyek bármilyen bizzar szópárhoz a másodperc törtresze alatt képesek tudattartalmat generálni (pl. „*ecetízű évtized*”). Ugyanez a jelentésteremtő lehetőség a metafora más válfajaiban is benne rejlik.

Az ilyen művek gyümölcsöző megközelítése természetesen — összhangban a geneziséjükkel — csak a szöveg felől történhet. Ezért van azután, mint de Manra hivatkozva írja Bókay, hogy a posztmodern irodalomelmélet „visszatérés a filológiához”. (BÓKAY*) E szövegek olvasata, értelmezése egyébként ugyanolyan mértékben — és ugyanolyan okból — térhet el egymástól, mint a mimetikus műveké, hiszen mindkét esetben döntő mértékben a befogadó személyiségétől, tapasztalataitól, a szövegbefogadás konkrét körülményeitől stb. függ az, hogy a szöveg szavaihoz milyen jelentéseket generál. A különbség abban van, hogy a mimetikus irodalom esetében ez a jelentés elvileg a valóságra vonatkoztatott — tehát rendelkezik bizonyos közösségi evidenciával, s ebből adódóan objektív vagy legalábbis annak tűnik: „kváziobjektív” —, a jelentésteremtő szöveg esetében viszont a generált jelentés a valóságtól hangsúlyozottan független, mintegy a jelentés maga egyben a jel tárgy is.

Az ilyen geneziséű szövegeket természetszerűen olvasni is másképpen kell, mint azokat, amelyek valamilyen tudattartalom nyelvi megformálásának az igényével jöttek létre. Az olvasás során nem az írói szándékot kell keresni, hogy azután a fellelt szándék vezérfonalát követve a nyelvi anyag alapján reprodukáljuk saját tudatunkban azt a (vélelmezett) tudattartalmat, amelyet az író a szövegbe kódolt. Inkább hagyni kell a

szöveget működni, hogy az szabadon hozhasson létre a tudatunkban egyszeri és megismételhetetlen jelentéseket: az olvasással mintegy *újra kell írunk* a szöveget. (Barthes a klasszikus szöveget *olvasható* szövegnek, a modern szöveget *íráható* szövegnek nevezi. — BARTHES 1997, 45) Ha nem így teszünk, ha a jelentéseket eleve adottnak feltételezzük, s *megteremtésük* helyett *feltárni* kívánjuk őket, nagyot tévedünk, és zavarodottság lesz az osztályrészünk. Úgy járunk, mint a mimetikusan létrehozott irodalomnak az az egyszerű olvasója, aki a regényhősöket valóságosaknak gondolja. Mindkét esetben arról van szó ugyanis, hogy egy elvontabb dimenzió tartalmát tévesen egy „egy emelettel lejjebb levő”, konkrétabb dimenzió szabályszerűségeinek a rendszerében próbáljuk értelmezni. (A dimenziókat — nagyon sematikusan — a konkrétól az elvont felé haladva valahogy így rendezhetnénk hierarchiába: *tényleges valóság* *fi* *a jelentéshordozó irodalmi szöveg tartalma* *fi* *a jelentésteremtő irodalmi szöveg tartalma*.)

Nem kisebb tévedés persze az sem, ha egy hagyományos, jelentéshordozó szöveghez úgy közeledünk, mintha az jelentésteremtő szöveg volna. Ebbe a tévedésbe a mai irodalomkritika, sőt az irodalomtörténet-írás is gyakran beleesik, amikor a jelentésteremtő jelleget mindenfajta irodalmi szöveg kizárólagos sajátosságának látja.

A szavak ilyen jelentésteremtő használatához elengedhetetlen a valóságtól való eltávolodás, mindenekelőtt azért, hogy a szavak és a valóság közötti kötelékek lazuljanak, hogy a szavak valamelyest absztrahálódjanak, vagyis — miként McLuhan mondja — csupán „dolgok” legyenek a „térben”. Ez pedig leginkább az *írással*, annak is főként a *nyomtatott* változatával érhető el. E körülményben lehetjük meg annak a közismert ténynek a magyarázatát, hogy a posztmodern irodalmi szöveg hangsúlyosan az íráshoz kötődik.

A fenti gondolatmenet természetesen az irodalom megváltozásának nem az egyetlen lehetséges leírása. Adorno például egy helyütt nem a valóság látszatának az eltűnésére utal, hanem inkább úgy látja, hogy „a tárgyi ábrázolás konvencióitól elszakadó költői alany elismeri önnön tehetetlenségét, a dologi világ túlerejét”, s ennek a kapitulációnak az eredményeként jön létre egy második nyelv, amely az első nyelv maradványainak többszörös desztillálásával kialakult, szétesett, asszociatív dolognyelv, amely nemcsak a regényíró monológját, hanem akár „az első nyelvtől elidegenedett tömegek” beszédét is eluralkhatja. Viszont néhány oldallal ezt megelőzően ő is „a tapasztalat identitásának” és az „önmagában folytonos és artikulált életnek” a széthullásáról ír, amelyek pedig egyes-egyedül képesek az elbeszélői magatartás igazolására. (ADORNO 1998, 63; 67)

Wittgenstein a *Logikai-filozófiai értekezésben* számos olyan szentenciát fogalmaz meg, amelyek a posztmodern irodalmi-nyelvi rendszerváltozást in-

dokolják. Egy helyütt ezt írja: „Ami tükröződik a nyelvben, azt a nyelv nem ábrázolhatja. Ami *maga* fejeződik ki a nyelvben, azt *mi* nem fejezhetjük ki a nyelv által.” (WITTGENSTEIN 1963, 34) Erre rímelnék Heidegger szavai: „A nyelv beszél. A mondottakban a nyelv szól hozzánk.”¹¹⁵ (HEIDEGGER 2000, 106–107) Másutt Wittgenstein ezt mondja: „A nyelv áruhába öltözteti a gondolatot. Mégpedig úgy, hogy az ember nem következtethet az öltözet külső formájából a felöltöztetett gondolat formájára, mert az öltözet külső formája egyáltalán nem abból a célból készült, hogy a test formájának megismerését lehetővé tegye.” (WITTGENSTEIN 1963, 26) Wittgenstein metaforája a posztmodern irodalom fényében igaznak és találónak látszik, legfeljebb csak az ingerel vitára, hogy szerinte a nyelv nem a gondolat kifejezésének a céljára készült. A tapasztalat és a logika azt sugallja, hogy igenis arra *készült*, s csupáncsak arról van szó, hogy az idők folyamán a *parole*-ból szublimálódott *langue* olyan mértékben eluralkodott a *parole* fölött, hogy merev, vastag szövetéből immár nem lehet tényleges *parole*-t létrehozni, az egyéni gondolat idomait pontosan követő „ruhát” varrni.

Az irodalom posztmodern korszakával visszavonhatatlanul véget érni látszik az irodalom nyelvteremtő szakasza. Már nem az irodalom teremti, fejleszti, újítja, pallérozza a nyelvet, már nem a *parole* táplálja a *langue*-ot. A *langue* már nem csupán a — korábban folyamatosan tágítható — korlátait határozza meg a *parole*-nak, hanem részletekbe menően minden elemét. *Parole* a maga eredeti mivoltában szinte nem is létezik többé, csupán a *langue* rövid pórázon tartott konkretizációiról beszélhetünk. Az irodalom nyelve egyfajta metanyelvvé válik.

Az irodalmi nyelvteremtés végeszakadásának ellentmondani látszik az a tény, hogy a posztmodern szerzők aktív szóalkotók. Szabó Zoltán idézi Esterházy Pétertől a *pitinke*, Temesi Ferenctől pedig az *összépálinkázódtak* szót. (SZABÓ 1998, 55) Ladányi Mária egész tanulmányt szentel a posztmodern szóeleményeknek. (LADÁNYI 1998) Itt tucatjával sorakoztatja fel az efféle szóalkotásokat: *kellemeskedjem*, *elmohósít*, *szaglintok* (Tandori Dezső); *mosolyintva*, *kondenzkedik*, *mentőautókál*, *fácánrikkاناتok* (Döbrentei Kornél); *nyalintgatva* (Csukás István); *számigálják* (Kányádi Sándor) stb.

¹¹⁵ „Die Sprache spricht. Das Sprechen spricht uns im Gesprochenen.” — Ez utóbbi mondatot talán célzerűbb lenne valahogy így magyarázni: „A beszéd beszél hozzánk az elbeszélben.”

Ezek azonban jellegzetesen *retorikus* szóalkotások. Nem azért jöttek létre, hogy egy már létező, sőt artikulált, de nyelvi formával még nem rendelkező tudattartalom-elemnek nyelvi formát adjanak, hanem azért, hogy egy eddig nem létező, valóságbeli referencia nélküli új tudattartalom-elemet generáljanak: működésük anatómiája hasonlatos a korábbiakban említett *bizarr ecetízű évtized* színesztéziáéhoz.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a nyelv által teremtett irodalom és a nem irodalmi kommunikációban használt mindennapi nyelv között *elvileg* nem lehetséges semmiféle interferencia, s ilyesmivel *gyakorlatilag* is ritkán találkozunk. A posztmodern író szívesen merít ugyan a beszélt nyelvből, ám annak is inkább azokból az elemeiből, amelyek a felszínen ugyan *parole*-jellegűnek látszanak, ám valójában már ott is félig *langue*-gá merevedtek, s amikor azután ezeket az elemeket beemeli a művének a szövegébe, *parole*-arculatuknak a maradékát is elveszítik. Fordított irányú mozgás lényegében nincs: a nem irodalmi kommunikáció *referenciális* nyelven folyik, s ezért igazából nem is tudna mihez kezdeni a posztmodern irodalom *areferens* nyelvével.

Ily módon az irodalom megszűnt a *nyelvi eszmény* hordozója lenni. Nemcsak a konzervatív felfogású, retorikus alapvetésű nyelvi eszményt nem hordozza immár, hanem a „formát keresni minden gondolatnak” vágyától üzött, a nyelvi kifejezhetőség határait folyamatosan tágító, a szövegtől gondolatgazdagságot és markáns evokatív erőt megkövetelő nyelvi eszményt sem.

Az irodalom ilyen megváltozásának igen nagy horderejű következményei lehetnek, s ezek végiggondolást érdemelnének. Kérdéssé, pontosabban értelmetlenné válhat az oktatásban az anyanyelv és az irodalom oktatásának a hagyományos összekapcsolása, amely az irodalmi szövegeket követendő nyelvi és stilisztikai példatárnak *is* tekinti — a posztmodern szövegek ugyanis erre a célra már genezisüknél fogva alkalmatlanok.

A „nyelvet teremtő irodalom” és az „irodalmat teremtő nyelv” oppozíciója mögött nem nehéz felismerni Chomsky, illetve Whorf nyelvszemléletét. Chomsky elméletével a „nyelvet teremtő irodalom”, Whorf elméletével az „irodalmat teremtő nyelv” jelensége írható le érvényesen. A tétel azonban meg is fordítható: a „nyelvet teremtő irodalom” Chomsky megközelítését, az „irodalmat teremtő nyelv” viszont Whorfét látszik alátámasztani. Az irodalom ilyenén színváltozásai a nyelv kettős természetének a bizonyítékaiként is felfoghatók.

5.4. Az irodalom mint az oralitás őrzője az írásbeliségben

Mint korábban — a 4.4.2. alatt — már bővebben kifejtettük, oralitás és írásbeliség két szempont szerint különböztethető meg: *mediális* és *koncipiális* szempont szerint. *Mediális* szempontból hangzó, illetve a grafikus dimenzióról beszélhetünk — itt az elkülönítés tehát a nyelvi jelek fizikai természete szerint történik. A *koncipiális* szempont szerkezetük, felépítésük szerint különbözteti el a szövegeket — ennek alapján beszélhetünk koncipiálisan írásbeli, illetve orális szövegekről: ezek mindegyike lehet mediálisan akár szóbeli, akár írásbeli. Mindazonáltal a koncipiálisan orális szöveg természetes létformája a szóbeliség, a koncipiálisan írásbeli szövegé pedig az írásbeliség.

5.4.1. Az irodalom természetes oralitása

Az irodalom létrejötté az emberiség szóbeli korszakához kötődik, ennél fogva kialakulásakor mind mediálisan, mind koncipiálisan *orális*. Ezt a jellegét hosszú időn át megőrzi az írás feltalálását követően is, mivel az irodalmi szövegek szóbeli előadás céljára készültek — az írás e szövegek életében csak marginálisan, köztes állapotként jelent meg, többnyire csupán a megőrzést, az emlékezet tehermentesítését szolgálta. Az író hangosan alkotta meg a művét, s a befogadás is hangosan történt: leggyakrabban úgy, hogy valaki felolvasta, ám — mint már többször említettük — a középkor végéig, sőt még tovább is, az emberek maguknak is hangosan olvastak.

Ez volt az irodalom *természetes oralitásának* a korszaka. Az európai irodalomban mintegy kétezer esztendőre tehető hosszú időszak értelemszerűen nem tekinthető homogénnek. A legkorábbi irodalmi szövegek az akusztikus szervezettség szembeszökő jegyeit hordozták magukon: mai szóval verses formájúak voltak. Ez az akusztikus szervezettség mnemonikus célokat szolgált — így könnyebb volt megjegyezni a szövegeket. A markáns akusztikus szervezettség elhalványulása, azaz a próza létrejötté egyértelműen az írásbeliség viszonylag szélesebb körben való elterjedéséhez kapcsolódott, mivel az írott szöveg már nem igényelte a memóriát támogató akusztikus szervezettséget. A próza megjelenése a Kr. e. 6. századra tehető: először az írott törvényekben találkozhatunk vele, majd a filozófiában és a történetírásban is. Szélesebb körű kibontakozására azonban csak egy évszázaddal később, a peloponnészoszi háborúk idején került sor, amikor az írásbeliség mélyebb gyökereket vert az athéni társadalomban. Az ekkor élt Hérodotoszt

tekinthetjük az európai próza megalapítójának. (INNIS 1950, 80–81) Az írásbeliség és a prózai szövegforma összefüggését jól példázza az európai epika története is. Míg a 19. század folyamán a kiterjedtebb írásbeliséggel rendelkező Nyugat-Európában az epikus művek már csaknem kizárólag prózában íródnak, addig Kelet-Európában — ahol az írni-olvasni tudás viszonylag szűk körre korlátozódik — virágkorát éli a verses epika.

Azonban a megszülető prózából sem tűnik el teljesen az akusztikus szervezettség. Arisztotelész azt mondja, hogy „a prózai szöveg formája nem lehet metrikus, de ritmustalan sem”: a metrikus próza ugyanis „mesterkéltnek tűnik”, „a ritmustalan szöveg pedig határtalan”, s „ami határtalan, az unalmas és megismerhetetlen”. (RÉTORIKA 1408b) A prózai szöveg bizonyos akusztikus szervezettsége része marad az irodalmi hagyománynak a későbbiekben is; Ingarden az irodalmi szövegek kapcsán „szabályos” és „szabad” ritmusokról beszél — az előbbieken a vers, az utóbbiakon a próza ritmusát értve. (INGARDEN 1977, 55)

A szóbeliség irodalmának legfontosabb s szinte egyetlen tárgya az ember külső valósága, uralkodó kifejezőmódja az időbeli linearitásban szerveződő narráció. Ez nem változik akkor sem, amikor a műveket már leírják; miként az sem, hogy a szó jelentése és hangalakja szorosan összeforr — a nyelvi jel *nem* transzparens.

5.4.2. Az irodalmi írásbeliség kibontakozása

A könyvnyomtatás feltalálását követően az írásbeliség terjedése felgyorsul. Az irodalom *mediálisan* egyre inkább írásbelivé válik, még akkor is, ha a hangos olvasásnak egyelőre jelentős pozíciói vannak. Az önmagának hangosan olvasó ember szövegbefogadása ugyanis jelentősen különbözik attól, ahogy a hallgató fogadja be a szöveget. Míg ez utóbbi kizárólag a hangra kénytelen hagyatkozni, az előbbinek két csatorna áll a rendelkezésére: hallja is, látja is a szöveget, mondhatni multimediális élményben van része. Könnyen belátható, hogy ily módon komplexebb szövegek befogadása lehetséges, mint pusztán hallás útján. (Az írott szöveg leginkább gazdaságos befogadási módja természetesen a *néma* olvasás, amikor az artikuláció nem von el energiát, s a maga fizikai korlátaival nem is korlátozza az olvasás sebességét.)

Az írás demotizációja tág teret nyitott a koncipiális írásbeliség kibontakozásának az irodalomban is. Szinte kizárólagossá válik a koncipiális írásbe-

liségre jellemző elvontság, a cselekmény dominánsan logikai motivációja, s erőteljesen háttérbe szorul a logikai dimenzióban nem értelmezhető emberi megnyilvánulások (szenvedélyek, érzelmek) ábrázolása. A verbális fikció kifejezőmódja eltávolodik a szóbeli nyelvhasználattól, s mintegy ennek következményeként az ábrázolt tartalmak tekintetében is változás következik be.

Jelentős szerephez jut a szóbelileg fogant irodalmi művekben csupán elvétve felbukkanó *leírás*, amely jellegzetesen a koncipiális írásbeliség szövegformája. Sorokon át hömpölygő hosszú mondatok festik le a szereplők környezetének néha a legapróbb részleteit is. Egyértelműsége, pontosságra való törekvésükben e mondatok sokszor körülményesek, szinte körmönfontak, ez azonban soha nem jelent homályt: nincsenek elvarratlan szálak, A mondatokban sajátosan elegyedik a koncipiális írásbeliségre jellemző, gyakorta a pedantéria határait súrolóan pontos szóhasználat és a retorikus díszítettség. Ennek a retorikusságnak azonban semmi köze sincs a szóbeliséghez, hiányzik belőlük mindenfajta latens akusztikum. Ez egyben azt is eredményezi, hogy a nyelvi jel az irodalmi szövegekben is egyre inkább áttetszővé, transzparenssé válik: a szó csak fogalmilag jelenik meg, a maga anyagi valóságában nem.

S ez nemcsak a leírásokból hiányzik, hanem a dialógusokból is. A párbeszéd szereplői többnyire terjengős okfejtésekkel traktálják egymást, amelyek még csak nem is emlékeztetnek a szóbeliség nyelvére. A „*Don Quijote*” tizedik fejezetében egy kaland után Sancho a következő szavakkal ösztökéli urát menekülésre:

— Azt gondolom, uram, nagyon jó lenne, ha valami templomba menekülnénk, mert ahogy kegyelmed azzal az emberrel, akivel az imént viaskodott, elbánt, csakugyan nem lehetetlen, hogy hírt adnak róla a Santa Hermandadnak, majd aztán szépen lefűlnek bennünket, és akkor, szavamra mondom, hogy kínos verejtékcöppet izzadunk, míg a tömlőcből kiszabadulunk.¹¹⁶

Cervantes: *Don Quijote*, I. rész, 10. fejezet, 92. o.
(Bp., Európa, 1955., Győry Vilmos fordítását átdolgozta Szász Béla)

¹¹⁶ „Paréceme, señor, que sería acertado irnos a retraer a alguna iglesia; que, según quedó maltrecho aquel con quien os combatistes, no será mucho que den noticia del caso a la Santa Hermandad, y nos prendan; y a fe que si lo hacen, que primero que salgamos de la cárcel, que nos ha de sudar el hopo.”

Többszörösen összetett, beékelésekkel tarkított 48 (spanyolul 38) szavas mondat, természetesen kifogástalan architektúrával — mindez ráadásul egy írástudatlan paraszt szájából. Ilyen mondat a valóságban nem *hangzik el*, ilyen mondatot még *felolvasni* sem könnyű — ilyen mondatot csak írásban építhet fel egy gyakorlott író, aki mintegy tobzódik az írásbeliség által nyújtott sajátos szövegalkotási lehetőségek minél teljesebb kihasználásában.

Az irodalom és a szóbeliség közötti szakadás szélsőséges és egyedülálló példája a bizánci tudós költészet. Ez az atticizáló nyelven íródott költészet nélkülözött minden tényleges fonetikus alapot, s csupán a *látási fikcióra* épült. Ebből adódóan a szépirodalomnak az a fogalma, amely az antikvitásra vagy a mi korunkra érvényes, nem érvényes a bizánci tudós irodalomra nézve. (HADZISZ 1971, 18; 1974, 23)

5.4.3. Az oralitás újjászületése az irodalomban

A 16–18. század közötti időszak az írásbeliség diadalútja volt Nyugat-Európában. Az írni-olvasni tudók száma jelentősen gyarapodott, miként a nyomtatott szövegek mennyisége és az írás tekintélye is. A felvilágosodás racionális szemléletén alapuló klasszicizmus esztétikája mindenekelőtt tanultságot — a szabályok betartását — kívánta meg az alkotótól, az érzelmeknek, a fantáziának kevés tér jutott. Az inga túlságosan kilengett a fogalmiság irányában: ez ellentétben állt az emberi tudat kettős természetével, amelynek az érzékszervi alapú tartalmak is fontos részét képezik. (Fónagy Iván szögezi le, hogy a fogalmi gondolkodás érzéki tapasztaláson alapul, teljesen függetlenül az angol és preszokratikus filozófiai tanoktól; erről a köznap metaforák tanúskodnak bármiféle spekulációnál meggyőzőbben. — FÓNAGY 1998, 141) Bekövetkezett az írásbeliség, a könyvkultúra elleni reakció, amelynek Rousseau mellett kétségtelenül a legjelentősebb alakja Herder. (Vö. NYÍRI 1998) Ez a reakció, mondhatni, szükségszerű volt, mert, miként Mátrai László írja, a kultúrtörténet a közvetlen és közvetett szemléletmód arányainak, dominanciájának az állandó változásaiból áll. A kultúra hordozói, az emberek, „nem folytathatják kulturális útjukat egyik tipikus irányban sem a végtelenségig; nem szakadhatnak el önmaguktól a világ kedvéért, és nem szakadhatnak el a világtól önmaguk miatt”. (MÁTRAI 1973, 148) Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a felvilágosodás által képviselt egyoldalú fogalmisággal való szembefordulás a maga eszmeiségét épenséggel *e fogalmiság gondolkodási arzenáljának* a felhasználásával tudta megfogalmazni.

5. ÍRÁSBELISÉG ÉS SZÉPIRODALOM

Abban, hogy ez a reakció éppen ekkor következett be, minden bizonnyal közrejátszott az olvasás teljes elnémulása is. Ugyanis amíg létezett az önmagunknak való hangos olvasás szokása, az oralitás egyik formája — a *mediális* — folyamatosan kísérője volt az írott szövegeknek. Az olvasás elnémulása viszont a nyelv primer és természetes aspektusának tekintett oralitás teljes kiszorulását eredményezte volna. Ezt kompenzálóan jelenik meg az irodalomban a koncipiális oralitás.

Az egyoldalú fogalmiság elleni reakció a romantika jegyében teljesebbé válik, de — mint már korábban többször utaltunk rá — valójában a szentimentalizmus jegyében fogant. Ez a reakció helyre akarta állítani az emberi életben a jelenség és a lényeg, a szemléletesség és elvontság, az érzelem és értelem megbillentnek érzett egyensúlyát. A szentimentalizmussal az irodalom első ízben fordul az ember belső történéseinek az ábrázolása felé, ezek közül kitérített szerephez juttatva a szerelmet mint irodalmi tárgyat, amely a racionális-logikai dimenzióban egyáltalán nem ragadható meg adekvát módon. (Mint már volt szó róla, lényegében ez a szemléletmód terebélyesedik ki a romantikában, amelyben a dolgok nem-logikai, nem-racionális — hanem vállaltan érzelmi, szenvedélyekből fakadó — megközelítése túlnő a szerelem és általában a belső történések világának a határain, s az ember külső világának az értelmezésében is meghatározó szemléletmóddá válik.)

Az irodalom tárgyának és a tárgy ábrázolásmódjának a változása az irodalom nyelvében az oralitás nyelvéhez való visszafordulásként manifesztálódik. (Kérdéses, hogy a romantika oralitáskultusza kiváltó oka vagy következménye ennek a nyelvi változásnak.) Ezt a nyelvi változást jól jelzi a levél- és naplóregények elszaporodása — a *levél* és a *napló* (az „önmagunknak írt levél”) a mediális írásbeliség szövegformái közül koncipiálisan a leginkább szóbeliek. A szóbeliség nyelvéhez való visszafordulás programszerűen is megjelenik — Wordsworth és Coleridge 1798-ban megjelent „*Lírai balladák*” című kötetének előszavában azt olvashatjuk, hogy költeményeik zöme kísérlet arra, hogy a középosztály és az alsóbb osztályok *társalgási* nyelve mennyiben alkalmas a költészet céljaira.¹¹⁷ Félretereszik a klasszicizmusnak a koncipiális írásbeliségtől áthatott nyelvét, amely főként a kisebb tehetségeknél „művi nyelvvé”, „modorosságok tárházává lett”. (SZEGEDY-MASZÁK, 1982, 45)

¹¹⁷ „The majority of the following poems are to be considered as experiments. They were written chiefly with a view to ascertain how far the *language of conversation* in the middle and lower classes of society is adapted to the purposes of poetic pleasure.”

A szóbeliség nyelvéhez való visszafordulás mintegy „melléktermékként” a mai fogalmaink szerinti irodalmi esztétikum két meghatározó forrását hozta létre. Az egyik ezek közül a szójelentések komplexitása: miként már volt szó róla, az oralításban a szójelentések komplexek, többretegűek, helyenként parttalanul szétáradók, szemben az írásbeliséggel, amely a szójelentések elhatárolódását és pontos fogalmi körvonalazását igényli. Ez a jelentéskomplexitás az alapja az irodalmi szöveg fontos értékjegyeként számmon tartott multivalenciának, többértékűségnek.

Érdemes itt felhívni rá a figyelmet, hogy ez a fejlemény ellentétes irányúnak látszik azzal, amit e dolgozatban a nyelv minden szintjén a fejlődés alapvető trendjeként jeleltünk meg, nevezetesen a *diszkretizációval*. Bár ilyen aspektus is kiemelhető a jelenségből, azért ez semmiképpen sem a szemantikai diszkretizáció „visszacsinálása”. Az irodalmi használatban ugyanis a többretegű, komplex szójelentések minden eleme, szegmense sajátos vibrációval egy időben van jelen, s az egyes jelentésrétegek mindenkor más arányú kombinációja éppenséggel igen egyedi, azaz roppant finoman diszkretizált jelentés realizálására képes.

A másik az elsődleges szóbeliség szófogalma — miszerint *a szavak nem jelek* („words are not signs”) (ONG 1982, 75) —: ez az elmúlt kétszáz esztendő irodalomszemléletének egyik alappillérvé válik. Az irodalmi műben — szemben a nem irodalmi nyelvhasználattal — a nyelvi jel nem transzparens, hanem egyenrangú a jelentéssel, néha még fontosabb is lehet nála.

Az alábbiakban — a teljes számbavétel igénye nélkül és csupán utalás-szerűen — megpróbálunk rámutatni a koncipiális szóbeliség írott irodalombeli megjelenésének néhány következményére. Ezek a következmények természetesen nem csupán a szóbeliség nyelvével, hanem az ettől elszakíthatatlan sajátos gondolkodásmóddal is szoros kapcsolatban vannak.

Ezek közül az egyik legfontosabb a *képszerűség* újjáéledése. A képszerűség az irodalmi oralítás írásbeliséget megelőző természetes változatában is jelen van, ám összehasonlíthatatlanul egyszerűbb formában. Az írás technikája e jellegzetesen szóbeli nyelvi produktum tekintetében is sokkal magasabb fokú komplexitást és kifinomultságot tesz lehetővé. A képszerűség teszi lehetővé az írott irodalmi szövegen belül az ember érzékszervi alapú tudattartalmihoz való folyamatos visszacsatolást, biztosítva ezáltal a természeténél fogva absztrakt hajlamú írásban az érzékletes és elvont dimenzió kiengyensúlyozottságát, harmóniáját.

Nem kevésbé fontos következmény a *közölt tudattartalom formalizáltságának és linearizáltságának a csökkenése*. A közlendő tudattartalom formalizálása és linearizálása a kommunikáció előfeltétele — s ez mindig a szóban forgó tudattartalom individualitásának a rovására történik; ha viszont a formalizálás és linearizálás a szükségesnél kisebb mértékű, az a közlemény megértését veszélyeztetheti. A szóbeliség és az írásbeliség kommunikációs helyzetének eltéréséből adódóan az írásbeli kommunikáció mindig nagyobb mérvű formalizációt és linearizációt igényel. Az orálisan koncipiált szövegek leírása tehát kommunikációs zavar forrása lehet.

Ilyen zavar azonban általában nem lépett fel, s ennek elkerülését mindekelőtt az egyre nagyobb teljesítőképesseégű nyelv és az irodalmi technikák folyamatos fejlődése tette lehetővé: az író stílári, szerkesztési stb. lelemények révén szemantikai evidenciával tudta felruházni a szokásosan szükségesnél kevésbé formalizált és linearizált tudattartalmak verbalizációit is.

Flusser írja a következőket: „Írás közben a gondolatoknak sorokba kell igazodniuk, mivel leíratlanul és magukra hagyottan a gondolatok körbejárnak. E keringést, mely alatt minden gondolat visszatérhet az őt megelőzőhöz, »mitikus gondolkodásnak« nevezzük.” (FLUSSER 1997, 10)

Ha a *leíratlan* — ám kimondott — gondolatok is körbejárnak (ténylegesen ez csak részben van így), még inkább érvényes ez a *kimondatlan* gondolatokra. A koncipiális szóbeliség szabályai szerint felépített szöveget az írás médiumával eredményesen kommunikáló írott irodalom a sikeren felbuzdulva továbblép, s a külső beszéd után a *belső beszéd, a mentális nyelv* írásbeli megragadására is kísérletet tesz. A kísérlet sikeres lesz, s ez ismét a nyelvi eszköztár és az irodalmi technikák gazdagságának, továbbá az írói tehetségnek köszönhető.

Megjelenik tehát az irodalomban az emberi gondolkodás eredeti formájának tekintett „mitikus” — Friedhart Klix (KLIX 1985) terminusával „archaikus” — gondolkodásmód, amely a kommunikáció linearitásával szemben leginkább egy szabálytalanul körkörös mozgással jellemezhető. Valószínűleg ez minden idők irodalmának a legnagyobb művészi teljesítménye, mivel az irodalmat alkotó ember a nyelvi anyagot a (lineáris) természetétől teljesen idegen feladatra szorította rá. E teljesítményt jellemzi igen szemléletesen Northrop Frye:

„Henry James kései regényeinek hosszú mondatai *tartalmazó* mondatok: valamennyi kvalifikáció és közbevetés egy alakzatba illeszkedik, s ahogy egyik tételt követi a másik, nem a gondolkodás lineáris folyamata bontakozik ki, hanem egy egyidejű értelem. Amit megmagyaráz, azt körbeforgatja, minden oldalról megmutatja, de az teljes egészében jelen van, úgyszólván a kezdetektől.” (FRYE 1998, 229–230)

A koncipiális szóbeliségnek az írott irodalomban való megjelenése az irodalmi fejlődés egyik legfontosabb forrásává vált: az emberi tudattartalom újabb és újabb területeire terjesztette ki az irodalmi ábrázolás hatókörét, s a formalizálás és linearizálás mértékének visszaszorításával e tudattartalmak mind adekvátabb műbeli megjelenítését tette lehetővé. Ennek során új egyensúlyt hozott létre a nyelv denotatív és konnotatív kódelemei között, amely ötvözi magában a szóbeliség dominánsan konnotatív és az írásbeliség alapvetően denotatív jellegét.

Az e folyamatban kialakult verbalizációs technikák — vagy legalábbis egy részük — az irodalom nagy társadalmi súlyának köszönhetően idővel a nem irodalmi nyelvhasználatban is gyökeret vertek, általában is tágítva az emberi kommunikáció kereteit.

Egyes irodalmi irányzatokban a szóbeliség jegyei a szokásosnál is nagyobb mértékben fordulnak elő — ilyen például a beat irodalom. Michael Hayward érdekes tanulmányában Ong szóbeliség–írásbeliség dichotómiái (I. 1.3.) mentén haladva mutatja ki a beat írók műveinek releváns szóbeli jellegét, például Jack Kerouac *„Az úton”* című regényének utolsó bekezdését idézve a domináns mellérendelő jelleget. (HAYWARD*)

Külön kell szólnunk még az oralitás legmarkánsabb jegyéről, az *akusztikumról*. Az akusztikum nem koncipiális, hanem *mediális* sajátosság — újratereemtése az *írott* irodalomban legfeljebb *virtuálisan* lehetséges. Mivel az akusztikum legalább virtuális jelenléte nélkül azonban a szóbeliség koncipiális jegyei sem bontakozhatnak ki maradéktalanul, az elmúlt kétszáz esztendő irodalmában az írott műveknek a hangzó dimenzióval való összekapcsolása az irodalmi alkotási folyamat lényegéhez tartozó feladatnak számított.

5.4.4. Az irodalom mint az akusztikum őrzője az írásbeliségben

Az irodalmi szöveget a nem irodalmi szövegtől megkülönböztető egyik legfontosabb sajátosság a jelölő és jelölt egysége, s ez az egység áll helyre a hang vagy akárcsak a hang illúziója révén is.¹¹⁸ (Vö. MARCONE 1996, 9) Frye ugyanerről a következőket írja: „A költészet hangsémáinak (rím, allite-

¹¹⁸ „... con la voz, o su ilusión, se restablece la unidad del significante y del significado...”

ráció, asszonánc, ritmus, metrum) a funkciójuk az, hogy minimalizálják az önkényesség érzetét a szavak és a jelentés kapcsolatában, hogy egy kvázimágikus kapcsolatot sugalmazzanak a szavak elrendezése és az általuk megidézett dolgok között.” (FRYE*)

Az írott szövegbeli akusztikumnak kézenfekvő megjelenési formája a dialógusok akusztikuma. (L. erről 5.2.2.4.) A dialogikus szövegrészek mintegy természetes akusztikuma azonban korántsem lenne elegendő a jelölő–jelölt egység illúziójának a felkeltéséhez. Ehhez az szükséges, hogy a narratív, sőt a leíró szövegrészek is rendelkezzenek valamilyen mértékű akusztikus evidenciával.

Az európai kulturális tudat az írott irodalmat alapvetően orális jelenségnek tekinti. Michel Butor így ír erről: „A franciák és a nyugati világ emberei általában úgy vélik, hogy az irodalom alapvetően orális, hallható valami, hogy az olvasás — fennhangon vagy pedig belsőleg — eredeti hangzását adja vissza az írott szónak...” (BUTOR 1971, 243) Solomon Marcus *„Ötvenkét opposíció a tudományos és a költői kommunikáció között”* című tanulmányában a kulturális közgondolkodás álláspontját némileg finomítva úgy fogalmaz, hogy a költői (irodalmi) kommunikáció „lényegileg orális és írott” jellegű. (MARCUS 1977, 150–159)

Az akusztikum jelenléte természetesen a költészetben jelentkezik markánsabban. Poe, majd Verlaine költészetében az akusztikum meghatározó súllyal bír: Verlaine számára már egyenesen a hangzás, a zene a költészet lényege — „a többi csak irodalom”.

Ám nemcsak a költők, hanem a prózaírók is érzik az akusztikus relevancia szükségességét. Balzac a *Huhogók* bevezetésében a gondolatjelnek a bizonytalanság, határozatlanság kifejezésére való használatáról hírt adva írja: „Általános igény, hogy az orális olvasás érzete újra kifejezést kapjon...” (Vö. BUTOR 1971, 247) Borisz Eichenbaum híres tanulmányában (*„Hogyan készült Gogol köpönyege?”*) korabeli forrásokra támaszkodva bizonyítja, milyen nagy gondot fordított Gogol szövegeinek a hangzásvilágára. Tanulságos itt felidézni az elbeszélés egy rövid részlete elemzésének néhány megállapítását. (EICHENBAUM, 1974)

„Tehát egy ügyosztályon szolgált egy hivatalnok. Nem mondhatnánk, hogy nagyon kiváló hivatalnok: alacsony, kissé ragyás, kissé rőt, sőt kissé vaksi is volt, homloka fölött tar sáv, mindkét orcája barázdás, arcának színe pedig olyan, amelyet »aranyeresnek« hívnak.”¹¹⁹ (*Az eredetiben ez egy mondat.*)

¹¹⁹ „Итак, в одном департменте служил один чиновник, чиновник нельзя сказать чтобы очень замечательный, низенького роста, несколько рябоват, несколько рыжеват, несколько даже на

„Ez utóbbi szó [геморроидальным = aranyeres] úgy van odavetve, hogy a hangzási forma különös érzelmi-kifejező erőt kap, és az értelemről függetlenül, komikus hanggesztusként fogható fel. Ezt egyrészt a ritmikus fokozás módszere készíti elő, másrészt — egyes szavak összecsengő végződése, amelyek a fület a hangeffektusok érzékelésére hangolják (kissé ragyás — kissé rőt — kissé vaksi), s ezért minden grandiózusan, fantasztikusan hangzik, az értelemhez már nem kapcsolódik. Érdekes, hogy a mű első fogalmazványában ez a mondat sokkal egyszerűbb volt: »Tehát ezen az ügyosztályon szolgált egy hivatalnok; nem valami rangos külsejű — alacsony, kopasz, kissé ragyás, vöröses, sőt kissé vaksi is.« A végleges formában ez a mondat nem annyira a főszereplő külsejének a leírása, mint inkább mimikai-artikulációs ábrázolása: a szavak nem a jellemző vonások megjelölésének elve, hanem a hangzásbeli szemantika elve alapján vannak összeválogatva és bizonyos rendbe rakva.»

Ez a hagyomány a 20. század íróinak a többségénél is tovább él. Kardos Alberttel vitatkozva egy központozási kérdésen, Babits egyenesen ki is mondja: „*Én hangosan írok...*” (Vö. ÉDER, 1996) Ezzel azt kívánja hangsúlyozni, hogy őt jobban érdekli a leírt mondat reprodukálható akusztikumuma, mint grammatikai szerkezete. Karinthy is így gondolkodott, amikor a „*Tanár úr kérem*” vokativusza után nem tett vesszőt. Hasonló példáknek se szeri, se száma az irodalmi gyakorlatban.

A prózai szöveg akusztikus megkomponáltságának a pálmáját azonban elemzőinek tanúsága szerint valószínűleg Marcel Proust vinné el. Proust nyíltan is megvallja, hogy a hangzás milyen fontos a számára:

„Ahogy olvasni kezdek egy szerzőt, egykettőre kiveszem a szavak mögött a dallamvonalat, amely minden szerzőnél más és más, és miközben olvasom, oda se figyelve, folyamatosan dúdolgom, gyorsítom vagy lassítom, vagy megszakítom a hangokat, hogy kiüssem a taktust, amíg a hang visszatér, mint amikor énekelünk, s a dallam ritmusa szerint gyakran hosszan kitartjuk a hangot, mielőtt kimondanánk a szó végét.

... ha egy író rátalál a dallamra, a szavak már maguktól adódnak.”

(PROUST 1996, 73)

Ellentétes hatásokkal járt az irodalmi szöveg akusztikumának érvényre jutása szempontjából a 19. század végének költői újítása, a központozás elhagyása. Az ekkorra már döntően grammatikai szabályok szerint használt központozás elmaradásával a szöveg akusztikai rétege mondhatni béklyótól szabadult meg, a központozás nélküli szövegben zavartalanul érvényesülhetett a nyelvi anyag természetes, akusztikai tagolódása. Másfelől viszont az ilyen szövegek gyakorta a nyelvtanilag szerkesztetlen, „sztenografikus” (vö.

вид последоват, с небольшой лысиной на лбу, сморщинами по обеим сторонам щек и цветом лица что называется геморроидальным...”

VIGOTSZKIJ 1967, 264) belső beszéd megjelenítésére törekedtek, ezek a szövegek viszont — nem lévén szóbeli előképük — nélkülözték az olvasó számára ismert intonációs sémákat, így az ilyen szövegek olvasásakor a szubvokalizáció csak igen tétova formában jelent meg, esetleg teljesen el is maradt.

Hasonló jelenséget tapasztalunk a modern és posztmodern szövegek jó részénél is. A mély tudattartalmak megjelenítése során az ilyen szövegek nyelvi tagolása tökéletlen, elmosódott — ezzel az alkotók e tudattartalmak formalizálását, linearizálását kívánják a minimumra csökkenteni —, ezért az így létrejövő nyelvi alakzatoknak (nem lévén igazi gyökerük a szóbeliségben) nincs intonációs sémájuk sem, amely a hangtalan, de szubvokalizációtól kísért olvasás alapjául szolgálhatna.

Barthes a maga részéről úgy gondolja — s tegyük hozzá, nem alaptalannul —, hogy a szöveg atonalitása a fontos irodalmi értékjeként nyilvántartott multivalencia, pluralitás forrása lehet. „Minél meghatározhatatlanabb egy megszólalás eredete — írja Barthes —, annál plurálisabb a szöveg. A modern szövegek hangjai esetében bármiféle referencia lehetetlenné lesz: mindössze maga a beszéd, jobban mondva, maga a nyelv beszél. Ezzel szemben a klasszikus szövegben a megszólalások többségéhez hozzárendelhető valamilyen forrás, azonosítható a származásuk, a beszélő: ez vagy egy bizonyos tudat (valamelyik szereplő vagy az író), vagy pedig egy kultúra...” (BARTHES 1997, 61–62)

Nem állítható azonban, hogy a modern szövegekből teljesen eltűnt volna az akusztikum. A néhány évvel ezelőtti Nobel-díjas portugál José Saramago — akinek modern voltát nehéz lenne vitatni — spanyol fordítója, Basilio Losada írja, hogy a Saramago komplikált szintaxisában gyökerező megértési nehézségek rögvest eltűnnek, ha a szövegeket *hangosan* olvassuk.¹²⁰ (LOSADA*)

A fenti példa arra látszik utalni, hogy az irodalmi szöveg nem némult el mindörökre. S ha ez a feltételezés helyes, akkor reménykedhetünk benne, hogy az irodalmi és nem irodalmi nyelvhasználat közötti — évezredek óta a

¹²⁰ „Penetré, como los *seringueiros* de la Amazonía, en la maraña aparentemente complicada de la sintaxis de Saramago. Hasta que me di cuenta de que la voz clarificaba cualquier aparente dificultad. Entendí que una página de Saramago hay que leerla en voz alta.”
„Hay una mínima dificultad en su estilo, pero esta dificultad desaparece en lectura en voz alta...”

nyelv és az irodalom számára egyaránt gyümölcsözően működő — kölcsönhatás sem végérvényesen a múlté.

Összegzés

Az irodalom mind mennyiségileg, mind minőségileg az írásbeliség kitüntetett létformája. Mennyiségileg azért, mert az elmúlt évszázadok során irodalmi szöveg volt azoknak a nyomtatott szövegeknek zöme, amelyekkel az emberek találkoztak. Minőségileg pedig azért, mert a közgondolkodás az irodalmat mind a mai napig az írásbeliség (és a nyelv!) csúcsteljesítményének tekinti.

A szóbeli és az írásbeli irodalom két tekintetben különbözik jelentősen egymástól. Az egyik különbség az, hogy míg a szóbeli irodalom *langue*-jellegű, és mint ilyen a közösség szigorú cenzúrája alatt áll, addig az írott irodalom *parole*-jelenség, s így tér nyílik benne az egyéni preferenciák érvényesítésére mind tartalmi, mind formai területen. A másik különbség az írásbeli és a szóbeli szöveggenezis különbségéből adódik: az írott szöveg komplexebb jelentéstartalmak megragadására képes.

Az irodalom a közlésnek egy sajátos, *kockázatmentes* formája, mivel a közlemény meg nem értése a gyakorlatban nem jár negatív következményekkel. Ez a „kvázikommunikációs” helyzet tág teret nyújt a nyelvvel való írói kísérletezésnek, s ennek révén a nyelvi kifejezhetőség határai folyamatosan távolodnak. A kialakuló új verbalizációs technikák gazdagítják a nem irodalmi nyelvhasználatot is.

A nyelvi kifejezhetőség határainak a távolodása a nyelvvel való írói küzdelem eredményeként jön létre: ez a küzdelem mindenekelőtt a nyelvi szegénység, az inopia ellen irányul. E törekvésében az író leginkább eredményes fegyvere a metafora. A 19–20. század fordulóján az irodalmi alkotás gátjaként a végleg el nem tűnő inopia mellett megjelenik a szavak szemantikai szennyezettsége, az ún. „rögzült ideák”.

A „rögzült ideákkal” szemben folytatott írói küzdelem lényegében sikertelen. A modern irodalom nyelve elveszíti referenciális jellegét, a nyelv az irodalmi műalkotás kizárólagos szereplőjévé válik, s tulajdonképpen a „rögzült ideák” írják a művet. Míg a korábbi irodalmi korszakokat a „nyelvet teremtő irodalom” címkével, a *langue*-ot tápláló *parole* világaként lehetett jel-

5. ÍRÁSBELISÉG ÉS SZÉPIRODALOM

lemezni, a posztmodern irodalmi korszak inkább az „irodalmat teremtő nyelv” korszaka, amelyben a *langue* mintegy rátelepül a *parole*-ra.. Az irodalmi és nem irodalmi nyelvhasználat határozottan elkülönül egymástól.

Az irodalmi szöveg eredetileg mind mediálisan, mind koncipiálisan orális: az írásba foglalt művek is szóbeli előadás céljára készülnek. A könyvnyomtatás feltalálása és az írás ebből következő demotizációja eredményeként az irodalmi szöveg meghatározó jegyévé válik a koncipiális írásbeliség, az olvasás elnémulása pedig a mediális szóbeliséget is kirekeszti az irodalomból. A 18–19. század fordulóján ennek reakciójaként bekövetkezik egy tudatos szóbeliség felé való fordulás.

Ennek a folyamatnak a nyitánya a szentimentalizmushoz, kibontakozása pedig a romantikához köthető. A folyamat egyik fontos eredménye, hogy a koncipiális szóbeliség számos jegye — mint például a szójelentések komplexitása — irodalmi értékjeggyé vált. A szóbeliség eszményeihez való visszafordulás nem abszolút: az elmúlt két évszázad irodalma képesnek mutatkozott a szóbeli és írásbeli szövegalkotási eljárások gyümölcsöző módon történő szintetizálására.

Az írott irodalom sajátos technikát alakított ki a nyelvi akusztikum virtuális írásbeli megjelenítésére is. Ez a virtuális akusztikum az írásbeliséghez egyébként egyoldalúan kötődő posztmodern irodalmi szövegektől sem teljesen idegen, ami az irodalmi és nem irodalmi nyelvhasználat közötti interferencia újjászületését eredményezheti.

6. A másodlagos szóbeliség — az írásbeliség visszaszorulása

6.1. A másodlagos szóbeliség

6.1.1. A másodlagos szóbeliség fogalma

Ong a telefon, a rádió, a televízió nyomán módosuló szóbeliséget nevezi *másodlagos szóbeliségnek*.¹²¹ Az írásbeliséghez hasonlóan ez az új típusú szóbeliség is óriási nyelvi változásokat eredményez: a nyelv szupraszegmentális elemeinek a tekintetében is érvényre jutnak azok a konzerváló és egységesítő hatások, amelyek a szegmentális elemek vonatkozásában már az írás elterjedésének következtében érvényre jutottak. A film és a televízió pedig még a közlés ún. extralingvális eszközeit is szinte maradéktalanul közvetíteni tudja.

Ong úgy látja, hogy a könyvnyomtatás — azaz az írás — kultúráját nem felváltja, hanem kiegészíti, teljesebbé teszi a másodlagos szóbeliség kultúrája: „Az új szóbeliség feltűnő hasonlóságot mutat a régivel: részvételi misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában, még az állandó fordulatok használatában is [...] de lényegét tekintve akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik.” (Vö. NYÍRI 1998, 15)

Havelock is hasonlóképpen gondolkodik: „A modern médiumok, amelyek használata nem előfeltételezi az írni tudást, az írásbeli társadalom eszközkészletének kiegészítői, és semmiképpen sem helyettesítői abban az értelemben, amelyben Platón Homérosz helyébe lép.” (HAVELOCK 1998a, 83)

6.1.2. A szóbeliség folyamatossága

Havelock fenti állításából számunkra felettébb kétségesnek tűnik, hogy Platón csakugyan Homérosz „helyébe lépett-e”. Az antik írásbeliség kutatói ugyanis szinte kivétel nélkül azon a véleményen vannak, hogy az írás csupán járulékos, kiegészítő eleme volt az ókori életnek. (Vö. 3.1.1.)

¹²¹ A svájci Paul Zumthor másképpen tagolja a kommunikációs technológiák történetét — az ő felosztását az 1.2. alatt ismertettük.

A szóbeliség azonban az írásbeliség térhódításának a korában sem „tűnt el”. A társadalmi élet nagy tekintélyű területeinek nem kis részéről (tudományok, törvények) kiszorította ugyan az írás, de azért itt is maradt számára tér: az oktatásban, a hitéletben (prédikációk!), a politikában (parlamentek!) stb. Ráadásul kizárólagosan a szóbeliség terrénuma maradt a mindennapi élet, amelynek a presztízse ugyan nem volt nagy, a mennyiségi súlya viszont annál inkább. Az írásbeliség évszázadainak során is csak kivételképpen akadhatott olyan ember, akinek a nyelvhasználatában az írás-olvasás mennyiségileg meghaladta volna a szóbeli formát.

A korábbi fejezetekben folyamatosan törekedtünk rá, hogy hangsúlyozzuk a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat interferenciáját. S bár ez többnyire az írásnak a szóbeliségre való hatását jelentette, az ellenkező irányú hatásnak is számos példájára mutattunk rá (pl. az irodalomban).

6.1.3. A másodlagos szóbeliség létrejötte

Az írást a beszéd rögzítésének az igénye hívta életre évezredekkel korábban. Ez a rögzítés csak „kerülő úton”, s ráadásul tökéletlenül sikerült: a nyelv szimbolikus hangjelrendszerére egy szimbolikus grafikus rendszernek a ráépítésével, amellyel ugyan az ember összehasonlíthatatlanul többet nyert, mint amennyit veszített, ám eredeti vágýát, a hangzó beszéd komplex — mondhatni multimédiás — megragadását nem tudta elérni.

Ez a vágy folyamatosan jelen volt az emberi gondolkodásban, s amikor akárcsak részleges megvalósítására is létrejöttek a technikai lehetőségek, élt is ezekkel a lehetőségekkel. Bloomfield igen korán — három évtizeddel McLuhan előtt! — felismeri az ezekben az eszközökben rejlő perspektívákat: „... az is bekövetkezhet, hogy a beszéd reprodukálásának mechanikus eszközei ki fogják szorítani az írás és nyomtatás jelenlegi szokását”.¹²² (BLOOMFIELD 1933, 503; idézi NYÍRI 1989, 17) A beszéd természetes formájában való megragadására irányuló törekvéseknek valószínűsíthetően irányt szabtak azok az eredmények, amelyeket az írással és a hozzá kapcsolódó technológiákkal már sikerült elérni — talán ennek a következménye az, hogy (az egyetlen telefon kivételével) az új eszközök az íráshoz hasonlóan *nem interaktívak*.

¹²² „We may expect that at some time in the future our social organism will reach a degree of co-ordination and flexibility where a concerted change becomes possible, or else that mechanical devices for reproducing speech will supersede our present habits of writing and printing.”

Melyek voltak ezek? A *rögzítés*, az *ismételt előhívhatóság*, a *továbbítás* és a *sokszorosítás* — ez utóbbi a nyomtatás révén. A leírt szöveg a hordozó anyag tulajdonságaitól függően viszonylag hosszú ideig megmaradt, akár-hányszor el lehetett olvasni, könnyű volt továbbítani (nagy mennyiségű szöveg is viszonylag kis súlyú hordozón elfért), s a nyomtatás révén elvileg korlátlan példányszámban lehetett sokszorosítani.

Talán célszerű, ha itt emlékeztetünk rá, hogy az élőbeszédet három összetevőre bonthatjuk: *szegmentális* nyelvi jelekre, *szupraszegmentális* nyelvi jelekre és *extralingvális* jelekre — közülük az első kettő hangjel, az utolsó képi jel. Tehát a beszéd komplex rögzítése a hangrögzítéssel még nem tekinthető megoldottnak; miként Zolnai Béla írja, „csak mozgófénykép- és fonográffölvétel tudhatna minden irányban számot adni egy elhangzott mondat érzelmi tartalmáról”. (ZOLNAI 1957, 9) Ebből következően vizsgálódásunkba a képrögzítést is be kell vonnunk, hangsúlyosan rámutatva arra, hogy a rögzített kép — szemben a rögzített hanggal — alapvetően nem az *írás*, hanem a *nyelv* helyére lép.

A másodlagos szóbeliség kibontakozásához csaknem egy teljes évszázadra volt szükség: fejlődése fokozatos volt, az egyes technikai eszközök létrejöttének és elterjedésének a függvényében. A lényegét pedig abban láthatjuk, hogy az emberi beszéd — minden jellemző jegyét, vagy legalábbis azok többségét megőrizve — átlépi önnön természetes létformájának a korlátait.

6.1.4. A másodlagos szóbeliség technikai kellékei

Ezek a kellékek nem a szükséglet által generált sorrendben jöttek létre, hanem sokkal inkább véletlenszerűen, a műszaki fejlődés állapota által behatároltan. Ha arra gondolunk, hogy a görög polisz határait alapvetően az határozta meg, meddig hallatszott el a hírnök hangja, akkor elsőként a **hangerősítésre** és a **kivetítőre** lett volna szükség, amelyek megnövelik az emberi beszéd hatókörét, anélkül hogy az időből és a térből kiszakítanák. Ezzel szemben még a múlt századbeli Amerikában is a „poliszbeli technika” működött, amikor az elnökjelöltek a szabad ég alatt 12–15 ezer fős hallgatóság előtt többórás szóbeli vitában mérték össze nézeteik erejét. (ONG 1998d, 266) Elég nehéz elképzelni, miként tudtak ilyen hosszsan kiabálni, de a bizarr példa is mutatja, hogy a szükségleteknek vajmi kevés szerepük volt az egyes tárlalmányok létrejöttében.

Fényképezés, mozgókép, telefon, fonográf, gramofon, hangerősítés, rádió, hangosfilm, magnetofon, televízió, videolejátszó, videokamera, kivetítő — nagyjából ez az a technikai kelléktár, amelyen a másodlagos szóbeliség alapul. Figyelemreméltó, hogy a legújabbak kivételével mindegyik eszköz folytonos (analóg) jelrögzítésen, illetve -átvitelen alapul, szemben a diszkrét jelsoznak tekinthető írással.

A „másodlagos szóbeliség” terminus azt sugallja, mintha itt csupán a szóbeliség és az írásbeliség arányának a szóbeliség javára történő megváltozásáról lenne szó. A fentebb körvonalazott technikai eszköztár egyes elemei ezen kívül a nyelvi és a nem nyelvi, pontosabban a szimbolikus és az ikonikus jelekkel történő közlés arányait is jelentősen módosítják — az ikonikus jelek javára. Ez azután nem csupán a kétszeresen szimbolikus kódolású *írás*, hanem az egyszeres szimbolikus kódolású *nyelv* számára is pozícióvesztést eredményez. A kettős változás mindenesetre egy irányba mutat: az elvonttól a konkrét, a diszkrétől a folytonos, a digitálistól az analóg, az analitikustól a szintetikus felé. Ez az irány éppenséggel ellentétes az a trenddel, amelyet a korábbi fejezetekben a nyelv és az írás változásaira leginkább jellemzőnek tartottunk — s amelyből kivételt csupán az oralitás számos jegyének az írott irodalmon belüli reinkorporációja képezett a 18–19. század fordulóján.

A fenti kellékek közül a telefon, fonográf, gramofon, hangerősítés, rádió és magnetofon kizárólag a *hanghoz*, a fényképezés és a mozgókép kizárólag a *vizualitáshoz* kötődik. A hangosfilm, a televízió, a videolejátszó, a videokamera pedig egyaránt szolgálja az *auditív és a vizuális tér* tágítását. A kivetítő elvben csupán a vizualitáshoz kötődik, a gyakorlatban azonban szinte kizárólag hangerősítéssel párosítva használják, így lényegében audiovizuális eszköznek tekinthető.

A fenti eszközök közül a *telefon* a nem publikálási célú íráshasználat legfontosabbikát, a levélírást váltja fel. A *fonográf* („hang-író” — az újtások etalonja öntudatlanul is az *írás*) a hang megragadásának az első eszköze; párja a *gramofon* („írás-hangosító). A *magnetofon* — amellet, hogy a gramofon funkciójával is rendelkezik — lényegében a fonográf demotizációjának tekinthető, hasonlóképpen, mint az írógép a nyomtatásának. Ezek az eszközök kevésbé befolyásolták az írás pozícióit, mivel nem túl finom rögzítéstechnikájuk ellenére is inkább zenei felvételek készítésére használták őket — nyilván nem véletlenül, hiszen ekkor az ember akusztikus világának a csúcspontja nem a hangzásilag elszűrült beszéd, hanem a zene és az ének

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

volt. A fonográf–gramofon–magnetofon triásznak kétségtelenül a zene profanizálásának a területén volt igen jelentős szerepe. Ezt a szerepet még hangsúlyosabbá tette a **hangerősítés** és a **rádió**, amelyekről a későbbiekben részletesebben szólnunk.

McLuhan idézi Joyce-ot, aki a *fényképezést* „automatikus írásnak” nevezte, s úgy látta, hogy a fénykép legalábbis a szónak, vagy még inkább bitorlója mindannak, ami eddig az írott vagy a hangzó szóé volt.¹²³ (MCLUHAN 1964, 173) A találmány jelentőségét méltán hasonlítja McLuhan a könyvnyomtatáshoz, hiszen az ember legfontosabb érzékszervének a dimenziójában vált lehetségessé általa a külső valóság egyszerű, pontos és megismételhető megragadása. (MCLUHAN 1964, 171) Képet készíteni már korábban is tudott az ember, ezeknek a hatása azonban szűk körre korlátozódott, mivel a képkészítés kivételesen tehetséges emberek hosszú időn át tartó munkáját igényelte.

A *fényképnek* önmagának a nyelvre-írásbeliségre gyakorolt hatása csupán annyi volt, hogy helyettesíteni tudta a *leíró* szövegformát, amely ezután csak az irodalomban, a „kvázikommunikációban” maradt meg, a tényleges kommunikációból lényegében kiszorult. Távlati hatása azonban ennél jóval szélesebb körű, lévén hogy a film és a televízió is a fénykép továbbfejlesztésének tekinthető. A (néma) *mozgóképek* — mivel nemcsak a dolgok állapotát, hanem folyamatát is képesek voltak megragadni és megjeleníteni — már az *elbeszélő* szövegformát is helyettesíteni tudja, azonban az beszédnek középponti szerepet tulajdonító emberi gondolkodás valóságához képest ezt is csonkának érezte, ezért írás- és nyelvhelyettesítő szerepe nem bontakozhatott ki. A némafilmet mindenesetre még ma is az autonóm vizuális művészet egyik legnagyobb teljesítményeként tartják számon.

A *videolejátszó* a filmvetítő, a *videokamera* pedig a filmfelvétel populáris változata. Jól figyelemmel kísérhető az a folyamat, hogy a hang- és képlejátszás, majd később a -felvétel eszközei, amelyek kezdetben csak közösségi szinten léteznek és működnek, idővel a privát életbe is behatolnak.

A másodlagos szóbeliség alapvető technikai kellékei közül a **rádió**, a **hangosfilm** és a **televízió** az, amely meghatározó erővel hatott a kommuni-

¹²³ „His verdict on the »automatic writing« that is photography was the *abnihilation of the etym.* He saw the photo as at least a rival, and perhaps a usurper, of the word, whether written or spoken.”

kációs folyamatokra, s ezáltal az írás és a nyelv használatára is. Róluk az alábbiakban részletesebben is szólnunk.

6.1.4.1. A rádió

A *rádió* annyiban múlja felül az írást, hogy a nyelv szegmentális elemei mellett a szupraszegmentális elemek közvetítésére is képes, meghozza elvileg tökéletesen, ugyanakkor az extralingvális kommunikációs eszközöket ugyanúgy nem tudja hordozni, mint az írás. Valójában a rádió nem is az írás hangbéli megfelelője — ez a fonográf —, hanem a „kiterjesztett írásé”, a nyomtatásé. A különbség egyfelől annyi — a rádió javára —, hogy míg a nyomtatásban a szöveg alkotójának individualitása csak a koncipiális dimenzióban marad fenn, a rádió esetében ez a mediális dimenzió tekintetében is minden részletében megőrződik: a hangja alapján is azonosítani tudjuk a beszélőt, akár csak a kézírásból, valójában még annál is jobban. (Az embereknek nemcsak egyéni ujjlenyomatuk, hanem egyéni „hanglenyomatuk” is van.)

McLuhan ezenkívül még azt is a rádió — és az akusztikus beszédrögzítés — javára könyveli el az írással szemben, hogy az írás kizárólagosan lineáris, miközben a hangzó beszéd több tekintetben is hasonlóságot mutat az emberi gondolkodással, s ezért a gondolatok számára az írásnál sokkal kényelmesebb formát kínál. John Miller vitatkozik ezzel, rámutatva arra, hogy a hangzó beszéd ugyanolyan lineáris, mint az írás, sőt még lineárisabb is annál, mivel egy időben csak egyetlen hangot tudunk kiejteni, s ezáltal egy szóbeli megnyilatkozás valójában egy hosszú hanglánc.¹²⁴ (MILLER 1971, 113)

Kettejük nézeteltérését nyilvánvalóan az okozza, hogy nem tesznek különbséget a mediális és koncipiális linearitás között. *Koncipiálisan* a beszéd csakugyan kevésbé lineáris az írásnál, mivel a közvetlen beszédkommunikáció az erőteljes linearizációt egyéb eszközökkel helyettesíteni tudja. Másfelől Miller érveinek megfelelően *mediálisan* a beszéd a linearizáltabb, mivel írásban adott esetben akár egy egész bekezdést lehetséges ugyanabban a pillanatban a látómezőben tartani, míg a „hallómezőben” tényleg minden pillanatban csak egyetlen hangot hallhatunk. A fentiekből adódóan azonban a rádióban elhangzó szöveget *koncipiálisan* is linearizálni kell — ha a szupraszegmentális elemeknek köszönhetően nem is annyira, mint az írást —, mivel a kommunikációs helyzet itt ugyanaz, mint egy nyomtatott könyv olvasásának az esetében.

A szakirodalom rámutat, hogy a szóbeliségnek az ongi dichotómiákban megnevezett tulajdonságai — aggregatív, emocionális, empatikus, homeosz-

¹²⁴ „Speech is just as linear as script — more so in fact. Only one sound, after all, can be issued at a time, with the result that an oral utterance can only pay itself out in the form of a long string.”

tatikus stb. — a rádió segítségével több milliós közösségekre is kiterjeszthető. Ennek kapcsán előszeretettel idézik a diktátorokat — mindenekelőtt Hitlert és Fidel Castrót — mint ennek a megvalósítóit. (Vö. MCLUHAN 1964, 260) Valamennyien láttuk filmekben a hitleri gyűlések színtereként szolgáló beerősített stadionokat, amelyeknek falait a rádióközvetítés az országhatárokig, illetve azokon túlra tolta. Hasonló léptékű gyűléseket Fidel Castro is tartott a havannai Forradalom terén, viszont semmi effélére nem került sor például Moszkvában vagy Pekingben. Nagygyűlések persze ezekben a városokban is akadtak szép számmal, de ezek főszereplője nem a szóbeliség volt, hanem a 17. századi barokk ünnepségeket (vö. KIBÉDI VARGA 1996, 415) idéző multimediális hatásmechanizmus, még a televízió előtti időkben is. Az ok nyilvánvaló: sem a szovjet, sem a kínai pártvezetők között nem akadt olyan karizmatikus és hatásos szónok, mint amilyen Hitler volt, s mint amilyen Fidel Castro még ma is.

Mint oly sok más technikai újdonság, a rádió is szórakoztató eszközként indult, amíg rá nem érzett a benne rejlő lehetőségekre a hírközlés, a politika és sok minden más, s ezáltal a társadalmak életének jó fél évszázadon át meghatározó szereplőjévé vált. Az írás pozícióit azonban nem veszélyeztette, a nyelv pedig még gazdagodott is a rádiós használat révén.

Miért? Mindenekelőtt azért, mert a rádióban elhangzott szavak ugyanúgy elenyésztek, mint az élőszóban mondottak, s a társadalmi gyakorlat a fontos dolgokat a rádió létezésétől függően írásba foglalta. A rádiónak fő erénye a gyorsaság volt, nem az információ hatékony közlése: egy napilap teljes anyagának a *fel*olvasása órákat vett volna igénybe, aminek az *el*- vagy pláne *át*olvasásával a gyakorlott újságolvasó félóra vagy egy óra alatt végzett. (*Át*olvasni csak némán lehet!) Így azután a rádió fénykorában nem esett vissza a napilapok, könyvek példányszáma, hanem éppenséggel soha nem látott magaslatokra hágott.

A nyelv pedig azáltal gazdagodott a rádiós használatban, hogy a rádiózásban állandó parancsoló szükségyszerűség volt a különböző érzékszervekkel megtapasztalt dolgoknak a hangzó nyelvvel való leképezése. A nap mint nap folyó küzdelem a nyelvi kifejezhetőségért — amelynek méretei sokszorosan felülmúlták az íróknak az előző fejezetben vázolt hasonló küzdelmét — sajátos verbalizációs technikák egész arzenálját alakította ki, amelyek a körülményekből adódóan igen könnyen válhattak és váltak közkinccsé. A rádiós nyelv a mediális szóbeliség, valamint a koncipiális szóbeliség és a koncipiális írásbeliség igen sajátos és kiegyensúlyozott ötvözete, amelyet

azután a televízió megjelenését követően beállt szerepmódosulás — minde-
nekelőtt az ún. „háttérrádiózás” kialakulása — szinte teljes mértékben visz-
szabillentett a koncipiális szóbeliségbe.

A közelmúltban egy riporter abszurdumként számolt be róla, hogy szépségversenyt kellett rádión közvetítenie. A televízió korában ez talán tényleg képtelenség. Viszont Amerikában évtizedeken át ténylegesen közvetítettek szépségversenyeket rádión, mivel még nem volt televízió; akár az is lehetséges, hogy a hallgatóknak élvezetesebb élményben volt részüik, mint a nézőknek. Hogy ez nem lehetetlen, azt bizonyítják a Szepest György által közvetített hajdani futballmérkőzések, amikor is a kitűnő riporter nem azt a mérkőzést közvetítette, amely a pályán folyt, hanem azt, amelyet ő szere-
tett volna látni. A nyelv segítségével létrehozta egy bonyolult látvány és eseménysor kombinációjának a virtuális képét. A megjelenő televízió azután „leleplezte” Szepe-
sit, de egy ideig paradox módon a publikum az ő híradását hallgatta, miközben a le-
halkított tévékészüléken a valóságos mérkőzést nézte, valószínűleg azért, mert Szepe-
si mozgalmas és képszerű nyelvhasználatának hatására színes és lendületes mérkőzést
látott a képernyőről áradó tömény unalom helyett.

6.1.4.2. A hangosfilm

A (színes) hangosfilm a valóságba beágyazott beszédnek lényegében az el-
hangzás minden körülményével együtt történő hűséges reprodukálása. Mi az,
amit nem jelenít meg a hangosfilm? A szag-, íz- és tapintási (s ezen belül a
hő-) ingereket. Bár ezek igen fontosak az emberi érzékelésben, társadalmi
relevanciájuk igen alacsony, ezért könnyen eltekintünk tőlük, ráadásul a fil-
men rögzülő látási és hallási ingerek szinesztetikus módon ezeket kiválthat-
ják. A képi megjelenítésből hiányzik ugyan a valóság harmadik dimenziója,
de virtuálisan jelen van.

Létrejött tehát az évezredek óta vágyott csoda, a valóság „megszóla-
láson túl” is hű mása. A hangosfilm előképe persze már évezredek óta léte-
zik: ez a színház. Csak hát ez nem olyan tökéletes, nem olyan *analóg*, hem-
zsegnek benne a szükségből megtűrt szimbolikus elemek. Hol a szereplők
viselnek álarcot, hol a színhelyeket jelzi egyszerű felirat, hol férfiak játsszák
a nő szerepeket. Ezért azután a szereplők beszéde sem olyan, mint a való-
ságban, hanem idealizáltan választékos, dikciószerű, légiesen elvont.
Ugyanaz a törekvés hozta létre — az élet reprodukálásának a vágya — csak
hát a fizikai, technikai korlátok meggátoltak e vágy tökéletes megvalósítását.
S ha a tökéletes mimézisz úgysem sikerülhet, akkor a kényszerű stilizációt
változtassuk erőnné, és stilizáljunk annál is többet, mint amennyit muszáj.
(Ez a legutóbbi gondolat főként a naturalizmusban legyőzhetetlennek bizo-
nyuló hangosfilm megjelenése óta jellemzi a színházesztétikát.)

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

A némafilm is a tökéletlensége miatt stilizál, pedig nem lenne muszáj neki. Csak hát hangbéli tökéletlenségét — némaságát — palástolja azzal, hogy a látványt is denaturálja. Semmi sem naturális benne, de a nézőnek az a benyomása, hogy szándékosan nem az, pedig lehetne.

A hangosfilmben viszont minden naturális — mellesleg ezért találják úgy sokan, hogy a hang megjelenése a filmben művészi visszaesést eredményezett.¹²⁵ Itt az erdő tényleg erdő, a várak csakugyan várak, a nők nők, a férfiak pedig férfiak, ugyanúgy, mint a való életben. Természetes tehát, hogy a beszédük is ugyanolyan legyen. Semmi stilizáltság, semmi emelkedettség, semmi dikció.

Az első hangosfilmekben még sokat és élvezettel beszéltek, mondhatni fecsegték. Mintegy lubickoltak a *teljes* beszéd megjeleníthetőségének a boldogságában. Szükségtelen volt ez a sok beszéd, mert amiről az irodalmi műben a *leíró* és az *elbeszélő* szövegrészek adtak számot egy mentális analízist követő digitális nyelvi reprezentációval, hogy ezután az olvasó elméjében ez majd analóg ikonná álljon össze — minderről itt a valósághű, analóg kép tudósít egy szempillantás alatt. Az ember külső történéseinek az elbeszélésére és e történekek színterének a megjelenítésére a hangosfilm olyan fokú érzéketlenséggel képes, ahogyan a verbális művészet, az irodalom soha. (Vö. MCLUHAN 1964, 235)¹²⁶

A beszéd tobzódása hamarosan el is tűnik a hangosfilmből, marad a képi leírás és képi narráció, a nyelvből pedig rövidre metszett — gyakorta egy-
szavas — mondatok, amelyeknek az értelmét nem is annyira a szavak szemantikája, mint inkább a kísérő tekintetek és gesztusok hordozzák, no meg maga a szituáció kínálja. A nyelvtelen csöndet pedig az *analóg, folytonos* kép mögött elfoglalja a szintén *analóg, folytonos* zene, képbe simulóan vagy hivalkodó harsánysággal — ez az utóbbi már a jó ízléstől függ, de akár ilyen, akár olyan, a lényegen nem változtat. A lényeg pedig az, hogy a diszkrét, digitális jelek száműzettek, nincs többé analízis és szintézis, csak tagolatlanul ömlő, s ezért mentálisan áthatolhatatlan, feldolgozhatatlan, emészthetetlen információ, amelyet rágás nélkül, egészben lenyelve, csomagolással együtt szokás fogyasztani.

¹²⁵ „... when the movies added sound track, there was such deep artistic upset.” (M CLUHAN 1964, 235)

¹²⁶ „For the movie is a rival of the book, tending to provide a visual track of narrative description and statement that is much fuller than the written word.”

A hangosfilm jelentős mértékben rontotta mind az írás, mind a nyelv pozícióit. Mindenekelőtt azért, hogy a fikciót, a mesét, amely eddig csak nyelvbe ágyazottan létezett, teljesen elszakította az írástól, s jelentős mértékben a nyelvtől is. McLuhannak az a nézete, mely szerint a hangosfilm magas szintű literációt követel meg a nézőitől, s hogy az írástudatlanokat pedig zavarba ejti, ma már biztosan nem helytálló.¹²⁷ (MCLUHAN 1964, 249)

6.1.4.3. A televízió

A televízió jelentősége dolgozatunk tárgyának a szempontjából mindenekelőtt abban áll, hogy teljes mértékben demotizálta a hangosfilmet. A televízióval „hazavittük a mozi”: ezután már nem kellett többé jegyről gondoskodni, villamosra szállni vagy autóba ülni, ehelyett elegendő volt megnyomni egy gombot.

A televízió az ember filmfogyasztását óriási mértékben megnövelte. A mozi fénykorában — a hatvanas években — Magyarországon évente 130–160 millió körül volt a mozilátogatások száma: ez személyenként *évente* 15–20 film megtekintését jelentette. Manapság *havonta* látunk ennyi filmet a televízióban. Fikcióigényünk (meseigényünk) kielégítésének csaknem kizárólagos forrásává a televízióban sugárzott játékfilmek váltak. A változásnak fő kárvallottja a szépirodalmi könyv.

„Arra számítok, hogy a tévé miatt tovább csökken a könyvolvasók száma. A technika minden bizonnyal győz a szellem felett, és ez az átkozott doboz megváltoztatja mindenki életét” — kesereg Kurt Vonnegut amerikai regényíró 1987-ben. Nem általános technikaellenes lázadás az övé, mert azt készséggel elismeri, hogy „a rádió *kezdetben* remek dolgokat csinált”, a televízióra azonban nincs jó szava, egyszerűen „mákonynak”, a „kultúra tragédiájának” nevezi. Úgy gondolja, hogy az irodalom semmit sem tehet önnön túlélése érdekében, „olyan ez, mint a vesztésre álló világháború” — mondja. (BÖLCS 1987, 23) Tagadhatatlan, hogy az azóta eltelt évtized nem cáfolta meg Vonnegut pesszimizmusát.

A televízió természetesen nemcsak filmeket sugároz, hanem a hírközlés legfontosabb eszközévé is vált. Szerepe ebben a tekintetben hordoz tagadhatatlanul pozitív vonásokat is, mivel a képek által az absztrakt hírek életre kelnek, megragadhatóbbakká válnak a közlemény címzettjei számára, ugyanakkor az írott sajtót jellemző tagadhatatlanul túlzott elvontságból az inga átlendül az érzékletesség birodalmába, ahol a dolgok lényegétől függet-

¹²⁷ „... movies assume a high level of literacy in their users and prove baffling to the nonliterate.”

len esetlegesség az úr — ily módon veszíthette el Nixon az 1960-as amerikai elnökválasztást *rossz sminkje* miatt. Miként az irodalom, az írott sajtó is megcsínylette a televízió elterjedését, tehát az írás pozíciói egy másik fronton is romlottak.

6.1.4.4. „Hűvös” és „forró” médiumok

A fentiekben mi abból a szempontból vizsgáltuk a médiumokat, hogy milyen hatással vannak az írás, illetve a nyelv pozíciójára. Ennek során megállapítottuk, hogy a rádió ugyan pozíciókat vett el az írástól, a nyelvre magára viszont összességében fejlesztő hatással volt; ezzel szemben a hangosfilm, majd pedig különösen a televízió nemcsak az írástól, hanem a nyelvtől is a használat óriási területeit hódította el.

Bár dolgozatunk tárgyával nincs közvetlen kapcsolatban, célszerű legalább röviden kitérnünk a médiumoknak arra a felosztására is, amelyet McLuhan alkotott meg mintegy négy évtizeddel ezelőtt.

McLuhan két kategóriát állít fel:

„Hűvös”	„Forró”
élőbeszéd	rádió, fonográf
kézirat	nyomtatás
televízió	mozi

Szerinte a „hűvös” médium — mint az élőbeszéd, a kézirat vagy a televízió — több aktivitást kíván meg a címzettől, mint a „forró” médium. Ha a médium magas fokon meghatározza az információt, a címzett részvétele a befogadásban csekély. Ha viszont a médium csekély intenzitású, a részvétel magas fokú lesz.¹²⁸ (MCLUHAN 1964, 278) A redundáns, szituációhoz kötődő élőbeszéd, illetve az egyéni betűformákkal teli kézirat a befogadó *alkotó figyelmét* igényli, míg a megszerkesztett rádió- és fonográfszöveg készen szállít mindent. A nyomtatást azért sorolja a „forró” médiumok közé, mert „képelessége” nagyobb, mint a kéziraté, tehát „készen van”, nem kell silabizálni. (MCLUHAN 1962, 140)

Ha a fentieket el is fogadjuk, igencsak meglepő a számunkra a film és a televízió külön kategóriába sorolása. Az elkülönítést McLuhan a film és a te-

¹²⁸ „A cool medium, whether the spoken word or the manuscript or TV, leaves much more for the listener or user to do than a hot medium. If the medium is of high definition, participation is low. If the medium is of low intensity, the participation is high.”

levízió (korabeli) képminőség-különbségére alapozza: miközben a (színes) film ekkor több milliányi képinformációt tartalmazott másodpercenként, a (fekete-fehér) televíziós kép fekete és fehér pontok Seurat festményeire emlékeztető absztrakt egyvelegét nyújtotta, amelyből a nézőnek kellett felépítenie a képet. (MCLUHAN 1964, 273) A televízió distanciát biztosító „hűvös” médiumnak minősítése azonban már ekkor ellenkezést váltott ki; McLuhan már a fentebb idézett munkájában is vitára kényszerül Tad Szulccal, aki Castro televíziós „one-man show”-ira hivatkozva nagyon is „forrónak” találja a tévét. McLuhan egy Edith Efrontól kölcsönzött metaforával — ma már komikusnak tűnően — „félénk óriásnak” („*The Timid Giant*”) nevezi a televíziót. (MCLUHAN 1964, 268)

Az már akkor sem lehetett igaz, de a roham léptű technikai fejlődésnek köszönhetően a tévékép gyorsan közelített a mozikép valóság-hűségéhez: a hetvenes évek elején sokak szerint az amerikai katonáknak az elterjedő színes készülékeken a háborús tudósításokban látható *piros* vére jelentős hatással volt a vietnami háború befejezésére. Az ilyen sokkolásra képes médium pedig már McLuhan felosztása szerint is egyértelműen „forrónak” minősíthető.

6.1.5. Szóbeliség vagy képbeliség?

Az a benyomásunk, hogy a *másodlagos szóbeliségnek* nevezett kommunikációs korszakot sokkal inkább a *képbeliség*, mint a *szóbeliség* jellemzi. A hang továbbításának és rögzítésének lehetővé válása is az írás szerepkörének a szűkülését eredményezte, a képtechnológia fejlődése — s különösen ennek az összekapcsolódása a hangtechnikával — viszont már nemcsak az írás, hanem a nyelv szerepének a zsugorodását is kiváltotta. A fentebb vázlatosan áttekintett technikai eszköztár nem csupán az „írás villamosításaként”¹²⁹ (MCLUHAN 1964, 248) jellemezhető, hanem a nyelv „villamosításaként” is. (Persze azokat a tartalmakat, amelyek nem nyernek nyelvi megformálást, természetesen leírni sem lehet.) Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az *írásbeliség* *fi* *szóbeliség* átrendeződés elfedi a nem kevésbé fontos *nyelvbeliség* *fi* *képbeliség* irányú változást.

6.2. Az írásbeliség visszaszorulása

¹²⁹ „electrification of writing”

6.2.1. Az íráshasználat színtereinek a változásai

Az elmúlt fél évszázad során az íráshasználat színterei jelentős mértékben megváltoztak. E változások okait egyfelől az ember munkatevékenységének a változásaiban, másfelől a kommunikációs technikákat érintő technológiai fejlődés által kiváltott — fentebb vázolt — kommunikációs forradalomban kell keresnünk. A fejlődés során egyaránt felmerültek olyan tényezők, amelyek az írásbeliség bővülésének, s olyanok is, amelyek csökkenésének az irányába mutattak.

6.2.1.1. Az írásbeliség bővülését kiváltó tényezők

Itt mindenekelőtt az általános technológiai fejlődés hatásairól kell szólnunk. A gépesítés és automatizáció következtében az ember egyre inkább megszabadul az olyan munkafolyamatok végzése alól, amelyek kizárólag vagy dominánsan fizikai erőfeszítést igényelnek. Ennek következtében jelentős hangsúlyeltolódás ment végbe a három nagy gazdasági szektor — a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatás — között az utóbbinak a javára; oly mértékben, hogy a kifejezetten elmaradott országok kivételével már az emberek fele-kétharmada a szolgáltató szektorban dolgozik. S a szolgáltató szektor egyértelműen sokkal *kommunikációigényesebb* a másik kettőnél. Mivel pedig a társadalmi kommunikációs gyakorlat minden területen a szóbeliség és írásbeliség — bár igen eltérő arányú — együttes használatán alapul, e technológiai-gazdasági változások egyértelműen az egyének literációs kompetenciáival szemben támasztott társadalmi követelmények növekedését eredményezték.

Ám ilyen követelmények nem csupán a szolgáltató szektorban dolgozókkal szemben fogalmazódtak meg. Az erőteljesen gépesített mezőgazdasági és ipari munkafolyamatok zömének a végzése sem volt lehetséges többé viszonylag magas szintű szakképzettség nélkül, illetőleg viszont szilárd literációs kompetencia nélkül a legutóbbi időkig lehetetlen volt szerezni.

Ez a folyamat az analfabetizmus lényegében teljes felszámolásához, s egyzersmind egy új társadalmi érték megeremtődéséhez vezetett: az olvasásban-írásban való jártasság az egyént a tömegből kiemelő, presztízt nyújtó átlagon felüli teljesítményből mindenki számára érvényes alapkövetel-

ménnyé vált. Egyszerűbben szólva: míg korábban dicsőség volt jól írni és olvasni, ezután szegény lett az írástudatlanság.

A munkatevékenység által támasztott kényszer hatására megszerzett képességét az egyén azután az élet egyéb területein is alkalmazta: magánjellegű kapcsolataiban (levélírás stb.), a szórakozásban (könyvolvasás), a közéletben (politikai tájékozódás és szerepvállalás). Mindez abban az irányban hatott, hogy a korábban csupán az elit számára fenntartott tevékenységi területek potenciálisan a lakosság egészének a számára megnyíltak.

6.2.1.2. Az írásbeliség szűkülését kiváltó tényezők

A másodlagos szóbeliség kibontakozásának alapjául szolgáló technikai eszközök (mindenekelőtt a telefon) a szolgáltató tevékenységben viszonylag nagy súllyal jelenlevő kommunikációt a szóbeliség irányába tolták el. A partnerek közötti kapcsolatoknak mind nagyobb része szóban zajlik le, még akkor is, ha igen jelentős távolságra vannak egymástól. Ennek két óriási előnye van: az interaktivitás és az ebből is táplálkozó gyorsaság. Írásba csupán a kész megállapodásokat fektetik, s ezeket sem okvetlenül mindig.

A modern világ rendje rengeteg írott dokumentumot követel meg az emberektől. A teleírt papíroknak ez az irdatlan mennyisége önmagában azt sugallná, hogy az írásbeliség az élet minden percét átjárja. A valóságban azonban nem így van. A technológia — mindenekelőtt a számítástechnika — ezt a folyamatot is mechanizálta. Az írások nagy része sablonok alapján készül, a közérthetn kapott nyugtától kezdve a biztosítóval kötött szerződésen át egészen a különböző áruk vásárlására biztató szórólapokig. Ezeket a hatalmas szövegmenntiségeket a szó szoros értelmében *senki sem írja* — és *senki sem olvassa*. (Még az egyén számára húsba vágó biztosítási és bankszámlaszerződéseket sem, amelyekeken egyébként a szöveg szétáradó inflációja gyaníthatóan éppenséggel a *nem-olvasást* célozza.) A hatalmas papír- és szövegmenntiség csupán a tomboló írásbeliség illúziója, káprázata. Bár az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon jelentős mértékben megnőtt az adminisztrációs (nyilvántartási, bizonylatadási stb.) kényszer, Terestyéni Tamás olvasás- és íráshasználati vizsgálatai azt mutatják, hogy e tevékenységek súlya a munkavégzésben stagnál vagy éppenséggel csökken.

Munkavégzés közben kell-e olvasnia és írnia?
--

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

	<i>Olvasás</i>		<i>Írás</i>	
	<i>80-as évek*</i>	<i>90-es évek**</i>	<i>80-as évek*</i>	<i>90-es évek**</i>
Soha	44%	58%	60%	61%
Néha	20%	12%	15%	12%
Gyakran	36%	30%	25%	27%

*TERESTYÉNI 1987, 47

**TERESTYÉNI 1996, 294

Az olvasási tevékenység határozott visszaesése mellett az írástevékenységet gyakran végzők száma enyhe emelkedést mutat (persze még így is csak a munkavégzők egynegyedét teszi ki) — nem tudni azonban, hogy ebben mekkora aránnyal szerepel a teljes értékű írástevékenységnek semmiképpen sem nevezhető gépi számla- vagy nyugtakészítés.

Az írásbeliség háttérbe szorul a magánszférában is. A telefon kiszorítja a levélírást, a televízió a könyvolvasást, amely pedig az írott szöveggel való találkozásnak mind mennyiségileg, mind minőségileg a legfontosabb színtere volt.

Teljesen friss jelenség viszont az SMS, a mobiltelefonnal küldött rövid írásos üzenet népszerűvé válása. Olyan emberek küldözgetnek egymásnak írásos üzeneteket, akik egyébként alig-alig írnak, miközben ugyanazon eszköz — a mobiltelefon — segítségével szóbeli kapcsolatot is létesíthetnének.¹³⁰ Az SMS népszerűsége ellentétben az írás visszaszorulásának a tapasztalt tendenciájával, s ezért még akkor is meglepő, ha itt tényleg csak igen rövid szövegekről van szó.

A különböző felmérések adatai azt a benyomást keltik, mintha a felnőtt lakosságnak mintegy harmada többé-kevésbé rendszeres könyvolvasó lenne (TERESTYÉNI 1996, 292; GEREKEN 1998, 33) — ez az arány megegyeznék a 60-as, 70-es évekbelivel! — a könyvkiadási és könyvtár-látogatási adatok, valamint a mindennapi tapasztalat ezt nem támasztják alá. Valószínűleg arról van szó, hogy a rendszeres könyvolvasás bizonyos társadalmi és műveltségi szint fölött még mindig érték- és presztízstényező, következésképpen nem ildomos bevallani ennek a hiányát. A gyakorlati tapasztalat azt a benyomást kelti, hogy a könyvolvasás mint *szórakozási forma* — s korábban

¹³⁰ Az MTA Filozófiai Intézetében „Mobil információs társadalom” címmel egy éve indult el egy kutatási program, amelynek ez a merőben friss jelenség is a vizsgálat tárgya. A kutatás első eredményei kötetben is napvilágot láttak: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom. Tanulmányok.* Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001. (A kutatás további eredményeiről l.: <http://wap.phil-inst.hu>)

éppen a szórakozás volt a könyvolvasás legfőbb motivációja — a televízió hatására szinte megszűnt.

6.2.2. A funkcionális illiteráció (funkcionális analfabetizmus) jelensége

6.2.2.1. A funkcionális illiteráció fogalma

A funkcionális illiteráció az utóbbi négy-öt évtized terméke: funkcionálisan illiterátusnak az olyan személyt tekintjük, aki valamikor megtanult olvasni és írni, a betűket még ma is ismeri, s néhány szavas közlemények (feliratok stb.) elolvasása nem okoz gondot neki, de ennél hosszabb szövegekkel nem, vagy csak rendkívüli erőfeszítések árán képes megbirkózni. Az illiterátus tehát *nem analfabéta*, funkcionálisan is csak attól függően, hogy az ő esetében mit tekintünk az írás-olvasás funkciójának. (A „funkcionális analfabetizmus” terminus egyébként fogalmilag nem rossz, használata azonban az „analfabetizmus” szóhoz tapadó pejorativitás miatt nem szerencsés, lévén hogy a jelenség a lakosság hatodát-harmadát érinti.)

A meghatározások meglehetősen széles skálán mozognak: egyesek szerint az is illiterátusnak számít, aki nem tud legalább egy idegen nyelven, nem tud számológépet kezelni vagy nincs jogosítványa. Steklács János a következő meghatározást ajánlja: „Funkcionális analfabéta az, aki a szűkebb és a tágabb értelemben vett környezete által a számára támasztott olyan követelményeknek, amelyeknek a teljesítéséhez az olvasás, illetve írás képességére van szükség, minimálisan sem tud eleget tenni.” (STEKLÁCS*) Úgy gondoljuk, szerencsésebb az írás-olvasási szintkövetelményt nem a környezet által támasztott követelményekhez, hanem az *adott személy szóbeli nyelvi kompetenciájához* mérni, különben ide sorolhatunk olyan egyéneket is, akiknek nem az olvasási és íráskészsége, hanem a nyelvi kompetenciája (s emögött többnyire az intellektuális szintje) alacsony. A mi felfogásunkban *illiterátus (funkcionális analfabéta) az, akinek az olvasási és írásteljesítménye jelentősen elmarad attól a szinttől, amelyre az illető a szóbeli kifejezésben és szövmegértésben képes.*

Tagadhatatlan, hogy ennek a meghatározásnak a társadalmi relevanciája alacsony, mivel viszonyítási pontként egyéni momentumot választ, ám véleményünk szerint közelebb visz bennünket a *jelenség természetéhez*. Továbbá elkerülhetővé teszi azt, hogy tévesen a funkcionális analfabetizmus — azaz a funkcionális *írástudatlanság* — kategóriájába soroljunk olyan eseteket, amikor sokkal inkább funkcionális *nyelvtudatlanságról* van szó. Egyébként az általunk javasolt megközelítés gondolata húzódik meg Steklács János ama megállapítása mögött is, mely szerint „a funkcionális analfa-

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

béták között — az írástudatlanokkal ellentétben — jelentős szintkülönbségek vannak”. (STEKLÁCS*) A funkcionális *írástudatlanság* és *nyelvtudatlanság* összemossa azért veszélyes, mert a kettőnek a korrekciója egymástól számottevően eltérő eljárásokat igényel. Az iskoláskorban is gyakran neveznek diszlexiásnak olyan gyermekeket, akik pedig csupán egyszerűen nem jutottak még el a nyelvi fejlettségnek arra a szintjére, amely a sikeres írás- és olvasástanulás előfeltétele. Gósy Mária a valódi, tehát organikus okra visszavezethető diszlexia előfordulását 3–5%-ra becsüli, megjegyezve, hogy az egyes országok adatai 1–40% között szóródnak. (GÓSY 1999, 261) A nagy szóródás nyilvánvalóan a nézőpont egységének a hiányára utal.

6.2.2.2. A funkcionális illiteráció kialakulásának okai

Az illiteráció kialakulását a szakirodalom elsősorban a közoktatás „társadalmi és működési zavaaraival”, másodsorban pedig a Gutenberg-galaxissal szemben ható új kommunikációs technológiák terjedésével magyarázza. (CSOMA–LADA 1997, 170)

A megközelítés alapvetően helyes, hiszen a nem megfelelő olvasási és írásképeség oka az lehet, hogy valaki vagy nem megfelelő szinten sajátította el ezt a képességet, vagy pedig idővel ez a képessége megkopott, magyarárn elfelejtett olvasni és írni. Úgy érezzük azonban, hogy mindkét oknak a mélyén tulajdonképpen az írás- és olvasás elsajátítására, illetve a tevékenység gyakorlására sarkalló motiváció kérdése rejtezik. Az, hogy megfelelő-e a valóságnak az az iskola által sugallt tézis, miszerint írás- és olvasástudás nélkül *nem lehet élni*.

A valóság ezzel szemben azt sugallja, hogy *lehet*. Ha — miként Terestyéni adatai mutatják — a lakosságnak több mint felének a munkája során soha nem kell sem írnia, sem olvasnia, ha a magánjellegű kommunikációban is kiváltja az írást a telefon, ha a fikcióigényét (meseigényét) is teljes mértékben kielégítheti — a filmek révén — anélkül, hogy olvasnia, írnia kellene, akkor elég nehéz a literáció szükségessége mellett érvelni. Ennek valódi szüksége csak a hivatásbeli és társadalmi promóció kapcsán, illetve krízishelyzetekben — például a munkahely elvesztése — esetén merül fel.

Úgy tűnik, hogy a funkcionális illiteráció valódi kiváltó oka az írásbeliség jelentős visszaszorulása, az, hogy az emberek többségének a mindennapok során *nincs szüksége* a funkcionális literáció képességére. Ezt már az iskolás gyermek is érzékeli, mind a maga, mind a szülei példáján, s ez természetesen csökkenti benne az írás-olvasás mély elsajátításához szükséges motivációt. A társadalmi környezet az analfabetizmust nem tolerálja, a funk-

cionális illiterációt viszont *igen*; ritka példától eltekintve konkrét esetekben még csak nem is konstatálja a meglétét. Mivel a mai világban viszonylag jó nyelvi kompetencia és számottevő ismeretanyag, illetve általános tájékozottság érhető el írás-olvasás nélkül — mindenekelőtt a televízió segítségével —, a funkcionálisan illiterátus emberek szóbeli teljesítménye alapján a környezet gyakran nem is sejti, hogy írásban akár egy-két épkézláb mondat létrehozására is képtelenek.

6.2.2.3. A funkcionális illiteráció dimenziói

A fogalom meghatározása körüli pontatlanságoknál, valamint a jelenség rejtőzködő természeténél fogva az adatok természetesen nagy szóródást mutatnak, ám még a becslések alsó határai is igen jelentős számú népeiséget fednek.

A fejlett országok átlagában a funkcionális írástudatlanság által érintett 15 éven felüli népesség aránya 20% körüli, Magyarországon a nyolcvanas évek közepéről származó vizsgálati adatok szerint a 25%-ot is elérheti. (TERESTYÉNI 1996, 290) Steklács 12–15%-os, illetve 20–25%-os becsléseket is idéz. Ugyanő Csoma Gyulát és Lada Jánost idézve az angliai mértéket 22%-ra, az USA-belit 21%-ra, a németországit pedig 14%-ra teszi. (STEKLÁCS*) Az amerikai helyzetről pedig R. S. Nickersonra hivatkozva Harris azt állítja, hogy az USA-ban a funkcionális illiteráció a lakosság több mint harmadát érinti.¹³¹ (HARRIS W. 1989, 22)

6.2.2.4. A funkcionális illiteráció előhírnökei

A funkcionális illiteráció többnyire egy folyamat, amelynek végpontja az írás- és olvasásképesség szinte teljes elvesztése, kezdete pedig az ezekhez kapcsolódó részkészségek elbizonytalanodása.

Az írásképesség eróziójának első fázisa általában a helyesírási elbizonytalanodás. A helyesírás voltaképpen a nyelvi formalizáció csúcsa, elvileg egy önkényes konvenció, amely az írásmód formalizációjának a révén a kommunikátum dekódolásának a gyorsítását hivatott szolgálni. (A gyakorlatban persze a helyesírások jó része — így a magyar is — egy sor alaktani, szemantikai stb. funkciót integrált, ám ezek a funkciók mindazonáltal *rend-*

¹³¹ „... the number of adult Americans who are »functional« or »marginal« illiterates is »well above one third...«”

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

szeridegeneknek tekinthetők.) A jó helyesírás alapvetően *készség*, amely folyamatos *gyakorlással* — az írott szöveggel való vissza-visszatérő találkozássok révén — sajátítható el, illetve tartható fenn. A helyesírási hibák mindig arról tanúskodnak, hogy elkövetőjük kapcsolata az írásbeliséggel laza, vagy éppenséggel most van lazulóban. Amikor pedig társadalmi tekintéllyel bíró színtereken — a televízió képernyőjén megjelenő feliratokban (inzertekben) vagy utcai óriásplakátokon — fordulnak elő sorozatban olyan helyesírási hibák, amelyeket az oktatási rendszer által megfogalmazott követelmények szerint egy tízéves gyermeknek sem lenne szabad elkövetnie (pl. a dátum írásmódja), akkor joggal feltételezzük, hogy az írásbeliséggel való kapcsolat általános lazulásáról van szó. De szólhatnánk itt a felsőoktatási intézmények hirdetőtábláin olvasható — gyakorta oktatók által írt — helyesírási hibákkal tarkított közleményekről, sőt hasonló egyetemi jegyzetekről vagy tudományos konferenciák anyagainak házi sokszorosítású kiadásairól is, netán a hallgatóknak kiadott tételjegyzékekről. Terestyéni Tamás az értelmiségiek helyesírási ismereteiről is lesújtó példákkal szolgál. (TERESTYÉNI 1996, 296)

A funkcionális illiteráció másik megbízható előhírnöke az a jelenség, amikor értelmiségi foglalkozású emberek — gyakorta pedagógusok — szóban logikusan felépített gondolatmenetüket nem képesek úgy írásba foglalni, hogy az kiegészítő szóbeli magyarázat nélkül is érthető legyen mások számára. Ez a jelenség ma már nagyon elterjedt, miként a különböző pályázatokra beküldött siralmasan megfogalmazott anyagok tanúsítják. És hányan vannak olyanok, akik egyébként jó elgondolásukhoz meg sem próbálnak pénzt szerezni, mivel képtelenek a szóban forgó elgondolás írásbeli megfogalmazására.

Az olvasási készség szintjét jól jellemzi az, hogy az olvasás eredményessége milyen mértékben tud függetlenedni az olvasott szöveg tipográfiai sajátosságaitól. Gósy Mária 1218 iskolás gyermek — másodikosok, ötödikesek és hatodikosok — olvasási sebességét és szövegértését vizsgálta kis betűs (11 pontos) és nagy betűs (12–14 pontos) szövegeken. Hipotézise az volt, hogy a betűméret a másodikosok esetében meghatározóan, az ötödikeseknél valamelyest befolyásolja az eredményeket, a nyolcadikosok esetében viszont nem számított rá, hogy a tipográfia bármilyen hatással lenne az olvasásértésre. Ezzel szemben bebizonyosodott, hogy a betűméret a nyolcadikosok olvasásértési teljesítményére is jelentős hatással volt: a nagy betűs szö-

vegeket 20-40%-kal eredményesebben olvasták. A szerző konklúziója az, hogy „a nyolcévnyi iskolaidő nem juttatja el a tanulók jó részét a megbízható értő olvasás szintjére a vizuális dekódolási stratégiáktól függetlenül”. (GÓSY 1998) A betűmérettől való függetlenség valószínűleg a 14 éves kor fölött sem válik általánossá: az átlagos olvasó ilyen irányú érzékenysége látszik utalni az a jelenség, hogy az elmúlt 10-15 év során mintegy észrevétlenül egy pontnyit — 10-ről 11 pontra — nőtt a szokásos könyvbetű.

A fenti jelenségek természetesen nem azonosíthatók a funkcionális illiterációval, csupán az írás-, illetve olvasástechnika automatizmusának a meggyengüléséről, az írásbeliség interiorizáltsági szintjének a csökkenéséről tanúskodnak. Mivel a funkcionális illiteráció nem egyéb, mint ennek az interiorizáltságnak a teljes eltűnése, nem túlzás az említett jelenségeket a funkcionális illiteráció irányában megtett első lépésnek tekinteni.

6.2.3. Az olvasás mint szórakozási forma

6.2.3.1. Magyarországi helyzetkép

A könyvolvasás — mindenekelőtt a szépirodalmi könyvek olvasása — az elmúlt évszázadban mind mennyiségileg, mind minőségileg az írásbeliséggel való kapcsolat legfontosabb színtere volt mindazok számára, akiknek egyáltalán volt élő kapcsolatuk az írásbeliséggel. A könyvolvasás a fikcióigény kielégítésének sokáig az egyetlen, majd pedig a legkönnyebben hozzáférhető módja volt. Ezt a helyzetet változtatta meg gyökeresen a televízió (legfőképpen a műholdas adások), illetve a videolejátszó elterjedése.

Magyarországon a könyvolvasás visszaszorulását felgyorsította az a jelenség, amelyet *képprobbanásnak* nevezhetnénk. Két fontos képhordozó — a videolejátszó és a műholdas tévéadások — a nyolcvanas évek derekáiig-végéig a magyar lakosság számára lényegében hozzáférhetetlenek voltak. Ekkor viszont két-három év leforgása alatt a használatuk teljesen általánossá vált, ám ez az idő nem volt elegendő az ésszerű használati kultúra kialakulására. A nyugati országokban ezzel szemben ezeknek az eszközöknek a terjedése a technológiai fejlődés függvényében fokozatosan ment végbe, s így ott nem következett be az olvasáskultúra olyan zuhanásszerű visszaesése, mint nálunk.

Az eredmény jól tükröződik a könyvkiadás teljesítményeiben:

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

Könyvkiadás Magyarországon (tankönyvek, valamint ifjúsági és gyermekirodalom nélkül)*			
<i>Év</i>	<i>Művek száma</i>	<i>Átlagos példány- szám</i>	<i>Összpéldányszám</i>
1980	6515	7981	51 977 000
1990	5939	13 598	80 761 000
1994	7074	6118	43 276 000
1996	6744	4556	30 727 000
1998	8273	3460	28 626 000
1999	6824	3380	23 068 000
2000	7451	3161	23 551 000

* Az adatokat (a következő táblázatokéhoz hasonlóan) a Központi Statisztikai Hivatalnak az adott évről kiadott Évkönyveiből merítettük.

A fenti adatok nem tartalmazzák a tankönyveket és az ifjúsági irodalmat: tehát az ún. „felnőtt könyveket” összesítettük a táblázatban. Látható, hogy az elmúlt húsz év során — a műszám enyhe hullámváza mellett — az összpéldányszám 55,62%-kal csökkent. (Az 1990-es esztendő kiugróan magas adatait egyértelműen a könyvkiadás állami ellenőrzésének 1989. májusi eltörlése magyarázza: nagy példányszámban jelenhettek meg ekkor olyan politikai tartalmú könyvek, amilyenek korábban nem. De az újdonság varázsa se tudta tartósan megtörni a hanyatló trendet.) Érdekes még azt is megjegyezni, hogy a mostani könyvtermésben a két évtizeddel ezelőttihez képest sokkal nagyobb arányban vannak jelen az ún. funkcionális könyvek (szakácskönyvek, útikönyvek stb.), tehát a szorosabb értelemben vett kulturális kiadványok tekintetében a visszaesés valószínűleg még a számok által mutatottnál is nagyobb mértékű. A legnagyobb vesztes a szépirodalom, amelynek példányszáma az 1990. évi csaknem 50 millióról kilenc esztendő alatt alig 13 millióra zsugorodott. Ezen belül az újabb keletű terminussal „minőségi szépirodalomnak” nevezett művek példányszáma csökkent a leginkább: egyes kiadók az ilyen könyveket csak 6-700 példányban jelentetik meg. (MURÁNYI 2000)

Juhász Ferenc, a hajdan országos hírű ünnepelt költő mondta el a Kossuth Rádió Irodalmi Figyelő című műsorában 1998. szeptember 23-án, hogy a legutóbbi verseskötete 300 példányban jelent meg, honoráriumot nem kapott érte, s még ez a 300 példány sem talált mind vásárlóra.

Tanulságos külön megvizsgálni az ifjúsági és gyermekkönyv-kiadási adatokat, mivel az olvasáskultúra jövője lényegében a mai 6–14 éves korosztályok olvasási hajlandóságától függ.

Az ifjúsági és gyermekirodalom könyvkiadási adatai Magyarországon			
Év	Művek száma	Átlagos példány-szám	Összpéldányszám
1980	397	43 645	17 327 000
1990	347	33 559	11 645 000
1994	664	13 149	8 731 000
1996	557	7 948	4 427 000
1998	657	6 592	4 331 000
1999	550	5 351	2 943 000
2000	546	4 311	2 354 000

A példányszám esése itt jóval nagyobb: az 1999-es összpéldányszám a húsz évvel korábbinak csupán 17%-a — a visszaesés tehát 83%-os! (Igaz, e két évtized alatt a fogyasztó korosztály, az általános iskolai tanulók létszáma is apadt 17,5%-kal, 1 millió 221 ezerről 1 millió 7 ezerre — ez azonban a negyedét sem teszi ki a könyvtermés csökkenésének.) S külön szót érdemel a könyvtermés összetétele: az 1999. évi alig 3 millió gyermekkönyv nem elhanyagolható hányada kifestőkönyv, képeskönyv és képregény, amelyekben csak mutatóban akad *olvasni való szöveg*. (Ezeknek az aránya két évtizeddel korábban már műszaki-gazdasági okok miatt is lényegesen kisebb volt, lévén hogy a számítógépes technikának a nyomdászatba történő betörése révén a színes kiadványok előállítása a korábbinál lényegesen egyszerűbb és olcsóbb lett.)

Szokásos a könyvvásárlás drasztikus visszaesését kizárólag a könyvtárak tagadhatatlan emelkedésével magyarázni. Ha ez a feltételezés helytálló lenne, akkor az anyagi okok miatt beteljesületlen olvasási kedvnek a könyvtárakban kellene kielégülést keresnie. A statisztikai adatok azonban cáfolják ezt a vélekedést: a beiratkozott olvasók száma hosszú éveken át folyamatosan csökkent, s csupán 1998-tól tapasztalható igen enyhe emelkedés. Ám a könyvtárakba beiratkozott olvasók száma ezzel együtt is csupán szűk kétharmada a két évtizeddel korábbinak, amikor pedig az alacsony könyvtárak miatt az olvasók jelentős hányada megengedhette magának, hogy megvásá-

6. A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG — AZ ÍRÁSBELISÉG VISSZASZORULÁSA

rolja a neki tetsző könyveket, s ennek következtében a mainál kevésbé szorult könyvtárra.

Önkormányzati (tanácsi) könyvtári adatok		
Év	A könyvtárak állománya	A beiratkozott olvasók száma
1980	40 654 000	2 222 000
1990	51 608 000	1 856 000
1994	47 858 000	1 584 000
1996	46 269 000	1 444 000
1998	46 905 000	1 445 000
1999	46 248 000	1 457 000

A KSH által 1986-ban és 1999-ben készített időmérleg adatainak az összehasonlítása is az olvasás visszaszorulásáról tanúskodik. Figyelemreméltó, hogy a visszaesés annál nagyobb mértékű, minél fiatalabb korosztályról van szó: míg a 60–74 éves férfiak olvasásra fordított ideje 1999-ben az 1986-os érték 87,5%-át tette ki, a 15–19 éves férfiaké csak 33,33%-át.

A 15–74 éves népesség olvasásra (újság-, folyóirat- és könyvolvasásra összesen), illetve tévézésre, videózásra fordított ideje naponta (a teljes korosztály átlagában) percben kifejezve. Zárójelben szerepel azoknak a százalékos aránya, akik az adott korosztályon belül soha nem olvasnak.				
KOROSZTÁLY	OLVASÁS		TÉVÉ, VIDEÓ	
	1986	1999	1986	1999
15–19 éves férfiak	39 (46,1%)	13 (79%)	89	121
15–19 éves nők	32 (53,6%)	17 (74,6%)	83	129
20–29 éves férfiak	30 (50%)	19 (71,8%)	89	133
20–29 éves nők	30 (55,9%)	17 (76,3%)	86	128
30–39 éves férfiak	34 (44,5%)	19 (66,1%)	108	146
30–39 éves nők	24 (59,2%)	15 (74,4%)	90	120
40–49 éves férfiak	35 (39,3%)	24 (58,9%)	105	163
40–49 éves nők	22 (58,3%)	20 (67,9%)	89	136
50–59 éves férfiak	40 (39,8%)	32 (52,5%)	112	179
50–59 éves nők	29 (56,1%)	25 (62,3%)	105	169
60–74 éves férfiak	48 (38,3%)	42 (48,5%)	130	210
60–74 éves nők	37 (49,5%)	29 (65%)	119	201

A fenti táblázatok adatai arra utalnak, hogy a *szórakozási célú olvasás* teljesen visszaszorult, s maradék pozíciói is inkább az idősebb korosztályokhoz kötődnek, amelyek korábban még olvasásra szocializálódtak — a fiatalabbak már csak tanulási céllal vagy kényszerből olvasnak. Néhány évvel ezelőtt John Updike mondatta egy képzelt beszélgetés keretében Bill Gatesszel — a Microsoft tulajdonosával — Gutenbergnek: „Ma már egy egész nemzedék nőtt fel, ha nem éppen kettő, amelyet ki lehet üldözni a világból azzal, hogy valamit el kell olvasnia...” (Idézi NYÍRI 1996, 13)

A helyzet adottnak és megváltoztathatatlanak látszik, nehezen képzelhető el ugyanakkor, hogy a szórakozási célú olvasás nélkül fenntartható legyen a lakosság egészére kiterjedő biztos írni-olvasni tudás, amely alapjául szolgálhat az életpálya során elkerülhetetlennek látszó kétszeri-háromszori szakmai átképzésre.

6.2.3.2. Lehetséges terápia

A funkcionális illiteráció okait fentebb a szórakoztató elektronikai eszközök elterjedésében, illetve az oktatási rendszer korszerűtlenségében és alacsony hatásfokú működésében jelöltük meg. Mivel a technikai eszközök nem tűntethetők el a környezetünkől — és persze nem is lenne kívánatos, hogy eltűnjenek —, csak az oktatási rendszer tehet valamit az olvasáskultúra hanyatlásának, s ezáltal a funkcionális illiteráció terjedésének a megállítására.

A gyermekek könyv olvasóvá nevelésének legfontosabb eszközeiként az ún. házi olvasmányok szolgálhatnának. A helyzet azonban az, hogy a különböző programok közel négy évtizede változatlanul ugyanazoknak a műveknek az elolvasását követelik meg a gyermekektől, mintha a hatvanas évek elejétől nem változott volna meg gyökeresen a világ. Ezek a könyvek — amelyeket kisebb részben az irodalmi kánon szempontjai, nagyobb részben pedig bizonyos nevelési célok, mindenekelőtt a hazafias nevelés szempontjai szerint választottak ki — sok tekintetben már évtizedekkel korábban is alkalmatlanok voltak arra, hogy az adott korosztályok szórakoztató olvasmányoknak tekintsék őket, mára pedig végképp használhatatlannokká váltak.

Gondos nyelvi és szövegelemzés alapján kellene új műveket kiválasztani, háttérbe szorítva az irodalmi kánon szempontjait és a nevelési célokat, abszolút elsőbbséget adva annak, hogy a mű valóban szórakozást nyújtson a

gyermeknek.¹³² A házi olvasmányokat teljesen el kellene különíteni az irodalmi neveléstől, s meg kellene szabadítani őket a számonkérés negatív attitűdöt kiváltó teherételtől. Egy teljes oktatásbeli szemléletváltás — amelynek a pedagógusképzésben kellene megkezdődnie — esetén a könyvolvasásnak a deklarált értékrendben még meglévő presztízisére támaszkodva remény lehet a könyvolvasásnak mint szórakozási formának legalább a részleges újjalesztésére. Ezzel talán gátat lehetne szabni a funkcionális illiteráció terjedésének, az írásbeliség visszaszorulásának, s nem utolsósorban annak a folyamatnak is, amelyet Birkerts nyelvi erózióknak nevez, s amelynek eredményeként a nyelvi kifejezésnek a nyomtatott írásbeliség hagyományához szorosan kötődő komplexitását és szemantikai világosságát felváltja egy távirati jellegű redukált nyelv.¹³³ (BIRKERTS*)

Összegzés

Másodlagos szóbeliségnek — Ong nyomán — a hang- és képrögzítő, illetve -továbbító eszközök megjelenése nyomán kibontakozó új szóbeliséget nevezük. Ez a szóbeliség mindenekelőtt abban különbözik az írás megjelenését megelőző *elsődleges szóbeliségtől*, hogy háttérben folyamatosan ott van az írásbeliség.

A szóbeliség töretlen folyamatként létezik a nyelv létrejötte óta: az írás csupán a nagyobb tekintélyű nyelvhasználat egyes területeiről szorította ki az élőszót (tudományok, törvények), más területeken (oktatás, hitélet, politika) a szóbeliség megőrizte a pozícióit. A mindennapi érintkezés eszköze is a szóbeli nyelvhasználat volt, s ily módon a szóbeliség minden korban megőrizte a mennyiségi túlsúlyát.

A másodlagos szóbeliséget életre hívó technikai eszközök a szóbeli nyelvhasználatra is kiterjesztették azt az egységesítő folyamatot, amelyet az írás a maga területén véghezvitt. A rádió jelentősen hozzájárult a nyelv fej-

¹³² A házi olvasmányokkal kapcsolatos gondolataimat — közel egymillió szónyi szöveg nyelvstatistikai vizsgálatával alátámasztva — két másik írásomban fejtettem ki részletesebben: 1. Házi olvasmányok és olvasóvá nevelés az általános iskola 2–6. osztályában. = Bollókné Panyik Ilona (szerk): Gyermek-nevelés-pedagógusképzés. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVII. Trezor Kiadó, Budapest, 1999. 109–138. o. 2. Néhány általános iskolai házi olvasmány szövegsajátosságok szerinti elemzése. Magyartanítás, 1999/2. 41–52. o.

¹³³ „The complexity and distinctiveness of spoken and written expression, which are deeply bound to traditions of print literacy, will gradually be replaced by a more telegraphic sort of »plainspeak«.”

lődéséhez, azaz a nyelvi kifejezhetőség határainak a tágításához, mivel lépten-nyomon kénytelen volt a nyelv segítségével leképezni a különböző érzékszervekkel meg tapasztalt dolgokat.

A rögzítő eszközök — s különösen a képet és hangot egyszerre rögzítő hangosfilm, majd pedig az így rögzített mozgóképeket és hangot korlátlanul sok célpontba eljuttató televízió — nemcsak az írást fosztották meg fontos funkcióitól, hanem a nyelvet is: amit korábban a nyelvvel kellett megragadni, ezek az eszközök valóságghűen *megmutatják*. Ebből adódóan a másodlagos szóbeliség korszaka joggal *nevezhető a képbeliség* korszakának.

A gazdasági folyamatok — mindenekelőtt a kommunikációigényes szolgáltató szektor súlyának a megnövekedése — az írásbeliség kiterjedésének az irányába hatottak: ez az analfabetizmus megszűnéséhez vezetett. Más tényezők — mindenekelőtt a telefon és az irodai számítógépek elterjedése — ezzel ellentétes irányba hatott: a munkavállalók igen nagy hányadának a munkavégzés során nem kell írnia. Ez a folyamat kitermeli a *funkcionális illiterációt*.

Hosszú időn át az emberek jelentős hányada számára az írásbeliséggel való kapcsolat fő színtere a *szórakozási célú könyvolvasás*, mindenekelőtt a szépirodalom-olvasás volt. A hangosfilm, majd a televízió ezt a tevékenységet teljesen háttérbe szorította, ami a funkcionális illiteráció viszonylag széles körre való kiterjedéséhez és folyamatos újratermelődéséhez vezetett. A funkcionális illiteráció visszaszorítása és az interiorizált írásbeliségnek a népesség egészében való fenntartása nem képzelhető el a *könyvolvasásnak mint szórakozási formának* az újjáélesztése nélkül. Ehhez gyökeres szemléletváltásra van szükség a közoktatásban, amely szemléletváltásnak a pedagógusképzésből kell kiindulnia.

7. Tulértékelt írásbeliség?

Az előző fejezetet az írásbeliség visszaszorulását fékezni vagy megállítani, netán a folyamatot megfordítani képes eljárásokon való töprengéssel zártuk. Megkerülhetetlen azonban annak a kérdésnek a feltétele, hogy érdemes-e nyilvánvalóan hatalmas energiaráfordítás árán egy spontán folyamatba tudatosan beavatkozni.

Mivel egész hagyományos kultúránk az írásbeliségen alapul, a betűt oly mélyen interiorizáltuk, hogy csak nagyon nehezen vagyunk képesek az írást *technológiának* tekinteni.¹³⁴ (ONG 1982, 82) Pedig az írás technológia, mindenekelőtt kommunikációs technológia, amelyet a hangzó nyelv hatókörének a kiszélesítésére irányuló igény hívott életre. S most — miként az előző fejezetben kimutattuk — nem történik egyéb, minthogy a kommunikáció számos területén új, praktikusabb technológiák kiszorítják az írást. Ezek az új technológiák alkalmasnak látszanak rá, hogy a kommunikáción kívül az ismeret-tárolás területén is hatékonyabbnak bizonyuljanak az írásnál. Úgy tűnik tehát, hogy az írás jövőjéért érzett aggodalom csupán egy megszokott technológiához való ragaszkodás ésszerű érvekkel alá nem támasztható megnyilvánulása.

Az aggodalomnak az adhat racionális alapot, ha elfogadjuk, hogy az írás technológiája számottevő hatással volt az ember kognitív fejlődésére is. E tekintetben megoszlanak a vélemények. Vannak, akik úgy gondolják, hogy az írás — s az írás hatókörét erőteljesen kitágító könyvnyomtatás — semmi mással össze nem hasonlítható mértékben segítette elő az emberi gondolkodás fejlődését. Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy nem mutatható ki közvetlen kapcsolat az egyes gondolati műveletek elvégzésére való képesség és az írásbeliség között. Az előbbi nézetet képviselő elgondolásokat „Nagy Dichotómia-elméleteknek” (‘Grand Dichotomy’ — Jack Goody) vagy „Nagy Vízválasztó-elméleteknek” (‘Great Divide’ — Ruth Finnegan) szokás hívni. (GRAFF 1987, 382) Az ezzel ellentétes álláspontot pedig „kontinuitás-elméleteknek” (‘continuity theory’) szokás nevezni.

Az alábbiakban megpróbáljuk összefoglalni a két elmélet legfontosabb érveit.

¹³⁴ „Because we have today so deeply interiorized writing, made it so much a part of ourselves... we find it difficult to consider writing to be technology.”

7.1. A „Great Divide”-elmélet

Az elmélet legfontosabb alapját az a vitathatatlan tény adja, hogy — hosszabb időszakokban vizsgálva az emberiség történelmét — érezhető összefüggést tapasztalunk egy-egy nép vagy állam társadalmi-gazdasági fejlettsége és az írásbeliség elterjedtsége között. Kivételek természetesen mindig akadtak, de csak az egyik irányban — ilyen volt például a szocialista országoknak a gyenge gazdasági teljesítménnyel és a társadalmi demokrácia hiányával párosuló kiterjedt írásbelisége —, a jelentős gazdasági vagy társadalmi fellendülések háttérében azonban mindig fejlett írásbeliség állt. Tehát az írásbeliség önmagában nem garanciája a társadalmi-gazdasági fejlődésnek, ám nélküle ilyen fejlődés általában nem lehetséges.

Az elmélet kétségkívül legnagyobb hatású képviselője Marshall McLuhan, aki a *The Gutenberg Galaxy* (1962) és az *Understanding Media* (1964) című munkáiban amellett tesz hitet, hogy a kommunikációs eszköz nemcsak a közvetített üzenet tartalmát határozza meg, hanem az ember érzékei közötti munkamegosztást, az észlelési sémáit és gondolkodásának a szerkezetét is.

„Az alfabetikus írás kialakulása teremtette meg úgymond a rögzített nézőpont — az időtálló kronológia, az egységes térbeli perspektíva, a gondolat tárgyának meghatározott szempontú szemlélete — paradigmáját, ám ez a paradigma csak a könyvnyomtatás, ti. a hangtalan-akadálytalan olvasás korában lesz egyeduralgó” — idézi Nyíri Kristóf „*A Gutenberg-galaxis*”-ból. (NYÍRI 1998, 15–16)

Bár McLuhan lényegében nem tett egyebet, minthogy — igaz, meglehetősen provokatív módon — összefoglalta mindazt, ami latensen már hosszú ideje jelen volt a nyugati civilizáció közgondolkodásában, állításai sok vihart kavartak. Mindenekelőtt „egyoldalúságát” támadták, azt, hogy szinte mindent a könyvnyomtatásra próbált visszavezetni. Maróti Lajos írja róla 1971-ben: „McLuhan, mint szinte minden szakember, aki egy adott folyamat alakulását egyetlen kiragadott paraméter függvényében tanulmányozza (jelen esetben a folyamat a történelem, a paraméter a technikák visszahatása), hajlamos az egyoldalúságra, az általa kutatott paraméter szerepének túlhangsúlyozására, az egyéb tényezők elmellőzésére.” (MARÓTI 1971, 358)

McLuhan természetesen nem áll egyedül az írásnak kitüntetett szerepet tulajdonító nézetével. A történelmi tudatot Vilém Flusser is az írásbeliségből vezeti le, éspedig nem csupán azért, mert az emberi történelmet az első ránk

7. TULÉRTÉKELT ÍRÁSBELISÉG?

maradt írásbeli források keletkezési idejétől számítjuk (az ezt megelőző korszakot „történelem előtti” kornak szokás nevezni). „Az írástudat esetében »történeti tudatról« beszélhetünk. [...] Nem úgy áll a dolog, hogy létezik egy történeti tudat, amely különféle kódokban — többek között írásban is — kifejeződhet. Csak az írás, a jelek sorszerű egymást követése teszi lehetővé a történeti tudatot. Csak ha sorokba írunk, gondolkodhatunk logikusan, kalkulálhatunk, bírálhatunk, foglalkozhatunk tudománnyal, bölcselkedhetünk. [...] Az írás gesztusa életre kelti a történeti tudatot, amely minden írás által erősödik és mélyül, ugyanakkor az írást is a maga részéről erősíti és sűríti.” A továbbiakban ki is mondja, hogy az írás előtt nem volt történeti tudat, „az írás feltalálása előtt semmi sem történt, minden csak megesett.” (FLUSSER 1997, 11) Hajnal István arra mutat rá, hogy a szóbeliségben teremtett hagyomány lényegében „az utódok alkotása az elődökről”, ezzel szemben az íráshagyomány ténylegesen az elődök hagyatéka az utódokra. (HAJNAL 1998, 198)

Havelock ennél jóval tovább megy — ő úgy találja, hogy az analitikus gondolkodás a görögöknél annak köszönhetően alakult ki, hogy a Kr. e. 8. századtól a görög írás a magánhangzókat is jelöli. Ily módon az addig teljességében megragadhatatlan hangzó nyelvnek fizikai természetét illetően vizuális, lényegét tekintve absztrakt és analitikus szintjével gazdagodtak, s ez mintegy mintáját adta az absztrakt gondolkodásnak. (Idézi ONG 1998c, 52) Széles körben elterjedt vélemény szerint a nyelvet „elemi részreire” felbontó fonemikus írás volt a gondolati mintája Leukipposz és Démokritosz atomelméletének.¹³⁵ (RAIBLE 1994, 10)

Vigotszkij vissza-visszatérően mutat rá az elvont gondolkodás és az írás mélyen gyökerező kapcsolatára: ő úgy látja, hogy „az írott beszéd éppen annyira különbözik a szóbeli beszédétől, mint az elvont gondolkodás a szemléletestől”, másutt pedig az írja, hogy „az írott beszéd a legminimálisabb fejlődéséhez is magas fokú absztrakciót kíván”. (VIGOTSKIJ 1967, 260–262)

Vigotszkij tanítványa és munkatársa, Lurija is szoros kapcsolatot lát az írás és az emberi gondolkodás között, mindenekelőtt azért, mert az írás az élőbeszédnél jóval lassúbb, s ezáltal módot nyújt a nyelv tudatosabb használatára, továbbá azért, mert a nyelvhasználónak módja nyílik rá, hogy vissza-

¹³⁵ „The model Leucippus and Democritus used for their atomistic doctrine was the Greek alphabet.”

visszatérjen a már leírtakhoz, s ily módon teljes egészében ellenőrzése alatt tartsa nyelvi produkcióját. Mindennek révén az írás „a gondolkodási folyamat pontosításának és kidolgozásának hatalmas erejű eszköze”, s „óriási jelentőséggel bír a gondolkodás kibontakozásában”.¹³⁶ (ЛУРИЯ, 1979, 214)

Áttételesen a Great Divide-elmélet mellett szól az a megállapítás, hogy az írásbeliség felszabadítja az emberi emlékezetet az ismeretek raktározásának a kényszere alól, s az ily módon felszabaduló szellemi energiákból egy eredetibb, absztraktabb gondolkodásmód épülhet ki. (ONG 1998c, 47) Gondolkodási forradalom forrása lehet az a körülmény is, hogy az írásban rögzített hagyománytól könnyebben tud eltávolodni az ember, mint az emlékezetben őrzöttől, s ez kedvez a gyökeresen új gondolatok megformálásának.

A szóbeliség és az írásbeliség gondolkodásmódja közötti vízvázlasztó létezése mellett egészen sajátosan érvel Julian Jaynes elmélete. Szerinte a Kr. e. II. évezred kezdetéig az emberi gondolkodást alapvetően a bikameralitás jellemezte, ami mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a jobb félteke kontrollálatlan impulzusokat küldött a bal féltekének, amely azután beszéddé dolgozta fel a kapott jeleket. Ezek az impulzusok szerint a II. évezred folyamán elvesztették a hatékonyságukat. A betűírást ennek az évezrednek a derekán találták fel, s Jaynes úgy gondolta, hogy az írásnak jelentős szerepe lehetett az eredeti bikameralitás eltűnésében. Állítását alátámasztandó több olyan részt idéz az Iliászból, amely az önmagára nem reagáló tudatot példázza. Ezzel szemben a száz esztendővel később született Odüsszeiában már a modern, öntudatos, a jobb félteke impulzusaitól független elme megjelenését látja. (Idézi ONG 1998c, 54–55)

A szóbeliség és az írásbeliség gondolkodásmódja közötti különbséget gyökereit persze nem szokás ilyen mélyen keresni. A Great Divide-elmélet lényege talán abban foglalható össze, hogy miközben a szóbeliség és az írásbeliség ugyan jelentősen hat egymásra, az írásbeliség a régi funkciókat új módokon látja el, ezen túl új funkciókat is helyez a figyelem középpontjába, s ezzel átrendezi mind a lélektani folyamatokat, mind a társadalmi szerveződést. Ennek következtében a szóbeli és az írásbeli kultúrák között tapasztal-

¹³⁶ „Письменная речь является существенным средством в процессе мышления. Включая, с одной стороны, в свой состав сознательные операции языковыми категориями, она протекает в более медленном темпе, чем устная речь, с другой стороны, позволяя многократное обращение к уже написанному, она обеспечивает и сознательный контроль за протекающими операциями. Все это делает письменную речь мощным орудием уточнения и обработки мыслительного процесса [...] письменная речь как работа над способом и формой высказывания имеет огромное значение для формирования мышления.”

ható különbségek jóval erőteljesebbek, markánsabbak, mint amilyenek az egyes írásbeli kultúrák között fellelhetők. (Vö. CHANDLER*)

7.2. A kontinuitás-elmélet

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a kontinuitás-elméletnek (*'continuity theory'*) nevezett megközelítés csak halványan tartalmazza azt a gondolatot, hogy az írás mintegy szerves folytatása annak a folyamatnak, amely az írásbeliség előtti nyelvben már elindult. Ez a többnyire pszichológusok és kultúrantropológusok által vallott elmélet a hangsúlyt arra helyezi, hogy „a szóbeliség és írásbeliség lényegében egyenértékű eszközök hasonló funkciók betöltésére”. A szóbeliség és írásbeliség közötti pszichológiai különbségeket nem tekinti fontosnak, s úgy látja, hogy az írásbeliség szerepe sokkal inkább „társadalmi és intézményes, mint lélektani vagy nyelvi jellegű”.¹³⁷ (CHANDLER*)

A Great Divide-, illetve a kontinuitás-elmélet az idők során bizonyos politikai színezetet is kapott, s ez a körülmény nem kedvezett a kérdés ténylegesen objektív vizsgálatának. A Great Divide-elmélet sokak számára a nyugati civilizáció felsőbbrendűségének a hirdetésével lett azonos, s ezért ellenérzést váltott ki. Az ellenérzés felerősítette azt a nosztalgikus vonzalmat, amely az európai köztudatban a romantika kora óta él a civilizációs körünkön kívül élő kultúrák iránt. Ez a vonzalom egyfelől a civilizáció egyes kellemetlen kísérőjelenségeinek az elutasításából, másfelől valamiféle „lovasgiasság” érzéséből táplálkozik, amely a más kultúrák értékeinek az elismerését írja elő. Ugyanakkor helyesen mutat rá Jack Goody, hogy az írástudó és írástudatlan társadalmak közötti különbségek tagadása mintegy implikálja a kulturális relativizmus széles körben bírált tételének az elfogadását. (Idézi CHANDLER*)

Az írásbeliség kognitív szerepének a tagadói lényegében azt állítják, hogy a szóbeli társadalmak minden tekintetben képesek ugyanolyan értékű teljesítmények létrehozására, mint az írásbeliségben élő emberközösségek, legfeljebb ezek az értékek más jellegűek, más természetűek. A szóbeli társadalmak teljesítményeinek méltatása során gyakran hivatkoznak ezek *természetességére*, mintha a természetesség önmagában való, ráadásul abszolút ér-

¹³⁷ „... orality and literacy are essentially equivalent linguistic means for carrying out similar functions. Psychologically their differences are not important. The role of literacy is more social and institutional than it is psychological or linguistic.”

ték lenne, s nem csupán az írásbeliségen alapuló társadalmak közegéből szemlélve értékelődött volna fel.

Ennek az elgondolásnak talán a legjelentősebb képviselője Lévi-Strauss, aki széleskörűen vizsgálva a konkrétumok logikáját követő, szimbólumokkal és metaforákkal operáló, céljaiban nem praktikus „vad gondolkodásmód” (*‘pensée sauvage’*) és a szigorú formális logika szabályai szerint működő „domesztikált gondolkodásmód” (*‘pensée domestiquée’*) sajátosságait, ezeket egyenrangúnak, sőt egyenértékűnek találta. Következtetését arra alapozza, hogy a „domesztikált gondolkodásmód” is a természeti világnak a része, illetve egyik aspektusa, amely lényegében a természetes gondolkodásmódból nőtt ki; ez pedig magában foglalja a „visszakanyarodás” lehetőségét is, aminek során a természetes látás- és gondolkodásmód elemeit integrálhatjuk logikus gondolkodásunkba. Úgy látja, hogy a gondolkodásnak ez a hosszú időre szétvált két útja most ismét találkozik. (LÉVI-STRAUSS 1962, 295–302; 356–357; vö. még HORTON 1973)

Ruth Finnegan is a Lévi-Strausséhoz hasonló gondolatkörben mozog: az oralitás és az írásbeliség nyelvi-gondolati egyenrangúságát kívánja terjedelmes tanulmányában bizonyítani. (FINNEGAN 1973) Fő bizonyítási területként a szépirodalmat választja, lévén hogy — mint már volt szó róla — a nyugati közgondolkodás ezt tekinti az írásbeliség csúcsteljesítményének. Véleményét az afrikai orális költészetből vett szövegrészletekkel támasztja alá, s el kell ismerni, hogy ezek a szövegek nem maradnak el az írott irodalom produktumai mögött. Még arra is talál magyarázatot, hogy miként biztosítható a szóbeliség körülményei között az intellektuális jellegű művészi tartalmak kifejezéséhez elengedhetetlenül szükséges művészi distancia. (FINNEGAN 1973, 119–120) Csak arról a körülményről feledkezik meg, hogy jó két évszázaddal ezelőtt az európai irodalomban bekövetkezett az oralitás reneszánsza, s írásbeli szépirodalmunkban az oralitásbeli gondolkodás- és szemléletmódra jellemző elemek jelenléte alapvető esztétikai követelménnyé vált. (Vö. 5.4.!) Ezáltal az orális afrikai költészet szövegei tényleg nem mutatnak szembeszökő különbséget az írásbeli európai szépirodalom szövegeihez képest — ezek azonban már jó ideje nem tekinthetők a koncipiális írásbeliség etalonjának.

Az írásbeliség döntő szerepét tagadó attitűdöt sajátos kettősség jellemzi. Egyszerre van jelen benne a törekvés arra, hogy az egészsleges és képi-ikonikus jellegű archaikus gondolkodást a racionális gondolkodással egyenértékűnek tekintse, illetve az igyekezet annak bizonyítására, hogy az írásbe-

7. TULÉRTÉKELT ÍRÁSBELISÉG?

liség és a racionális gondolkodás között nem mutatható ki semmilyen összefüggés. „... írásbeliség létezhet racionális gondolkodás nélkül, és [...] racionális gondolkodás is lehetséges — ha általánosan és idő által nem behatárolt perspektívában gondolkodunk — írásbeliség nélkül” — írja Anna Brill. Hivatkozik a korai görög filozófusokra, akiktől nem lehet elvitatni a „racionális gondolkodói” státust, miközben nem tudtak írni.¹³⁸ (BRILL*) Az antik írásbeliséget kutató Harris sem az írásnak tulajdonítja a görögök szellemi teljesítményét. Úgy találja, hogy a görögök mentalitása már eleve különös vonzalmat mutat bizonyos intellektuális fejlődési formák iránt, s ez a hajlam nem az írásbeliség következménye, legalábbis nem közvetlen következménye volt — mentalitásuk „fürkésző” jellege világosan megnyilvánul a görög irodalom legkorábbi szakaszaiban is. (HARRIS W. 1989, 336) Ong is túlértékeltnek látja az írásbeliség szerepét, mivel az „inkább csak lehetővé tevője, mintsem kiváltója”¹³⁹ a fejlődésnek. (ONG 1967, 21)

Az írásbeliség kognitív szerepét elvitató szerzők kivétel nélkül hivatkoznak Scribner és Cole kutatására. (SCRIBNER–COLE, 1981) A két pszichológus 1000 személyt vizsgált a Libéria és Sierra Leone határvidékén élő, 150 ezres lélekszámúra becsült vai népből. A népnek van saját írása, amelyet a múlt század harmincas éveiben dolgozott ki — a vai írás mindössze 35 írásjelből álló szótagírás. A vai nyelven beszélők jelentős része elsajátítja ezt az írást, de ez többnyire nem iskolában történik. Használatos a vai nép körében az arab nyelv is, amelynek írását iskolában tanulják meg — már aki megtanulja. Létezik a vidéken angol nyelvű iskola is. Természetesen sokan közülük egyáltalán nem járnak iskolába. A vizsgálatba az alábbi csoportosítás szerint vonták be a személyeket:

- írástudatlanok
- a vai írást ismerők
- az arab írást ismerők
- mind a vai, mind az arab írást ismerők
- akik angol iskolába jártak.

Absztrakciós, logikai, kategorizációs stb. tesztekét végeztettek a kísérleti személyekkel. Azt találták, hogy a vai írás ismerete enyhén javította a tel-

¹³⁸ „... literacy can be present without rational thought and rational thought, if we take a more global and timeless perspective [...] can exist without literacy.” „... the early Greek philosophers [...] undoubtedly were »rational thinkers«...”

¹³⁹ „for the most part an enabling rather than causal factor”

jesítményt geometriai alakzatok csoportosításának a vonatkozásában, de összességében az eredmények nem igazolták az írástudók fölényét az írástudatlanokkal szemben. Különbséget inkább az iskolába járt és az iskolába nem járt alanyok között találtak. „Eredményeink — írja a két szerző — szöges elentétben állnak azzal a makacs állítással, miszerint »mély pszichológiai különbségek« vannak az írástudó és írástudatlan személyek között.”¹⁴⁰ (SCRIBNER–COLE 1981, 251) Nem zárják ki ugyan annak a lehetőségét, hogy az írásbeliség valamilyen módon kapcsolatba hozható a racionális gondolkodással, azonban feltétlenül szükségesnek tartják az írástudás és az iskolázottság fogalmának a szétválasztását.

Scribner és Cole vizsgálatai tagadhatatlanul figyelemreméltók, azonban nagy merészségre vall ennek alapján tagadni az írás kognitív hatását, amit pedig számosan megtesznek. (Vö. BRILL*, HOWARTH*, WINFIELD*) Egyfelől azért, mert a vizsgált személyek írásbelisége nyilvánvalóan nem volt mélyen interiorizált, a *koncipiális* írásbeliségre való képesség nem alakulhatott ki bennük. Másfelől pedig azért, mert az oroszánrészből származó végbemenő társadalmi élet homogenizálta az írástudókat és írástudatlanokat, tehát releváns különbség a kognitív képességeik között nem is lehetett.

Az írástudásnak az iskolázottságtól való elválasztása nem egyszerű dolog, mondhatni nem is lehetséges. Nem elsősorban azért, mert az iskolai oktatásnak elsődleges tárgya általában éppenséggel az írás-olvasás elsajátíttatása. Létezhet ugyanis olyan iskola, amely megmarad a szóbeliség keretei között, azonban az oktatást végzett személyek az ilyen iskolákban is írástudók szoktak lenni, vagy legalábbis írástudóktól szereztek azokat az ismereteket, amelyeket továbbadnak. Ez pedig azt jelenti, hogy gondolkodásmódjukat már megérintette a *koncipiális* írásbeliség, akkor is, ha a *mediális* írásbeliségnek — tehát a betűvetés és a kibetűzés mesterségének — nincsenek birtokában. Ha ezt elfogadjuk, akkor éppenséggel az a különbség, amelyet Scribner és Cole az iskolába járt és iskolába nem járt személyek között tapasztalt, esetleg ugyancsak visszavezethető az írásbeliség hatására.

¹⁴⁰ „... our results are in direct conflict with persistent claims that »deep psychological differences« divide literate and non-literate persons.”

7.3. A tényleges kontinuitás

7.3.1. A tagolatlan tagolódik

A nyelv és írás kapcsolatáról az előző fejezetekben kifejtett álláspontunkból talán világosnak látszik, hogy *elvileg* az írásbeliséget megelőző és az azt követő nyelvfejlődést egyetlen kontinuumnak tekintjük, amely alapvetően a folytonos (tagolatlan) jelektől a diszkrét (tagolt) jelek felé mutató változások hosszú sorával írható le. (A gondolkodás megváltozása szempontjából természetesen a *szemantikai* és *szintaktikai* diszkretizációnak van jelentősége — az előbbi az amorf szójelentéseket tagolja, az utóbbi pedig az egyrétegű, többnyire kapcsolatos mellérendeléseket váltja fel az alárendelések többdimenziós, gazdag viszonylatrendszerével. A nyelvi diszkretizációval párhuzamosan bontakozik ki azután az embernek az analitikus gondolkodásra való képessége.) Ebben a hosszú diszkretizációs folyamatban ugyan *mennyiségi* szempontból — a folyamat sebessége szempontjából — fordulópontnak tekinthető az írásbeliség megjelenése és főképpen széles körű elterjedése, *minőségi* szempontból azonban ettől kezdve sem történik más, mint ezt megelőzően: csupán a szóban forgó folyamat jelentős *felgyorsulásáról* van szó.

Az írás megjelenése előtti — nem okvetlenül nyelvi — diszkretizációs (artikulációs) folyamat lehetőségére már a manipulálatlan természetességhez vonzó Rousseau is felfigyelt, amikor „előfeltételezte a termelésnek egy már artikulált mozgását”. (Idézi SZILI 1993, 51) Rousseau e gondolatához szervesen kapcsolódik Derrida elmélete a „betű előtti írásról”, amely az írás megjelenése előtti szemantikai diszkretizációra és az ily módon bekövetkező jelmennyiség-növekedésből szükségképpen fakadó rendszerré szerveződésre utal. Tehát létezett az elsődleges szóbeliségben egy írás előtti „előartikuláltság” — s ugyanakkor az irodalom (írásbeli!) nyelvében a 18. század derekán-végén bekövetkező fordulat következtében létezik egy sajátos „utóartikulálatlanság”. Mindez itt annak bizonyítékeként érdekes a számunkra, hogy a diszkretizációs (artikulációs) folyamat az írásbeliséghez fűződő szoros kapcsolata ellenére *nem az írásbeliség terméke, s nem is annak feltétlen velejárója*.

A szóbeliség és az írásbeliség közötti éles választóvonal hiányára utalnak azok a nézetek is, amelyek az elsődleges szóbeliség keretei között feltételezik az írásbeliség csíráinak a megjelenését. Szécsi Gábor írja: „Az írásbeliségre való áttérés nyelvi feltételei [...] — első látásra paradox módon —

valószínűleg éppen az »elsődleges szóbeliséghez« köthető rituális mnemonika révén teremtődtek meg. Vagyis az orális elbeszélések mnemonikája hosszabb távon feltehetőleg olyan szintaktikai és szemantikai változásokat gerjesztett az orális elbeszélők nyelvében, amelyek végül is közvetett módon hozzájárultak az új kommunikációs technika elfogadásához és interiorizálásához.” (SZÉCSI 1998a, 20)

Véleményünk szerint egy *valóságos* kontinuitás-elméletnek a fentiekben hasonló gondolatkörben kellene mozognia, szemben a 7.2. alatt ismertetett elgondolásokkal, amelyek egyfelől a szóbeliségre, illetve az írásbeliségre jellemző gondolkodásmód különbözőségének összemosásáig jutnak, másfelől a két gondolkodásmód egyenértékűségét hangsúlyozva egymástól független, egymással soha nem találkozó párhuzamosok pályájára helyezik őket.

7.3.2. A gondolkodás–beszéd–írás triptichon

Az a benyomásunk, hogy az írásbeliség kognitív szerepével kapcsolatos viták nem kis részben abból adódnak, hogy a vitatkozók figyelmének a peremére szorul egy igen fontos tény: az, hogy az *írás nem közvetlenül, hanem az általa szimbolizált nyelv révén* hat a gondolkodásra. Mivel a kérdést kutatók körében többé-kevésbé általános az a felfogás, hogy a nyelv a „világ térképe” (SZÉPE 1997), továbbá az, hogy „végeredményben a nyelvi formák struktúráját elsajátítva tanuljuk meg a valóságot komplex módon felfogni” (ZSILKA 1970, 248), nyilvánvalónak látszik, hogy az írásbeliségnek a *gondolkodásra* gyakorolt hatásának vizsgálata során az írásbeliség által a *nyelvre* gyakorolt hatásoknak a számbavételéből kell kiindulnunk. (Erről bővebben lásd a 4. fejezetet!)

Valószínűleg a hatás áttételeességének a homályban maradása eredményezi, hogy az írásbeliség lehetséges kognitív hatásait vizsgáló kutatók nem különböztetik meg a *mediális* (ez elsődlegesen *nem nyelvi* aspektus!) és *koncipiális* (ez viszont *kizárólagosan nyelvi* aspektus!) írásbeliséget, ami pedig igen fontos lenne, több okból is. Mindenekelőtt azért, mert a kettő nem okvetlenül jár együtt: a mediális írásbeliség — a betűvetés és kibetűzés mestersége — koncipiálisan megmaradhat a szóbeliség keretein belül; ugyanakkor a koncipiális írásbeliség — amely a közlemény magas fokú formalizálásában és linearizálásában ölt testet — lehetséges a mediális szóbeliség keretei között is. A gondolkodásra nyilvánvalóan a koncipiális írásbeliség hat

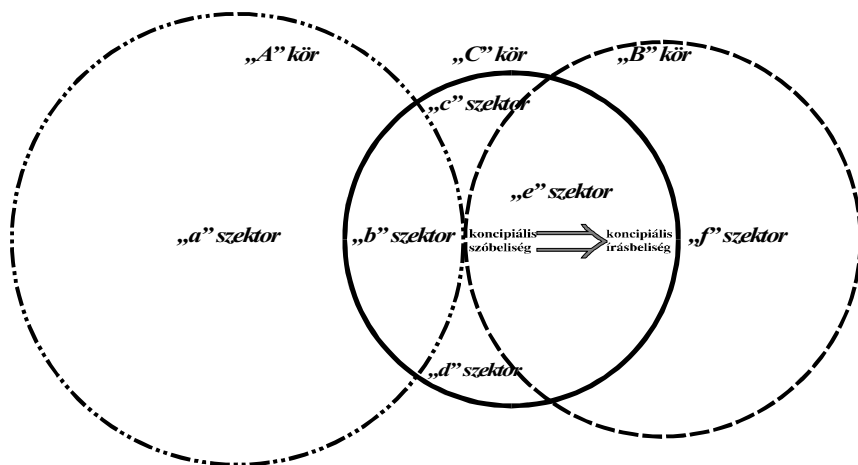
7. TULÉRTÉKELT ÍRÁSBELISÉG?

erőteljesen, bár bizonyos pszichológiai hatással a koncipialitáshoz szükséges interiorizáltsági szintet el nem érő mediális írásbeliség is járhat.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy az írásbeliség és a gondolkodás közötti kapcsolat vizsgálata során ki kell térnünk a nyelv és a gondolkodás közötti viszonyra is, anélkül azonban, hogy a könyvtári irodalmat életre hívó kérdésről született nézeteknek még vázlatos áttekintésére is vállalkoznánk. Kiindulópontként Vigotszkij alábbi megállapítását választottuk:

„A gondolkodás és beszéd viszonyát [...] két, egymást metsző körrel lehetne szemléletesen ábrázolni, amelyek megmutatnák, hogy a beszéd- és gondolkodásfolyamatok bizonyos része egybeesik. Ez az úgynevezett beszédgondolkodás szektora. Ez a beszédgondolkodás azonban nem meríti ki sem a gondolkodás, sem a beszéd összes formáját.” (VIGOTSKIJ 1967, 125)

Vigotszkij gondolatainak nyomán továbbhaladva beszéd és gondolkodás viszonyának az alábbi, három egymást metsző körrel bemutatható modellje rajzolódik ki előttünk:

Az „A” kör az érzékszervi alapon létrejött, s ezen a szinten lényegében megmaradó tudattartalmak összességét jelképezi. Ezekkel a tudattartalmakkal is végezhetők gondolkodási műveletek anélkül, hogy nyelviileg megragadnánk őket. Ilyesfajta gondolkodás történik akkor, amikor egy magyar konyhán főlnött ember megpróbálja elképzelni egy általa sosem kóstolt kínai

édes-savanyú étel ízét. És ilyen gondolkodást végzünk akkor is, amikor megpróbáljuk felidézni azt az útvonalat, amelyen autóval a munkahelyünk-ről hazautazunk. (CRYSTAL 1998, 25) Az „*A*” kör létezett a „*C*” és a „*B*” kör létrejötte előtt is.

Másodikként a „*C*” kör jött létre, létrejöttekor azonban nem a jelenlegi pozíciójában van, hanem érintkezik az „*A*” körrel, mint ábránkon a „*B*” kör. A „*C*” kör a beszédtevékenység és a beszédprodukciók összességét jelképezi (az írott változatot is beleértve), függetlenül attól, hogy a beszédtevékenység párosul-e gondolkodással vagy sem. Természetesen a „*C*” kör minden elemének a gyökere az „*A*” körben található meg, a „*C*” kör az „*A*” kör nélkül nem létezhetné. A „*C*” kör a művészi célú nyelvhasználat létrejöttével „növekedik bele” valamelyest az „*A*” körbe, s jön létre a „*b*” szektor. (Erről l. lentebb!) Fontos leszögezünk, hogy a „*C*” kör *bal felé nem csúszik*, hanem inkább mintegy „kidudorodik”: jobb oldali határvonala normális nyelvfejlődés esetén lassan, de folyamatosan araszol jobb felé. A széles körű interiorizált írásbeliség ezt az araszolást jelentősen gyorsíthatja. Normális esetben a „*C*” kör mind jobbra, mind balra növekszik, esetleges zsugorodása a nyelvi és fogalmi elszegényedést reprezentálná.

A „*B*” kör a kognitív ökonómia által kikényszerített fogalomalkotás révén létrejött tudattartalmak összességét jelképezi. A „*B*” kör kezdetben teljesen egybeesik a „*C*” körrel, így e tartományról is elmondható, hogy minden elemének a gyökere az „*A*” körben található meg, az érzékszervi alapú tudattartalmakkal való összefüggés azonban jobb felé haladva egyre inkább elhomályosul. A „*B*” kör (a fogalmi gondolkodás tartománya) azután a nyelv- és gondolkodásfejlődés egy kritikus pontján — amikor a nyelvhasználat által kikényszerített absztrakciós piramis oly magasra nő, hogy a létrejötténél bábáskodó nyelv többé nem tudja ökonomikusan kezelni a létrejövő fogalmakat — mintegy „kinő” a „*C*” kör alól. (Ennek eredményeként jön létre az „*f*” szektor — erről lásd lentebb!) A kör jobb szélén helyezkednek el az ún. „tisztá fogalmak”, amelyek persze valójában korántsem „tiszták”, tesztetlenek, közvetlen nyelvi megragadásuk azonban nem lehetséges. Fejlett nyelvi és gondolkodási kultúrákban a „*B*” kör mindig szükségképpen nagyobb a „*C*” körnél.

Megjegyzés: A körök mérete nem jelent feltétlenül területi arányosságot az ábrázolni kívánt tudattartalom-komplexumok között, de az egymáshoz való területi viszonyokat jelezni próbálja. Valószínűleg az „*A*” kör tartalma a legnagyobb, s különösen nagy lehet ez ún. „jobb féltékés” gondolkodók esetében. A „*C*” kör terjedelme

7. TULÉRTÉKELT ÍRÁSBELISÉG?

természetesen nem függetleníthető egy adott egyén nyelvi kompetenciájától, de valószínűleg minden esetben tényleg kisebb mind az „*A*” körnél, mind a „*B*” körnél; ez a kör egyéntől függően csúszhat némiképp jobbra vagy balra: balra csúszás esetén valószínűsíthető a „*B*” kör méretének a zsugorodása is, jobbra csúszásnál viszont az „*A*” kör zsugorodása feltételezhető.

Az „*a*” szektor a nyelvíleg meg nem ragadott, s csak elnagyoltan vagy egyáltalán nem artikulált érzékszervi alapú tudattartalmak összessége. (Ilyen egy valaha érzékelt és elraktározódott sajátos szag, amelyet nem tudunk nyelvíleg reprezentálni, ám ha ismét érezzük valahol, ráismerünk; ilyesmi továbbá a *déjr-vu* érzés is.)

A „*b*” szektorba azokat a nyelvhasználó által nyelvíleg megragadott tudattartalmakat soroljuk, amelyeket a nyelvhasználó — azzal a céllal, hogy megőrizze a tudattartalom eredetiségét, egyediségét — szándékosan kivont a kognitív ökonómia hatása alól. Ily módon itt sematizálódás, fogalomteremtés semmilyen szinten nem következik be. A „*b*” szektor jellemzően a művészi nyelvhasználat szektora. A „*b*” szektor — tartalmának egyedi jellegéből adódóan — a szóbeliség irodalmában egyáltalán nem létezett, mivel ez az irodalom Jakobson szavaival „a közösség cenzúrája alatt áll”, azaz mind tartalmi tekintetben, mind a nyelvi megformálás vonatkozásában megköveteltetik tőle a magas fokú társadalmi relevancia, a közös tapasztalatokhoz való erőteljes kötődés. E kitüntetett tudattartalmak megragadása természetesen csak egyedi — még soha nem használt — szóalakokkal lehetséges, ezek azonban nem lehetnek gyökértelenül újak, korábban már megnevezett alapvető fogalmak nyelvi jelének a kombinációján kell alapulniuk. (E folyamat eredményeképpen születnek meg a szóképek, mindenekelőtt a metafora és a szinesztézia.)

Megjegyzés: A „*b*” szektor növekedése lényegében az irodalmi nyelv fejlődésével párhuzamos: a nyelv egyre többet hódít meg az „*A*” kör kimeríthetetlenül gazdag tartalmából. Nem szabad azonban az „*A*” kör tartalmát még egy adott ember esetében sem állandónak venni. Ez a tárház nap mint nap bővül, s a „*b*” szektor növekedése révén fogékonyabbá váló egyéni tudat mind több anyaggal tölti fel az „*A*” kört. Valószínű, hogy a „*b*” szektor bővülése az „*A*” körnek s vele az „*a*” szektornak az önmagánál nagyobb mértékű tágulását idézi elő, ugyanis a „*b*” szektor bővülése egyszerűsminő növeli a szenzibilitást. Mindenesetre a „*b*” szektor csak úgy jó kétszáz éve, a szentimentalizmus és a romantika megjelenésével indult jelentős fejlődésnek: szinesztézia a romantika előtti irodalomban például csak igen ritkán fordul elő.

A „*c*” és a „*d*” szektor a gondolkodáson kívül eső, tudattartalmakkal kapcsolatban nem lévő nyelvhasználat: például amikor úgy mondok fel — vagy éppen énekelek — egy kívülről ismert szöveget, hogy közben másról

gondolkodom. A hangos olvasás is végbemehet oly módon, hogy nem is tudom, mit olvasok fel. Rutinos gépírók, nyomdai szedők úgy tudnak hibátlanul lemásolni egy szöveget, hogy fogalmuk sincs a tartalmáról; sőt, szinkrontolmácsok is képesek automatikusan fordítani, úgy, hogy gondolatilag nem fogják fel az egyébként helyesen lefordított szöveg tartalmát.

Az „*e*” *szektor* az ún. verbális gondolkodás köznapi vagy tudományos fogalmakkal: ez a nyelv alapvető funkciójának a tartománya. A fogalmak nagyon széles skálán mozoghatnak, a legegyszerűsbektől a nyelvileg még ökonomikusan kezelhető legbonyolultabbakig: balról jobbra haladva jutunk el az egyszerűbb fogalmaktól a bonyolultabbakig. Balról jobbra haladva egyszersemind a koncipiális szóbeliségtől a koncipiális írásbeliség felé tartunk. „*Ez a pörkölt ehetetlen*” — itt viszonylag egyszerű fogalmakkal van dolgunk, kezelésük „meg se kottyán a nyelvnek”. „*A társadalom közérzete az anyagi javak mennyiségén kívül a politikai szabadság fokától is függ*” — már bonyolultabb fogalmakat tartalmaz, de a nyelv a köztük fennálló összefüggések kifejezésére is a leghatékonyabb eszköznek bizonyul: csak neheztelené a megértést, ha e mondat tartalmát képletbe foglalnánk. Mindazonáltal ez a mondat már egyértelműen a koncipiális írásbeliség terméke: hogy szóban is megértjük, az annak köszönhető, hogy az írott nyelv erőteljesen viszsza-hatott a szóbeli nyelvhasználatra. „*Az összeadás eredménye független attól, hogy a második mennyiséget adom hozzá az elsőhöz, vagy az első a másodikhoz.*” Itt a fogalomalkotás még magasabb szintjével van dolgunk, a nyelv azonban ezt is kezelni tudja (szóban persze már igen nehézkesen!), bár a fenti tudattartalom kétségkívül ökonomikusabban jelölhető algebrai szimbólumokkal: $a + b = b + a$.

Az „*f*” *szektor*ba tartoznak a nyelvileg már egyáltalán nem, illetve legalábbis ökonomikusan nem kezelhető, erősen absztrakt, kizárólag fogalmi jellegű tudattartalmak. Ennek a legjellemzőbb területe a matematikai gondolkodás, amely külön szimbólumrendszert hozott létre ahhoz, hogy az önmagukban is sokszorosan elvont fogalmakkal bonyolult műveleteket végezhessen. A nyelviségtől való elszakadás azonban még itt sem maradéktalan, mivel ezeket a szimbólumokat a matematika zömükben az írott beszéd anyagából, a betűkből választja. Természetesen a betűk a matematikai képletekben *nem* nyelvi jelként funkcionálnak, új szerepükben valamelyest mégis az ismert dolog biztonságérzetét nyújtják a használójuknak.

Fontos leszögeznünk, hogy az „*f*” *szektor* az „*e*” *szektor* nélkül egyáltalán nem létezhetne. A fogalomalkotás kezdetei az „*e*” *szektor*ban történ-

nek, s nagyon sokáig e szektoron belül folyik a fogalmak fejlődése, azaz a születő új fogalmak nyelvileg is jól kezelhetők. Az „*f*” szektor igazából akkor jön létre, amikor az „*e*” szektornak a nyelv lehetőségeinek végét szimbolizáló határain „túlcsordulva” is keletkeznek újabb, egyre bonyolultabb fogalmak. Vigotszkij utal rá, hogy Descartes volt az, aki először vette észre a matematikában a nyelvből eredő, de azt le is győző gondolkodást. (VIGOTSKIJ 1967, 341)

Megjegyzés: A kisbetűvel jelzett szektoroknak az ábrán látható egymáshoz viszonyított méretarányai — a véletlenszerűen kialakuló „*e*” és „*d*” szektor kivételével — valamelyest utalnak e szektorok általunk vélt valóságos arányaira.

7.4. A néma olvasás

Az írásbeliségnek az emberi gondolkodásra gyakorolt hatása elsősorban az olvasás révén érvényesül, mivel — főképpen az olvasnivalókat könnyen hozzáférhetővé tevő könyvnyomtatás feltalálása után — jellemzően sokkal többet olvasunk, mint amennyit írunk. Tehát az írásbeliséggel való találkozásaink legfőbb színtere az olvasás.

Az antikvitásban az olvasásnak csaknem kizárólagos formája a *hangos* olvasás. Egyrészt azért, mert csak kevesen tudtak olvasni, s így az olvasás szokásos formája a mások számára történő *felolvasás* volt. Az olvasás hangos voltát támasztják alá a görögben az „olvasni” értelemben használt szavak alapjelentése is, pl. a *nemein* szó és igekötős származékai (*ananemein*, *epinemein* stb.) „szétosztást” jelent — az olvasó, pontosabban a felolvasó „szétosztja” azt, amit az írás közöl. (SVENBRO 2000, 46–47) A hangos olvasás másik oka az ókori embernek mai mércével mérve gyenge olvasási készsége volt: nem nélkülözhetette — mintegy az olvasás helyességében való megbizonyosodás érdekében — az olvasott szavak hangos kimondását. Így azután az ókori ember — és sokáig a középkori ember is — önmagának is hangosan olvasott.

Bár a néma olvasásra már az ókorban is akadtak szórványos példák, az olvasás domináns formája a Kr. u. 8. századig a hangos olvasás volt. A 8–12. század között a néma olvasás példái már számosabbak, a 12. századtól kezdve pedig igencsak gyakoriakká válnak. Az olvasás teljes elnémulása csak a 17–18. században következik be. (Vö. DEMETER 1998a, 49–50)

A néma olvasás többszörösen gyorsabb a hangos olvasásnál, s ezért az olvasás elnémulásának jelentőségét mindenekelőtt az olvasás hatékonyságá-

nak a megnövekedésében szokás látni, lévén hogy ezáltal az ismeretek terjedésének a sebessége korábban elképzelhetetlen csúcokra jut el. Ez vitathatatlanul így is van: az európai kultúra — s vele a gazdaság — elmúlt fél évezredes fejlődése a néma olvasás nélkül nem következett volna be. Az ismeretek terjedésének a felgyorsulásán túl azonban az emberi gondolkodás fejlődése szempontjából legalábbis azonos fontossággal bír az a körülmény, hogy az olvasási sebesség növekedésével az ember szövegpercepciói sebessége is a többszörösére nőtt — ráadásul a szóbeliségben szokásosnál sokkal komplexebb szövegek tekintetében —, ez pedig szükségképpen kihatott gondolkodási műveleteinek a sebességére is.

A néma olvasás fontos lélektani következményekkel is járt, mindenekelőtt azért, hogy ily módon az olvasás tisztán individuális tevékenységgé vált, sajátos autonómiát, a közösségtől való függetlenséget kölcsönözve az egyénnek. A néma olvasással az ember új privát szférát teremtett, ahova visszavonulhatott pihenni, mintegy menedéket keresve a közösség elől.¹⁴¹ (CHARTIER 1987, 111) A néma olvasásnak általában jelentős szerepet tulajdonítanak a nyugati individualizmus kialakulásában.

A néma olvasásnak további fontos következményekkel járó sajátossága az, hogy most először kerül kapcsolatba az ember szöveggel oly módon, hogy az nélkülözi a fizikai természeténél fogva közösségi jellegű hangzó formát. Korábban ha az ember a tudattartalmának elemeit nyelvi formába öntötte, ezt mindjárt ki is mondta. A néma olvasás először adott mintát a hangzás nélkül működő nyelvre, s vált alapjává a belső beszédnek és a verbális gondolkodásnak. Az ember óriási jelentőségű lépést tett meg ezáltal: úgy tudta a nyelvet gondolatai körvonalazására, pontosítására, árnyalására használni, hogy a félig kész gondolatokkal nem kellett egyszersmind a kommunikáció kockázatait vállalnia, meg tudta őket tartani magának. (Vö. 4.2.2.!) „Gondolataink önmagunknak való megtartása bonyolult tevékenység” — állapítja meg Gilbert Ryle. (Idézi DEMETER 1998a, 54) E folyamat jelentőségét ismeri fel Palágyi Menyhért már 1904-ben, amikor a következőket írja: „... a halk olvasás ügyességét csak úgy szerezhethjük meg, hogy előbb megtanultunk hangosan olvasni, a halk gondolkodás csodálatos mesterségére csak úgy tehetünk szert, hogy előbb megtanultunk hangosan gondolkodni, hallható (vagy látható) jelekbe értelmet helyezni.” (Idézi NYÍRI 1998, 11)

¹⁴¹ „Between 1500 and 1800 man's altered relation to the written word helped to create a new private sphere into which the individual could retreat, seeking refuge from the community.”

7. TULÉRTÉKELT ÍRÁSBELISÉG?

Egyébként az ontogenezis szintjén Vigotszkij hasonló irányú fejlődésként rajzolja meg a beszédgondolkodás, illetve a gondolkodás kialakulását. Ő kísérletei során úgy találta, hogy a gyermekek szociális beszédének fokozatos individualizálódása során jön létre az egocentrikus beszéd, amely azután látszólag elhal, valójában azonban belső beszéddé, „beszédgondolkodássá” változik. (VIGOTSKIJ 1967, 345–363)

Az olvasás elnémulásának a gondolkodásra gyakorolt hatását áttekintvén talán nem szükségtelen rámutatnunk, hogy az elnémulás nem egyik pillanatról a másikra következett be, hanem egy igen hosszú folyamat eredményeként. Kezdetben a beszédhangok artikulációja vált elmosódottabbá, s egyszersmind a hangerő is csökkent, majd „motyogásba” ment át, ezt követően teljesen hangtalanná lett, végül pedig az utolsó „csökevényként” fennmaradt tétova, elnagyolt ajakmozgás is megszűnt. Az olvasottak jó részének virtuális belső hangosítása azonban általában a néma olvasásban is jelen van, s ez határt szab a sebességnek. A *gyorsolvasás* nem egyéb, mint a néma olvasás tökélyre — vagy éppenséggel ad abszurdum — vitele. Az olvasás sebessége mindenekelőtt azzal nő meg, hogy a virtuális hang is kiszorul az olvasásból, ez persze az appericipálás mélységét jelentősen csökkenti.

7.5. Tulértékelhetetlen írásbeliség

Ha felettébb kétséges is az írásbeliséget alkalmazó és az azt nélkülöző ember gondolkodásmódja között vízválasztót — „Great Divide”-ot — feltételezők álláspontjának helyessége, az tagadhatatlan, hogy az írásbeliség óriási mértékben járult hozzá az emberi nyelv, s ezen keresztül az emberi gondolkodás fejlődéséhez. Az írásbeliség nélkül igen korai fázisában merült volna ki — elérvén természetes határait — az a nyelvi diszkretizációs folyamat, amely először az akusztikai dimenzió, majd pedig a szemantika és a szintaxis területén véghezvitt gazdag tagolással az emberi nyelvet olyan imponálóan gazdag jelrendszerré fejlesztette, amilyennek ma ismerjük. Ez a nyelv a kezdetben dominánsan kommunikatív szerepet kiegészítve — mindenekelőtt az írásbeliség nyújtotta lehetőségekre támaszkodva — egyre szélesebb körben töltött be kognitív funkciókat, ezáltal szédlítő perspektívákat tárva fel a gondolkodás fejlődése számára, olyan magasságokba és mélységekbe is, amelyek már kívül esnek önnön határain.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az írásbeliség *tulértékelhetetlen*. Értékei — miként a nyelv értékei is — paradox módon éppen tökéletlenségében rejlenek. A nyelvnek a valóság reprezentációjában megmutatkozó tökéletlensége kikényszerítette az *absztrakciót* és a *szimbolizációt*, ezzel új világokat nyitva

meg az eredendően ikonikus gondolkodású ember előtt, az írásnak a beszéd rögzítésében mutatott tökéletlensége pedig az *amorf természetű folytonos jelek* felől a sokkal *eredményesebben kezelhető és megragadható szabályok alapján kombinálható diszkrét jelek* irányába térítette el a nyelvfejlődést, ami a lehetőségek és perspektívák nem kevésbé gazdag forrásának bizonyult, mint az absztrakció és a szimbolizáció eszköze.

A fentiekben többször utaltunk rá, hogy az emberi gondolkodás legfőbb nyelvi táplálója a *koncipiális* írásbeliség, amelynek nem kell okvetlenül minden esetben *mediális* írásbeliséggel ötvöződnie — létezhet a mediális szóbeliségben is. Létezhet — de csupán időlegesen: addig, amíg folyamatosan mediálisan is írásbeli forrásokból táplálkozhat. Az emberi elme és emlékezet nem képes rá, hogy a koncipiális írásbeliség által a mediális írásbeliség szilárd talaján létrehozott bonyolult nyelvi és gondolati struktúrákat e szilárd talaj nélkül tartósan produkálni vagy akárcsak megőrizni tudja. A betű eltűnése az életünkben nagy valószínűséggel a nyelv és ezáltal a gondolkodás el-sorvadásához vezetne. Az írásbeliség tehát tényleg *túlértékelhetetlen*.

Összegzés

Az írásbeliségnek az emberi gondolkodásra gyakorolt hatását illetően meg-
oszlanak a vélemények. Az egyik nézet szerint — ezt nevezik „Great Divide”- (*„Nagy Vízválasztó”*)- vagy „Grand Dichotomy”- (*„Nagy Dichotómia”*)- elméletnek — az írásbeliség gyökeresen megváltoztatja az emberi gondolkodást. A „Continuity”- (*„Kontinuitás”*)- elméletnek nevezett másik nézet szerint nem mutatható ki számottevő különbség az írástudó és írástudatlan emberek gondolkodási képességei között — a „Great Divide” hívei egyszerűen *túlértékelik* az írásbeliséget.

A „Great Divide”-elmélet legismertebb képviselője Marshall McLuhan: szerinte a nyugati civilizáció minden eredménye az alfabetikus írásra, illetve az annak hatókörét kiterjesztő könyvnyomtatásra vezethető vissza. Az elmélet nála visszafogottabb képviselői arra hivatkoznak, hogy az írásbeli és nem írásbeli társadalmakban élő emberek gondolkodásmódja között mindig nagyobb az eltérések, mint amekkorák az egyes írásbeliségen alapuló társadalmak tagjainak gondolkodásmódja között tapasztalhatók.

A „Continuity”-elmélet egyfelől egyenértékűnek tekinti az írástalan társadalmak emberére jellemző archaikus (más néven: mitikus) gondolkodást a

7. TÚLÉRTÉKELT ÍRÁSBELISÉG?

racióális gondolkodással, másfelől tagadja, hogy a gondolkodásbeli különbségek összefüggésben lennének az íráshasználattal, illetve annak hiányával. Ez az elmélet igen sok rokonságot mutat a kulturális relativizmus szemléletével.

Az írásbeliség nem közvetlenül, hanem a nyelv révén hat a gondolkodásra, a nyelvfejlődés írás előtti és írás utáni szakasza pedig egyetlen kontinuumnak tekinthető, tehát *elvileg* nincs vízválasztó az írásbeliség előtti és utáni szakasz között. Mivel azonban az írás jelentős mértékben felgyorsítja a nyelvfejlődést korábban is elsődlegesen jellemző akusztikai, szemantikai és szintaktikai diszkretizációs folyamatot, *gyakorlatilag* az írásbeliség csakugyan korábban ismeretlen lendületet ad a nyelv és ezáltal a gondolkodás fejlődésének.

Mivel a könyvnyomtatás feltalálása óta az írásbeliséggel való kapcsolatunk legfontosabb színtere az olvasás, ezért az olvasás elnémulásának — s ezáltal az olvasási sebesség jelentős növekedésének — kitüntetett szerepe van annak a hatásnak a kibontakozásában, amelyet az írásbeliség a gondolkodás fejlődésére gyakorolt.

Mivel az emberi társadalmak technikai-gazdasági-kulturális felívelését kibontakoztató gondolkodás legfontosabb elemei mind visszavezethetők az írásbeliség által generált nyelvfejlődésre, az írásbeliség szerepét az emberi gondolkodás fejlődésében nem lehet túlértékelni. Az írásbeliség eltűnése világunkból minden valószínűség szerint nyelvi és gondolkodásbeli elszegényedéshez vezetne.

8. Kitekintés: mi jöhet az írásbeliség után?

E dolgozat korábbi fejezeteiben is többször be kellett érünk egy-egy — önmagában igen fontos — kérdéskör még vázlatosnak sem nevezhető bemutatásával, sőt csupán jelzésszerű megemlíтésével. Pedig az eddigi fejezetekben tényekről, illetve létező, már kibontakozott folyamatokról beszéltünk, amelyek viszonylag jól körül vannak határolva, illetve jól körülhatárolhatók.

Ebben az utolsó fejezetben viszont annak az áttekintésére kell kísérletet tennünk, hogy mi *lesz*. Olyasmiről kell beszélnünk, ami manapság még csak kezdeményeiben létezik, s minden egyes ilyen kezdemény lehetséges kibontakozásainak a száma igen nagy. Valamennyi lehetséges kibontakozásnak a számbavétele lehetetlen, de — valljuk meg — felvázolásuk nem is járna haszonnal, hiszen az ilyen prognózisok a megalapozatlan agytorna és a még inkább alap nélküli jóslás elegyei lennének csupán.

Így célszerűbbnek látszik inkább néhány fontosnak érzett aspektus pusztán *felvillantására* szorítkozni — lemondva nemcsak a mélység, hanem a körvonalak tekintetében értett teljességről is.

8.1. A posztliterális fogalma

A posztliterális (*'post-literacy'*) a kommunikációelméleti gondolkodás bevett terminusa: egy internetes keresés 974 olyan dokumentum címét listázza, amely tartalmazza ezt a szót. (Ezeknek a dokumentumoknak mintegy fele a felnőttoktatással kapcsolatos értelemben használja a fogalmat, a másik fele viszont ténylegesen kommunikációelméleti vonatkozásban.) Tehát az írásbeliséget meghaladó korról már mint ténnyel számol a szakirodalom.

A posztliterális azonban nem a távoli jövő jellemzője, hanem a jelené, sőt a nem túl távoli múlté is. A dolog persze attól függ, hogy nézetünk szerint meddig tart a literális kora. Akkor ér-e véget, amikor — ad absurdum — az utolsó írni tudó ember is jobblétre szenderül, vagy pedig már akkor, amikor az első repedések megjelennek az írás kommunikációs és ismeretterjesztési monopóliumán, amikor „a nyomtatott könyvvel mint a kommunikáció uralkodó közegével szemben színre lépnek az elektromos és elektronikus médiumok”. (NYÍRI*-4)

Nyíri Kristóf nyilvánvalóan az utóbbi nézetet vallja, amikor a posztliterálisra — fentebb hivatkozott tanulmánya címében — mint „a huszadik század filozófiájának forrására” tekint. Nietzsche, Heideggerre és Wittgensteinra hivatkozva lényegében a filozófiának egy írásellenes lázadását vázolja fel. Ez a lázadás megelőzi az ongi „másodlagos szóbeliség” korszakát — már Nietzsche 1874/75-ös bázeli előadásaival megkezdődik, amikor is a német filozófus az irodalomtörténet szemére veti, hogy kizárólag a népek írásával („*Schriftenthum*”) foglalkozik, ahelyett hogy a népek beszédeit („*Sprachthum*”) értékelné.

„A nyelv egzisztenciál-ontológiai fundamentuma a beszéd” — idézi Heideggertől Nyíri, rámutatva arra, hogy Heidegger törekvéseinek folyamatosan középpontjában állt a Platón előtti — azaz az írásbeliség előtti — görög filozófiához való visszatérés. Ezenkívül Heidegger fogalomtárában és szóhasználatában — folytatja Nyíri — kitüntetett szerep jut a *Rede* („a nyelv mint beszéd”) és a *Sage* („monda”, „mondás”) szavaknak, amelyek egyértelműen a szóbeliséghez kötődnek.

A legnagyobb lázadó — mint Nyíri kimutatja — azonban éppenséggel Wittgenstein volt: az ő lázadása nem filozófiai megfontolásokban, hanem sokkal inkább az őt ért „posztliterális” élményekben, mindenekelőtt a filmmel kapcsolatos élményekben gyökerezett, s nem csupán műveinek állításai-ban, hanem szerkezetében is tükröződött. Wittgensteinnak nem sikerült — pedig törekedett rá — gondolatait a nyomtatott könyv médiuma által megkövetelt „természetes és hézagtalan” lineáris sorba rendezni, a könyveiben leírt gondolatok sokkal inkább „a viszonylatoknak bonyolult *hálóját* képezik”. Ebben fontos szereppel bírhatott az a körülmény is, hogy Wittgenstein diszlexiás volt — mondja Nyíri, majd hozzáteszi, hogy „a kialakulófélben levő poszt-literális korunkban a jellegzetesen diszlexiás szimptómák egyre kevésbé rendkívüliek. A diszlexia kulturális mintázattá válik.”

A posztliterális termésketesen nem a filozófia hozza létre, hanem a kommunikációs technológia alapvető megváltozása, a filozófia csupán konstatálja és értelmezni kívánja a változás következményeit; illetve bizonyos esetekben viszonylag korán ráérez azokra az emberi törekvésekre, amelyek a kommunikációs technológiai változásokat generálják.

8.2. Az írástalan nyelv

A fentiekben rámutattunk, hogy a posztliteralitás nem az írás eltűnését, hanem egyeduralmának elvesztését és jelentős visszaszorulását jelenti. Semmiképpen sem valószínűsíthető, hogy az írás teljesen eltűnjék, mivel a hosszú időn át funkcionáló emberi találmányok nem szoktak teljesen feledésbe merülni — többé vagy kevésbé szűk körben általában mindegyikük fennmaradt. (Például a ló vontatta kocsí és a lovaglás az autó korában sportként él tovább.)

Flusser mindazonáltal eljátszik a gondolattal, milyenné válhat az írástalan nyelv. Úgy találja, hogy „az ábécétől függetlenedett beszéd mindent el fog árasztani”, a társadalom tagjainak a fülébe lépten-nyomon „hanglemezek, hangszalagok és beszélő képek” fognak kiabálni és suttogni. Ám az írás zablájától megszabadult nyelv nem csupán hömpölygő, badar áradattá válik — amilyenek gyakran tapasztaljuk már mostanság is —, hanem annak a veszélye is fennáll, hogy a folyondárként burjánzó szófüzérek „eldurvulnak”, „barbarizálódnak”. (FLUSSER 1997, 55–56)

A vízió elgondolkodtató, mert nem nélkülözi a logikát. Az írás amellett, hogy fejleszti — mint ezt a korábbi fejezetekben törekedtünk kifejtetni —, fegyelmezi, kordában tartja a nyelvet; az írásbeliség évezredei arra szoktattak bennünket: *úgy beszéljünk, hogy az leírható legyen*. A leírás lehetősége mintegy a beszéd *megdicsőülésének* a lehetősége is volt, s ez életben tartotta a beszéd szabályozására irányuló törekvést. A beszéd elektronikus — például magnetofonnal történő — rögzítésének azonban nincsenek korlátai: ez a parttalan szabadság ténylegesen a beszéd eldurvulásához, barbarizálódásához vezethet. A lemezlovas-szövegek már ma is riasztó példáját adhatják annak, mivé válhat a fékevesztett beszéd.

8.3. Az ikonikus fordulat

A 6.1.5. alatt már szóltunk róla, hogy a 20. század kommunikációs technológiai forradalma nem csupán a beszéd rögzítését tette lehetővé — ami az írás térvesztésével járt —, hanem képek készítését és sokszorozását is, ami az íráson túl a nyelv számára is szerepvesztést eredményez.

„Az emberek elsősorban képekben gondolkodnak, s csak azután elvont szavakban.” (NYÍRI*-6) Az állítás mindenképpen igaz, persze igazán csak akkor, ha a *kép* szót metaforikusan értjük, és valamennyi érzékszervünkre vonatkoztatjuk: tehát csak akkor, ha elfogadjuk, hogy a *vizuális képek* mel-

lett *hang-képekben*, *szag-képekben*, *íz-képekben* és *tapintás-képekben* is gondolkodunk. Való igaz ugyanakkor, hogy a látásnak az emberi érzékelésben elfoglalt kiemelt helye miatt a nem nyelvi gondolkodásban kitüntetett szerep jut a vizuális képeknek, s rögtön ezt követően a hang-képeknek.

Sajátos módon a nem-érzéki, elvont fogalmak jelölésére Platón által használt szavak — *idea*, *eidosz* — az *idein* („látni”) szóból származnak; valószínűleg igaza van Nyíri Kristófnak, amikor úgy találja, hogy ez a képi gondolkodás elsődlegességének Platón által történő akaratlan elismeréseként értelmezhető. Ez az „elismerés” persze szervesen illeszkedik bele abba a nyelvi nominalizációs gyakorlatba, amely a nem-érzéki dolgok elnevezésére az érzékelhető világban már megnevezett dolgok elnevezését használja metaforikus értelemben.

Az ember azonban sokáig nem, illetve csak igen kis hatékonysággal tudott képeket csinálni, ezért kommunikációs eszközként meg kellett elégednie a szimbolikus hangnyelvvvel, majd ennek grafikus változatával, az írással. Míg azonban az egydimenziós hangnyelv a képi tudattartalmaknak csak virtuális reprezentációjára vállalkozhatott, az írás a maga kétdimenziós matériáján már valóságos képeket is megjeleníthetett — igaz, ez sokáig technikailag igen körülményes volt. Mindazonáltal figyelemreméltó, mondhatni paradox, hogy éppenséggel a nyelvet igencsak absztraktabbá tevő íráshoz kötődik a kommunikációfejlődés Gottfried Boehm által „ikonikus fordulatnak” (Idézi NYÍRI*-6) nevezett állomása felé megtett első lépés. A képek produkálásának és reprodukálásának folyamatos tökéletesedése és egyszerűsödése a nyomdatechnika fejlődésének fontos része; mindez először a fényképezés, majd pedig a digitális képkészítés és képkézelés megjelenésétől kap újabb lendületet.

Az elmúlt bő száz esztendő alatt növekvő sebességgel kibontakozott ikonikus fordulat — vagy „képi fordulat” („*pictorial turn*”), ahogy W. J. T. Mitchell nevezi — azt eredményezte, hogy a vizuális jellegű tudás- és tényanyagok kommunikálódhattak anélkül, hogy végigjárták volna az artikulálás, absztrahálás, formalizáció, szimbolizáció és linearizáció rögzös és torzító útjait. Jól érzékelhető ez például az útikönyveken, amelyek manapság tele vannak élethű, színes fotókkal, míg bő száz esztendővel ezelőtt csupán néhány rajz árválkodott bennük: a korabeli utazókat szükségképpen vérszegény szöveges leírások próbálták valamelyest eligazítani. (Az artikulálás, absztrahálás, formalizáció, szimbolizáció és linearizáció „megtakarítása” persze

8. KITEKINTÉS: MI JÖHET AZ ÍRÁSBELISÉG UTÁN?

egyszersmind az egyébként elkerülhetetlen analízis kiesésével is jár: képek révén a feladó által ténylegesen appercipiatlan dolgok is kommunikálhatók.)

Polányi Mihály felhívja a figyelmet az artikulátlan intelligencia és az artikulált gondolkodási képesség különbségeire. Úgy találja, hogy az artikulátlan intelligencia az állatoknál is megtalálható, sőt, e tekintetben az ember nem vagy csak alig jobb az állatoknál; pl. az állatok is megtaníthatók mennyiségek felismerésére, de ennek a felső határa 7-8 — ugyanannyi, amennyire az ember is képes az artikuláló *számolás* művelete nélkül. Polányi úgy látja, hogy az emberi gondolkodás szédületes fejlődése kizárólag annak köszönhető, hogy tagolni, artikulálni tudja a dolgokat. (POLÁNYI 1994, 125–180) Az ikonikus vagy képi fordulat éppenséggel az artikulációs kényszert küszöbölheti ki részben vagy egészen, s ha Polányinak igaza van, akkor ez szükségképpen a gondolkodás elsorvadásához vezethet.

8.4. A monomedialitástól a multimedialitás felé

Azokat az expresszív kommunikációs technológiákat szokás manapság többkevesebb pontossággal gyűjtőnéven *multimédiának* nevezni, amelyek a nyomtatott könyv helyébe lépnek.¹⁴² (LANHAM*) A szó egyszerre jelent „többközegűséget” és „többszöröséget”, a hangsúly azonban nem annyira az eszközön és a kommunikációs csatornán van, hanem *egyfelől* azon, hogy a kommunikátum az ember több érzékszervét célozza meg egyszerre (manapság jellemzően kettőt az ötből: a látást és a hallást), *másfelől* azon, hogy a kommunikátumban elegyednek a különböző jeltípusok — az ikonok, indexek és szimbólumok —, s ezek ráadásul egyaránt lehetnek folytonos, illetve diszkrét jellegűek. A multimedialis kommunikáció „az egyszerre több közegben történő, egyszerre több érzékszervre ható közlés-érintkezés”. (NYÍRI*-2)

Az első értelemben a nyomtatott könyv csakugyan monomedialis, hiszen kizárólag a látásnak szól. (Bár a könyvművészet esetenként kísérletet tett a tapintásérzék megcélzására is, például a könyv méretével, a kötéshez felhasznált anyaggal — ám ezek ritka kivételektől eltekintve másodlagos-harmadlagos tényezők maradtak, csupán mintegy „háttérzeneként” simultak a könyv szövegének a tartalmához.)

A második értelemben azonban a nyomtatott könyv is mutatott egy korlátozott mértékű multimedialitást. A szöveget kísérő valóságshű képek *folytonos* típusú *ikonikus* jelek, az ábrák elemei között gyakoriak az ugyancsak

¹⁴² „[the] new expressive form that is replacing the book is emerging from a cluster of technologies which people now call, for better or worse, »multimedia«.”

folytonos típusú *indexek* (például nyilak stb.), a szöveg pedig kétszeresen kódolt *diszkrét szimbolikus* jelek sora. (Vö. 4.2.3.!) Tagadhatatlan azonban — mindenekelőtt a képek reprodukálásának technikai nehézségei miatt —, hogy a klasszikus nyomtatott könyvet dominánsan *diszkrét szimbolikus* jelek, azaz betűk töltik meg.

A nyomtatott könyv lényegi monomédialitása azonban egy technikai kényszerűség következménye volt, mivel a multimedialitás „az ember természetes életvilágához tartozik”. (NYÍRI*-2) „Az írásbeliség előtti korok kultúrája — folytatja Nyíri — merőben multimédia-kultúra: a beszéd cselekvésbe ágyazott, gesztusokkal kísért... [...] Ehhez képest az írásbeliség megjelenésével s jelesül az alfabetikus írás elterjedésével a kommunikáció csatornái beszűkülnek.” A mai multimedialitás tehát — vonja le a következtetést Nyíri — nem valami új dolog, hanem csupán *visszatérés* az emberi érzékelés és gondolkodás eredeti formáihoz.

Az embernek a multimedialitás iránti vágya azonban a domináns írásbeliség évszázadaiban is fennmaradt, s az ember igyekezett ezt a vágyát a rendelkezésére álló eszközökkel ki is elégíteni. Ezzel még a szövegen belül is megpróbálkozott: ezt példázza az emberi gondolkodás „elfojtott képiségeinek” a szépirodalmi szövegekben tapasztalható eruptív felszínre törése, továbbá a szövegek virtuális akusztikuma is.

A multimedialitás iránti vágy hívta életre s tartotta életben minden vizuális közeg is a színházat, s ugyanez a vágy nyert kielégülést az igencsak multimédiális vallási szertartásokon való részvételben is.

Kibédi Varga Áron arra a következtetésre jut, hogy a tiszta monomédialitás valójában soha nem is létezett, ez csupán „szélsőséges elméleti konstrukció”. (KIBÉDI VARGA 1996, 418) „Nincs olyan absztrakt festészet [...] — írja —, amelynek ne lehetne elképzelni referenciális megfelelőjét, tehát egy olyan valóságbeli elemet, amely megindítja a nézőnek a festészet specifikumától elrugaszkodó fantáziaszövését, és nincs olyan szöveg, amely ne idézne fel mentális képeket, és ne indulna meg így legalább a bimedialitás felé. Az írott, tehát olvasandó szöveg — mely, úgy tűnhetett, a monomédialitás alapköve — ebben az összefüggésben eleve problémát képez. Az olvasás egyszerre verbális és vizuális cselekedet, [...] amely egyszerre kétfajta észlelésre szólít fel...”

A multimedialitás ennek értelmében egy olyan érzékelési — és ebből következően gondolkodási — mintához való *visszatérés*, amely nem csupán az emberi érzékelés és gondolkodás természetes formája volt, hanem ame-

lyet *teljesen* soha nem hagyott el, s amelyet a kommunikációs technológia korlátait feszegetve igyekezett folyamatosan fenntartani.

8.5. A képiség és a fogalmiság elkülönülése — a kommunikáció skizofréniája?

„...az írásból csupán két irányba lehetséges a kitörés: vissza a képekhez, vagy előre a számokhoz. Vissza az imaginációhoz, vagy előre a kalkulációhoz” — állítja Flusser az írásról szóló esszéje új kiadásához írt utószavában. (FLUSSER 1997, 135) Flusser itt választó mondatokat ír, ami elvben kizárná a mindkét irányba való „kitörést”, másutt azonban (uo.55) megengedi ezt: „Az ábécé meghaladásával a gondolkodás függetlenedik a beszédétől, más nem-nyelvi gondolkodásmódok (matematikai és képi, valamint vélhetőleg teljesen új) pedig hihetetlen fejlődésnek indulnak.”

A 7.3.2. alatt közölt ábránk elemein végighaladva ez azt jelentené, hogy a „*C*” *kör*, a beszéd tartománya teljesen eltűnnék, s maradna az érzékszervi alapú tudattartalmakat felölelő „*A*” *kör*, valamint a fogalomalkotás révén létrejött tudattartalmakat jelképező „*B*” *kör*. Az „*A*” *kör* tartalmait ikonikus jelekkel — mindenekelőtt képekkel — kommunikálnánk, a „*B*” *kör* tartalmait pedig legfőképpen numerikus kódokkal. Ezt persze zömében ma is így tesszük, csak hogy ma markánsan jelen van a két kommunikációs és gondolkodási módot integrálni képes nyelv, amely mintegy folyamatos átjárást és interferenciát biztosít a kétfajta érzékelési és gondolkodási mód között, biztosítva ezáltal az emberi személyiség entitását. A „hibrid” természetű nyelv eltűnése (az érzékszervi eredetű tudattartalmakon alapuló, illetve a fogalmi gondolkodás feltételezett egyidejű fennmaradása mellett) mai fogalmaink szerint szükségszerűen egy *gondolkodási* — s egyben *érzékelési* és *kommunikációs* — *skizofréniát* eredményezne, s ez radikálisan újrainná az emberről alkotott fogalmainkat.

Erősen kétséges azonban, hogy a nyelv — a „*C*” *kör* — eltűnése után a „*B*” *kör* fennmaradhatna-e? Mai ismereteinkből az következne, hogy *nem*, mivel a fogalomalkotást — az érzékszervi alapú tudattartalmak redukcióját — lényegében a nyelv megjelenése kényszerítette ki, mindenekelőtt önnön tökéletlenségével. Mint ezt a 7.3.2. alatt kifejtettük, először a „*C*” *kör* jött létre, s ez indukálta a „*B*” *kör* kialakulását. Kezdetben ez a kettő együtt növekedett, sokáig egybe is esett, s lényegében csak az írásbeliség — pontosabban a *koncipiális* írásbeliség — megjelenését követően következett be a

„**B**” *kör* látványos fejlődése, amelynek eredményeként „kinőtt” a „**C**” *kör* alól. Metaforikusan úgy is mondhatnánk, hogy a fogalmi gondolkodás a nyelv virága.

Nehéz lenne elképzelni a „**C**” *kör* — a nyelv — hirtelen, egyik pillanatról a másikra bekövetkező eltűnését: ilyesmire mellesleg Flusser sem utal. Ami viszont nemcsak elképzelhető, hanem a nyelvi elszegényedés formájában tapasztalható is, az a „**C**” *kör* megkezdődő zsugorodása, tehát egy visszafejlődési folyamat elindulása. **Nincs okunk feltételezni, hogy egy esetleg kibontakozó visszafejlődési folyamatnak az útja eltérne attól az úttól, amelyet a múltban a fejlődés bejárt.** Ha pedig ez igaz, akkor a „**C**” *kör* zsugorodásának a „**B**” *kör* legalábbis azonos mértékű összeszűkülésével kell járnia, a folyamat végén pedig a „**C**” *kör* (a nyelv) eltűnésének a „**B**” *kör* (a fogalmi alapú tudattartalmak) eltűnését kell eredményeznie.

Annak lehetőségét, hogy a sokak által konstatált nyelvi elszegényedés a gondolkodási képesség zsugorodásával járhat, e sorok írójának ismeretei szerint eddig egyedül Deme László villantotta fel, amikor „feltáró tanulmányok” készítését szorgalmazza többek között *„a szóhasználat és a fogalomalkotás pontosságának, a fogalmazás és gondolkodás (esetleges) elfelületiesedésének, a pusztá önkifejezés és a megértetési szándék arányainak és érvényesülési fokának a viszonyáról”*. (DEME 1999, 54)

Nem látszik tehát valószínűnek, hogy a kommunikáció és a gondolkodás általunk „szizofréniának” nevezett flusseri polarizálódása ténylegesen bekövetkezhet, ugyanis a nyelv eltűnésével a fogalmi gondolkodás is szükségképpen megszűnne — az emberi tudatot csupán az érzékszervek csatornáin beérkező tagolatlan tartalmak töltenék be. A 7.3.2. alatti ábránkból mindössze az „**A**” *kör* maradna meg.

8.6. A kép mint „tánciskolai kályha”?

Elvileg természetesen lehetséges visszatérni az érzékszervi alapú tudattartalmakhoz — mindenekelőtt a képekhez —, amelyek az emberi percepció és ezáltal a gondolkodás origójának, egyfajta „tánciskolai kályhának” tekinthetők, s „nulláról” kezdve felépíteni egy teljesen új kommunikációs technológiát, ami természetesen a gondolkodás módjának, kereteinek a radikális megváltozásával is együtt járna. Hiszen az akusztikus-szimbolikus jelrendszer — a nyelv — nem illeszkedik szervesen az emberi gondolkodás természetéhez: vélhetőleg „jobb híján” jött létre az ideális képi kommunikáció helyett azon egyszerű oknál fogva, hogy az ember képeket nem, hangot viszont tudott hatékonyan generálni. Mivel az „ikonikus fordulat” következtében ez

8. KITEKINTÉS: MI JÖHET AZ ÍRÁSBELISÉG UTÁN?

a helyzet megváltozott, helyénvalónak látszik „újrágombolni a félregombolt mellényt”.

Az „újrágombolás” azzal az előnnyel járhat, hogy általa a mai kétszeres szimbolikus kódolású rendszer (az írás) helyett egy érzékletesebb, s ezáltal közvetlenebbül, könnyebben felfogható, következképpen hatékonyabb rendszer jöhet létre. Az absztrakt hangnyelvet még absztraktabb betűkkel rögzítő ember mindig érzett valamiféle nosztalgikus vonzódást a képekhez. A 2.3. alatt idéztük Plótinost, aki még a Kr. u. 3. században is az egyiptomi hieroglifák szemantikai szintetizáló képességét csodálta.

Francis Bacon a szintetizáló jelleg hallgatólagos elismerése mellett a képek érzékletességére mutat rá: „Az emblémák az intellektuális fogalmakat érzékletes képekké redukálják, amelyek erősebben hatnak az emlékezet-re.”¹⁴³ (Idézi NYÍRI*-6) Az emberekre valamilyen módon hatni akaró entitások — vallások, politikai mozgalmak, gazdálkodó szervezetek — előszere-ttel alkalmaznak emblémákat, amelyek a logikai analízis kényszere nélkül képes az adott entitást reprezentálni bárki számára.

Emellett persze a képellenesség is folyamatosan jelen van a művelődéstörténetben. A bálványimádás tilalma váltakozó intenzitással végigvonul a zsidó-keresztény kultúra történetén: a kultusz alapja deklarálta a Szentírás. Az iszlám is az írott szó szentségét hangsúlyozza, a Korán a képeket „a Sátán undorító művének”¹⁴⁴ tekinti. (INNIS 1950, 120) A 726–843 közötti bizánci képromboló mozgalom (bár mögötte a császár és az egyház gazdasági-politikai vetélkedése húzódott meg) is a „kép kontra írott szó” dilemma-ját példázza. A vallások általában az *elmélyült spiritualitást* féltették az *érzékletes képektől*, gyakorlati okok miatt azonban — a hívekre való intenzívebb ráhatás érdekében — egyes felekezetek nem tiltják a képeket.

Az orális-mitikus — természetét tekintve *érzéki* — kultúrából a grafikus reprezentáció révén először analitikus, majd teoretikus kultúra jött létre. (NYÍRI*-7) A grafikus reprezentáció megvalósulása elvben háromféle lehet: képi, ideografikus, fonologikus. (NYÍRI*-6) A betűírás a grafikus reprezentáció fonologikus formája: tehát amikor a betűírást felváltani képes jelrendszerről gondolkodunk, a képi és az ideografikus út marad a számunkra.

A *képi* (ikonikusan valóság-hű) reprezentáció látszik a kényelmesebbnek, ugyanis a hasonlóság miatt ez róna az emberre a legkisebb kódolási/dekódolási terhet. Goodmannek az az állítása, miszerint „a hasonlóság semmilyen foka nem elégséges ahhoz, hogy a jelölési viszonyt megalapoz-

¹⁴³ „Emblem reduceth conceits intellectual to images sensible, which strike memory more”

¹⁴⁴ „Images are an abomination of the work of Satan”

za” (Idézi NYÍRI*-5) nyilvánvalóan nem lehet érvényes a peirce-i ikonra. Ikonnal azonban csak egyedi dolgok jelölhetők, elvont fogalmak, absztrakciók már nem. Az absztrakciók jelöléséhez a képnek előbb tényleg „szimbó-lummá kell lennie”, ahogy Goodman mondja. Egy valóságghú képet azonban igen nehéz szimbólumként elfogadni, mivel a valóságghúség éppenséggel az ikonként való percepciót sugallja.

A hatvanas évek végén mai szemmel nézve komikus felhangoktól sem mentes, de lényegében ezt a dilemmát taglaló vita folyt a filmkritikusok között arról, mit is jelent Jancsó Miklós filmjeiben a *meztelen nő*. Sok-sok bonyolultabbnál bonyolultabb gondolatmenet végén a vita résztvevői azután eljutottak oda, hogy az bizony nem kizárólag kamaszfiúk számára jelent *mindenekelőtt egy meztelen nőt*. A kiszolgáltatottság szimbóluma vagy valami ehhez hasonló pedig legfeljebb másod- vagy harmadsorban lehet.

Arnheimnek az a megfigyelése (Idézi NYÍRI*-6), miszerint képi gondolkodásunk elemei, a mentális képek — éppenséggel az elvonatkoztatásból következően — elmosódottak, csonkák, feltétlen fontossággal bír a képi gondolkodás természetének a megértéséhez, de a grafikus reprezentáció kialakításához nem ad használható útmutatást. Mégpedig azért nem, mert az ugyanazon valóságelemekről az egyes emberek tudatában élő mentális képek nem egyformán elmosódottak és csonkák, tehát nem szolgálhatnak alapjául egy konvencionális grafikus reprezentációnak.

Borges ismert novellájának hőse, Ireneo Funes azonban nem elmosódottan tárolta elméjében a képeket, hanem nagyon is élesen. S emlékezete olyan volt, mint egy „szeméttároló”: semmit nem felejtett el, amit akárcsak egyszer is látott. Ezért azután nagyon elégedetlen volt a nyelvvel: „az is zavarta, hogy a három óra tizennégy perckor (oldalnézetből) látott kutyának ugyanaz a neve, mint a negyed négykor (előlnézetből) látott kutyának”. Ezért azután — írja Borges — Funesnek „nem volt erős oldala a gondolkodás. A gondolkodás azt jelenti, hogy eltekintünk az eltérésektől, általánosítunk, elvonatkoztatunk. Funes zsúfolt világában csakis részletek voltak...”

Funes tudattartalmait könnyű lett volna képekkel kommunikálni, ám a verbális gondolkodás bonyolultabb fogalmainak (a 7.3.2. alatt közölt ábra „*e*” *szektornak* jobb oldala), valamint az „*f*” *szektorában* elhelyezkedő „nyelv fölötti” fogalmak nagy problémát jelentenek akkor, amikor „nyelv alatti” eszköztárral próbáljuk meg kivitelezni grafikus reprezentációjukat. Itt mindenekelőtt tudományos fogalmakról van szó, amelyek soklépcsős jelentés- és jeltagolás, illetve jelentés- és jelkombinálás eredményeként jöttek létre. Richard Lanham rá is mutat (Idézi NYÍRI*-6), hogy a tudományos érvelésben a képet oly módon kell használni, „hogy a problémákat gondolatilag

8. KITEKINTÉS: MI JÖHET AZ ÍRÁSBELISÉG UTÁN?

tagolja, megjelenítse, koceptualizálja, nem pedig pusztán illusztráljon olyan megoldásokat, amelyekhez más módon jutottunk el”. Lanham bizonyos benne, hogy az emberi tudásnak egy képszerű, ikonikus vagy ikonografikus megszervezése lehetséges, de ez minden bizonnyal különbözni fog a mostanitól. Úgy találja, hogy ennek a másfajta tudásszerveződésnek a jellegéről leginkább a mai logografikus nyelvekre (mint például a kínai vagy a japán) épülő gondolkodásmód mintái nyújthatnak számunkra támpontot.¹⁴⁵ (LANHAM*) (Ez lenne tehát a képek *ideografikus* használata!) Lanhamnek valószínűleg igaza van, hiszen azok a próbálkozások, amelyek a logográfiához vezetőtől (a valóság-hű ikonok fokozatos stilizációjától) eltérő utat járnak, éppenséggel nem kecsegtetnek sikerrel. Itt mindenekelőtt Russell negyven évvel ezelőtti próbálkozására (Idézi Nyíri*-6; FLUSSER 1997, 55) gondolunk, hogy „geometriai metaforával” fejezzon ki filozófiai eszméket; ám Barsalou sokkal frissebb „perceptuális szimbólumai” sem látszanak igazán meggyőzőknek. (Vö. NYÍRI*-5; BARSALOU*)

Ha pedig ez így van, akkor „nincs új a nap alatt”: akkor a betűírást elvető modell számára nem marad más lehetőség, minthogy végigjárja az emberi tudás grafikus rögzítésének azt az útját, amelyet a nem betűíró — s a betűíráshoz képest bizonyos előnyöket kétségkívül nem nélkülöző, de összességükben mind praktikus, mind kognitív szempontból kevésbé hatékony — írásrendszerek már végigjártak.

Egyes szűk területeken a stilizált képek persze hatékony eszközei lehetnek a kommunikációnak. Ilyenek a repülőtéri piktogramok, amelyek „nyelv alatti” jellegükből adódóan jelentősen enyhítik a globalizálódó világ nyelvi zűrzavarát, vagy éppen a számítógépes programok által alkalmazott „ikonok”, amelyek áttekinthetőbbé teszik a képernyőt, s ezáltal a gördülékenyebb használatot segítik elő.

Mindazonáltal a „kályhához”, az érzékszervi alapú tudattartalmakhoz való visszatérés, azaz emberi kommunikáció és gondolkodás építményének az alapoktól kezdődő ismételt felépítése nem kecsegtet olyan eredménnyel, amely adekvát lenne a vállalkozás nehézségeivel és kockázataival.

Jelenleg úgy tűnik, nem építhető fel olyan, képeken alapuló *egységes* grafikus reprezentációs rendszer, amely az emberi tapasztalat és az erre épülő fogalmi konstrukciók teljességének az adekvát megragadására és kezelé-

¹⁴⁵ „I am sure what an imagistic, or iconic, or iconographic »organization of human knowledge« will look like, but it will certainly be different from our present one. Perhaps we should look to the patterns of thought built up by logographic languages like Chinese or Japanese for guidance.”

sére képes lenne. (Ha mégis felépíthető lenne, ez valamiféle ikonikus-vizuális-érzéki monomedialitást eredményezne, amely nem lenne kevésbé egyoldalú, mint az írásbeliség monomedialitása volt.) A tapasztalat teljességében való megragadására az írott nyelv sem képes, ez utóbbi viszont elegendően rugalmas ahhoz, hogy megtűrje maga mellett az egyéb megoldásokat. Így az „ikonikus fordulat” által nyújtott lehetőség legjobb kihasználásának a multimédia látszik, amelynek a legmegfelelőbb kerete a sokféleséget leginkább összeilleszteni képes *hipertext* lehet.

Egyébként — mint már többször utaltunk rá — hiányérzetünk van akkor, amikor olyan nézetekkel találkozunk, amelyek azt sugallják, hogy a képgenerálás és a képekkel való forradalma (az „ikonikus fordulat”) mintegy „visszahódította” az ember számára az érzékletesség dimenzióját, amely az analitikus és teoretikus kultúrában elveszni látszott. Ebben nézetünk szerint egyfelől fontos szerepe van a nagyjából már végbement „*auditív fordulatnak*” is, másfelől pedig csak egy *olfaktorikus, taktilis és ízlelési* fordulat tehetné teljessé a folyamatot. Az olfaktorikus fordulat *lehetősége* talán megvan a szintetikus illatosító szerekben, az ízlelési fordulaté pedig a konyhaművészetben, s nem utolsósorban a szintetikus előállított ízesítőszerekben, egy taktilis fordulatnak viszont még az előzményei sem látszanak, pedig az ongi skála szerint a tapintás a legintimebb érzékszervünk. (ONG 1998a, 182) (Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a két végbement fordulat — az ikonikus és az auditív — az ongi skála szerint éppenséggel a két legkevésbé intim érzékszerv tartományában következett be.)

8.7. A multimediális hipertext

Eredeti formájában a gondolkodás az érzékszervi alapú tudattartalmakkal való műveleteket jelentette. A nyelv megjelenése létrehozta az érzékletes dimenziótól elszakadó, lényegében absztrakt jellegű, de az érzékletes dimenzió számos elemét megőrző verbális gondolkodást. Az írásbeliség megjelenése az absztrakció irányába való elmozdulást felerősítette, s ennek eredményeként létrejött az elvont fogalmakkal való gondolkodásnak egy dimenziója, amely túlnőtt a nyelven, a amelynek a kezelésére a nyelv már nem is alkalmas. A gondolkodásnak ezt a „nyelv fölötti” formáját szokás tisztán fogalmi gondolkodásnak nevezni.

Ezzel kialakult a *gondolkodás háromrétegűsége*, amely hatással volt az emberi érzékelésre is. Nem csupán az érzékszervek közötti munkamegosztás módosult, hanem az egyes érzékszervek révén a tudatba kerülő észleletek szerkezete és természete is: a gondolkodás verbális és fogalmi dimenziója

8. KITEKINTÉS: MI JÖHET AZ ÍRÁSBELISÉG UTÁN?

egyfelől irányítja az érzékszerveket, másfelől az érzékszervek által felfogott ingereket szelektálja, csoportosítja, értékeli.

E háromrétegű gondolkodásnak és az ehhez bizonyos mértékig idomult érzékelésnek nyilvánvalóan nem felelhet meg a monomediális kommunikáció, hiszen annak bármely fajtája csupán a gondolkodás egyik dimenziója számára kínálhat optimális eszközt. A három réteg között kitüntetett helyet foglal el a középső, a verbális gondolkodás rétege, mivel ez képes mindkét másik réteg egy részének a kezelésére, egyszersmind a kapcsolat lehetőségét is biztosítva közöttük.

Ennek értelmében a mai emberi gondolatvilág leginkább adekvát kifejezőeszközének a *hipertextbe ágyazott multimédia* látszik. Azért a *text*, mert egyelőre a nyelv (a könnyű kezelhetőség követelménye miatt a jelenlegi technikai lehetőségek között az *írott szöveg*; később ez esetleg hanganyag is lehet) látszik gyümölcsöző kiindulópontnak, s azért *hiper*, mert ezáltal meghaladható a nyelvi kommunikációnak a gondolkodás természetével olyannyira ellentétes kényszerű linearitása.

A kiindulópontként használt írott szövegből végtelenül változatos, az éppen soron lévő tartalomelemek természetéhez igazodó elágazások hálózata sarjadhat ki. Változatos egyfelől a tekintetben, hogy a tartalmat vizuális vagy akusztikus jelekbe, vagy egyszerre mindkettőbe kódoltan továbbítja-e a befogadóhoz. Változatos továbbá abban a tekintetben is, hogy ezek a jelek folytonos vagy diszkrét természetűek. S változatosság lehetséges annak a függvényében is, hogy az éppen közölt tartalom a befogadó érzékszervi alapú, verbális vagy éppen fogalmi gondolkodásának az „illetékességi körébe” tartozik-e inkább.

A sokirányú lehetőség javára van mind az üzenet feladójának, mind a címzettnek. A közlendő tartalom természetéhez való igazodási lehetőség lényegesen megkönnyíti mind a kódolási, mind a dekódolási munkát, s ez már önmagában is hatékonyabbá teheti a kommunikációt. További előnyt jelenthet, hogy a kódnak a tartalomhoz való igazítása legalábbis valószínűsíti a tartalom torzulásmentesebb célba érését.

A hipertextbe ágyazott multimédia legnagyobb előnye azonban abban rejlik, hogy lehetővé teszi az emberi gondolkodás két ellentétes pólusának — az érzékletesnek és az elvontnak — az egyidejű és kiegyensúlyozott meg-

jelenítését, biztosítékát nyújtva annak, hogy az ember személyisége ne váljék „féloldalassá”, hanem megőrizhesse kettős énjét, s megmaradhasson annak, ami mindig is volt. Vörösmarty szép szavaival: „a föld s az ég fia”.

Összegzés

Az írott és a nyomtatott szöveg kommunikációs és ismerettárolási monopóliumának a megszűnésével elkezdődő új korszakot a posztliterális korának nevezzük. A posztliterális valószínűleg soha nem vezet el az írás teljes eltűnéséhez.

Az írás teljes eltűnését feltételező elmélet szerint az írás fegyelmező korlátaitól megszabaduló beszéd parttalanná válik, eldurvul, barbarizálódik.

Az ember gondolkodása elsősorban képekben megy végbe, s csak másodsorban elvont szavakban. A szavak használatát a kommunikáció igénye kényszerítette az emberre; mivel nem tudott képeket csinálni, hogy képekben megtestesülő gondolatait eredeti formájukban közölje, „jobb híján” a gondolatok eredeti tartalmát és formáját jelentősen redukáló, sőt torzító szavakhoz folyamodott. A szavak — a nyelv — használata ugyanakkor visszahatott a gondolkodására.

Az „ikonikus fordulatot” az idézte elő, hogy az ember nagy előrehaladást ért el a képteremtés terén. Ezt arra használta fel, hogy kommunikációjában széleskörűen alkalmazza a gondolkodásának eredeti formájához az elvont szavaknál jobban igazodó képeket.

Az ember eredeti életvilága — az írásbeliség előtti korban — alapvetően multimediális. Az írás megjelenése, majd kommunikációbeli hegemoniája tette ezt a világot dominánsan — de nem kizárólagosan — monomediálissá.

Az „ikonikus fordulat” életre hívott olyan törekvéseket, amelyek a képeknek nemcsak az érzékszervi alapú tudattartalmak kommunikációjában kívánnak elsődleges szerepet adni, hanem azon tudattartalmak tekintetében is, amelyek a verbális, illetve a „nyelv fölötti”, tisztán fogalmi gondolkodás elemei.

Ezek a törekvések nem járhatnak sikerrel, mivel a képek eredendően *érzéketes* és *konkrét* természete ellentétben van a verbális gondolkodás elvontabb elemeinek és a „nyelv fölötti”, tisztán fogalmi gondolkodás valamennyi elemének az *érzések számára nem hozzáférhető* és *elvont* természetével. E

8. KITEKINTÉS: MI JÖHET AZ ÍRÁSBELISÉG UTÁN?

törekvések esetleges sikere olyan ikonikus-vizuális-érzéki monomedialitást eredményezne, amely ugyanúgy ellentétes lenne az emberi gondolkodás hármas — *érzékszervi alapú – verbális – fogalmi* — természetével, mint az írásbeliség monomedialitása volt.

A kommunikációs és kognitív fejlődésben csiszolódott és átalakult emberi érzékelés és gondolkodás természetének leginkább megfelelő közege a *hipertextbe ágyazott multimédia* lehet, amely képes rá, hogy mind a célba vett érzékszerv, mind az alkalmazott kódok tekintetében igazodjék a kommunikálandó tudattartalom jellegéhez.

9. Függelék

Szóstatisztikai szövegvizsgálatok

9.1. A szóalakok száma és a gondolati-nyelvi gazdagság

Munkánk fejezetein vezérfonalként húzódik végig az a tétel, hogy a gondolati-nyelvi fejlődés mindenekelőtt egy folyamatosan finomodó artikulációs-diszkretizációs folyamatként írható le, amelynek szükségképpen a szóalakok számának a szaporodásához kell vezetnie. Elfogadva Goody figyelmeztetését, miszerint „a lexikai finomítás nem azonosítható egyszerűen a szavak számának növekedésével” (GOODY 1998, 219), úgy gondoljuk, hogy a szóalakok számának gyarapodása — az egyes szóalakok metonimikus és metaforikus jelentésbővülése mellett — a gondolati-nyelvi fejlődés fontos velejárója.

Az alapszókészletnek — az egyes szövegekben leggyakrabban előforduló szavaknak — a szókészlet többi eleméhez képest sajátos vonásai is vannak. A gyakorisági szótárak élén álló szavak általában

1. a legrövidebbek,
2. a legrégibbek,
3. morfológiailag a legegyszerűbbek,
4. szemantikailag a leginkább kiterjedtek.¹⁴⁶

(GUIRAUD 1959, 20)

(A negyedik sajátosság kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy ezek a szavak erőteljes poliszémiájuk miatt tartoznak a leggyakoribbak közé, vagy a szemantikai kiterjedtség éppenséggel a szóalak valamilyen — például akusztikailag kellemes vagy praktikus — sajátosságára vezethető vissza.)

Míg a szavak jelentésbővülésének a feltárása és a számszerűsítéshez szükséges pontossággal való dokumentálása igen sok nehézséggel jár, a szóalakok számbavétele — amennyiben a szavak jelentésétől ténylegesen eltekintünk — viszonylag egyszerűbb feladat; az volt már évtizedekkel ezelőtt is, manapság pedig a számítógép rendkívüli mértékben megkönnyíti az ilyen vizsgálatokat.

¹⁴⁶ „1. les plus courts; 2. les plus anciens; 3. les plus simples morphologiquement; 4. les plus étendus sémantiquement”

9.2. Típus–jel viszony (*Type-token Ratio*)

Egy szöveg szógazdagságának a mérésére legáltalánosabban használt módszer az adott szöveg szóelőfordulásainak és a szöveg megalkotására használt lexémák számának az összevetése. A G. V. Hoz által kezdeményezett, majd Gustav Herdan által részletesen kidolgozott módszer a szóstatisztika legfontosabb eszköze. (Vö. NAGY F. 1986, 69–72; HERDAN 1960, 75; HERDAN 1966, 75–77; TRELOAR*; GUIRAUD 1959, 85–91)

A módszer igen egyszerű. *Type* = jeltípus, lexéma: ragok és jelek nélküli, „szótári” szó; *token* = jel, szóelőfordulás. „*Elmentem a kutyámmal sétálni a közeli erdőbe.*” Ebben a mondatban a jelek, szóelőfordulások (*token*) száma 7, a jeltípusok, lexémák (*type*) száma 6, mivel az *a* névelő kétszer szerepel benne. A *type/token* arány tehát $6/7 = 0,86$, míg ennek a reciproka, a *token/type* arány $7/6 = 1,17$. (Antal László nyomán — ANTAL 1959 — a *type/token* arányt *típus/jel viszony*nak, a *token/type* arányt *jel/típus viszony*nak fogjuk nevezni a továbbiakban.)

A *típus/jel viszony* értéke maximálisan 1,00 — akkor ennyi, ha egy szövegben egyetlen szó sem ismétlődik. Egy szöveg hosszának növekedésével az ismétlődés esélye is növekszik, így a *típus/jel* érték a szöveg hosszával csökken. A *jel/típus viszony* értéke ezzel szemben minimálisan 1,00 — az értéknek felső határa elvileg nincs. Ez utóbbi szám azt mutatja meg, átlagosan hányszor ismétlődik egy-egy szó a szövegben. A fentiekből világosan következik, hogy a különböző hosszúságú szövegek *típus-jel* és *jel-típus* értékei nem mérhetők össze.

Természetesen vannak törekvések ennek a hiányosságnak a kiküszöbölésére. Herdan szerint a szöveghosszúságtól független értéket kapunk, amennyiben a *típus* értékének a logaritmusát osztjuk el a *jel* értékének a logaritmusával. Guiraud a szöveg hosszúságtól viszonylag független *jel/típus* érték nyereséhez emellett még a *típus* értékének a *jel*érték négyzetgyökével való elosztását is ajánlja. Képlete a következő:

$$a = \frac{V}{\sqrt{N}},$$

ahol a *V* a típusok, az *N* pedig a jelek számát jelenti. (GUIRAUD 1959, 85) Guiraud csak 10 000 – 50 000 szavas korpuszokra tekinti érvényesnek a képletet, Zsilka Tibor viszont úgy találta, hogy a képlet 2000 és 10 000 szó között is alkalmazható. (ZSILKA T. 1972, 22–23) A valóságosan megszámlolt és a képlettel kiszámított adatok mindazonáltal Herdannál és Guiraud-nál is viszonylag jelentős eltéréseket mutatnak. A továbbiakban ezeket a képleteket nem alkalmazzuk, hanem kizárólag az általunk vagy a forrásaink szerzői által ténylegesen megszámlolt adatokra szorítkozunk.

9.3. A megvizsgált szövegek

Az alábbiakban egységes jegyzékbe foglaltuk a különböző szempontból vizsgálat tárgyává tett, összesen 82 szöveget. Közülük 42-nek a szógazdagsági vizsgálatát magunk végeztük el, 40-nek az adatait pedig különböző forrásokból merítettük. A jelölések magyarázata:

[S] = saját vizsgálat	[He] = HERDAN 1960, 72
[Gu] = GUIRAUD 1956–1964	[A] = ANTAL 1959
[Sze] = SZENDE T.	[Be] = BENKŐ LÁSZLÓ 1962, 20
[Zs] = ZSILKA T. 1972, 22–23	

A saját vizsgálatnak alávetett szövegek lelőhelyeit lábjegyzetben adjuk meg, a más forrásból merített adatok esetében ezt mellőzzük, mivel többnyire maguk a források is ezt teszik. Lábjegyzetben adjuk meg továbbá azokat a forrásokat, amelyekből csupán egy-egy szövegvizsgálat adatait merítettük.

A forrásainkban szereplő szógazdagsági adatok általában megbízhatónak látszanak, csupán Benkő Lászlónak a Móricz Zsigmondra, Móra Ferenc-re, Veres Péterre és Szabó Pálra vonatkozó kirívóan magas értékei ébresztenek kételyt, ugyanis elég nehezen hihető például, hogy Móricz *Boldog ember* című regényének a monologikus, szóbeli elbeszélést idéző szövege szógazdagságban felülmúlja (679/1000) még Kosztolányi *Pacsirtájának* leíró részeit (636/1000) is. Veres Péter *Falusi krónikája* 801/1000 értéke még ennél is kirívóbbnak tűnik. Lehetséges, hogy Benkő László valamilyen más, a szokásostól eltérő módszert alkalmazott, esetleg számításában figyelmen kívül hagyta a nagy gyakoriságú grammatikális szavakat (pl. a névelőket), bár semmi ilyesmire nem tesz utalást.

A jegyzékben szereplő szövegek hosszúsága igen különböző. A saját vizsgálatban kizárólag 274, illetve 1000 szavas korpuszok fordulnak elő. Az előbbi számot az indokolja, hogy a Halotti Beszéd is 274 szóból áll, s így módon a vizsgált 274 szavas korpuszok szógazdagság tekintetében összehasonlíthatók első összefüggő nyelvemlékünkkel. Az 1000 szavas korpuszokhoz azért folyamodtunk, mert 1000 szó még viszonylag könnyen kezelhető és áttekinthető, ugyanakkor már viszonylag hű képet nyújt egy szövegről. (Amikor egy műből 274 szavas és 1000 szavas korpusz is szerepel, a 274 szavas az 1000 szavas korpusz első 274 szava.)

Más forrásokból főleg olyan adatokat vettünk át, amelyek tanulságos összehasonlításokra nyújtanak módot: érdekes lehet például összemérni Pus-

kin és Petőfi hasonló szószámú életművét, vagy éppen Corneille és Racine drámáit a hasonló terjedelmű Bánk bánnal.

Ugyanakkor tudatában kell lennünk annak is, hogy leplezetlenül eklektikus szövegkollekciónk vizsgálatából mélyreható következtetéseket nem vonhatunk le. Ugyanis — mint Deme László írja —, „... minden szöveg, az-az minden »beszédmű« valakitől származik, valamilyen tartalmakat hordoz és valamilyen műfajba tartozik; s megformálására — legalábbis elvileg — föltétlenül hatással lehet e »valakinek« alkata, a »valamilyen tartalom« jellege s a »valamilyen műfaj« természete”. (DEME 1971, 120) Az alábbi jegyzék — az 1. számú táblázat — szerzői, tartalmi, műfaji és szövegformai sokszínűsége tehát óvatosságot tesz szükségessé a következtetések tekintetében.

1. számú táblázat

	<i>Szerző, cím, nyelv</i>	<i>A keletkezés éve</i>	<i>Szöveg-korpusz (szavak száma)</i>	<i>Jeltípus (lexémák száma)</i>
1.	[S]Plautus: Amphitruo (<i>latin</i>) [*]	Kr. e. 200 k.	274	150
2.	[S]Cicero: Az első Catilina-beszéd (<i>latin</i>) [*]	Kr. e. 63 k.	274	182
3.	[S]Augustinus: Vallomások (<i>latin</i>) [*]	398 k.	274	116
4.	[S]Halotti Beszéd (<i>latin</i>) ¹⁴⁷	1200 k.	274	152
5.	[S]Halotti Beszéd (<i>magyar</i>) ¹⁴⁸	1200 k.	274	164
6.	[He]Chaucer: Troilus and Criseyde (<i>angol</i>)	1386 k.	64 908	3 032
7.	[He]Chaucer: Bukton (<i>angol</i>)	1400-ig	264	123
8.	[S]Margit-legenda ¹⁴⁹	1510 előtt	274	160
9.	[S]Komjáthy Benedek: Ajánlás Pál leveleinek magyar fordítása elé ¹⁵⁰	1533	274	148
10.	[S]Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven (Elektra) ¹⁵¹	1558	274	164
11.	[S]Énekek éneke (<i>Károli-fordítás</i>) ^{**}	1590	1 000	320

^{*} Internetről letöltött szövegek

¹⁴⁷ Molnár József – Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. p. 31–32.

¹⁴⁸ Bartha János – Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951 p. 18–20.

¹⁴⁹ Bartha János – Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951 p. 119–120.

¹⁵⁰ Bartha János – Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951 p. 162–163.

¹⁵¹ Bartha János – Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951 p. 535–536.

^{**} Biblia 5.0 CD-ROM. Arcanum Databases, Budapest, 1997.

9. FÜGGELÉK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

12.	[S]Cervantes: Don Quijote (<i>spanyol</i>) [*]	1605	274	149
13.	[S]Szepsi Csombor Márton: Europica varietas ¹⁵²	1620	274	173
14.	[Gu]Corneille: Le Cid (<i>francia</i>)	1636	15 310	1 488
15.	[S]Apáczai Csere János: A Magyar enciklopédia előszava ¹⁵³	1655	274	199
16.	[Gu]Racine: La Thébade (<i>francia</i>)	1664	13 514	1 276
17.	[Gu]Racine: Alexandre le Grand (<i>francia</i>)	1665	12 769	1 279
18.	[Gu]Racine: Andromaque (<i>francia</i>)	1667	14 472	1 378
19.	[Gu]Racine: Britanicus (<i>francia</i>)	1669	13 900	1 539
20.	[Gu]Racine: Bérénice (<i>francia</i>)	1670	13 262	1 193
21.	[Gu]Racine: Bajazet (<i>francia</i>)	1672	14 805	1 382
22.	[Gu]Racine: Mithridate (<i>francia</i>)	1673	14 580	1 426
23.	[Gu]Racine: Iphigénie (<i>francia</i>)	1674	15 323	1 486
24.	[Gu]Racine: Esther (<i>francia</i>)	1689	10 282	1 548
25.	[S]Bessenyei György: Ágis tragédiája ¹⁵⁴	1772	274	187
26.	Csokonai Vitéz Mihály: Színművei ¹⁵⁵	1805-ig	85 543	9 812
27.	Katona József: Bánk bán ¹⁵⁶	1819	13 337	2 882
28.	[S]Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete ¹⁵⁷	1828	274	192
29.	[S]Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde [*]	1830	274	184
30.	[S]Stendhal: Vörös és fekete (<i>Illés Endre fordítása</i>)	1830 (1950)	1 000	560
31.	Puskin: Összes művei ¹⁵⁸ (<i>orosz</i>)	1836	544 777	21 197
32.	Arany János: Toldi ¹⁵⁹	1844	9 900	2 873
33.	[S]Kossuth Lajos: Kétszáz ezer honvéd ¹⁶⁰	1848	274	151
34.	[A]Petőfi Sándor: A puszta, télen	1848	289	214
35.	Petőfi Sándor: Összes versei ¹⁶¹	1849-ig	448 312	22 719

¹⁵² Bartha János – Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951 p. 530.

¹⁵³ Bartha János – Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951 p. 554.

¹⁵⁴ Waldapfel József (szerk.): Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmából II. 1. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953 p. 9.

¹⁵⁵ Jakab László – Bölcskei András: Csokonai-szókincstár I. Csokonai szókincsének szövegtára és adattára. Debrecen, 1993. (*Csokonai 16 színművének a szóanyaga.*)

¹⁵⁶ Beke József: Bánk bán-szótár. Kecskemét, 1991.

¹⁵⁷ Waldapfel József (szerk.): Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmából II. 1. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953 p. 551.

¹⁵⁸ Világirodalmi lexikon 14. kötet. Szerkesztette Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. p. 559.

¹⁵⁹ Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

¹⁶⁰ Pándi Pál (szerk.): Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. p. 350.

BENCZIK VILMOS:
 NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
 KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

36.	[S]Jókai Mór: A köszívű ember fiai*	1870	1 000	557
37.	[S]Jókai Mór: A köszívű ember fiai*	1870	274	198
38.	Rimbaud, Arthur: Összes művei (<i>francia</i>) ¹⁶²	1873-ig	30 000	4 420
39.	[S]Benedek Elek: Többsincs királyfi*	1885 k.	1 000	351
40.	[S]Benedek Elek: Többsincs királyfi*	1885 k.	274	141
41.	[A]Mikszáth Kálmán: A kis prímás	1891	500	296
42.	[S]Gárdonyi Géza: Egri csillagok*	1900	1 000	429
43.	[S]Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk*	1904	1 000	493
44.	[S]Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk*	1904	274	179
45.	[S]Móra Ferenc: Kincskereső kisködmön*	1911	1 000	482
46.	[S]Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig*	1921	1 000	473
47.	[S]Kosztolányi: Pacsirta*	1924	1 000	546
48.	[S]Kosztolányi: Pacsirta (<i>elbeszélő szövegrészek</i>)*	1924	1 000	591
49.	[S]Kosztolányi: Pacsirta (<i>leíró szövegrészek</i>)*	1924	1 000	636
50.	[S]Kosztolányi: Pacsirta (<i>párbeszédes szövegrészek</i>)*	1924	1 000	441
51.	[Sze]Tóth Árpád: Versválogatás	1927-ig	22 353	5 408
52.	[Sze]Juhász Gyula: Versválogatás	1934-ig	17 600	3 792
53.	[Be]Móra Ferenc: A világ így megyen	1934 előtt	1 000	710
54.	[Be]Móricz Zsigmond: Boldog ember	1935	1 000	679
55.	[Be]Veres Péter: Az Alföld parasztsága	1936	1 000	755
56.	[Zsi]Kosztolányi Dezső: Versválogatás	1936-ig	741	479
57.	[Be]Veres Péter: Számadás (<i>első kiadás</i>)	1937	1 000	710
58.	[Be]Veres Péter: Számadás (<i>új kiadás</i>)	1937 után	1 000	728
59.	Juhász Gyula: Összes versei ¹⁶³	1937-ig	180 000	11 606
60.	[Be]Veres Péter: Gyepsor	1940	1 000	578
61.	[Be]Veres Péter: Falusi krónika	1941	1 000	801
62.	[Be]Veres Péter: Szolgaság	1950	1 000	706
63.	[Be]Veres Péter: Pályamunkások	1951	1 000	480
64.	[S]Tersánszky Józsi Jenő: Misi Mókus kalandjai	1952	1 000	438
65.	[Be]Szabó Pál: Új föld	1953	1 000	721
66.	[S]Cervantes: Don Quijote (<i>magyar</i>) ¹⁶⁴	1955	274	200
67.	[Sze]Szabó Lőrinc: Versválogatás	1955-ig	19 030	4 134
68.	[A]Heltai Jenő: Az érzelmek körforgása	1957-ig	500	254

¹⁶¹ Petőfi-szótár I–IV. Szerkesztette J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973–1987.

¹⁶² GUIRAUD 1959, 128

¹⁶³ Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

¹⁶⁴ Cervantes, Miguel de: Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha. I. k. Győry Vilmos fordítását átdolgozta Szász Béla. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955. p. 27–29.

9. FÜGGELÉK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

69.	[Be]Veres Péter: Kelletlen leány	1960	1 000	601
70.	[S]Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (<i>regény-részlet</i>)*	1963	1 000	396
71.	[S]Fekete István: Vuk*	1965	1 000	469
72.	Vegyes magyar próza ¹⁶⁵	1970 k.	508 008	33 169
73.	[Zsi]Juhász Ferenc: Versválogatás	1972-ig	2 525	1 277
74.	[Zsi]Cselényi László: Versválogatás	1972-ig	3 729	1 196
75.	[S]Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (<i>filmrészlet</i>)	1975	1 000	398
76.	[S]Esterházy: Ki szavatul a Lady biztonságáért?*	1982	1 000	556
77.	[S]Esterházy: Ki szavatul a Lady biztonságáért?*	1982	274	189
78.	[S]Lázár Ervin: A négyszögletű Kerek Erdő*	1985	1 000	448
79.	[S]Nemere István: Amíg köztünk voltál ¹⁶⁶	1988	1 000	588
80.	[S]Énekek éneke (<i>Modern protestáns fordítás</i>)	1990	1 000	468
81.	[S]Előadásszöveg (<i>írott</i>)	2000	1 000	489
82.	[S]Előadásszöveg (<i>szóbeli</i>) ¹⁶⁷	2000	1 000	478

9.4. Történeti összehasonlítás

9.4.1. 274 szavas korpuszok (2. számú táblázat)

A 2. számú táblázatban időrendben a 274 szavas korpuszokat emeljük ki; kivételt képez Chaucer *Bukton* és Petőfi *A puszta, télen* című műve, ezek 264, illetve 289 szóból állnak — tehát terjedelmük nem esik messze a 274 szótól. Vizsgálatunk egyik hipotézise az volt, hogy az idő múltával a szövegek szógazdagsága növekszik: a három ókori latin szöveget azért vontuk be a vizsgálatba, hogy áttekintésünk időhatárait tágítsuk. (Csak a vizsgálat során ébredtünk rá arra, hogy az erőteljesen szintetikus magyar nyelv szövegei csak fenntartásokkal mérhetők össze az enyhén analitikus latin, s még inkább az

¹⁶⁵ Füredi Mihály – Kelemen József: A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977. Akadémiai Kiadó, 1989.

¹⁶⁶ Nemere István: Amíg köztünk voltál. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1988.

¹⁶⁷ Egy saját előadásom szövegét vizsgáltam meg, amelyet 2000 szeptemberében tartottam az ELTE TFK konferenciáján. A szöveg — a konferenciakötetben való publikálásra szánva — először írásban készült el, mintegy fél ív terjedelemben. Az előadásra 15-20 percet kaptam: ennyi idő alatt legfeljebb a szöveg felét lehetett volna felolvasni. Így az előadást szabadon beszélve tartottam meg, belebelepillantva az írott változatba. A szövegvizsgálat gondolata csak az előadást követően merült fel bennem, amikor megtudtam, hogy előadásomról hangfelvétel készült. Így mind a megírás, mind a szóbeli előadás esetében még az ösztönös „manipuláció” lehetősége is kizárható.

erőteljesen analitikus angol és spanyol nyelv szövegeivel, ugyanis az analitikus nyelvekben nagy gyakorisággal előforduló sok grammatikális szó — előjárószók, kopula stb. — jelentősen csökkenti a típus/jel értéket. Ez utóbbit itt nem szükséges kiszámítanunk, mivel a korpuszok azonos nagysága miatt a jeltípusok száma önmagában is tükrözi az adott szöveg szógazdagságát.)

Mint látható, a négy latin szöveg 1400 évet ölel fel. Az Augustinus-szöveg kivételével a szövegek a szóbeliséghez kötődnek, tehát összehasonlíthatók. Azt mondhatjuk, hogy az Amphitruo, a Catilina-beszéd és a Halotti Beszéd lexémaszáma a lényegyet tekintve alátámasztják hipotézisünket. A 12. századi Halotti Beszéd szóalaggazdagságának visszaesése a plautusi szintre megmagyarázhatónak látszik a középkori latin nyelvhasználatnak az ókorhoz viszonyított általános elszegényedésével.

Többszörösen is ellentmond viszont hipotézisünknek az augustinusi szövegnek a plautusit is mélyen „alulmúló” szóalakszegénysége. Már csak azért is, mert Augustinust általában kitűnő stilisztának tartják, továbbá szövege jellegzetesen *írott* szöveg, aminek éppenséggel a szóalaggazdagság irányában kellene hatnia. A szöveg kirívó szószegénységére legfeljebb csak a kétségtől nagyon körülhatárolt tartalom (az Istenhez való fohászkodás) nyújthat — nem túlságosan meggyőző — magyarázatot.

Az angol nyelvű Chaucer-, illetve a spanyol nyelvű Cervantes-szöveg (két analitikus nyelvről lévén szó, a szövegek összehasonlíthatók) lényegében alátámasztják a hipotézisünket: a két szöveg keletkezése között eltelt bő két évszázad érzékelhető szóalag-gazdagodást eredményezett.

A magyar nyelvű szövegek lényegében a 18. és 19. század fordulójáig legalábbis nem mondanak ellent hipotézisünknek. A Halotti Beszéd, a Margit-legenda és Bornemisza Elektrájának viszonylag magas értékeit meggyőzően magyarázza az a körülmény, hogy — ha nem is mai értelemben vett fordításokról van szó — a magyar szöveg mögött latin, illetve görög nyelvű eredeti van, s a magyarénál fejlettebb nyelvallapotban készült szövegek mintegy kikényszerítették a magyar szöveg szógazdagságát is. Eredeti magyar szöveg a Halotti Beszéd szógazdagságának a szintjét csak 1620-ban haladja meg.

Az Apáczai-, Bessenyei-, Kazinczy-, Vörösmarty- és Kossuth-szöveg hipotézisünkkel teljesen ellentétes trendet mutat. Ha azonban tüzetesebben

megvizsgáljuk az egyes szövegek jellegét és keletkezési körülményeit, részben magyarázatot találunk a várttól eltérő szógazdagsági értékekre.

Apáczai Hollandiában, egy a magyarnál fejlettebb nyelv környezetében írta a szövegét, ráadásul olyan témáról, amelynek nem vagy csak részben voltak meg a magyar nyelvi és stiláris mintái. Ily módon a szöveg létrejöttének a körülményei sok hasonlóságot mutatnak egy fordítás létrejöttének a körülményeihez — a kiugróan magas szógazdagsági mutatóra (199/274) ez legalább részben magyarázatot adhat.

Bessenyei részben — azért részben, mert Bécsben szolgáló magyar (író)barátaival rendszeresen beszél magyarul — szintén idegen nyelvi környezetben él, ugyanakkor az Ágis mögött nincs konkrét idegen nyelvű szöveg, amely befolyásolhatná: ez már önmagában is magyarázhatná, hogy szógazdagsága miért kisebb a bő évszázaddal korábbi Apáczai-szövegénél. Ezenkívül nem hagyható figyelmen kívül, hogy az Ágis színpadi műnek készült (ha nem is adták elő), s ezért a koncipiális szóbeliség sajátosságainak legalábbis részben érvényesülnie kellett benne, ez pedig a szógazdagság ellen hatott.

A téma különbözőségén kívül a koncipiális szóbeliség markánsabb jelenlétében találhatjuk meg annak a magyarázatát, hogy a közel hatvan esztendővel később írt Csongor és Tünde szógazdagsági mutatója valamelyest még el is marad az Ágisétól. Elvileg erőteljesen növekednie kellett volna, hiszen időközben végbement a nyelvújítás, s a magyar nyelv szókészlete jelentős mértékben gazdagodott. Ám Vörösmarty színpadi műve már az oralitás kultuszát nyíltan hirdető romantika jegyében fogant, s ez a körülmény az élőbeszédhez közelebb álló, a lehetőségekhez kevésbé szógazdag szöveget eredményezett.

Kazinczy szövege *írott* szöveg: szógazdagsági mutatója magasabb is, mint a nagyjából vele egy időben íródott *Csongor és Tündéé*. Ám a Kazinczy által közismerten vallott stíluseszményre, a „fentebb stylus”-ra való törekvés alapján nagyobb különbséget várnánk el. A helyzet az, hogy Kazinczy ebben a munkájában a művelt társasági stílus modorában törekszik elbeszélni életét, s ez a körülmény bizonyára korlátok között tartja a szóhasználat választékoságára irányuló hajlamát.

A nagy talányt Kossuth híres megajánlási beszédének roppant alacsony, a hatszázötven évvel korábbi Halotti Beszéd megfelelő értéke alatt maradó szógazdagsági mutatója jelenti. Hiszen jól tudjuk, Kossuth maradéktalanul

birtokában volt a magyar nyelv minden eszközének, ráadásul retorikus hajlama is közismert. Mivel magyarázható akkor a rendkívül alacsony szógazdagsági mutató?

Úgy gondoljuk, azzal, hogy a vizsgált szövegek közül ez az egyetlen, amelynek sajátosságait minden tekintetben a szóbeli kommunikáció körülményei határozzák meg. Kossuth valóban *elmondta* ezt a szöveget, a képviselők pedig *meghallgatták*. Ráadásul komoly téthelyzetben, s Kossuth a beszédétől közvetlen eredményt várt; nem kockáztathatta tehát szokatlan szavak használatával azt, hogy akár a legkevésbé művelt képviselő is félreértse. De nem is szorult rá ilyen szavakra: a hatáskeltés érdekében az extralingvális eszközök egész tárháza állt a rendelkezésére, s tapasztalt szónokként ezekkel élt is, például mesterien használta ki a betegségéből adódó gyengesége miatti rokonszenvet. Minden bizonnyal széleskörűen élt a nyelv szupraszegmentális eszköztárával is.

Petőfi ugyanebben az esztendőben írott verse, *A puszta, télen* viszont kiugróan magas értéket mutat. (Akkor is magasnak tekinthető ez az érték, ha tekintetbe vesszük, hogy a korpusz 289 szavas: 274 szóra arányosítva a 214 lexéma 203 lenne.) Ez mindenekelőtt abból adódik, hogy a vers funkcionálisan *leírás*, tehát olyan szövegforma, amely az írásbeliség terméke, s ez a körülmény még Petőfinek az egyszerűséghez vonzó stíluseszménye mellett is igen szógazdag szöveget eredményez. (*Koncipiálisan* persze a szöveg zöme elbeszélő természetű, ám például a béres cselekedeteinek aprólékos részletességű elbeszélése vajmi kevés rokonságot mutat az igazi narrációval.)

A következő — 1870 és 1982 között — íródott szövegek szógazdagsági értékei meglehetősen szeszélyesen változnak: 1870 — 198; 1885 — 141; 1904 — 179; 1955 — 200; 1982 — 189. A 112 évet átívelő időszakasz végén a kiindulóponthoz képest mintegy 3 százalékkal alacsonyabb értéket kapunk, ráadásul köztes hullámmal — ez ellentmondani látszik hipotézisünknek. A szövegek egyenkénti szemrevételezése azonban itt is kínál némi magyarázatot.

Jókai szövegeit általában romantikus szövegeknek tekintjük, s makroszinten tényleg azok is. Mikroszinten viszont az érzékletességre való törekvés a romantika előtti korszakokat idéző realiztikus pontosságra sarkallja mind az elbeszélő, mind a leíró szövegrészekben, ehhez pedig szógazdagság szükséges. (Ebből a szempontból Jókai sok szövege rokonítható *A puszta, té-*

3. FÜGGELEK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

len című verssel.) Úgy gondoljuk továbbá, hogy ezzel a törekvéssel magyarázható a Jókai-szövegnek az 1955-ös magyar Don Quijote-szöveggel csaknem megegyező értéke. (A magyar szövegnek a spanyol eredetihez képest tapasztalható 50 lexémás — bő 30%-os — többlete minden valószínűség szerint két okra vezethető vissza: elsősorban arra, hogy az analitikus spanyollal szemben a magyar szintetikus nyelv, ám valamilyen mértékben arra is, hogy a magyar szöveg mintegy 350 évvel későbbi, tehát fejlettebb nyelv-állapotot tükröz.)

A Benedek Elek-szöveg alacsony értékét egyértelműen a szöveg szóbeli — ráadásul népmesei, tehát a közösség által nyelvileg is cenzúrázott — eredete magyarázza. A Molnár Ferenc-szöveg alacsonyabb szógazdagsági mutatója valószínűleg a szűkebb világuk miatt is kisebb szókincset használó gyermekszereplőkből, illetve a könyvvel megcélzott gyermekközönség iránti figyelemből adódik.

Az Esterházy-szövegben sajátosan elegyedik a köznapi szóbeli beszédmód a különös, ritka, gyakorta saját teremtésű szavak használatával. Az első önmagában alacsony, az utóbbi viszont igen magas szógazdagsági értéket eredményezne. A huszadik század végi szövegben „átlagosnak” tekinthető 189 lexémás érték tulajdonképpen szűrkeséggé mossa össze ezt a két markáns pólust.

2. számú táblázat

	<i>Szerző, cím, nyelv</i>	<i>A keletkezés éve</i>	<i>Szöveg-korpusz (szavak száma)</i>	<i>Jeltípus (lexémák száma)</i>
1.	[S]Plautus: Amphitruo (<i>latin</i>)	Kr. e. 200 k.	274	150
2.	[S]Cicero: Az első Catilina-beszéd (<i>latin</i>)	Kr. e. 63 k.	274	182
3.	[S]Augustinus: Vallomások (<i>latin</i>)	398 k.	274	116
4.	[S]Halotti Beszéd (<i>latin</i>)	1200 k.	274	152
5.	[S]Halotti Beszéd (<i>magyar</i>)	1200 k.	274	164
6.	[He]Chaucer: Bukton (<i>angol</i>)	1400-ig	264	123
7.	[S]Margit-legenda	1510 előtt	274	160
8.	[S]Komjáthy Benedek: Ajánlás Pál leveleinek magyar fordítása elé	1533	274	148
9.	[S]Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven (Elektra)	1558	274	164
10.	[S]Cervantes: Don Quijote (<i>spanyol</i>)	1605	274	149
11.	[S]Szepsi Csombor Márton: Europica varietas	1620	274	173
12.	[S]Apáczai Csere János: A Magyar enciklopédia	1655	274	199

	előszava			
13.	[S]Bessenyei György: Ágis tragédiája	1772	274	187
14.	[S]Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete	1828	274	192
15.	[S]Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde	1830	274	184
16.	[S]Kossuth Lajos: Kétszáz ezer honvédet	1848	274	151
17.	[A]Petőfi Sándor: A puszta, télen	1848	289	214
18.	[S]Jókai Mór: A köszívű ember fiai	1870	274	198
19.	[S]Benedek Elek: Többsincs királyfi	1885 k.	274	141
20.	[S]Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk	1904	274	179
21.	[S]Cervantes: Don Quijote (<i>magyar</i>)	1955	274	200
22.	[S]Esterházy: Ki szavatol a Lady biztonságáért?	1982	274	189

A 274 szavas korpuszok maradéktalanul ugyan nem támasztották alá a szógazdagság folyamatos növekedésének hipotézisét, ugyanakkor nem is cáfolták. Az adatoknak a vélelmezett trendtől való kisebb-nagyobb eltéréseire az egyes szövegek műfaja, keletkezési körülményei nyújtanak némi magyarázatot.

Az utóbbi két évszázad szövegeiben a szóalakok gyarapodásának a trendje megtörik. Valószínűnek látszik azonban, hogy ez nem a nyelv ilyen irányú fejlődésének a megtorpanásával, hanem az oralitásnak azzal a reneszánszával hozható összefüggésbe, amelyet a romantika megjelenése indított el. Ennek során a *koncipiális* szóbeliség — amelynek egyik jellemzője a szóalakok szűkebb száma is — egyre markánsabban jelent meg a *mediális* írásbeliségben, különösen a szépirodalomban (Vö. 5.4.3.!), s vizsgált szövegmintáink jó része szépirodalmi szöveg volt. Nem a *langue* fejlődése torpant meg az elmúlt kétszáz évben, csupán az egyes *parole*-művek válogattak mértéktartóbban a *langue* továbbra is folyamatosan gazdagodó készletéből.

Úgy tekinthetjük tehát, hogy a fenti 2. számú táblázat adatai végső soron legalábbis részben alátámasztják a nyelv szóalakállománya növekedésének a hipotézisét.

9.4.2. 1000 szavas korpuszok (3. számú táblázat)

Az 1. számú táblázatból tizenkilenc 1000 szavas vagy ehhez közel álló hosszúságú szöveg minta adatát ismételjük meg az alábbi — 3. számú — táblázatban. Közülük a legtöbb tanulságot az ótestamentumi Énekek éneke 1590-es Károli Gáspár-féle és 1975-ös (1990-ben revideált) modern protestáns fordításának az összevetése kínálja.

9. FÜGGELÉK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

Mindkét szöveg mögött ugyanaz az eredeti áll, sőt, a modern fordítás bevallottan támaszkodik is az 1590-es fordítás szövegére, a modern szöveg mégis csaknem másfélszer annyi szóalakot tartalmaz, mint a korábbi. Úgy gondoljuk, ez a két adat meggyőzően bizonyítja a szóalakok gyarapodásának hipotézisét, amelyet a 274-es korpuszokkal csak részben sikerült igazolnunk.

3. számú táblázat

	<i>Szerző, cím, nyelv</i>	<i>A keletkezés éve</i>	<i>Szöveg-korpusz (szavak száma)</i>	<i>Jeltípus (lexémák száma)</i>
1.	[S]Énekek éneke (<i>Károli-fordítás</i>)	1590	1 000	320
2.	[S]Énekek éneke (<i>Modern protestáns fordítás</i>)	1990	1 000	468
1.	[S]Stendhal: Vörös és fekete (<i>Illés Endre ford.</i>)	1830 (1950)	1 000	560
2.	[S]Jókai Mór: A köszívű ember fiai	1870	1 000	557
3.	[S]Benedek Elek: Többsincs királyfi	1885 k.	1 000	351
4.	[S]Gárdonyi Géza: Egri csillagok	1900	1 000	429
5.	[S]Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk	1904	1 000	493
6.	[S]Móra Ferenc: Kincskereső kisködmön	1911	1 000	482
7.	[S]Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig	1921	1 000	473
8.	[S]Kosztolányi: Pacsirta	1924	1 000	546
9.	[Zsi]Kosztolányi Dezső: Versválogatás	1936-ig	741	479
10.	[S]Tersánszky Józsi Jenő: Misi Mókus kalandjai	1952	1 000	438
11.	[S]Fekete István: Vuk	1965	1 000	469
12.	[Zsi]Juhász Ferenc: Versválogatás	1972-ig	2 525	1 277
13.	[Zsi]Cselényi László: Versválogatás	1972-ig	3 729	1 196
14.	[S]Esterházy: Ki szavatul a Lady biztonságaért?	1982	1 000	556
15.	[S]Lázár Ervin: A négyszögletű Kerek Erdő	1985	1 000	448
16.	[S]Nemere István: Amíg köztünk voltál	1988	1 000	588

A további tizenhat 1000 szavas korpusz lexémaszámából a szóalaggazdagság történeti változását illetően nem jelentkeznek a 274 szavas korpuszok értékeiből kiolvashatókon túlmutató tanulságok. Egyéb tekintetben azonban megfigyelhető néhány érdekesség. Mindenekelőtt az, hogy a minőségi szépirodalom szógazdagság tekintetében nem múlja felül a lektúrt: a lektúrnek tekinthető Nemere-szöveg 588 lexémájával szemben az Esterházy-szöveg csak 556 lexémából épül fel. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a modern minőségi szépirodalomban az artisztikum elsődleges forrása nem okvetlenül a szóalakok változatossága, hanem a szóalakok kiterjedt metonimikus vagy metaforikus használata. Ugyanakkor természetesen az sem állítható, hogy a szóalaggazdagság az irodalmi értéktelenség ismérve lenne. A Zsilka Tibor ál-

tal vizsgált Juhász Ferenc- és Cselényi László-versek adatai szerint szógazdagság tekintetében egyértelműen a Cselényinél jobb költőnek tekintett Juhász Ferenc viszi el a pálmát. A kettőjük szövegei közötti jelentős szóalak-gazdagsági különbség azért rendkívül érdekes, mert az irodalmi kritika szerint Cselényire erőteljesen hatott Juhász Ferenc költészete.

9.4.3. A nagyobb terjedelmű szövegek adatai (4. számú táblázat)

Az alábbi táblázatban a nagyobb terjedelmű szövegek adatait gyűjtöttük össze: a korpuszméretek 9 900-tól 544 777-ig terjednek, a legnagyobb tehát mintegy 55-szöröse a legkisebbnek. Ez a körülmény kizárja a mechanikus összevetés lehetőségét, mindazonáltal az adatok módot nyújtanak néhány érdekes megfigyelésre.

4. számú táblázat

	Szerző, cím, nyelv	A keletkezés éve	Szövegkorpusz (szavak száma)	Jelítípus (lexémák száma)
1.	[He]Chaucer: Troilus and Criseyde (angol)	1386 k.	64 908	3 032
2.	[Gu]Corneille: Le Cid (francia)	1636	15 310	1 488
3.	[Gu]Racine: La Thébaïde (francia)	1664	13 514	1 276
4.	[Gu]Racine: Alexandre le Grand (francia)	1665	12 769	1 279
5.	[Gu]Racine: Andromaque (francia)	1667	14 472	1 378
6.	[Gu]Racine: Britannicus (francia)	1669	13 900	1 539
7.	[Gu]Racine: Bérénice (francia)	1670	13 262	1 193
8.	[Gu]Racine: Bajazet (francia)	1672	14 805	1 382
9.	[Gu]Racine: Mithridate (francia)	1673	14 580	1 426
10.	[Gu]Racine: Iphigénie (francia)	1674	15 323	1 486
11.	[Gu]Racine: Esther (francia)	1689	10 282	1 548
12.	Csokonai Vitéz Mihály: Színművei (16 színmű)	1805-ig	85 543	9 812
13.	Katona József: Bánk bán	1819	13 337	2 882
14.	Puskin: Összes művei (orosz)	1836-ig	544 777	21 197
15.	Arany János: Toldi	1844	9 900	2 873
16.	Petőfi Sándor: Összes versei	1849-ig	448 312	22 719
17.	Rimbaud, Arthur: Összes művei (francia)	1873-ig	30 000	4 420
18.	[Sze]Tóth Árpád: Versválogatás	1927-ig	22 353	5 408
19.	[Sze]Juhász Gyula: Versválogatás	1934-ig	17 600	3 792
20.	Juhász Gyula: Összes versei	1937-ig	180 000	11 606
21.	[Sze]Szabó Lőrinc: Versválogatás	1955-ig	19 030	4 134
22.	Vegyes magyar próza	1970 k.	508 008	33 169

Mindjárt a táblázat elején feltűnő a 64 908 szavas *Troilus and Criseyde* meglepően alacsony, háromezret alig meghaladó lexémaszáma. A hozzá legközelebb álló korpuszméretű 16 Csokonai-színmű 85 543 szövegszava majdnem háromszor ennyi — 9812 lexémából épül fel. Úgy gondoljuk, hogy az óriási különbség nem kizárólag az angol és a magyar nyelv eltérő jellegéből (analitikus–szintetikus) adódik; a különbségben szerepet játszik a szövegek keletkezése között eltelt négy évszázad nyelvfejlődése is.

Még inkább szembeszökő lesz a Chaucer-szöveg szószegénysége, ha a 30 000 szövegszóból álló Rimbaud-életművel vetjük össze, amely 4420 lexémát tartalmaz, tehát mintegy 30%-kal többet, mint a bő kétszeres terjedelmű *Troilus and Criseyde*. Ráadásul itt két analitikus nyelvről van szó, az angolról és a franciáról! Tagadhatatlan ugyan, hogy az angol analitikusabb természetű a franciánál, s az is tény, hogy a lírának az epikánál általában nagyobb a szógazdagsága, de az óriási különbség elsősorban minden bizonnyal a 14. századi angol és a 19. századi francia nyelv közötti fejlettségi különbséggel magyarázható.

A fél évszázad alatt keletkezett tíz klasszikus francia dráma adatai ugyan mutatnak némi hullámzást, szógazdagságuk azonban nagyjából kiegyenlített. Kivételt képez az *Esther*, amely a legkisebb terjedelmű valamennyi közül (10 282 szövegszó), mégis a legtöbb lexémát tartalmazza (1548-at) — egyszersmind a legkésőbbi keletkezésű! Guiraud megjegyzi, hogy a hasonló terjedelmű modern francia drámák lexémaszáma általában 2500 körül van, tehát 1000-rel több, mint a klasszikus drámáké. (Idézi HANKISS 1969, 270–271)

A klasszikus francia drámák táblázatunkban leginkább a *Bánk bámmal* mérhetők össze. A *Bánk bán* 13 337 szövegszóból áll, a hozzá terjedelmileg legközelebb álló *Bérénice* 13 262-ből, tehát mindössze 75-tel kevesebből, ugyanakkor Katona drámája 2882 lexémát tartalmaz, Racine-é pedig a felénél is kevesebbet, 1193-at. A különbségben nyilvánvalóan szerepe van a francia és a magyar nyelv eltérő jellegének, ez azonban önmagában nem magyarázza meg a lexémaszám bő kétszeres eltérését.

A *Bánk bán* összevethető a *Toldival* is. Az utóbbi mintegy harmadával kisebb, 9900 szövegszónyi terjedelem mellett mindössze kilenccel kevesebb lexémát tartalmaz, mint az előbbi, tehát a *Toldi* jóval szógazdagabb. Kérdés, hogy a különbséget milyen mértékben indokolja a műfajok különbözősége, s milyen mértékben a megírásuk között eltelt huszonöt esztendő.

Érdekes lehet még a Petőfi- és a Puskin-életmű összevetése. A két költő ugyanabban a korban élt, s egymáshoz igen hasonló stíluseszményt vallott. Többé-kevésbé azonos volt az általuk használt nyelvek — a magyar és az orosz — fejlettségi szintje is. Mindazonáltal Puskin a Petőfiénél 21,5%-kal nagyobb terjedelmű életművében 6,7%-kal kevesebb lexémát használ, mint magyar költőtársa. Úgy tűnik, a különbség túlságosan nagy ahhoz, hogy magyarázatát kizárólag az enyhén analitikus orosz és a szintetikus magyar nyelv szerkezeti eltérésében keressük.

Petőfi életműve összemérhető még azzal az 508 008 szavas korpusssal, amelyet Füredi Mihály és Kelemen József állított össze mintegy 200 magyar prózaíró 1965 és 1977 között megjelent 258 művéből. (FÜREDI–KELEMEN, 1989) Miközben a 20. századi korpusz csak 13,3%-kal terjedelmesebb a Petőfi-életműnél, kereken 46%-kal több lexémát tartalmaz amannál. Az összevetéssel természetesen óvatosan kell bánnunk, hiszen ugyanakkora szövegmintából több különböző lexémát kapunk, ha a feldolgozott szövegtörzset több különböző műből, pláne több különböző szerzőtől válogatjuk össze. (Vö. FÜREDI–KELEMEN 1989, XII) Ez részben megmagyarázza a 20. századi korpusz lényegesen magasabb lexémaszámát. Ugyanakkor a Petőfi-életmű zömében versekből áll, a 20. századi korpusz viszont kizárólag prózai szövegekből. Mivel a versek szóhasználata általában választékosabb szokott lenni, joggal tételezzük fel, hogy egy 1965 és 1977 közötti versekből összeállított — tehát a Petőfi életművel megalapozottabban összevethető — szövegtörzs még magasabb lexémaszámot eredményezett volna. Úgy gondoljuk tehát, hogy a Petőfi-életmű és a Füredi–Kelemen-féle korpusz összevetése is nyújt némi igazolást a szóalakok gyarapodásával kapcsolatos hipotézisünkre.

9.5. Különböző szövegformájú minták összevetése

(5. számú táblázat)

A korábbi fejezetek gondolatmenetében (vö. 5.2.2.) az a feltételezésünk körvonalazódott, hogy a szóbeliségben gyökerező szövegforma, a *narráció*, s ennek dialogizált változata, a *párbeszéd* viszonylag kisebb szókinccsel realizálódik, mint a *leírás*, amely az írásbeliség terméke.

Valamennyi mintánkat Kosztolányi Dezső *Pacsirta* című regényéből merítettük: ugyanannak a szerzőnek ugyanabból a művéből. Ily módon ki-szűrhetünk minden olyan körülményt, amely a szövegformák sajátosságain

9. FÜGGELEK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

kívül hatással lehetett volna a minták szógazdagságára, tehát a nyert értékeket fenntartás nélkül összehasonlíthatóknak tekinthetjük. Kiindulópontunk a regény második fejezetének az eleje volt. A fejezet első 1000 szava alkotja a 4. táblázat 1. sorszámú mintáját: ebben egyaránt előfordulnak elbeszélő, párbeszédes és leíró szövegrészek. A 2. mintában elbeszélő szövegrészeket gyűjtöttünk össze. Először az 1. számú mintából választottuk ki az *elbeszélő* szövegformájú részeket, majd folyamatosan továbbhaladtunk a regényben egészen addig, amíg össze nem gyűlt 1000 szónyi elbeszélő szöveg. Hasonlóan jártunk el a *párbeszédes*, illetve a *leíró* szövegrészek kiválasztásánál is.

Az 5.2.2.3. alatt megkíséreltünk rámutatni a *koncipiális-strukturális* és a *funkcionális* leírás különbségére: az előbbit tekintettük a leírás „tisztá” formájának az utóbbival szemben, ugyanis az utóbbi az *elbeszélő* eszköztár számos elemét is alkalmazza. Leíró szövegmintánkba mindazonáltal beleválogattuk a csupán funkcionálisan leíró — tehát *koncipiális-strukturális* szempontból *elbeszélőnek* tekinthető — szövegrészeket is. Ha csupán a *koncipiális-strukturális* mércével is leíró szövegrészeket gyűjtöttünk volna egybe, feltehetően magasabb szógazdagsági mutatót kaptunk volna.

Ily módon tehát az 1. minta megfelelő szövegformájú részei megismétlődnek a 2–3–4. mintaszövegben, miközben az utóbbiak az 1. mintán túli, a regényben való folyamatos továbbhaladással nyert szövegrészeket is tartalmaznak.

5. számú táblázat

	Szerző, cím	A keletkezés éve	Szövegtípus korpusz (szavak száma)	Jeltípus (lexémák száma)
1.	[S]Kosztolányi: Pacsirta	1924	1 000	546
2.	[S]Kosztolányi: Pacsirta (<i>elbeszélő szövegrészek</i>)	1924	1 000	591
3.	[S]Kosztolányi: Pacsirta (<i>leíró szövegrészek</i>)	1924	1 000	636
4.	[S]Kosztolányi: Pacsirta (<i>párbeszédes szövegrészek</i>)	1924	1 000	441

A nyert adatok maradéktalanul igazolták hipotézisünket. Az írásbeliségben fogant leíró szövegrészek messzemenően a legmagasabb szógazdagsági mutatót eredményezték, őket követik az elbeszélő szövegrészek, majd jócskán lemaradva a párbeszédek állnak az utolsó helyen. A szövegformák tekintetében „vegyes” 1. számú minta értelemszerűen köztes értéket mutat.

A párbeszédek kirívóan alacsony értékét valószínűleg műspecifikus okok magyarázzák. A *Pacsirta* párbeszédei ugyanis szembetűnően laposak, semmitmondók, sztereotip jellegűek — nyilvánvalóan tudatos írói szándék eredményeként. Kosztolányi ezzel

azt akarta érzékeltetni, hogy alakjai belső világuk fontos történéseit nem tudják megosztani egymással. Úgy gondoljuk, hogy egy „kommunikatívabb” szereplőket felsorakoztató regényben a párbeszéd szógazdagsági mutatója nagyjából csupán annyival maradna el az elbeszélő részekétől, amennyire ez utóbbiaké a leírásokétól.

9.6. Párhuzamos szóbeli és írásbeli minták szógyakorisága

(6. számú táblázat)

Megvizsgáltuk két írásban keletkezett, de szóban is előadott szövegnek mind az írásbeli, mind a szóbeli változatát, illetve ezekből egy-egy 1000 szavas mintát. Az első szöveg Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regényének egy párbeszédese. Ez a minta egyértelműen a *koncipiális szóbeliség* jegyében fogant, de *mediálisan írásban* rögzült. E rögzített szöveg alapján készült a *mediálisan* is szóbeli változat Fábri Zoltán filmjében. A filmbeli szövegből is lejegyeztünk egy 1000 szavas korpuszt.

A szóbeli változat létrehozóit az írott szöveg nyilvánvalóan csak tartalmilag kötötte, tehát módjuk volt (lett volna) a hangzó-képi médium által megkívánt bizonyos szövegváltoztatásokra. A hipotézisünk az volt, hogy a szövegek azonos koncipialitásuk ellenére igazodnak valamelyest a médium természetéhez, s a két változat szógazdagsági mutatója között nem túl nagy, de érzékelhető különbség lesz az írásbeli változat javára.

A másik szöveg e sorok írójának egy — a néma olvasás kultúrtörténeti és pedagógiai vonatkozásait számba vevő — tanulmánya volt, illetve az ennek szövege alapján megtartott előadás. (L. 9.3., 161. lábjegyzet!) A szöveg először írásban készült el, publikálásra szánva, tehát mind mediálisan, mind koncipiálisan az írásbeliség jegyében. E szövegre támaszkodva — de nem a felolvasásával, mivel a rendelkezésre álló idő a felolvasáshoz szükségesnek csak mintegy a fele volt — hangzott el az előadás, amelynek első 1000 szavát lejegyeztük és szógazdagsági vizsgálatnak vetettük alá, miként az írott változat első 1000 szavát is. A hipotézisünk ugyanaz volt, mint *Az ötödik pecsét* két változata esetében: arra számítottunk, hogy az írásbeli változat több lexémát tartalmaz, mint a szóbeli.

(6. számú táblázat)

	Szerző, cím	A keletkezés éve	Szövegek- korpusz (szavak száma)	Jeltípus (lexémák száma)
1.	[S]Sánta Ferenc: <i>Az ötödik pecsét (regény)</i>	1963	1 000	396
2.	[S]Sánta Ferenc: <i>Az ötödik pecsét (film)</i>	1975	1 000	398
3.	[S]Előadásszöveg (<i>írott változat</i>)	2000	1 000	489
4.	[S]Előadásszöveg (<i>szóbeli változat</i>)	2000	1 000	478

Mint látható, *Az ötödik pecsét* esetében hipotézisünk nem bizonyult helytállónak — mi több, a filmrészlet első 1000 szavában kettővel több lexémát találtunk, mint az írott változatban. Ebben az esetben tehát nem mutatkozott érvényesnek a McLuhani „*the medium is the message*” formula, ugyanis az üzenet teljességgel független maradt a médiumtól.

A jelenség okát kutatva mindenekelőtt az 1000 szövegszóra jutó lexémaszám igen alacsony volta tűnik a szemünkbe: a 400 alatti érték mindenképpen a szóbeli szövegekre jellemző. A filmrészlet esetében ez természetes is, a figyelemreméltó inkább az, hogy a regényszöveg esetében sem idomul a koncipialitás a legkisebb mértékben sem a médiumhoz.

Az előadásszöveg esetében a hipotézis ugyan helyesnek bizonyult, a szóbeli szöveg „lazult” az írotthoz képest, de meglepően kis mértékben: a lexémaszám mindössze 11-gyel, azaz 2,2%-kal csökkent.

9.7. A szóbeliséghez és az írásbeliséghez kötődő szövegminták egybevetése

A továbbiakban 16 szövegmintát szófaji vizsgálatnak is alávetettünk. Célunk az volt, hogy a 274, illetve 1000 szavas korpuszokra eső lexémaszámon túl olyan számszerű adatokhoz jussunk, amelyekkel a szóbeli és írásbeli szövegek eltérő sajátosságai jobban megragadhatók.

A szövegek vizsgálatát öt szófajra korlátoztuk: a főneveket, mellékneveket, igéket, névmásokat és kötőszókat számoltuk meg. Az igéken belül a létigéket külön is megszámláltuk, mivel úgy gondoltuk, hogy a létigéknek a szokásosnál magasabb aránya a szószegény nyelvezet egyik ismérve.

A **névmások** és a **kötőszók** esetében **eltértünk a szokásos nyelvtani kategóriáktól**. A névmásokhoz soroltuk a tényleges névmásokon kívül a névmási határozószókat, a személyragos határozószókat, kötőszói névmásokat stb. — minden olyan szót, amely jelentést csak szövegbeli vagy szövegen kívüli vonatkoztatással nyer. Ily módon a hagyományos felosztáshoz képest a névmások számának meg kellett szaporodnia, a kötőszók számának pedig csökkennie kellett.

A magyar nyelvtan szófaji felosztásától való eltéréshez azért folyamodtunk, mert úgy gondoltuk, hogy a jelentésüket csak vonatkoztatással elnyerő szavak a szóbeli nyelvhasználatra inkább jellemzőek, mint az írásbelire, s ezért érdekes lehet egységes kategóriaként kezelni őket. Döntésünk valószí-

núleg nem volt szerencsés, az adatok nem mutatnak értékelhető eltéréseket; valószínűleg azért, mert a névmási jellegű szavak az írott szövegekben is bőséggel fordulnak elő, csak míg a szóbeli szövegeket a szövegen kívüli, az írott szövegeket a szövegen belüli vonatkoztatás jellemzi.

A táblázat utolsó sorában feltüntettük azokat az adatokat, amelyeket Szende Tamás nyert 1973-ban 18 000 szónyi spontán beszédanyag vizsgálatával. (SZENDE T. 1973, 54–55) Szende adatait a „tisztá” — tehát mind mediálisan, mind koncipiálisan — szóbeli szöveg etalonjainak tekintjük. Az előző bekezdésben megjelölt szempontbeli eltérésből adódóan a *névmások* és a *kötőszók* tekintetében adataink nem mérhetők össze mechanikusan Szende adataival.

Mintáink *mediális* szempontból két kivételtől (a filmrészlettől és az előadásszöveg szóbeli változatától) eltekintve *írásbeli*ek. A két mediálisan is szóbeli szöveget ***-gal jelöljük a táblázatban. A Kossuth-beszéd esetében a kérdés nem dönthető el egyértelműen, de valószínűsíthető, hogy a beszéd általunk is használt szövege nem a ténylegesen elhangzott beszéd jegyzőkönyvi rögzítése, hanem szerkesztett írásbeli változat.

Koncipiálisan viszont a minták különbözők. Egyes szövegek eleve szóbeli előadás céljára, illetve a virtuális szóbeliség igényével születtek — ezeket a szövegeket két **-gal jelöljük. (Ide soroljuk Kossuth szövegét is.) Más szövegeket olvasásra szántak, de hangsúlyozottan narratív jellegűek, tehát koncipiálisan kötődnek a szóbeliséghez — az ilyen mintákat egy * jelöli. A jelöletlen mintákat koncipiális szempontból is tisztán írásbelieknek tekinthetjük.

9.7.1. A nominális elemek vizsgálata (7. számú táblázat)

A 7. számú táblázatot a nominális elemek — főnevek és melléknevek — kumulált százalékos aránya szerinti növekvő sorba rendeztük. A nominális szavak dominanciája az írott stílus jellemzője, tehát a sorrend elvben egy *koncipiálisan szóbeli fi koncipiálisan írásbeli* változási irányt tükröz. Érdekes itt megjegyeznünk, hogy a főnevek és melléknevek kumulált értéke a spontán beszédanyagban 22,6% — ettől az értéktől mintáink közül csupán a *Pacsirta* párbeszédes szövegrészei (21%), illetve a filmrészlet (21,2%) marad el. 14 mintánk tehát kisebb-nagyobb mértékben a koncipiális írásbeliség jegyeit viseli magán.

9. FÜGGELÉK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

7. számú táblázat

<i>Szerző, cím, a keletkezés éve</i>	<i>Jel/feltípus</i>	<i>Főnév</i>	<i>Melléknév</i>	<i>Ige</i>	<i>Ebből létige</i>	<i>Névmás</i>	<i>Kötőszó</i>
1. **Kosztolányi: Pacsirta (<i>párbeszédes szövegrészek</i>) (1924)	1000/441	156 (15,6%)	54 (5,4%)	165 (16,5%)	24 (2,4%)	90 (9%)	26 (2,6%)
2. ***Sánta F.: Az ötödik pecsét (<i>filmrészlet</i>) (1975)	1000/398	142 (14,2%)	70 (7%)	176 (17,6%)	38 (3,8%)	196 (19,6%)	66 (6,6%)
3. Spontán beszédanyag (Szende T., 1973)	18 000 szó	2650 (14,7%)	1431 (7,9%)	2490 (13,8%)	—	2720 (15,1%)	1893 (10,5%)
4. **Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (<i>regényrészlet</i>) (1963)	1000/396	196 (19,6%)	45 (4,5%)	178 (17,8%)	24 (2,4%)	144 (14,4%)	75 (7,5%)
5. *Margit-legenda (1510 előtti)	274/160	58 (21,3%)	14 (5,1%)	34 (12,4%)	14 (5,1%)	35 (12,8%)	15 (5,5%)
6. **Kossuth Lajos: Kétszázézer honvédet (1848)	274/151	62 (22,6%)	17 (6,2%)	31 (13,9%)	7 (2,6%)	30 (10,9%)	28 (10,2%)
7. *Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete (1828)	274/192	61 (22,3%)	18 (6,6%)	37 (13,5%)	7 (2,6%)	26 (9,5%)	29 (10,6%)
8. Komjáthy Benedek: Ajánlás Pál leveleinek magyar fordítása elé (1533)	274/148	52 (19%)	29 (10,6%)	35 (12,8%)	7 (2,6%)	7 (2,6%)	30 (10,9%)
9. Apáczai Csere János: A Magyar enciklopédia előszava (1655)	274/199	61 (22,3%)	21 (7,7%)	31 (11,3%)	2 (0,7%)	33 (12%)	16 (5,8%)
10. **Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven (Elektra) (1558)	274/164	57 (20,8%)	30 (10,9%)	57 (21,2%)	8 (3,3%)	8 (3,3%)	40 (14,6%)
11. Szepsi Csombor Márton: Europica varietas (1620)	274/173	67 (24,5%)	22 (8%)	52 (19%)	26 (9,5%)	28 (10,2%)	20 (7,3%)

12. ***Előadásszöveg (szóbeli) (2000)	1000/478	219 (21,9%)	112 (11,2%)	97 (9,7%)	13 (1,3%)	54 (5,4%)	63 (6,3%)
13. Előadásszöveg (írott) (2000)	1000/489	291 (29,1%)	79 (7,9%)	95 (9,5%)	13 (1,3%)	48 (4,8%)	30 (3%)
14. **Bessenyei György: Ágis tragé- diája (1772)	274/187	74 (27%)	32 (11,7%)	65 (23,7%)	12 (4,4%)	-	19 (6,9%)
15. **Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde (1830)	274/184	81 (29,6%)	29 (10,6%)	42 (11,3%)	11 (4%)	8 (2,9%)	29 (10,6%)
16. *Kosztolányi: Pacsirta (elbeszélő szövegrészek) (1924)	1000/591	259 (25,9%)	181 (18,1%)	53 (5,3%)	4 (0,4%)	64 (6,4%)	33 (3,3%)
17. Kosztolányi: Pa- csirta (leíró szö- vegrészek) (1924)	1000/636	310 (31%)	140 (14%)	131 (13,1%)	18 (1,8%)	40 (4%)	27 (2,7%)

A „papírforma” szerint a táblázat élén a ***-gal, majd a **-gal, ezután az egy *-gal, végül pedig a jelölés nélküli szövegeknek kellene állniuk. Az eredmény azonban lényegesen eltér ettől.

A sorrendet parttalanul lehetne kommentálni, igyekszünk azonban csupán a legfontosabbakra szorítkozni. Először arról szólunk, ami a várakozásunknak megfelel. Az *ötödik pecsét* regény- és filmváltozata a szógyakorisági vizsgálatban nem különült el egymástól, itt azonban a várakozásnak megfelelően az írott változatban magasabb (24,1%) a nominális elemek aránya, mint a filmrészletben (21,2%). Hasonló elkülönülés következett be az *előadásszöveg* szóbeli és írásbeli változatánál is: míg az előbbiben 33,1%-ban, az utóbbiban 37%-ban fordulnak elő nominális szavak. Természetesnek tűnik az is, hogy a nominális szavak aránya a *Pacsirta leíró részeiben* a legnagyobb, bár az abszolút érték — 45% — meghaladta a várakozásainkat.

Meglepetést jelentenek viszont a drámai szövegek: a Bornemisza-szövegben 31,7%, a Bessenyei-szövegben 38,7%, a Vörösmarty-szövegben pedig 40,2% a nominális szavak aránya. Különösen az utóbbi mond ellent várakozásainknak, hiszen a *Csongor és Tünde* már a szóbeliség felé visszaforduló romantika korában született. 274 szavas minták vizsgálatából természetesen nem lehet mélyreható következtetéseket levonni, de az 1558 és 1830 között íródott három dráma a koncipiális írásbeliség folyamatos izmosodásáról tanúskodik. Ezt támasztja alá a verbális stílusra jellemző igék

9. FÜGGELEK * SZÓSTATISZTIKAI VIZSGÁLATOK

arányszámának az alakulása is: a Bornemisza-szövegben 21,2%, az Ágisban 23,7% (a különbség nem tekinthető relevánsnak), a Vörösmarty-szövegben viszont csak 11,3% -nyi igét találunk.

Nem kisebb meglepetés a *Pacsirta* elbeszélő szövegrészeinek az elhelyezkedése, ráadásul mindössze egyetlen százalékkal elmaradva a leíró szövegrészek értékétől. A jelenség magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy a regény témájából adódóan ezek az elbeszélő részek többnyire *belső történeteket* beszélnek el, amelyeknek természetesen kisebb a dinamizmusuk. A dinamizmus alacsony szintjét jelzi az igék roppant csekély, minden minta közül a legalacsonyabb aránya is: *mindössze 5,3%*.

9.7.2. A verbális elemek vizsgálata (8. számú táblázat)

Míg a nominalitás magas foka a koncipiális írásbeliség ismérve, a markáns verbalitás a koncipiális szóbeliséget jellemzi. Az alábbiakban mintáinkat az igei előfordulás szerint rendeztük, ezúttal azonban csökkenő sorrendben: így módon a táblázat ismét egy *koncipiálisan szóbeli fi koncipiálisan írásbeli* változási irányt tükröz. (A jobb áttekinthetőség kedvéért az egyéb szófajok oszlopait elhagytuk.)

8. számú táblázat

Szerző, cím, a keletkezés éve	Jel/jeltípus	Ige	Ebből létige
1. **Bessenyei György: Ágis tragédiája (1772)	274/187	65 (23,7%)	12 (4,4%)
2. **Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven (Elektra) (1558)	274/164	57 (21,2%)	8 (3,3%)
3. Szepsi Csombor Márton: Europica varietas (1620)	274/173	52 (19%)	26 (9,5%)
4. **Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (regényrészlet) (1963)	1000/396	178 (17,8%)	24 (2,4%)
5. ***Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (filmrészlet) (1975)	1000/398	176 (17,6%)	38 (3,8%)
6. **Kosztolányi: Pacsirta (párbeszédes szövegrészek) (1924)	1000/441	165 (16,5%)	24 (2,4%)
7. **Kossuth Lajos: Kétszáz ezer honvédet (1848)	274/151	31 (13,9%)	7 (2,6%)
8. Spontán beszédanyag (Szende T., 1973)	18 000 szó	2490 (13,8%)	—
9. *Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete (1828)	274/192	37 (13,5%)	7 (2,6%)
10. Kosztolányi: Pacsirta (leíró szövegrészek)	1000/636	131	18

(1924)		(13,1%)	(1,8%)
11. Komjáthy Benedek: Ajánlás Pál leveleinek magyar fordítása elé (1533)	274/148	35 (12,8%)	7 (2,6%)
12. *Margit-legenda (1510 előtt)	274/160	34 (12,4%)	14 (5,1%)
13. Apáczai Csere János: A Magyar enciklopédia előszava (1655)	274/199	31 (11,3%)	2 (0,7%)
14. **Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde (1830)	274/184	42 (11,3%)	11 (4%)
15. ***Előadásszöveg (szóbeli) (2000)	1000/478	97 (9,7%)	13 (1,3%)
16. Előadásszöveg (írott) (2000)	1000/489	95 (9,5%)	13 (1,3%)
17. *Kosztolányi: Pacsirta (elbeszélő szövegrészek) (1924)	1000/591	53 (5,3%)	4 (0,4%)

Szende Tamás adataihoz mérve igei szempontból 7 olyan mintánk van, amely orálisabbnak minősül a spontán beszédanyagnál: ebben a hatban szerepel az a két minta (a *Pacsirta párbeszédes szövegrészei* és *Az ötödik pecsét filmváltozata*), amely a nominalitás adatainak a fényében is orálisabbnak minősült Szende korpuszában.

A sorrend itt sem korrelál a csillagokkal jelzett előzetes minősítésünkkel, de az *Europica varietastól* eltekintve a táblázat első felét olyan művek foglalják el, amelyek legalább egy *-gal vannak jelölve. Az első két helyen két drámai mű található: ez messzemenően megfelel a várakozásoknak. *Az ötödik pecsét* két változata is a „helyén van” (a regényrészlet is párbeszéd!), legfeljebb az jelent enyhe meglepetést, hogy az írott szövegben kettővel nagyobb az igeik száma. A *Pacsirta párbeszédes szövegmintájának* a hatodik helyezése is rendjén valónak látszik.

Az *előadásszöveg szóbeli változatának* alacsony igei arányát magyarázza az értekező műfaj, mindazonáltal a szóbeli változatban kettővel több ige van, mint az írásbeliben, ami arra utal, hogy a szóbeli változat valamelyest mégiscsak orálisabb az írásbelinél.

Igazán nagy meglepetést a *Csongor és Tünde* szövege, valamint a *Pacsirta elbeszélő szövegrészeinek* az alacsony igei aránya jelenti, erre azonban a fentiekben már kitértünk.

Létige 6 mintában fordul elő 3%-osnál nagyobb arányban: az *Europica varietasban* (1620) 9,5%, a *Margit-legendában* (1510 előtt) 5,1%, az *Ágis tragédiájában* (1772) 4,4%, a *Csongor és Tündében* (1830) 4%, *Az ötödik*

pecsét filmváltozatában 3,8% (a regényváltozatban csak 2,4%!). Úgy gondoljuk, hogy a létigék nagyobb arányú használata vagy a nyelv szószegénységének, vagy a szövegalkotói pongyolaságnak a jele. A fenti 6 minta közül 5 régebbi szöveg — ezeknél a létigék burjánzásának okát a keletkezési idő fejletlen nyelvallapotában látjuk (ha az értékek nem is mutatnak szoros korrelációt a keletkezési idővel). Az ötödik *pecsét filmváltozatának* a 3,8%-os értékét pedig véleményünk szerint a mediális szóbeliségre jellemző lanyha szemantikai artikulációs kényszer magyarázza. (Mint fentebb jeleztük, a koncipiálisan ugyancsak szóbeli regényrészletben a létigék aránya bő harmadával kisebb, mint a filmrészletben — ezúttal a médium mégiscsak hat az üzenetre,)

9.7.3. A nominális és verbális adatok összegzése (9. számú táblázat)

Mivel a nominalitás és a verbalitás adatai eltérő eredményeket adtak az egyes szövegek „oralitásfokát” illetően, az alábbiakban megpróbáljuk ezeket az adatokat összevonni, s a szövegmintáink közötti „oralitásskálát” az összevont adatok alapján felállítani. Erre a leginkább kézenfekvő módszerként a 7. és a 8. táblázat „helyezési számainak” az összeadása kínálkozik, mivel mindkét táblázatban az első helyen a „leginkább orális”, az utolsón pedig a „legkevésbé orális” szövegminta áll. Ily módon a 9. táblázatban is a koncipiálisan leginkább orális szöveg áll az első helyen, s a koncipiális szempontból leginkább írásbeli az utolsón. (Ez az „oralitásskala” természetesen csak részben megalapozott, szükség lenne még további szófajok előfordulási arányainak a feldolgozására is, ám feltételezésünk szerint a szöveg jellegét *alapvetően* mégiscsak a *főnevek*, a *melléknevek* és az *igék* aránya határozza meg.)

9. számú táblázat

Sorszám	Szerző, cím, a keletkezés éve	Jel/feltípus	A „helyezési számok” összege
1–2.	***Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (filmrészlet) (1975)	1000/398	7
1–2.	**Kosztolányi: Pacsirta (párbeszédesszövegrészek) (1924)	1000/441	7
3.	**Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét (regényrészlet) (1963)	1000/396	8
4.	<i>Spontán beszédanyag (Szende T., 1973)</i>	18 000 szó	11
5.	**Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven	274/164	12

BENCZIK VILMOS:
 NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
 KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

	(Elektra) (1558)		
6.	**Kossuth Lajos: Kétszázezer honvédet (1848)	274/151	13
7.	Szepsi Csombor Márton: Europica varietas (1620)	274/173	14
8.	**Bessenyei György: Ágis tragédiája (1772)	274/187	15
9.	*Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete (1828)	274/192	16
10.	Komjáthy Benedek: Ajánlás Pál leveleinek magyar fordítása elé (1533)	274/148	19
11.	Apáczai Csere János: A Magyar enciklopédia előszava (1655)	274/199	22
12–14.	*Margit-legenda (1510 előtt)	274/160	27
12–14.	Kosztolányi: Pacsirta (leíró szövegrészek) (1924)	1000/636	27
12–14.	***Előadásszöveg (szóbeli) (2000)	1000/478	27
15–16.	**Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde (1830)	274/184	29
15–16.	Előadásszöveg (írott) (2000)	1000/489	29
17.	*Kosztolányi: Pacsirta (elbeszélő szövegrészek) (1924)	1000/591	33

Megjegyzés a táblázat értelmezéséhez. A „helyezési számok” közötti különbségek is relevánsak. Tehát a 13-as értékű *Kossuth-szöveg* és a 14-es értékű *Europica varietas* közötti oralitásbeli különbség ténylegesen kisebb, mint a 22-es értékű *Apáczai-szöveg* és a 27-es értékű *Margit-legenda* közötti.

Az összevont adatok alapján készült táblázat már közelebb áll a csillagokkal jelzett „előminősítésekhez”. Ha az előadásszöveg erőteljes írásbeli jellegétől eltekintünk, akkor a csillagok döntő többsége a várakozásnak megfelelően a táblázat első felében található.

Meglepetést az orálisabbnak várt *Csongor és Tünde* jelent, továbbá az, hogy a *Pacsirta* leíró szövegrészei „orálisabbaknak” bizonyultak az elbeszélő szövegrészeknél, sőt, ez utóbbiak vitték el a koncipiális írásbeliség pálmáját.

Az elbeszélő részek erőteljes nominalitásának a feltételezett okáról fentebb már szóltunk: ezt abban véltük megtalálni, hogy a szövegek alacsony dinamikájú belső történéseket beszélnek el. (L. erről bővebben 5.2.2.1. alatt!) Ez magyarázza az igék kirívóan alacsony arányszámát. (5,3%) A leíró részekben ugyanakkor 13,1%-nyi ige van: ez igen soknak tűnik. Ha viszont a szöveget megvizsgáljuk, kiderül, hogy nagy részük akciótartalom nélküli, csupán grammatikai funkciót betöltő ige. (Az angol nyelvtan ezeket *linking verb*-nek nevezi. L. erről 5.2.2.2. alatt!) Valóságosabb szövegadatok eléréséhez szükséges lenne a vizsgálat során elkülöníteni ezeket az igéket. Ezek a

csekély akciótartalmú igék a *Pacsirta leíró részeit* táblázatunkban orálisabbnak mutatják, mint amilyenek valójában.

Érdekes a táblázatban összevetni az azonos nagyságú korpuszok lexémaszámát; ha megtesszük, kirajzolódik előttünk egy trendszerű — eltérésektől ugyan nem mentes — szóalakgazdagság-növekedés. Ez megerősíti azon feltételezésünket, hogy a koncipiális írásos jelleg erősödésével a szövegek szógazdagsága is növekszik.

Ám a 8. számú táblázat kétségtelenül legnagyobb meglepetése az, hogy a koncipiális oralitás szintjét tekintve három szöveg minta is megelőzi a spontán beszédanyagot. A három szöveg minta közül kettő *mediálisan* írásbeli, de a harmadik (a filmrészlet) is írásbeli bázison jött létre. A különös jelenség mindenekelőtt az *írásban rejlő végtelen lehetőségeket példázza a számunkra*. Paradox módon az *írással megteremtett virtuális szóbeliség tökéletesebben szóbeli, mint a spontán módon létrejött ténylegesen szóbeli beszédanyag*. Az írás tehát a nyelv kezelésének olyan technológiáját biztosítja a nyelvhasználó ember számára, amellyel e technológia természetével gyökeresen ellentétes eredményeket is el tud érni.

9.8. Záró

A 9.1–7. alatt végzett vizsgálódásaink több okból sem tekinthetők megalapozott szóstatisztikai kutatásnak. Mindenekelőtt az alacsony szószámú korpuszok miatt nem, de azért sem, mert érdeklődésünket nem korlátoztuk a komoly kutatáshoz illő mértékben. Szerény mennyiségű anyagunkból igen sokfajta következtetést próbáltunk levonni, s ezekhez ez az anyag nem nyújthatott elegendő alapot.

Mindazonáltal azt reméljük, hogy próbálkozásaink talán felvetettek olyan kérdéseket, amelyek a nagyobb léptékű, megalapozott vizsgálatokban eddig nem merültek fel, s amely kérdések megválaszolása segíthetne konkrét nyelvi anyagok révén is megalapozni egyes, a szóbeliség és az írásbeliség természetéről elméleti úton kialakított következtetéseket.

Irodalomjegyzék

- Adamik 1993: Adamik Tamás 1993: Római irodalom az archaikus korban. Budapest, 1993, Seneca Kiadó.
- Adamik 1998: Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig. Stílus, kritika, értelmezés. Budapest, 1998, Seneca Kiadó.
- Adamik 2000: Adamik Tamás: Az antik retorika rendszere és változásai az időben. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): A régi új retorika. Budapest, 2000, Trezor Kiadó, 11–35. o.
- Adorno 1998: Adorno, Theodor W.: Az elbeszélő helye a kortárs regényben. In: Adorno, Theodor W.: A művészet és a művészetek. Budapest, 1998, Helikon Kiadó, 63–67. o.
- Antal 1959: Antal László: Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. Magyar Nyelvőr, 1959. 3., 307–311. o.
- Arisztotelész 1999: Rétorika. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest, 1999, Telosz Kiadó.
- Atkinson 1997: Atkinson, Rita L., Atkinson, Richard C. et al.: Pszichológia. Budapest, 1997, Osiris Kiadó.
- Bahtyin 1986: Bahtyin, Mihail Mihajlovics: A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományokban. Filozófiai elemzési kísérlet. In: Bahtyin, Mihail Mihajlovics: A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások. Válogatta és szerkesztette Könczöl Csaba. Budapest, 1986, Gondolat. 479–513. o.
- Bal 1998: Bal, Mieke: A leírás mint narráció. In: Thomka Beáta (szerk.): Történet és fikció. Narratívák 2. Budapest, 1998, Kijárat Kiadó, 135–171. o.
- Balázs 1998: Balázs Géza: A nyelvtan jó! Új iskolai kommunikációs szükségletek a digitális-információs forradalom árnyékában. In: Magyartanítás, 1998/2. 22–29. o.
- Baranyai–Lénárt 1959: Baranyai Erzsébet – Lénárt Edit: Az írásbeli közlés gondolkodás-lélektani vonásai. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó.
- Bárcei 1996: Bárcei Géza: A magyar nyelv életrajza. Custos Kiadó, Budapest, 1996.
- Bar-Ilan*: Bar-Ilan, Meir: Illiteracy in the Land of Israel in the first centuries c.e. In: <http://faculty.biu.ac.il/~barilim/illitera.html>
- Barsalou*: Barsalou, Lawrence, B.: Perceptual Symbol Systems. In: <http://www.cogsci.soton.ac.uk/bbs/Archive/bbs.barsalou.html>
- Barthes 1997: Barthes, Roland: S/Z. Budapest, 1997, Osiris Kiadó.
- Bence–Kis 1970: Bence György – Kis János: A nyelv a mindennapi életben. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): Általános nyelvészeti tanulmányok. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 17–55. o.
- Benkő László 1962: Benkő László: A szépírói stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfüzése. Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó.

- Benkő Loránd 1960: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó.
- Birkerts*: Birkerts, Sven: The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age. http://www.facstaff.bucknell.edu/kendrick/fndseminarf99/readings/Electronic_Text/Birkerts.html
- Bischoff 1990: Bischoff, Bernhard: Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages. Cambridge University Press, 1990.
- Blanc 1998: Blanc, Max: A nyelv labirintusa. Budapest, 1998, Holnap Kiadó.
- Bloomfield 1933: Bloomfield, Leonard, 1970 [1933]: Language. London, 1970, George Allen & Unwin Ltd.
- Bókay*: Bókay Antal: Nietzsche és Freud. <http://www.c3.hu/scripta/replika/1920/bokay.htm>
- Bowman 1991: Bowman, Allan K.: Literacy in the Roman empire: mass and mode. In: Beard, Mary (ed.): Literacy in the Roman world. Ann Arbor, MI, 1991. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 3. 119–131. o.
- Bölcs 1987: Bölcs István: „A televízió a kultúra tragédiája”. In: Jel-Kép, 1987/4. 23–31. o.
- Brill*: Brill, Anna: Is Literacy Over-Rated? <http://www.aber.ac.uk/education/Undgrad/ED10510/alb601.html>
- Buda 1978: Buda Béla: Az empátia, a beleélés lélektana. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- Buda 1988: Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. 3. átdolgozott kiadás. Budapest, 1988, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Bunak 1974: Bunak, V. V.: A gondolkodás és a nyelvi képesség fejlődési szakaszai és kutatásuk útjai. In: Pap Mária (szerk.): A nyelv keletkezése. Budapest, 1974, Kossuth Kiadó, 259–283. o.
- Butor 1971: Butor, Michel 1971: Irodalom, fül és szem. Budapest, [1971], Európa Könyvkiadó.
- Bühler 1965: Bühler, Karl: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. 2., unveränderte Auflage. Stuttgart, 1965, Gustav Fischer Verlag.
- Büky 1986: Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
- Cameron 1994: Cameron, Road: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Budapest, 1994, Maecenas Kiadó.
- Chandler*: Chandler, Daniel (1994): Biases of the Ear and Eye: "Great Divide" Theories, Phonocentrism, Graphocentrism & Logocentrism. <http://www.aber.ac.uk/~dgc/litoral.html>
- Chartier 1987: Chartier, Roger: The Practical Impact of Writing. In: Chartier, Roger (ed.): A History of Private Life III. Harvard University Press, 1987. 111–159. o.
- Cicero 1987: Cicero: A szónok. In: Cicero válogatott művei. Válogatta Havas László. Budapest 1987, Európa Könyvkiadó.

- Cornificius 1987: Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó.
- Cipolla 1969: Cipolla, Carlo M.: Literacy and development in the West. London, 1969, Penguin Books.
- Corbier 1991: Corbier, Mireille: L'écriture en quête de lecteurs. In: Beard, Mary (ed.): Literacy in the Roman world. Ann Arbor, MI, 1991. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 3. 99–118. o.
- Coulmas 1989: Coulmas, Florian: The Writing Systems of the World. Oxford, 1989, Basil Blackwell.
- Coulmas 1992: Coulmas, Florian: Writing Systems. In: Bright, William (ed.): International Encyclopedia of Linguistics. Vol. 4. Oxford University Press, 1992. 253–257. o.
- Critchley 1974: Critchley, MacDonald: Az ember nyelvi képességének evolúciója. In: Pap Mária (szerk.): A nyelv keletkezése. Budapest, 1974, Kossuth Kiadó, 43–67. o.
- Crystal 1998: Crystal, David: A nyelv enciklopédiája. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.
- Csoma–Lada 1997: Csoma Gyula – Lada János: Tételek a funkcionális analfabetizmusról. In: Magyar Pedagógia, 97. évf. 2. szám (1997), 167–180. o.
- Deme 1971: Deme László: Mondattani szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.
- Deme 1999: Deme László: Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai. In: Glatz Ferenc (szerk.): A magyar nyelv az informatika korában. Budapest, 1999, Magyar Tudományos Akadémia, 49–56. o.
- Demeter 1998a: Demeter Tamás: A hangos olvasás problémája. In: Világosság, XXXIX. évf. [1998], 11. sz. 47–57. o.
- Demeter 1998b: Demeter Tamás: A karteziánus belső világ és az olvasás forradalma. In: Pléh Csaba (szerk.): Megismeréstudomány és mesterséges intelligencia. Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó, 5–18. o.
- Derrida 1991: Derrida, Jacques: Az el-különböződés. In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Budapest, 1991, Cserépfalvi Kiadó, 43–65. o.
- Dezséry–Terestyéni 1973: Dezséry Judit – Terestyéni Tamás: Nyelvi teljesítmény különböző beszédhelyzetben. (Egy személyes beszélgetés és egy stúdiófelvétel anyagának nyelvi összehasonlító elemzése.) Budapest, 1973, Tömegkommunikáció Kutatóközpont.
- Eco 1990: Eco, Umberto: I limiti dell'interpretazione. Milano, 1990, Bompiani.
- Eco 1998: Eco, Umberto: A tökéletes nyelv keresése. Budapest, é. n. [1998], Atlantisz Könyvkiadó.
- Éder 1996: Éder Zoltán: „Én hangosan írok”. Hangzás és íráskép viszonya Babits Mihály A gólyakalifa című regényében. In: Írott szöveg — hangzó forma. Szerk. Bolla Kálmán. Egyetemi Fonetikai Füzetek 18. Budapest, 1996, ELTE BTK Fonetikai Tan-szék, 31–35. o.

- Egyed 1984: Egyed András: A jelentéstörténet és a fogalmi szerveződés pszicholingvisztikája. In: Büky Béla – Egyed András – Pléh Csaba: Nyelvi képességek — fogalomkincs — megértés. Budapest, 1984, Tankönyvkiadó, 157–270. o.
- Eichenbaum 1974: Eichenbaum, Borisz Mihajlovics: Az irodalmi elemzés. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Falus 1980: Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó.
- Finnegan 1973: Finnegan, Ruth: Literacy Versus Non-literacy: The Great Divide? In: Horton, Robin – Finnegan, Ruth (eds): Modes of Thought. Faber & Faber, London, 1973. 112–144. o.
- Finnegan 1988: Finnegan, Ruth: Literacy and Orality: Studies in the Technology of Communication. Oxford, 1988, Blackwell.
- Flusser 1997: Flusser, Vilém: Az írás. Van-e jövője az írásnak? Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, 1997.
- Fodor 1999: Fodor István 1999: A világ nyelvei. Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó.
- Fónagy 1963: Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- Fónagy 1998: Fónagy Iván: A kognitív metaforáról. In: Zoltán András (szerk.): Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest, 1998, 140–153. o.
- Fowler*: Fowler, Robert M.: How the Secondary Orality of the Electronic Age Can Awaken Us to the Primary Orality of Antiquity or What Hypertext Can Teach Us About the Bible with Reflections on the Ethical and Political Issues of the Electronic Frontier <http://www.bw.edu/~rfowler/pubs/seconddoral/inconclusion.html>
- Földi 1990: Földi Éva: A beszéddallam észlelése. (Egy intonáció-észlelési kísérlet részeredményei). In: Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis. Szerk. Földi Éva. Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. Budapest, 1990, ELTE BTK Fonetikai Tanszék, 35–44. o.
- Frye 1998: Frye, Northrop: A kritika analógiája. Budapest, 1998, Helikon Kiadó.
- Frye*: Frye, Northrop: A metafora tárgul világa. <http://gizi.dote.hu/~hajnal/alf9712/frye.html>
- Füredi–Kelemen 1989: Füredi Mihály – Kelemen József: A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.
- Gereben 1998: Gereben Ferenc: Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében. Budapest, 1998, Országos Széchényi Könyvtár.
- Genette 1996: Genette, Gérard: Az elbeszélő diszkurzus. In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei I. Pécs, 1996, Jelenkor Kiadó, 61–98. o.
- Гиляревский–Гривнин 1964: Гиляревский, Р. С. – Гривнин, В. С.: Определитель языков мира по письменностям. Москва, 1964, Издательство Наука.

- Goody–Watt 1998: Goody, Jack – Watt, Ian: Az írásbeliség következményei. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 111–128. o.
- Goody 1998: Goody, Jack: Nyelv és írás. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 189–221. o.
- Gósy 1997: Gósy Mária: A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. In: Magyar Nyelvőr 121. évf. (1997), 129–139. o.
- Gósy 1998: Gósy Mária: Az olvasásértés függősége a vizuális információ sajátosságaitól. In: Zoltán András (szerk.): Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest, 1998. 173–178. o.
- Gósy 1999: Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Budapest, 1999, Corvina Kiadó. Egyetemi Könyvtár, Alkalmazott Nyelvészet. Szerkeszti Szépe György.
- Grabe 1992: Grabe, William: Writing Research. In: Bright, William (ed.): International Encyclopedia of Linguistics. Vol. 4. Oxford University Press, 1992. 251–253. o.
- Graff 1987: Graff, Harvey J.: The Legacies of Literacy. Continuities and contradictions in western culture and society. Bloomington–Indianapolis, 1987, Indiana University Press.
- Greenberg 1974: Greenberg, J. H.: A nyelv és az evolúció elmélete. In: Pap Mária (szerk.): A nyelv keletkezése. Budapest, 1974, Kossuth Kiadó, 69–83. o.
- Guiraud 1956–1964: Guiraud, Pierre: Index du vocabulaire du théâtre classique. Vol. III–XI. Publiée sous la direction de Pierre Guiraud. Librairie C. Klincksieck, Paris, 1956–1964.
- Guiraud 1959: Guiraud, Pierre: Problèmes et méthodes de la statistique linguistique. Dordrecht (Holland), 1959, D. Reidel Publishing Company.
- Guiraud 1969: Guiraud, Pierre: Essais de stylistique. Paris, 1969, Éditions Klincksieck.
- Cs. Gyimesi 1992: Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ. Budapest, 1992, Pátria Könyvek.
- Hadzisz 1971: Hadzisz, Dimitriosz: Bevezetés. In: Hadzisz, Dimitriosz (szerk.): Az újkőrög irodalom kistükre. Budapest, 1971, Európa Könyvkiadó, 7–31. o.
- Hadzisz 1974: Hadzisz, Dimitriosz: A bizánci irodalom — fogalma és tartalma. In: Hadzisz, Dimitriosz (szerk.): A bizánci irodalom kistükre. Budapest, 1974, Európa Könyvkiadó, 7–28. o.
- Hajnal 1921: Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felüljárása korából. Budapest, 1921, Budavári Tudományos Társaság.
- Hajnal 1959: Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Budapest, 1959, Maison d'Édition de l'Académie des Sciences de Hongrie.
- Hajnal 1993a: Európai kultúrtörténet — írástörténet (1932) In: Hajnal István: Technika, művelődés. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, História – MTA Történettudományi Intézete, 13–27. o.

- Hajnal 1993b: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés (1933). In: Hajnal István: Technika, művelődés. Szerk. Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 37–64. o.
- Hajnal 1998: Írásbeliség és fejlődés. In: Replika, 1998. június, 30. szám, 195–210. o.
- Halliday 1990: Halliday, Michael A. K.: Spoken and written language. Oxford, 1985 [1990], Oxford University Press.
- Hankiss 1969: Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969, Magvető Kiadó.
- Hankiss 1989: Hankiss Elemér: Fejlődik-e az irodalom? (Az irodalom történeti fejlődésének néhány kérdéséről). In: Szili József (szerk.): Az irodalomtörténet elmélete. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 225–288. o.
- Harris R. 1994: Harris, Roy: Semiotic Aspects of Writing. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1. Berlin – New York, 1994. 41–48. o.
- Harris W. 1989: Harris, William R.: Ancient Literacy. Harvard University Press, Cambridge–London, 1989.
- Havelock 1982: Havelock, Eric A.: The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences. Princeton, 1982, Princeton University Press.
- Havelock 1998a: Havelock, Eric A.: A görög igazságosság-fogalom: Homéroszi árnyvonalaitól a platóni főszerepéig. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 57–88. o.
- Havelock 1998b: Havelock, Eric A.: Előszó Platónhoz. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 89–107. o.
- Hayward*: Hayward, Michael: The Orality of the Beat Writers. <http://www.harbour.sfu.ca/~hayward/UnspeakableVisions/Orality.html>
- Heidegger 2000: Heidegger, Martin: „A dolog” és „A nyelv”. Két tanulmány. Sárvár, 2000, Sylvester János Könyvtár.
- Herdan 1960: Herdan, Gustav: Type-token Mathematics. ‘s-Gravenhague, 1960, Mouton and Co.
- Herdan 1966: Herdan, Gustav, The Advanced Theory of Language as Choice and Chance. Berlin, 1966, Springer Verlag.
- Hernád*: Hernád, István: A Gutenberg utáni galaxis. A negyedik forradalom a tudáselőállítás eszközeiben. In: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/inftars/gutenberg.hun>
- Hobbes 1998: Hobbes, Thomas: Logika, retorika, szofisztika. Válogatta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Bánki Dezső. Budapest, 1998, Kossuth Kiadó.

- Hopkins 1991: Hopkins, Keith: Conquest by book. In: Beard, M. (ed.): Literacy in the Roman world. Ann Arbor, MI, 1991. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 3. 133–158. o.
- Horányi*: Horányi Özséb: Az információs társadalom koncepciójától az információ kultúrája felé. In: <http://www.szignumedia.hu/04apr97/komm2.htm>
- Horsfall 1991: Horsfall, Nicholas: Statistics or states of mind? In: Beard, M. (ed.): Literacy in the Roman world. Ann Arbor, MI, 1991. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 3. 59–76. p.
- Horton 1973: Horton, Robin: Lévy-Bruhl, Durkheim and the Scientific Revolution. In: Horton, Robin – Finnegan, Ruth: Modes of Thought. London, 1973, Faber & Faber, 249–305. o.
- Howarth*: Howarth, Emily: Is Literacy Over-Rated? In: <http://www.aber.ac.uk/education/Undgrad/ED10510/emilyh.html>
- Hubai 1994: Hubai Péter: A kereszténység diadalának okairól Egyiptomban. In: Holmi, 1994. 9. sz.
- Humboldt 1826: Humboldt, Wilhelm: Ueber die Buchstabenschrift und ihren Zusammenhang mit dem Sprachbau. In: Abhandlungen der historisch-philologischen Klasse der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1824. Berlin, 1826, F. Dümmler, 161–188. o.
- Humboldt 1985: Humboldt, Wilhelm: Válogatott írásai. Budapest, 1985, Európa Kiadó.
- Ingarden 1977: Ingarden, Roman: Az irodalmi műalkotás. Budapest, 1977, Gondolat Kiadó.
- Innis 1950: Innis, Harold: Empire and Communications. Revised by Mary Q. Innis. University Toronto Press, 1972. [Első kiadás: 1950.]
- Jakobson 1969: Jakobson, Roman 1969: Hang–jel–vers. Budapest, 1969, Gondolat Kiadó.
- A. Jászó 1990: A. Jászó Anna (szerk.): A magyar olvasástanítás története. Budapest, 1990, Tankönyvkiadó.
- Jean 1992: Jean, Georges: Az írás, az emberiség emlékezte. Budapest, 1992, Park Kiadó.
- Johansson 1981: Johansson, Egil: The history of literacy in Sweden. In: Graff, Harvey J. (ed.): Literacy and social development in the West. Cambridge, 1981. 151–182. o.
- Kádárné 1997: Kádárné Fülöp Judit: Irodalmi kánon és magyar pesszimizmus. In: Magyartanítás, 1997/5. 12–17. o.
- Kadzsán–Litavrin 1961: Kadzsán, A. P. – Litavrin, G. G.: Bizánc rövid története. Budapest, 1961, Gondolat Kiadó.
- Karácsony 1985: Karácsony Sándor: A magyar észjárás. Budapest, 1985, Magvető Kiadó.

- Kassai 1993: Kassai Ilona: Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 110-120 évben? In: Gósy Mária – Siptár Péter (szerk.): Beszédkutatás 1993. Budapest, 1993, MTA Nyelvtudományi Intézete, 62–69. o.
- Kassai 1998: Kassai Ilona: Fonetika. Budapest, 1998, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Katz–Feldman 1996: Katz, Leonhard – Feldman, Laurie B.: The Influence of an Alphabetic Writing System on the Reading Process. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.2. Berlin – New York, 1996. 1094–1100. o.
- Katzner 1995: Katzner, Kenneth: The Languages of the World. New Edition. London – New York, 1995, Routledge and Kegan.
- Kéky 1975: Kéky Béla: Az írás története. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.
- Kenesei 1995: Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek. Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- Keszler 1993: Keszler Borbála: Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből. Budapest, 1993, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke.
- Kibédi Varga 1970: Kibédi Varga, A.: Rhétorique et littérature. Études de structures classiques. Paris 1970, Didier.
- Kibédi Varga 1996: Kibédi Varga Áron: A műfajokról. In: Irodalomtörténet, 77. évf. (új folyam 27. évf.) 3–4. sz. (1996), 412–425. o.
- Kibédi Varga 1997: Kibédi Varga Áron: A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig). In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei IV. Pécs, 1997, Jelenkor Kiadó, 131–148. o.
- Kiss 1995: Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Klix 1985: Klix, Friedhart: Az ébredő gondolkodás. Az emberi intelligencia fejlődéstörténete. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó.
- Koch–Oesterreicher 1994: Koch, Peter – Oesterreicher, Wulf: Schriftlichkeit und Sprache. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1. Berlin – New York, 1994. 587–604. o.
- Kovalovszky 1977: Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
- Kroeber-Riel*: Kroeber-Riel, Werner: Metaphern und Analogien (mit einer Textanalyse zum Wachstumsbegriff). <http://www.mauthner-gesellschaft.de/mauthner/tex/kroeber1a.html>
- Ladányi1998: Ladányi Mária: Szabálykövető és szabályszegő kreativitás a szóképzésben: nem uzuális szavak a beszélt és a költői nyelvben. In: Zoltán András (szerk.): Nyelv,

- stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest, 1998, 344–352. o.
- Lanham*: Lanham, Richard A.: The Implications of Electronic Information for the Sociology of Knowledge. <http://www.cni/docs/tsh/Lanham.html>
- Lausberg 1990: Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik: eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. 3. Auflage. Stuttgart, 1990, Steiner Verlag.
- Lengyel 1999: Lengyel Zsolt: Az írás. Budapest, 1999, Corvina Kiadó.
- Lévi-Strauss 1962: Lévi-Strauss, Claude: La pensée sauvage. Paris, 1962, Librairie Plon.
- Losada*: Losada, Basilio: El alentador testimonio de José Saramago. <http://www.ctv.es/USERS/borobar/saramago.htm>
- Lukács é. n.: Lukács György: A realizmus problémái. Budapest, é. n., Athenaeum.
- Лурья 1979: Лурья, А. Р.: Язык и сознание. Москва, 1979, Издательство Московского Университета.
- Maár 1995: Maár Judit: A drámai és elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- Marcone 1996: Marcone, Jorge: La oralidad escrita. Sobre la inscripción literaria del discurso oral. Lima, 1996.
- Marcus 1977: Marcus, Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Szerkesztette Máté Jakab. Gondolat Kiadó, 1977.
- Maróti 1971: Maróti Lajos: A múlt jövő nyomában. Budapest, 1971, Magvető.
- Martinet 1967: Martinet, André: Éléments de linguistique générale. Paris, 1967, Librairie Armand Colin.
- Mátrai 1973: Mátrai László: Élmény és mű. Budapest, 1973, Gondolat Kiadó.
- Mazsu 1991: Mazsu János: Iparosodás és alfabetizáció. In: Iparosodás és modernizáció. Debrecen, 1991, KLTE Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézete, 63–70. o.
- McLuhan 1962: McLuhan, Marshall: The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man. University of Toronto Press, 1962. (A hivatkozások az 1993. évi kiadásra vonatkoznak.)
- McLuhan 1964: McLuhan, Marshall: Understanding Media: The Extensions of Man. 1964. (A hivatkozások a „Signet Book” sorozatban év nélkül megjelent második kiadásra vonatkoznak.)
- Mérei–Binét 1970: Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. Budapest, 1970, Gondolat Kiadó. (A hivatkozások az 1978. évi 4. kiadásra vonatkoznak.)
- Mester*: Mester Béla: Mítosz és szó, filozófia és írás hatalom és nyelv. Propylaedumok némely syntesishez írandó margaliákhoz II. rész. <http://www.uniworld.hu/egyetem/filtort/dolgozat/mester2.htm>
- Miller 1971: Miller, Jonathan 1971: McLuhan. Fontana, 1971, Collins.
- Molnár 1990: Molnár Ildikó: Az intonációs összetevők a beszédészlelésben és -megértésben. In: Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis. Szerk. Földi

- Éva. Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. Budapest, 1990, ELTE BTK Fonetikai Tanszék, 111–117. o.
- Molitor-Lübbert 1996: Molitor-Lübbert, Sylvie: Schreiben als mentaler und sprachlicher Prozeß. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.2. Berlin – New York, 1996. 1005–1026. o.
- Monod 1974: Monod, Jacques: Az emberi nyelv kialakulása. In: Pap Mária (szerk.): A nyelv keletkezése. Budapest, 1974, Kossuth Kiadó, 131–137. o.
- Murányi 2000: Murányi Gábor: Kemény kötések — könyvhét hetvenegedszer. In: Heti Világgazdaság, 22. évf., 2000. június 1. 7–10. o.
- Nagy F. 1986: Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Budapest, 1986, Tankönyvkiadó.
- Neumer 1968: Neumer Katalin: Gondolkodás, beszéd, írás. Budapest, 1998, Kávé Kiadó.
- Nyíri 1989: Nyíri Kristóf: Keresztút. Kelenföld, 1989.
- Nyíri 1993a: Nyíri Kristóf: Szövegszerkesztővel gondolkodva. In: Háy János (szerk.): Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek — tanítványai. Budapest, 1993, Atlantisz Kiadó, 361–377. o.
- Nyíri 1993b: Nyíri Kristóf: Hagyomány és társadalmi kommunikáció. In: Replika, 1993/11–12. 284–293. o.
- Nyíri 1996: Nyíri Kristóf: Bölcsészettudomány az írásbeliség után. In: Világosság, 1996/6. 3–16. o.
- Nyíri 1998: Nyíri Kristóf: Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 7–17. o.
- Nyíri-1*: Nyíri Kristóf: A szóbeliség/írásbeliség-paradigma. Általános áttekintés. In: <http://www.idg.hu/uniworld.hu/egyetem/filtort/eloadas/eload/04/htm>
- Nyíri-2*: Nyíri Kristóf: Multimédia és új bölcsészettudomány. In: <http://www.uniworld.hu/nyiri/termud.htm>
- Nyíri-3*: Nyíri Kristóf: Az információs társadalom. Második előadás. http://www.uniworld.hu/Kurzusok/oktatas/inftars2/body_inftars2.htm
- Nyíri*-4: Nyíri Kristóf: Poszt-literalitás mint a huszadik század filozófiájának forrása. http://www.uniworld.hu/egyetem/wittgenstein/irodalom/iip_hn.htm
- Nyíri*-5: Nyíri Kristóf: A gondolkodás képelmélete. http://www.uniworld.hu/nyiri/ELTE_2000_conf/tlk.htm
- Nyíri*-6: Nyíri Kristóf: A 21. század filozófiája felé. http://www.phil-inst.hu/projects/kecske.met/nyiri_21.htm
- Nyíri*-7: Nyíri Kristóf: Archaikus kommunikáció. <http://www.uniworld.hu/egyetem/mmfil/eloadas/el1.htm>

- Obolenský 1999: Obolenský, Dimitri: A Bizánci Nemzetközösség. Bizantológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 1999.
- Ong 1958: Ong, Walter J.: *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts, 1958, Harvard University Press.
- Ong 1967: Ong, Walter J.: *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*. New Haven and London, 1967, Yale University Press.
- Ong 1977: Ong, Walter J.: *Interfaces of the Word. Studies in the evolution of consciousness and culture*. Ithaca–London, 1977, Cornell University Press.
- Ong 1982: Ong, Walter J.: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London – New York, 1982, Methuen.
- Ong 1998a: Ong, Walter J.: „Látom, amit mondasz”: — az értelem értékanalógiái. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 167–188. o.
- Ong 1998b: Ong, Walter J.: A szöveg mint interpretáció. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 143–165. o.
- Ong 1998c: Ong, Walter J.: Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 39–55. o.
- Ong 1998d: Ong, Walter J.: Nyomtatás, tér, lezárás. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, 1998, Áron Kiadó, 245–267. o.
- Orbán 1994: Orbán Jolán: *Derrida írás-fordulata*. Pécs, 1994, Jelenkor Kiadó.
- Pap M. 1974: Pap Mária (szerk.): *A nyelv keletkezése*. Budapest, 1974, Kossuth Kiadó.
- Papp F. 1979: Papp Ferenc: *Könyv az orosz nyelvről*. Budapest, 1979, Gondolat Kiadó.
- Pease 1989: Pease, Allan: *Testbeszéd. Gondolatolvasás gesztusokból*. Budapest, 1989, Park Kiadó.
- Pei 1966: Pei, Mario: *Szabálytalan nyelvtörténet*. Budapest, 1966, Gondolat Kiadó.
- Péter 1991: Péter Mihály 1991: *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó.
- Platón 1983: Phaidrosz. In: *Platón válogatott művei*. Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó, 495–566. o.
- Polányi 1994: Polányi Mihály: *Személyes tudás I*. Budapest, 1994, Atlantisz Kiadó.
- Popper 1998: Popper, Karl: *Test és elme. Az interakció védelmében*. Budapest, 1998, Typotex Kiadó.
- Proust 1996: Proust, Marcel: *Ahogy olvasni kezdek egy szerzőt...* In: *Világosság*, 1996/3. 73–79. o.

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

- Raible 1994: Raible, Wolfgang: General Aspects of Writing and Its Use. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1. Berlin – New York, 1994. 1–17. o.
- Ray 1994: Ray, John: Literacy and language in Egypt in the Late and Persian Periods. In: Bowman, Alan K. – Woolf, Greg (eds.): Literacy and power in the ancient world. Cambridge University Press, 1994.
- Ruzsiczky 1963: Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájsohasználata alapján. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- Saussure 1997: Saussure, Ferdinand de: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1997, Corvina Kiadó.
- Schlieben-Lange 1994: Schlieben-Lange, Brigitte: Geschichte der Reflexion über Schrift und Schriftlichkeit. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1. Berlin – New York, 1994. 102–121. o.
- Scholes–Willis 1991: Scholes, Robert J. – Willis, Brenda J.: Linguists, literacy, and the intensity of Marshall McLuhan's Western man. In: Olson, David R. – Torrance, Nancy: Literacy and orality. Cambridge, 1991, Cambridge University Press, 215–235. o.
- Scribner–Cole 1981: Scribner, Sylvia – Cole, Michael: The Psychology of Literacy. Cambridge (MA), 1981, Harvard University Press.
- Sebeok 1983: Sebeok, A. Thomas: A művészet előzményei. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén* 1997: Sebestyén György: A Gutenberg-galaxis és a digitális kultúra szintézise: az elektronikus virtuális könyvtár. In: Írás tegnap és holnap, I. évf. 1. sz. 1997. augusztus. <http://www.oszk.hu/kiadvany/iras/11sgy.htm>
- Steklács*: Steklács János: A magyarországi funkcionális analfabetizmus kezelésének lehetőségeiről a tapasztalat tükrében. http://kodolanyi.hu/ujadmin/lektoratus/kongresszus/anyagok/steklacs_janos.htm
- Svenbro 2000: Svenbro, Jesper: Az archaikus és klasszikus Görögország. A csendes olvasás feltalálása. In: Cavallo, Guiglelmo – Chartier, Roger: Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Budapest, 2000, Balassi Kiadó, 44–70. o.
- Szabó 1998: Szabó Zoltán: A posztmodern irodalom főbb stílári s sajátosságai. In: Magyar Nyelvőr, 122. évf. (1998) 1. sz. 46–57. o.
- Szécsi 1998a: Szécsi Gábor: Nyelv, gondolkodás, kommunikáció. In: Világosság, XXXIX. évf. [1998], 10. sz. 8–22. o.
- Szécsi 1998b: Szécsi Gábor: Tudat, nyelv, kommunikáció. Budapest, 1998, Áron Kiadó.

- Szegedy-Maszák 1982: Szegedy-Maszák Mihály: Kubla kán és Pickwick úr. Budapest, 1982, Magvető Kiadó.
- Szende T. 1968: Szende Tamás: Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. Magyar Nyelvőr, 92. évf. (1968) 3. sz. 287–300. o.
- Szende T. 1973: Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.
- Szende 1987: Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
- Szépe 1997: Szépe György: Az internetkorszak nyelvészete. In: Modern Nyelvoktatás, 1997. 1–2. 76–89. o.
- Szerb 1973: Szerb Antal: A világirodalom története. V. kiadás. Budapest, 1973, Magvető Kiadó.
- Dr. Szerdahelyi 1977: Dr. Szerdahelyi István: Bábelről a világnyelvig. Budapest, 1977, Gondolat Kiadó.
- Szerdahelyi 1989: Szerdahelyi István: Fejlődés és értékhierarchia az irodalomban. In: Szili József (szerk.): Az irodalomtörténet elmélete. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 289–314. o.
- Szerdahelyi 1995: Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- Szikszainé 1994: Szikszainé Nagy Irma: Stilisztika. Trezor Kiadó, Budapest, 1994.
- Szili 1993: Szili József: Az irodalomfogalmak rendszere. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó.
- Szitár*: Szitár Katalin: Nyelv és irodalom — irodalmi nyelv. (J. D. Polivanov nézeti a művészi szöveg formaelveiről — a Corpus Poeticarum) In: <http://www.btk.elte.hu/celia/regimod/szitar.htm>
- Свадост 1968: Свадост, Э[рмар Павлович]: Как возникнет всеобщий язык? Москва, 1968, Издательство Наука.
- Tarnai 1984: Tarnai Lóránt: A magyar nyelvet írni kezdik. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
- Téglásy 1988: Téglásy Imre: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig). Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.
- Tesauro 1962: Tesauro, Emanuele: Aristotelési messzelátó... In: Bán Imre (szerk.): A barokk. Budapest, 1962, Gondolat Kiadó, 166–168. o.
- Terestyéni 1987: Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége. In: Jel-Kép 1987. 4. sz. 43–53. o.
- Terestyéni 1996: Írás- és olvasásnélküliség Magyarországon. In: Terts István (szerk.): Nyelv, nyelvész, társadalom. Pécs–Budapest, 1996, Janus Pannonius Tudományegyetem – PSZM Projekt Programiroda, 289–298. o.
- Tevan 1984: Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Budapest, 1984, Gondolat Kiadó.
- Theall*: Theall, Donald F.: Beyond The Orality/Literacy Dichotomy: James Joyce And The Pre-History of Cyberspace. <http://asztro.ocis.temple.edu/~callahan/hjs/theall.htm>
- Thienemann 1931: Thienemann Tivadar 1931: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs, 1931, Danubia Könyvkiadó.

- Tompa 1961: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere I–II. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó.
- Treloar*: Treloar, Andrew Edward: Computer-Assisted Criticism of The Waves by Virginia Woolf. <http://www.deakin.edu.au/~ardena/63.html>
- Trócsányi 1914: Trócsányi Dezső: Humboldt Vilmos nyelvbölcselete. Budapest, 1914, Pfeifer Ferdinánd Könyvkereskedése.
- Vigotszkij 1967: Vigotszkij, Lev Szemjonovics: Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. (Az utalások a 2000. évi második kiadásra vonatkoznak.)
- Vigotszkij 1968: Vigotszkij, Lev Szemjonovics: Művészetpszichológia. Budapest, 1968, Kossuth Kiadó.
- Viollet 1994: Viollet, Catherine: Schriftlichkeit und Literatur. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1. Berlin – New York, 1994. 658–671. o.
- Wacha 1990: Szempontok a drámai nyelv akusztikumának, akusztikus stílusváltozásainak a vizsgálatához. In: Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis. Szerk. Földi Éva. Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. Budapest, 1990, ELTE BTK Fonetikai Tanszék, 197–207. o.
- Wang Yianwei – Li Jiyan: Réforme de l’alphabétisation en Chine. Unesco: Bureau international d’éducation. Genève, 1990.
- Watt 1970: Watt, Montgomery W.: Historia de la España islámica. Madrid, 1970, Alianza Editorial.
- Wehrli 1960: Wehrli, Max: Általános irodalomtudomány. Budapest, 1960, Gondolat Kiadó.
- Wellek–Warren 1972: Wellek, René – Warren, Austin: Az irodalom elmélete. Fordította és az utószót írta Szili József. Budapest, 1972, Gondolat Kiadó.
- Williams 1976: Williams, Joseph M.: Synaesthetic adjectives. A possible law of semantic changes. In: Language, Volume 52 (1976), Number 2. 461–475. o.
- Winfield*: Winfield, Storme: Is Literacy Over-Rated? In: <http://www.aber.ac.uk/~ednwww/Undrgrad/ED10510/sow901.html>
- Wittgenstein 1963: Wittgenstein, Ludwig: Logikai-filozófiai értekezés. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- Zalai 1991: Zalai K. László: Úton a történeti informatika felé. In: Jel-Kép, 1991/1–2. 131–139. o.
- Zolnai 1926: Zolnai Béla: A látható nyelv. Budapest, 1926, Minerva.
- Zolnai 1939: Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939.
- Zolnai 1957: Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Budapest, 1957, Gondolat Kiadó.
- Zsilka J. 1970: Zsilka János: Nyelv és gondolkodás In: Telegdi Zsigmond (szerk.): Általános nyelvészeti tanulmányok. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka T. 1972: Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.
- Zumthor, 1984: Zumthor, Paul: La poésie et la voix dans la civilisation médiévale. Paris, 1984, Presses Universitaires de France.

Név- és tárgymutató

- absztrakció 56, 64, 98, 104, 115, 118, 122, 223, 227, 232, 237, 250, 252
 ADAMIK TAMÁS 82, 91, 131
 ADORNO, THEODOR W. 178
 ADY ENDRE 165
 akrofónia 58
 akusztikum 22, 23, 24, 38, 40, 41, 42, 96, 172, 182, 187, 188, 189, 190, 192, 246
 akusztikus szervezettség 38, 41, 50, 181
 albán (nyelv és írás) 69, 70
 ALFRÉD, NAGY (angolszász uralkodó) 86
 ALKUIN 92, 95
 angol (nyelv és írás) 64, 71, 72, 74, 96, 129, 134, 135, 136, 151, 164, 167, 184, 271
 ANTAL LÁSZLÓ 258, 259
 APÁCZAI CSERE JÁNOS 261, 264, 265, 267, 277, 280, 282
 APOLLINAIRE, GUILLAUME 171
 ARANY JÁNOS 159, 261, 270
 archi-deszkripció 155
 archi-écriture 155
 ARISZTOPHANÉSZ BŰZANTIOSZ 94, 95
 ARISZTOTELÉSZ 22, 50, 131, 167, 181
 ARNHEIM, RUDOLF 250
 artikuláció 63
 átélt beszéd 157
 Athén 78, 181
 ATKINSON, RITA ET AL. 129
 AUDIATRAIRE, PIERRE 159

 BABITS MIHÁLY 189
 BACON, FRANCIS 249
 BAHTYIN, MIHAIL MIHAILOVICS 49
 BAL, MIEKE 149, 151, 153, 154, 155
 BALASSI BÁLINT 49
 BALÁZS GÉZA 52
 bálványimádás 249
 BALZAC, HONORÉ DE 188
 BARANYAI ERZSÉBET 163
 BÁRCZI GÉZA 138
 BAR-ILAN, MEIR 77, 80, 90
 BARSALOU, LAWRENCE B. 251
 BARTHA JÁNOS 260, 261
 BARTHES, ROLAND 163, 177, 190
 BAUDOUIN DE COURTENAY, JAN 65
 BEKE JÓZSEF 261
 belső történet 147, 148, 149, 174, 184, 279, 282
 BENCE GYÖRGY 51
 BENEDEK ELEK 261, 267, 268, 269
 BENKŐ LÁSZLÓ 259
 BENKŐ LORÁND 136, 138, 161
 BENN, GOTTFRIED 174
 BESSENYEI GYÖRGY 261, 264, 265, 268, 278, 279, 282
 betűejtés 74
 betűformák 91, 92, 93, 94, 98, 102, 205
 betűírás 19, 23, 24, 32, 56, 58, 60, 61, 65, 67, 74, 87, 102, 105, 111, 172, 224, 249, 251
 Biblia 89, 95, 97, 112, 133, 249
 bikameralitás 224
 bimedialitás 246
 BINÉT ÁGNES 147
 BIRDWHISTELL, R. L. 52, 53
 BIRKERTS, SVEN 219
 BISCHOFF BERNHARD 91, 92, 94, 95, 96
 Bizánc 79, 83, 84, 85, 183, 249
 BLANC, MAX 113
 BLOCH, ERNST 174, 175
 BLOOMFIELD, LEONARD 113, 114, 132, 196
 BOEHM, GOTTFRIED 244
 BOGLÁR LAJOS 160
 BÓKAY ANTAL 125, 126, 170, 177

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

- BOLINGER, DWIGHT 39
BOLLÓKNÉ PANYIK ILONA 219
BOLTER, JAY DAVID 107
BORGES, JORGE LUIS 148, 160, 250
BORNEMISZA PÉTER 128, 260, 264, 267, 277, 278, 279, 281
BOWMAN, ALLAN K. 80, 82
BÖLCS ISTVÁN 204
BÖLCSKEI ANDRÁS 261
BRILL, ANNA 227, 228
BUDA BÉLA 53, 147
BUNAK, V. V. 51
BURKE, ANDERS 89
BUTOR, MICHEL 150, 188, 189
BÜHLER, KARL 132
BÜKY BÉLA 133
- CAMERON, ROAD 98
CASTRO, FIDEL 201, 206
CEAUȘESCU, NICOLAE 104
CERVANTES, MIGUEL DE 152, 160, 183, 260, 262, 264, 267, 268
CHANDLER, DANIEL 20, 21, 22, 46, 114, 225
CHARTIER, ROGER 34, 76, 236
CHAUCER, GEOFFREY 260, 263, 264, 267, 270, 271
CHOMSKY, NOAM 180
CICERO, MARCUS TULLIUS 131, 156, 157, 163, 171, 260, 267
CIPOLLA, CARLO M. 34, 36, 86, 88, 89, 90
cirill írás 62, 68, 69
COLE, MICHAEL 227, 228
COLERIDGE, SAMUEL TAYLOR 185
CORBIER, MIREILLE 80, 81, 82, 112
CORNEILLE, PIERRE 260, 261, 270
CORNICIUS 131, 132
COULMAS, FLORIAN 18, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 64, 71
CRITCHLEY, MACDONALD 18
CRYSTAL, DAVID 40, 59, 60, 61, 72, 101, 232
- CURTUS, RUFUS QUINTUS 31, 128
- CSELÉNYI LÁSZLÓ 263, 269, 270
cseroki (nyelv és írás) 60, 61
CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY 261, 270, 271
CSOMA GYULA 211, 212
CSUKÁS ISTVÁN 179
- DAIUTE, COLETTE 106, 108
DEME LÁSZLÓ 248, 260
DEMETER TAMÁS 96, 235, 236
DÉMOKRITOSZ 223
demotikus írás 59, 77
denotatív 141, 142, 187
DERRIDA, JACQUES 50, 114, 155, 159, 229
DESCARTES, RENÉ 235
DEVECSEI GÁBOR 51, 154
DEZSÉRY JUDIT 140
dialogikus 116, 136, 150, 156, 170, 183, 188
DICKENS, CHARLES 154, 155
diszkretizáció 31, 32, 40, 41, 58, 63, 64, 71, 104, 108, 111, 125, 126, 127, 141, 142, 172, 185, 229, 237, 239, 257
diszlexia 211, 242
DONNE, JOHN 164
DÖBRENTÉI KORNÉL 179
- ECO, UMBERTO 40, 62, 134
ÉDER 190
EFRON, EDITH 206
EGYED ANDRÁS 127
egyes beszéd 156
egyiptomi írás 57, 60
EHLICH, KONRAD 56
EICHENBAUM, BORISZ 189
elbeszélő szöveg 147, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 160, 174, 199, 203, 230, 259, 262, 266, 272, 273, 278, 279, 280, 282
embléma 249
ének és vers 30, 40, 41, 42

- éneklő beszéd 38
 ESCARPIT, ROBERT 169
 ESTERHÁZY PÉTER 179, 263, 267, 268, 269
 eszperantó (nyelv és írás) 70
 etióp (nyelv és írás) 62, 64
- FÁBRI ZOLTÁN 274
 FALUS RÓBERT 30
 FEKETE ISTVÁN 263, 269
 FELDMAN, LAURIE B. 70
 FIELDING, HENRY 151, 152
 finn (nyelv és írás) 70, 96
 FINNEGAN, RUTH 21, 22, 136, 221, 226
 FLUSSER, VILÉM 17, 18, 44, 53, 99, 141, 186,
 222, 223, 243, 247, 248, 251
 FODOR ISTVÁN 60, 61
 FODOR JÓZSEF 154
 folyóírás 92, 93, 94
 FÓNAGY IVÁN 133, 134, 164, 184
 fonéma 23, 24, 31, 57, 61, 64, 67, 70, 98,
 102, 109, 124, 172
 fonéma–graféma megfelelés 69, 70, 72
 fonetizáció 56, 57, 58, 59
 fonogramma 60
 formalizáció 97, 117, 125, 126, 140, 168,
 172, 186, 187, 190, 212, 230, 244
 FOWLER, ROBERT M. 17, 107
 FÖLDI ÉVA 36
 főnicipai (nyelv és írás) 58, 61, 80, 94
 francia (nyelv és írás) 72, 96, 129, 271
 FRYE, NORTHROP 158, 159, 167, 187, 188
 függő beszéd 155, 157
 FÜREDI MIHÁLY 263, 272
- GARCÍA MÁRQUEZ, GABRIEL 159
 GÁRDONYI GÉZA 262, 269
 GATES, BILL 218
 GELB, IGNACE J. 61
 GENETTE, GÉRARD 150
 GERE BEN FERENC 209
- GILJAREVSKIJ, R. SZ. 60
 GIST GEORGE 61
 GOGOL, NYIKOLAJ VASZILJEVICS 189
 GOMBOCZ ZOLTÁN 37
 GOODMAN, NELSON 249, 250
 GOODY, JACK 45, 50, 134, 135, 221, 225, 257
 GÓSY MÁRIA 38, 96, 99, 211, 213, 214
 görög (nyelv és írás) 58, 59, 60, 62, 65, 68,
 76, 78, 80, 84, 95, 128, 130
 GRABE, WILLIAM 75
 GRAFF, HARVEY 33, 34, 35, 87, 88, 90, 221
 GRÁFIK IMRE 39
 GREENBERG, J. H. 122, 123
 GRIMM, JAKOB 38, 50
 GRIVNYIN, V. SZ. 60
 grúz (nyelv és írás) 68
 GUIRAUD, PIERRE 126, 132, 163, 168, 175,
 176, 257, 258, 259, 262, 271
 Gutenberg utáni galaxis 19
 GUTENBERG, JOHANN 87, 97, 99, 100, 218
 Gutenberg-galaxis 99, 101, 211
 GVADÁNYI JÁNOS 159
- CS. GYÍMESI ÉVA 160
 gyorsolvasás 237
 GYÖNGYÖSI ISTVÁN 159
 GYÖRY VILMOS 152, 183, 262
- HAARMANN, HARALD 90
 HAAS, WILLIAM 56, 57
 HADZISZ, DIMITRIOSZ 30, 84, 183
 HAJNAL ISTVÁN 77, 80, 83, 85, 86, 87, 93, 94,
 120, 223
 HALLIDAY, MICHAEL A. K. 134, 135, 139
 hangrögzítés 19, 112, 197
 hangrögzítő (írás) 56, 57, 59, 60, 61, 63, 64,
 73, 74
 HANKISS ELEMÉR 147, 271
 HÁPORTONI FORRÓ PÁL 128
 HARRIS, ROY 57

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

- HARRIS, WILLIAM 34, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 212, 227
HAYWARD, MICHAEL 187
HAYWARD, MICHAEL 187
héber (nyelv és írás) 61, 64, 77
HEIDEGGER, MARTIN 178, 242
Hellasz 77, 79, 80
HELTAI JENŐ 263
helyesírás 70, 71, 72, 73, 74, 106, 113, 212, 213
HENDRICKS 151
HERDAN, GUSTAV 258, 259
HERDER, JOHANN GOTTFRIED 132, 144, 184
HERNÁD ISTVÁN 19, 107
HÉRODOTOSZ 31, 181
hieratikus írás 59, 76
hieroglifikus írás 59, 60, 76
hiperonima 129
hipertext 252, 253, 255
hiponima 129
hiragana 60, 61
HITLER, ADOLF 201
HOBBES, THOMAS 132, 134
HOMÉROSZ 79, 95, 133, 154, 162, 195
HOPKINS, KEITH 76, 77
HORÁNYI ÖZSÉB 160
HORSFALL, NICHOLAS 76, 81, 82
HORTON, ROBIN 226
HOWARTH, EMILY 228
HOZ, G. V. 258
HUBAI PÉTER 77
HUMBOLDT, WILHELM 65, 122, 130, 132
HUNYADI LÁSZLÓ 39
- ideogramma 55
ikonikus fordulat 243, 244, 248, 252, 254
Iliász 153, 224
ILLÉS ENDRE 268
illiteráció 90, 210, 211, 212, 213, 214, 218, 219, 220
- INGARDEN, ROMAN 45, 158, 159, 181, 182
INNIS, HAROLD 31, 65, 97, 181, 249
inscriptio 91
interaktivitás 107, 111, 117, 118, 196, 208
internet 107, 120, 241, 260
intonáció 66, 95, 114, 115, 172
intonációs séma 114, 190
írásbeliség (kereskedelmi) 32
írásbeliség (koncipiális) 139, 140, 141, 162, 180, 182, 185, 192, 201, 226, 228, 230, 234, 238, 274, 276, 278, 279, 281, 283
írásbeliség (mediális) 139, 159, 180, 182, 185, 228, 230, 238, 268, 274, 283
írásbeliség 17, 18, 19, 20, 23, 24, 31, 37, 40, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 97, 100, 108, 109, 112, 113, 124, 128, 130, 134, 136, 137, 138, 143, 145, 146, 149, 151, 152, 161, 172, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 191, 192, 195, 196, 198, 199, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 214, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 246, 247, 252, 254, 266, 272, 273
írásbeliség visszaszorulása 38, 195, 207
írásképp 55, 68, 71, 72, 92, 101
írásreakció 86
írástalanság 55, 238, 243
irodalmi szöveg 143, 155, 157, 158, 169, 170, 177, 178, 180, 181, 182, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 246, 268
Itália 79, 80, 85, 86, 87, 88, 95
IUSTINIANUS (BIZÁNCI CSÁSZÁR) 84
- JAKAB LÁSZLÓ 261
JAKOBSON, ROMAN 146, 233
JAMES, HENRY 103, 187
JANCsó MIKLós 250
A. JÁSZó ANNA 34
JAYNES, JULIAN 224

- JEAN, GEORGES 97
jelek (analóg) 23, 24, 25, 28, 35, 39, 133, 171, 198, 202, 203
jelek (digitális) 67, 101, 102, 104, 111, 198, 203
jelek (diszkrét) 23, 24, 25, 28, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 58, 67, 69, 92, 98, 102, 111, 127, 198, 203, 229, 238, 245, 246, 253
jelek (extralingvális) 33, 51, 52, 53, 54, 66, 111, 115, 116, 118, 195, 197, 198, 200, 266
jelek (folytonos) 24, 25, 28, 29, 32, 35, 36, 58, 66, 67, 92, 98, 111, 126, 127, 172, 178, 198, 203, 229, 238, 245, 253
jelek (ikonikus) 58, 12, 171, 198, 245, 247
jelek (szegmentális) 23, 24, 31, 38, 40, 54, 66, 67, 73, 115, 116, 137, 141, 195, 197, 200
jelek (szimbolikus) 55, 57, 58, 105, 122, 123, 133, 171, 196, 198, 202, 244, 246, 248, 249, 266
jelek (szupraszegmentális) 23, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 54, 66, 73, 111, 115, 116, 118, 141, 195, 197, 200
jelentésrögzítő (írás) 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 69, 71, 72, 73, 74
JESPERSEN, OTTO 30
JOHANSSON, EGIL 34, 89
JÓKAI MÓR 262, 266, 267, 269
JOYCE, JAMES 173, 175, 197
JÓZSEF ATTILA 102, 118, 164, 165, 166
JUHÁSZ FERENC 215, 263, 269, 270
JUHÁSZ GYULA 168, 262, 270

KÁDÁRNÉ FÜLÖP JUDIT 162
KADZSAN, A. P. 79
KÁNYÁDI SÁNDOR 179
KARÁCSONY SÁNDOR 48, 49
KARDOS ALBERT 189
KARINTHY FRIGYES 40, 189, 190

KÁROLI GÁSPÁR 268, 269
KASSAI ILONA 25, 26, 27, 37, 39
katakana 60, 61
katolikus 88, 89
KATONA IMRE 151
KATONA JÓZSEF 261, 270, 271
KATZ, LEONHARD 70
KATZNER, KENNETH 60
KAZINCZY FERENC 138, 261, 264, 265, 268, 277, 279, 281
KÉKY BÉLA 31, 94
KELEMEN JÓZSEF 263, 272
KEMÉNY GÁBOR 176
KENESI ISTVÁN 123
képírás 59, 62
képrombolás 249
képvers 171
KEROUAC, JACK 187
KESZLER BORBÁLA 95, 96
kézírás 91, 98, 99, 101, 103, 108, 172, 173, 200
khmer (nyelv és írás) 62
KIBÉDI VARGA ÁRON 150, 152, 157, 169, 176, 201, 246
kinai (nyelv és írás) 56, 57, 59, 60, 61, 122, 172, 173, 251
KIS JÁNOS 51
KISS JENŐ 72, 73, 90
KLANICZAY TIBOR 260, 261
KLIX, FRIEDHART 59, 68, 187
KOCH, PETER 139, 140
koiné 84
KOMJÁTHY BENEDEK 260, 267, 277, 280, 282
konnotatív 62, 141, 142, 187
kopt (nyelv és írás) 77
Korán 249
KOSSUTH LAJOS 261, 264, 265, 266, 268, 276, 277, 279, 282

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 259, 262, 269, 272, 273, 278, 279, 280, 282
KOVALOVSKY MIKLÓS 123, 124
könyvtárak 216
könyvírás 93, 94
könyvkiadás 209, 214, 215, 216
könyvnyomtatás 18, 49, 68, 88, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 108, 120, 136, 137, 182, 192, 195, 199, 221, 222, 235, 238, 239
könyvnyomtatás 208, 209, 210, 214, 219, 220
könyvtárak 93, 101, 209, 216, 218
könyvvásárlás 216
központozás 94, 95, 96, 168, 189, 190
KROEBER-RIEL, WERNER 132
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 176
külső történet 147, 148, 149, 151, 203
kváziközlés 143
LA MESNARDIĆR 169
LADA JÁNOS 211, 212
LADÁNYI MÁRIA 179
láliák 18
langue 126, 127, 146, 149, 158, 160, 179, 191, 192, 268
LANHAM, RICHARD A. 245, 250, 251
latin (nyelv és írás) 68, 70, 71, 72, 80, 85, 91, 94, 96, 112, 128, 130, 135, 137, 138, 164, 264
LAUSBERG, HEINRICH 131, 168
LAUTRÉAMONT 146
LÁZÁR ERVIN 263, 269
leíró szöveg 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 178, 182, 183, 188, 189, 199, 203, 244, 262, 266, 272, 273, 278, 279, 282
LÉNÁRT EDIT 163
lengyel (nyelv és írás) 96
LENGYEL ZSOLT 135, 139
LENIN, VLAGYIMIR ILJICS 69
LESZKOV, NYIKOLAJ 146
LEUKIPPOSZ 223
LEVIN, HARRY 145, 146
LÉVY-STRAUSS, CLAUDE 226
lexikai háló 129
LI JIYUAN 33
ligáció 92, 93
linearitás 106, 149, 181, 187, 200, 242, 253
linearizáció 117, 140, 157, 168, 186, 187, 190, 200, 230, 244
linking verb 151, 282
LITAVRIN, G. G. 79
literáció 76, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 88, 90, 204, 207, 211
LOCKE, JOHN 167
logografikus írás 59, 251
logogramma 58, 59
LORD, ALBERT B. 143
LOSADA, BASILIO 190, 191
LUKÁCS GYÖRGY 150, 153, 174, 175
LUNACSARSZKIJ, ANATOLIJ VASZILJEVICS 69
LURJA, A. R. 115, 136, 223
LUTHER MÁRTON 87
MAÁR JUDIT 150
MAN, PAUL DE 177
MANUZIO, ALDO 95
MAO CE-TUNG 172
MARCONE, JORGE 156, 188
MARCUS, SOLOMON 166, 189
MARÓT KÁROLY 145
MARÓTI LAJOS 222
MARTINET, ANDRÉ 55
mássalhangzóírás 61, 63, 64, 69, 73
MÁTRAI LÁSZLÓ 162, 184
MAZSU JÁNOS 34
McLUHAN, MARSHALL 22, 46, 64, 65, 66, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 143, 145, 178, 196, 197, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 222, 238, 275
MEHRABIAN, ALBERT 52
MÉREI FERENC 147

- MESTER BÉLA 94
metafora 57, 115, 131, 132, 133, 134, 142,
164, 165, 166, 167, 168, 176, 177, 178,
184, 191, 206, 226, 233, 251
metaforikus 149, 151, 154, 164, 166, 170,
171, 243, 244, 257, 269
MICHAUX, HENRI 175, 176
MIKSZÁTH KÁLMÁN 262
MILLER, JOHN 200
mimézisz 162, 174, 177, 202
MINE YOSITAKA 61
minuszkula 92, 93, 95
MITCHELL, W. J. T. 244
MOLITOR-LÜBBERT, SYLVIE 117
MOLNÁR FERENC 262, 267, 268, 269
MOLNÁR ILDIKÓ 36
MOLNÁR JÓZSEF 260
MONOD, JACQUES 123
monologikus 107, 116, 118, 119, 136, 178,
259
monomedialitás 245, 246, 252, 253, 254
monoton (nyelv) 26
MÓRA FERENC 259, 262, 269
MÓRICZ ZSIGMOND 259, 262, 269
MORSE, SAMUEL 105
multimedialitás 182, 196, 201, 245, 246,
252, 253, 254, 255
munkatévkenység 207, 208
MURÁNYI GÁBOR 215
- NAGY FERENC 258
narráció 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156,
157, 162, 181, 203, 266
NEMERE ISTVÁN 263, 269
német (nyelv és írás) 96, 113
NÉMETH LÁSZLÓ 133, 152, 153
NEUMER KATALIN 145
NICCOLI, NICCOLO 94
NICKERSON, R. S. 212
- NIETZSCHE, FRIEDRICH 102, 125, 126, 132,
174, 242
NIXON, RICHARD 205
- nyelvfejlődés 122, 124, 127, 141, 142, 229,
232, 238, 239, 271
NYÍRI KRISTÓF 40, 50, 100, 102, 104, 105,
106, 107, 108, 112, 130, 137, 184, 195,
196, 209, 218, 222, 236, 241, 242, 243,
244, 245, 246, 249, 250, 251
- OBOLENSKÝ DIMITRI 85
Odüsszeia 224
olvasás 81, 82, 86, 89, 91, 120, 121, 144,
146, 157, 170, 177, 182, 188, 190, 200,
207, 210, 211, 213, 214, 216, 218, 222,
235, 236, 237, 239, 246
olvasás (hangos) 120, 182, 184, 188, 234,
235
olvasás (néma) 96, 120, 121, 170, 182, 184,
192, 235, 236, 274
olvasás-kampány 89, 90
ONG, WALTER J. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 44,
45, 46, 47, 50, 51, 53, 55, 62, 63, 65, 97,
114, 136, 162, 169, 174, 185, 195, 197,
219, 221, 224, 227, 252
- ORBÁN JOLÁN 159
orosz (nyelv és írás) 72, 115, 129, 151
OSTERREICHER, WULF 139, 140
- örmény (nyelv és írás) 68
- paideia 79
PALÁGYI MENYHÉRT 236
PALCONCELLI-CALZIA, G. 29
PÁNDI PÁL 261
PAP MÁRIA 122, 123
PÁPAY SÁNDOR 138
PAPP FERENC 69
parole 146, 160, 176, 178, 179, 191, 268
PARRY, MILMAN 51, 143

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

- PÁSZTOR EMIL 261
 PAUL, HERMANN 132
 PEASE, ALLAN 52, 53
 PEI, MARIO 158
 PEIRCE, CHARLES SANDERS 250
 PÉTER MIHÁLY 23, 28, 30, 39, 40, 115, 172
 PETŐFI SÁNDOR 260, 261, 263, 266, 268, 270, 271, 272
 PLATÓN 22, 78, 79, 105, 118, 136, 195, 242, 244
 PLAUTUS, TITUS MACCIUS 260, 267
 PLÓTINOSZ 62, 249
 POE, EDGAR ALLAN 188
 POLÁNYI MIHÁLY 124, 125, 245
 politon (nyelv) 26
 POPPER, KARL 162
 posztliterális 241, 242, 243, 254
 posztmodern 148, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 190, 192
 protestáns 88, 89, 90
 PROUST, MARCEL 189, 190
 próza 137, 148, 168, 181, 189
 PUSKIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS 260, 261, 270, 271, 272
 PÜTHAGORÁSZ 167
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 68, 131
- RACINE, JEAN 260, 261, 270, 271
 RAIBLE, WOLFGANG 39, 43, 139, 140, 223
 RAMÉE, PIERRE DE LA 139
 RANSOM, JOHN CROWE 44
 RAY, JOHN 77
 Rede 242
 redukció 109, 111, 141, 172, 246
 redundancia 124, 135, 170, 205
 reformáció 88, 98
 retorika 78, 128, 157, 164, 169, 170, 179, 180, 182, 266
 RIMAY JÁNOS 49
- RIMBAUD, ARTHUR 262, 270, 271
 Róma 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 87, 93, 103, 112
 romantika 101, 113, 137, 144, 168, 170, 174, 175, 184, 225, 233, 265, 266, 268, 278
 ROSENSTOCK-HUESSY, EUGEN 46
 ROUSSEAU, JEAN-JACQUES 144, 184, 229
 rögzült ideák 171, 173, 174, 176, 192
 RUSSELL, BERTRAND 251
 RUZSICZKY ÉVA 138
 RYLE, GILBERT 236
 SAENGER, PAUL 96
 Sage 242
 SÁNDOR, NAGY (uralkodó)
 SÁNTA FERENC 263, 274, 277, 279, 281
 SARAMAGO, JOSÉ 190
 SAUSSURE, FERDINAND DE 22, 23, 113
 SCHLEICHER, AUGUST 122
 SCHLIEBEN-LANGE, BRIGITTE 68
 SCHMITT, ALFRED 61
 SCHOLES, ROBERT J. 113
 Schriftentum 242
 SCRIBNER, SYLVIA 227, 228
 scriptio continua 94
 SEBEOK, A. THOMAS 144
 SEBESTYÉN GYÖRGY 101, 107
 sémi (nyelvek és írás) 58, 61, 62, 63
 SEURAT, GEORGES 206
 SHAKESPEARE, WILLIAM 162
 SHOLES, CHRISTOPHER LATHAM 101
 SIMON GYÖRGYI 260
 SOKOLOWSKI, ROBERT 104
 J. SOLTÉSZ KATALIN 262
 spanyol (nyelv és írás) 68, 70, 129
 Spárta 78
 SPENGLER, OSWALD 137
 Sprachtum 242
 STEKLÁCS JÁNOS 210, 211, 212
 STENDHAL 261, 269

- SUDRE, JEAN-FRANÇOIS 39, 40
 sumer (nyelv és írás) 56, 57, 60
 SVENBRO, JESPER 96, 235
- SZABÓ DÉNES 262
 SZABÓ LŐRINC 262, 270
 SZABÓ PÁL 259, 262
 SZABÓ ZOLTÁN 133, 176, 179
 SZÁSZ BÉLA 152, 183, 262
 SZÉCHENYI ISTVÁN 128
 SZÉCSI GÁBOR 46, 48, 229, 230
 SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 185
 SZENDE TAMÁS 124, 125, 129, 259, 276, 277, 280, 281
 SZENT ÁGOSTON 147, 260, 264, 267
 SZENT AMBRUS 22
 SZENT JEROMOS, 95
 szentimentalizmus 137, 145, 174, 175, 184, 192, 233
 SZÉPE GYÖRGY 101, 230
 SZEPESI GYÖRGY 202
 SZEPSI CSOMBOR MÁRTON 261, 267, 277, 279, 282
 szerb (nyelv és írás) 70
 SZERB ANTAL 164
 SZERDAHELYI ISTVÁN 145, 153, 161, 164, 171, 261
 SZERDAHELYI ISTVÁN DR. 40
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 133
 SZILI JÓZSEF 145, 146, 229
 szillabogramma 58
 szimbolizáció 237, 238, 244
 szinesztézia 165, 166, 167, 168, 176, 179, 233
 szinkretizmus 127, 161
 szinonímia 166
 SZITÁR KATALIN 158
 szóbeliség (elsődleges) 17, 18, 19, 111, 116, 134, 165, 185, 197, 198, 219, 229, 230
 szóbeliség (kevert) 18
 szóbeliség (koncipiális) 139, 140, 141, 145, 180, 185, 186, 187, 201, 202, 230, 234, 238, 247, 265, 268, 274, 276, 279, 281, 282
 szóbeliség (másodlagos) 17, 18, 19, 103, 195, 196, 199, 206, 208, 219, 220, 242
 szóbeliség (mediális) 139, 180, 192, 201, 230, 231, 238, 274, 276, 281
 szóbeliség 82, 85, 111, 112, 114, 136, 143, 149, 151, 161, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 190, 192, 195, 196, 198, 200, 201, 206, 208, 219, 220, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 233, 236, 242, 264, 272, 278, 283
 szóhangsúly 26, 27, 72
 szóköz 94, 96
 szórákozás 208, 209, 210, 214, 218, 219, 220
 szótagírás 60, 61, 63, 69, 73, 227
 SZÖNYI NAGY ISTVÁN 34
 szövegszerkesztő 105, 106, 107, 108
 szubvokalizáció 190
 SZULC, TAD 206
 szürrealizmus 168
 SZVADOSZT, ERMAR PAVLOVICS 40
- TANDORI DEZSŐ 179
 TARNAI LÓRÁNT 138
 TARNÓCZY TAMÁS 37
 TÉGLÁSY IMRE 128
 teljes ábécé 59, 61, 62, 64, 65, 66, 70, 77
 TEMESI FERENC 179
 TERESTYÉNI TAMÁS 140, 208, 209, 211, 212, 213
 TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ 262, 269
 TESAURIO, EMANUELE 131
 TEVAN ANDOR 92, 97, 100
 thai (nyelv és írás) 62
 THEALL, DONALD F. 144
 THIENEMANN TIVADAR 44, 49, 50, 53, 91, 112, 113

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

THOMPSON, S. 51	VONNEGUT, KURT 204
TOMPA JÓZSEF 32	VÖRÖSMARTY MIHÁLY 253, 261, 264, 265, 268, 278, 279, 280, 282
tonális nyelvek 26, 31	
tonéma 26	
toszkán reneszánsz 87	WACHA IMRE 36, 262
TÓTH ÁRPÁD 165, 262, 270	WACKERNAGEL, W. 40
török (nyelv és írás) 69, 70	WALDAPFEL JÓZSEF 261
történet jelentő ige 149, 151	WANG YIANWEI 33
TRELOAR, ANDREW EDWARD 258	WARREN, AUSTIN 44, 99
TRIPHÓNZS (KONSTANTINÁPOLYI PÁTRIÁR- KA) 79	WATT, IAN 45
TRÓCSÁNYI VILMOS 130	WATT, MONTGOMERY W. 86
TROJAN, FELIX 28	WEHRLI, MAX 127
	WELLEK, RENÉ 44, 99, 146
	WHORF, BENJAMIN LEE 180
UPDIKE, JOHN 218	WILLIAMS, JOSEPH M. 167
	WILLIS, BRENDA J. 113
VÁCZY JÁNOS 138	WINFIELD, STORME 228
VAS ISTVÁN 165	WIPO, GERMAN 86
verbális fikció 144, 145, 146, 147, 182	WITTGENSTEIN, LUDWIG 178, 242
verbalizáció 168, 186	WORDSWORTH, WILLIAM 185
verbalizációs technikák 168, 187, 191, 201	
VERES PÉTER 259, 262, 263	ZALAI K. LÁSZLÓ 107
VERGILIUS, PUBLIUS MARO 167	ZOLNAI BÉLA 29, 30, 40, 128, 137, 159, 163, 197
VERLAINE, PAUL 188	ZUMTHOR, PAUL 18, 19, 85, 86, 94, 112, 170, 195
VÉRTES O. ANDRÁS 37	
VICO, GIAMBATTISTA 132	ZSILKA JÁNOS 230
VIGOTSKIJ, LEV SZEMJONOVICS 57, 115, 118, 147, 190, 223, 231, 235, 237	ZSILKA TIBOR 258, 259, 269
VIOLLET, CATHERINE 143, 158	
VOIGT VILMOS 39	

LINGVO, SKRIBO, LITERATURO

en komunikteoria aliro

Resumo

(En Esperanto)

Tiu ĉi libro estas provo analizi lingvon, skribon kaj literaturon pure el komunikteoria vidpunkto. La instigon por tio la aŭtoro ĉerpis ĉefe el la verkoj de la t. n. skolo de Toronto, antaŭ ĉio el tiuj de Harold Innis, Marshall McLuhan kaj Walter J. Ong. Estas vaste utiligataj ankaŭ la esploroj de la hungara profesoro Kristof (J. C.) Nyíri.

La komunikteoria aliro en la verkoj de la supre cititaj aŭtoroj vastiĝas al kulturhistoria, eĉ socihistoria spektro. Tiu ĉi libro metas la limojn de la esploro malpli vaste, kaj koncentriĝas ĉefe al la lingvistikaj kaj literaturteoriaj aspektoj — strebante al sistema analizo sur tiuj terenoj. La verkadon akompanis daŭra klopodo pruvi per lingvistikaj rimedoj konkludojn faritajn per filozofia aliro; aliflanke ankaŭ lokigi en filozofia dimensio faktojn bone konatajn en la lingvistiko, sed ial preteratentitajn ĝis nun fare de la komunikfilozofio.

Tamen la celo de la analizo estis antaŭ ĉio malkovri, kiel influis la evoluo de la komunikada teknologio la homan lingvon, kaj pere de tio la homan pensadon. Estis dediĉita aparta atento al la rolo de la skribo, kiel ankaŭ al tiu de la bildoj, kiuj sekve de la tiel nomata „*ikonika turno*” ludas ĉiam pli gravan rolon en la homa komunikado.

La **unua ĉapitro** provas desegni la konturojn de la lingvo en la t. n. *primara parollingveco* (primary orality), t. e. la konturojn de la lingvo funkciinta antaŭ la invento de la skribo. La epoko antaŭskriba — la primara parollingveco — estas periodo ampleksanta plurajn dekmilojn (eble centmilojn) da jaroj, sekve la lingvo de tiu epoko ne estas priskribebla *statiĉe*, sed nur kiel evolua *procezo* de la homa komunikado. La okupiĝon pri tiu lingvostato ekstreme malfaciligas, ke manke de ekzamenbla lingvomaterialo konkludoj estas fareblaj nur teorie. Tiu cirkonstanco kompreneble multigas la ŝancojn erari.

Verŝajnas, ke la tri komunikadaj signosistemoj — la *eksterlingvaj signoj* (gestoj, mimiko, korpotenado ktp.), la *supersegmentaj lingvaj signoj* (analogaj lingvaj signoj, kiel vort- kaj frazintonacio ktp.) kaj *segmentaj lingvaj signoj* (la vortoj konstruitaj el diskretaj sonsignoj) — apartigitaj fare de la komunikscienco, funkciis ĝis la apero de la skribo en organika unueco, kunplekti ĝinte, neapartigeble.

La relativa pezo de la supre cititaj tri komunikadaj rimedoj daŭre ŝanĝiĝis. La ŝanĝoj probable sekvis la direkton eksterlingvaj signoj *fi* supersegmentaj sonsignoj *fi* segmentaj sonsignoj.

La apero de la skribo fariĝis ebla nur en tiu, relative alta evolunivelo de la lingvo kaj ĝia uzado, en kiu la pensado de la lingvon uzanta homo estis jam sufiĉe nuancita por konstati la spacajn kaj tempajn limojn de la parolo, kaj en kiu homo sentis veran kaj preman bezonon vastigi tiujn limojn.

Por la ebligo de la *cenemic*-tipaj skribsistemoj (sistemoj registrantaj fonetikajn informojn) necesis ankaŭ tio, ke la relativa pezo de la diskretaj sonsignoj en la komunikado atingu certan — sufiĉe altan — proporcion kompare al la du aliaj komunikrimedoj, t. e. kompare al eksterlingvaj komunikiloj kaj al supersegmentaj lingvaj rimedoj.

En la lasta fazo de la primara parollingveco kreiĝas iuj mnemonikaj teknikoj de la konservado kaj transdonado de tekstoj: ilin karakterizas antaŭ ĉio akustika organizado de la tekstoj, kaj la utiligo de tiaj strukturaj ebloj, kiel ripetoj ktp. Tamen kun la paso de la tempo tiuj teknikoj ĉiam malpli povis

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

kontentigi la ekzistantajn bezonojn, kaj la konstato de la nesufiĉa efikeco povis stimuli la serĉadon de pli efika teknologio.

La **dua ĉapitro** pritraktas la *skribon*. Ĝia naskiĝo tre verŝajne suliĝas al la bezonoj de la komerco kaj ŝtata administrado, ĉar unuflanke komercaj kontraktoj devis esti fiksjaj por malebligi trompojn, aliflanke iom pli grandaj homgrupoj ne estas efike organizeblaj per nura parola lingvouzo.

Skribsistemoj estas klasiĝeblaj en du grandaj kategorioj. La *pleremic*-tipaj skribsistemoj registras nur semantikajn informojn, do ili fakte traarkas la sonlingvon, kreante senperan kontakton inter la reprezentata koncepto kaj la skribo; oni povas nomi ilin *sencregistraj skriboj*. Sencregistraj skriboj fakte funkcias kiel memstaraj signosistemoj — oni povas nomi ilin specifaj *grafikaj lingvoj*. Estas nature, ke la unuaj skribsistemoj estis sencregistraj, ja la aplikanta homo interesiĝis ne por registrado de la lingvo, sed por la registrado de la aferoj, reprezentataj fare de la lingvo.

La renkontiĝo de skribo kaj lingvo okazas en la *cenemic*-tipaj skribsistemoj, kiuj registras nur fonetikajn informojn, tial eblas nomi ilin *sonregistraj skriboj*. En tiuj sistemoj skribo rezignas pri sia memstareco, kaj celas registri ne la aferojn kaj konceptojn mem, sed la jam bone funkciantan akustikan signosistemon, la parolon. La rekono de la plia efikeco de sonregistro al sencregistro eblis nur sur relative alta nivelo de pensado. La apero de sonregistraj skribsistemoj estas rigardebla kiel grava progreso en la evoluo de komunikado.

Ankaŭ inter la diversaj subsistemoj de la sonregistraj skriboj estas konstatebla ia valorhierarkio. La loko de iu konkreta skribsistemo en tiu hierarkio difineblas laŭ tio, kian proporcion de la necesaj fonetikaj informoj kapablas registri la koncerna sistemo, kaj kigrade ĝi ŝarĝas la akustikan memoron de la skribuzanta homo. Surbaze de tiu kriterio la alfabetaj skribo montriĝas la plej evoluinta skribsistemo. Inter la alfabetaj skriboj eblas apartigi konsonantskribajn sistemojn — tiujn uzas ĉefe semidaj lingvoj —, kaj plenalfabetajn sistemojn. Plena alfabeto naskiĝis en la oka jarcento a. K., kiam grekoj kompletigis per vokalsignoj la konsonantskriban alfabeton, kiun ili transprenis de la fenicianoj, kiuj ja parolis semidan lingvon.

La plena alfabeto estas ekonomia sistemo: per kelkaj dekoj da grafikaj signoj ĝi kapablas registri la parolon. La ekonomieco tamen havas sian prezon: por gajni ekonomiecon necesas rezigni pri perfekteco. La alfabetaj skribo — kun kelkaj esceptoj (kiel demandosigno, krisigno, komo ktp.) — malkapablas registri la supersegmentajn lingvajn signojn. Ankaŭ la segmentajn lingvajn signojn ĝi ne registras plene: ĝi ofertas nur la minimumon de la informoj necesaj por elvoki la reprezentatan sonon.

La alfabetaj skribmanieroj, aplikataj por la unuopaj lingvoj formiĝis spontane: tiujn specifajn skribmanierojn oni nomas *ortografioj*. En la praktiko tiu spontaneco kondukis al devioj disde la baza principo de la sistemo. Tiuj devioj rezultigas, ke montriĝas signifaj diferencoj inter la skriboj de la diversaj lingvoj koncerne la kvanton de la registritaj fonetikaj informoj. Laŭ tio oni diferencigas *surfaccajn* (shallow, transparent), *mezajn* (intermediate) kaj *profundajn* (deep) ortografiojn.

Skribo per sia naturo estas pli konstanta, ol parolo, sekve ĝi ŝanĝiĝas mapli rapide. Tial profundan ortografion ordinare havas tiuj lingvoj, kiuj jam de longa tempo uzas skribon, dum surfacan ortografion oni renkontas ĉe la lingvoj, kiuj relative freŝtempe ekaplikis skribon.

La alfabetaj skribo jam en la komenca fazo de sia disvastiĝo konkeras certan aŭtonomion disde la akustika lingvo. Tiu aŭtonomio manifestiĝas interalie per tio, ke sur la kampo de la diskretigo de la lingvaj signoj ĝi superas la parolon, kaj eĉ povas influi la prononcadon — tiun fenomenon oni nomas „literprononcado”. Literprononcado komence kutime oni rigardas kiel prononceraron, tamen iuj prononcvariantoj, inspiritaj de skribo, post kelka tempo nobliĝas je prononca normo.

La mezaj kaj profundaj ortografioj — dum ili ofertas relative malpli da fonetikaj informoj, ol surfaccaj ortografioj — povas peri tre grandan kvanton da morfologiaj, eĉ leksikaj informoj. Pro tio en la lerneja praktiko la instruado de gramatiko kaj ortografio kutimas kunfandi ĝi. La angla ortografio — kiu

estas tipe *profunda* — fakte en multaj kazoj montras *senregistran* (pleremic) karakteron, kvankam principe ĝi estas *sonregistra* (cenemic).

La tipo de la aplikata skribsistemo povas signife influi la disvastiĝon de la scio skribi kaj legi. Tiusencaj diferencoj povas ekzisti eĉ ene de la alfabeto skribo, depende de la karaktero de la aplikataj ortografioj. Ordinare estas malpli facile lerni *profundan* ortografion, ol *surfacan*.

La **tria ĉapitro** pritraktas mallonge la historion de la socia aplikado kaj de la interna evoluo de skribo.

La *unua subĉapitro* donas koncizan historion de la dimensioj de la aplikado de skribo. La dimensioj de la aplikado esence difinas tiun influon, kiun skribo povas havi al la procezoj kaj strukturo de la homa scio. La *dua subĉapitro* analizas la historion de la skribtekniko.

Grandan parton de la plurmiljara historio de skribo karakterizas limigita aplikado. La tendencon de la daŭra vastiĝo de la uzado de skribo ofte interrompas epokoj de refalo, ŝrumpo.

La interna, kvalita evoluo de skribo en ĉiu epoko montras striktan koneksion kun la ekstera, kvanta progreso, nome la vasteco de la efektiva uzado. La pretendoj sekvantaj el la vasta uzado povas rezultigi internan perfektigon, kiu ĉiam signifis plian efikecon. Aliflanke la pliefikiĝo — t. e. plisimpliĝo — de la skribtekniko povis stimuli la vastiĝon de la aplikado. La procezon de la interna perfektigo de skribo signife influis ankaŭ la teknika evoluo de skribiloj, kaj tiu de la materialo, sur kiu oni skribis.

La invento de presado estas mejloŝtono en la evoluhistorio de la skribo, kaj el kvanta, kaj el kvalita vidpunkto. La kvantan evoluon, la vastiĝon de la aplikado akcelis la plimultiĝo de la legeblaj tekstoj, kaj ankaŭ reduktiĝo de la prezo de tiuj tekstoj. La internan evoluon de la skribo presado influis per tio, ke la uzado de la plumbaj literoj draste unuecigis la literformojn, rezultigante per tio plian abstraktiĝon de la skribsistemo. Tiu unuecigo donis grandan elanon ankaŭ al la diskretiĝa procezo de la lingvo, jam plurfoje aludita; dum manskribo konservis ankoraŭ iujn trajtojn de analogaj signoj, la unuecaj plumbaj literoj estas rigardeblaj jam plene diĝitaj.

Estas notinde, ke la unuecajn literformojn de la presitaj tekstoj homoj renkontis nur kiel *legantaj*; kiel *skribantaj* ili plu skribis mane, t. e. per literoj malpli unuecaj, malpli abstraktaj, ĉiam portantaj individuecajn trajtojn. Tio ŝanĝiĝis per la invento de tajpmaŝino fine de la 19a jarcento. Tajpmaŝino ludis tre signifan rolon en la plirapidigo de tiu procezo, kiu kondukis al ĉiam plia diskretiĝo de la parolo. Per tajpmaŝino la diskreteco eniris ankaŭ la aktivan lingvouzon de la homo: tajpante oni konstante diskretigas, erigas la lingvoelementojn.

Elektronika — komputila — skribo estas kvazaŭ la pinto de la diskretiĝo kaj samtempe de la reduktado de lingvaj informoj: ĝi kapablas formi la grafikan signon de unu fonemo per la informokvanto de nuraj 7 bitoj. La uzo de elektronika — perkomputila — skribo influas ankaŭ la genezon de la teksto: en la tekstoj, kreitaj elektronike, miksiĝas la strukturmodeloj de tekstoj parola kaj tipografia.

La **kvara ĉapitro** traktas la rilatojn inter skribo kaj lingvo. Skribo naskiĝis esence por vastigi la eblojn de lingva funkciado, t. e. por servi la lingvon, sed skribo krom servado ankaŭ signife influas la lingvon.

Skribo ne registras perfekte la akustikan lingvon, fakte signife reduktas ĝin. La reduktado tuŝas antaŭ ĉio la supersegmentajn elementojn de la lingvo. Per tio skribo fakte malriĉigas la lingvon.

Ĉiujn tiujn signifojn, kiujn la parola lingvouzo esprimas per supersegmentaj rimedoj, en skriba teksto oni devas enkodi en la segmentan rimedaron. Tiu neceso rezultigas la riĉiĝon de la segmentaj lingvaj rimedoj. La malriĉiĝo sur la kampo de la supersegmentaj rimedoj sekvigas riĉiĝon sur tiu de la segmenta rimedaro. Temas do pri tio, ke dum platiĝas, griziĝas intonacio, paralele ampleksiĝas la vortaro.

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

La skriba lingvouzo realiĝas ordinare en komunikada situacio tre malsama al tiu, kiu karakterizas la parolan lingvouzon. Ĉar skribo ne estas interaktiva, nepra postulo estas la precizigo, klara konturado de la vortsignifoj. Rezulte el tio la diskretiĝa procezo, delonge evoluanta en la akustika dimensio de la lingvo, aperas ankaŭ en la semantika dimensio: la kompleksaj vortsignifoj devas almenaŭ parte dispartiiĝi.

La diskretiĝo de la signifoj — kaj kompreneble ankaŭ la konstanta kreiĝo de novaj signifoj — kondukas al stato de signomanko: la lingvouzantoj solvas la problemon ĉefe per kreado de novaj vortoformoj, aŭ per metafora uzado de la jam ekzistantaj vortoformoj.

La malkapablo de la skribo registri la supersegmentajn lingvajn rimedojn, krome la komunikada situacio, diferenca disde tiu de la parola lingvouzo, sekvigas, ke skribo evoluas el la rolo de nura registriilo de la parolo al pli-mapli aŭtonoma formo de lingvouzado. Skriba teksto diferencas disde parola teksto antaŭ ĉio per sia abstrakteco: „skribo estas algebro de parolo”. Skribo, kiel specifa lingvouza teknologio, ebligas altgradan koncentradon de la intelektaj potencioj de la homo, ja skriban tekston oni povas krei dum laŭplaĉe longa tempo, dum parolan tekston oni kreas samtempe prononcante ĝin.

La rilatojn inter skribo kaj parolo karakterizas konstantaj interferencoj. Rezulte de tiu interferencado skribo pliprecizigas parolon, dum parolo siaflanke malhelpas, ke skriba lingvo fariĝu tro abstrakta, ke ĝi troe ŝiriĝu disde sia protoformo, la parola lingvo. Skribo estas per nenio anstataŭigebla motoro de la lingva evoluo, t. e. kresko de la esprimpovo de la lingvo.

Pro la supre menciita interferencado la rilatoj de skriba kaj parola teksto ne karakterizeblas per sola opozicio: oni devas distingi inter la dimensioj *media* kaj *koncipa*. Ankaŭ en skriba formo povas ekzisti tekstoj, kiuj portas la karakterizajn trajtojn de la parolaj tekstostrukturoj, kaj aliflanke, ankaŭ parolaj tekstoj povas konstruiĝi laŭ la principoj de la skriba tekstogenezo. Dum el media vidpunkto tekstoj montras klaran opozicion: iu teksto estas skriba aŭ parola, el koncipa vidpunkto ne ekzistas tia opozicio — la tekstoj lokeblas en kontinua skalo, kies unu poluso estas „tre parola”, la alia poluso „tre skriba” teksto — al tiu lasta kategorio apartenas ekzemple tekstoj de leĝoj kaj ĝenerale juraj tekstoj.

La homa lingvo dank’ al la interferenco inter skribo kaj parolo povas esti samtempe preciza kaj sentoriĉa, kaj pro tio ĝi estas komunikilo konforma al la duflanka karaktero de la homa naturo.

La *kvina ĉapitro* okupiĝas pri la rilatoj inter skribo kaj beletro. Beletro estas kaj el kvanta, kaj el kvalita vidpunkto eble la plej grava ekzistoformo de skribo. Kvante pro tio, ĉar dum la pasintaj jarcentoj plimulto de la presitaj tekstoj, kiujn homoj renkontis, estis beletraj tekstoj. Kvalite pro tio, ĉar la publika opinio — kaj parte ankaŭ la scienco mem — rigardas literaturon kiel ĉefan plenumon de skribo kaj lingvo: la publika opinio (ne tute ĝuste) kutimas atribui valorecon aŭ malvalorecon al iu lingvo laŭ tio, ĉu la koncerna lingvo havas kvante kaj kvalite riĉan literaturon.

La nomo de beletro en ĉiuj eŭropaj lingvoj ligiĝas al skribo, t. e. al *literoj*. Tial ekzistas opinioj, kiuj la koncepton „parola literaturo” opinias io portanta internan kontraŭdiron. Tamen, la plimulto akceptas, ke povas ekzisti ankaŭ parola literaturo.

Parola kaj skriba literaturo diferencas unu de la alia almenaŭ dumaniere. La unua diferenco estas tio, ke parola literaturo estas *langue*-karaktera (en la Saussure-a senco), kaj kiel tia ĝi estas sub rigora cenzuro de la komunumo, tiel enhave, kiel forme. Kontraste al tio skriba literaturo estas *parole*-karaktera — en la sama terminologia senco —, kaj tiamaniere eblas en ĝi apero de individuaj preferoj, tiel el enhava, kiel el forma vidpunkto. La dua diferenco inter parola kaj skriba literaturo sekvas el la diferenco de la parola kaj skriba tekstogenezo: skriba teksto kapablas enhavi pli kompleksajn signifojn.

Beletro estas specifa, *senrisk*a formo de komunikado, ĉar el la eventuala nekompreno de la komunikaĵo en la praktiko ne rezultas negativaj konsekvencoj. Tiu „kvazaŭkomunikada” situacio ofertas vastajn terenojn por la lingva eksperimentado fare de la verkistoj. Dank’ al tiuj eksperimentoj daŭre

vastiĝas la limoj de la lingva esprimeblo. La tiamaniere kreigantaj novaj envortigaj teknikoj povas riĉigi ankaŭ la neliteraturan lingvouzon.

La vastiĝo de la lingva esprimeblo estas frukto de la verkista lukto kun la lingvo: tiu lukto direktiĝas antaŭ ĉio kontraŭ la lingva malriĉeco. En tiu lukto efika armilo de verkisto estas metaforigo. Iam ĉe la turno de la jarcentoj 19-20 aperas nova fenomeno, malhelpanta la verkistan kreadon: ĝi estas la „semantika poluciigo” de la vortoj, la „fiksiĝintaj ideoj”, kiuj malebligas, ke la verkisto esprimu per la vortoj la proprajn ideojn.

La lukto kontraŭ la „fiksiĝintaj ideoj” estas praktike senrezulta, maleblas purigi la vortojn disde la „semantika polucio”. La moderna literaturo ĉiam pli perdas sian referencan karakteron, lingvo fariĝas ekskluziva rolanto de la literatura verko, kiun fakte kreas ne la aŭtoro, sed la „fiksiĝintaj ideoj”. La pli fruaj literaturhistoriaj epokoj estis karakterizeblaj per la etikedo „lingvon kreanta literaturo” en kiuj *parole* estis konstanta nutranto de *langue*. En la moderna, precipe la postmoderna literatura epoko tiu etikedo ŝanĝiĝas je „literaturon kreanta lingvo” — en tiu lasta epoko *langue* kvazaŭ paralizas *parole*, *parole* kadukiĝas je nura konkretiĝo de iu el la facetoj de *langue*. En tiu epoko preskaŭ plene ĉesas interferenco inter literatura kaj neliteratura lingvouzado.

Literatura teksto origine estis kaj medie, kaj koncipe parola. En la antikva epoko ĉiuj verkoj kreigis por orela perceptado — se entute oni skribis la tekston, tion oni faris nur por konservi ĝin, aŭ cele al laŭtleĝado. Rezulte de la invento de preso, kaj la sekva disvastiĝo de skrib- kaj legkapablo, la kreigantajn literaturajn tekstojn karakterizis koncipa skriblingveco. En tiu periodo aperis en pli vastaj skaloj muta legado, kaj tiamaniere literatura teksto fariĝas kaj el media, kaj el koncipa vidpunkto pure skriba. Reage al tio ĉe la turno de la jarcentoj 18-19 okazas konscia turniĝo al la parola lingvo, kaj al la produktoj de la parola kulturo.

La uverturo de tiu procezo estas la apero de sentimentalismo, tamen ĝia plena disvolviĝo okazas en la romantisma epoko. Grava rezulto de tiu procezo estas, ke pluraj trajtoj de la koncipa parollingveco — kiel ekzemple la komplekseco de vortsignifoj — fariĝas literatura valorokriterio. Tamen la returniĝo al la idealoj de la parollingveco ne estas absoluta: dum ĉ. unu jarcento kaj duono literaturo donis belan ekzemplon de sintezado de parollingvaj kaj skriblingvaj tekstokreaj procedoj.

Estas notinde, ke la skribita literaturo ellaboris tre bonan teknikon por la enskriba virtuala aperigo de lingva akustikeco. Tiu virtuala akustikeco aperas ankaŭ en postmodernaj literaturaj tekstoj, kaj tiu fakto povas servi kiel fonto por la renaskiĝo de interferencoj inter la literatura kaj neliteratura lingvouzado.

La **sesa ĉapitro** traktas la novan, *sekundaran parollingvecon*, sekve de kio malvastiĝas la terenoj de la aplikado de skribo. Sekundara parollingveco estas termino de Walter J. Ong: li etikedas per tiu termino la fenomenon, ke dank’ al la perfektigo de la son- kaj bildregistraj teknikaj iloj la efikpovo de la parola lingvouzo plurobliĝas. Tiu ĉi parollingveco akre diferencas disde la primara parollingveco de la epoko antaŭskriba: fone de la sekundara parollingveco daŭre ĉeestas skribo kiel helpa kaj kontrola faktoro.

Endas noti, ke parola lingvouzo havas seninterrompan kontinuecon ekde la ekesto de la lingvo. Skribo akaparais por si poziciojn nur sur kelkaj altprestiĝaj lingvouzaj kampoj, kiel scienco, leĝoj ktp. Sur aliaj terenoj parolo konservis siajn poziciojn: ĝia rolo en la instruado, religia vivo, politiko restis neŝancelita. Kaj necesas memori, ke ankaŭ la ilo de la ĉiutaga komunikado inter homoj estis la parola lingvo, sekve de kio ĝia kvanta superpezo ĉiam konserviĝis, eĉ se ĝia prestiĝo reduktiĝis.

La teknikaj iloj, kies apero naskis sekundaran parollingvecon, efektivigis ankaŭ en la parola lingvo tiun lingvan unuecigon, kiun skribo plenumis jam pli frue en la skriba lingvouzo. Aparte multe kontribuis al la vastiĝo de la limoj de lingva esprimeblo *radio*, ĉar ĝi devis konstante enlingvigi aferojn spertajn per diversaj sensorganoj, interalie multajn tiajn aferojn, kiuj neniam pli frue estis lingve

BENCZIK VILMOS:

NYELV, ÍRÁS, IRODALOM

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

esprimitaj. La sonregistraj kaj -plusendaj iloj konkeris por si gravajn teritoriojn de la lingvouzo, tamen ili ne ŝancelis signife la poziciojn de skribo — la kresko de la ĝenerala klereco (kiun elvokis ekz. *radio*) eĉ kontribuis iom al la plivastiĝo de ĝia intensa aplikado.

Male al tio, la bildregistraj teknikaj iloj — antaŭ ĉio sonfilmo, registranta samtempe bildon kaj sonon, kaj poste televido, kapablanta plusendi al senlime multaj adresatoj tiujn registraĵojn — senigis je gravaj funkcioj ne nur la skribon, sed ankaŭ la lingvon. Multon, kion antaŭe oni povis komuniki nur helpe de lingvaj formuligoj, per la nova tekniko eblas montri tre realece. Tial la epokon de la sekundara parollingveco rajte oni povas nomi ankaŭ epoko de *bildlingveco*, ja bildoj akiras neniam antaŭe viditajn poziciojn kaj gravecon sur ĉiuj niveloj de la homa komunikado.

La disvolviĝantaj ekonomiaj procezoj — antaŭ ĉio la kresko de la relativa pezo de la sektoro de servoj: sektoro postulanta plej abundan komunikadon — neprigis disvastiĝon de la kapablo skribi. Tio kondukis al praktika ĉeso de analfabetismo en la plimulto de la evoluintaj landoj. Aliaj faktoroj — kiel la plimultiĝo de telefonoj kaj komputiloj — alportis malajn konsekvencojn: tre granda parto de la homoj ne bezonas skribon en sia laboro. El tiuj cirkonstancoj konsekvencis nova fenomeno, tiu de funkcia analfabetismo: ĝi konsistas en tio, ke homoj iam lernintaj skribi kaj legi, certan tempon post la lernejaraj jaroj grandparte perdas tiujn kapablojn.

Dum longa tempo por la plimulto de la homoj la ĉefa kontakto kun skribo estis la amuzcela librolegado, antaŭ ĉio la legado de beletro. Sonfilmo, kaj precipe televido praktike forigis legadon el inter la amuzformoj, ĉar montriĝis malpli laciĝe kontentigi sian soifon por fikciaĵoj pere de la bilda kulturo, t. e. kinaj kaj televidaj filmoj. Tiu cirkonstanco rezultigis, ke en la evoluintaj landoj ĉirkaŭ triono de la plenkreskaj homoj ne povas adekvate uzi por siaj celoj skribon kaj legon, kvankam iam ili lernis tion.

La konservado de la ĝenerala kapablo skribi kaj legi ne estas imagebla sen la renesanco de la amuzcela librolegado. La nuntempa koncepto de lerneja instruado de literaturo estas maltaŭga por alporti tian renesancon, necesas do radikala ŝanĝo de tiu koncepto. La ŝanĝo devus komenciĝi evidente en la pedagogiaj altlernejoj.

La **sepa ĉapitro** estas dediĉita al la ekzamenado de la demando, ĉu estas vere trotaksita la rolo de skribo en la ekonomia, socia kaj kultura evoluo de la homaro, kiel multaj asertas.

La opinioj akre polusiĝas. Ekzistas unuflanke teorioj nomataj „Great Divide” („*Granda Divido*”) aŭ „Grand Dichotomy” („*Granda Dikotomio*”), kiuj asertas, ke la ekaplikado de skribo radike ŝanĝas la homan pensadon. Aliflanke la t. n. „Continuity”- („*Kontinueco*”) -teorioj asertas, ke ne eblas demonstri signifajn diferencojn inter la penskapablo kaj ĝenerale la pensaj aktivadoj de homoj, kapablantaj kaj ne kapablantaj skribi kaj legi. La adeptoj de la kontinueca teorio diras, ke la sekvantoj de la teorio Granda Divido enorme trotaksas la influon de skribo.

La plej konata reprezentanto de la teorio Granda Divido estas Marshall McLuhan: laŭ li ĉiuj rezultoj kaj atingoj de la okcidenta civilizacio kaj kulturo fontas el la alfabeto skribsistemo, kaj el la invento de preso, kiu lasta multoble vastigis la efikzonon de skribo. Ekzistas ankaŭ reprezentantoj de la grand-divida teorio pli moderaj ol li: tiuj diras nur, ke la diferencoj inter la pensmanieroj de homoj en socioj aplikantaj skribon kaj en socioj ne aplikantaj ĝin montriĝas ĉiam pli grandaj, ol estas la diferencoj inter la pensmanieroj de du skribipovaj homoj, edukiĝintaj en socioj aplikantaj skribon.

La adeptoj de la kontinueca teorio ordinare rigardas *arkaikan* (per alia termino: *mitan*) pensmanieron — kiu pensmaniero karakterizas la sociojn evoluintajn sen apliki skribon — samranga kun la *racia* pensmaniero; samtempe ili neas ajnan ligon inter la karakterizaj pensmanieroj kaj la aplikado de skribo. La kontinueca teorio montras multajn trajtojn parencajn al la konceptoj de *kultura relativismo*.

Laŭ la baza tezo de tiu ĉi libro skribo influas la pensadon ne rekte, sed ĉefe pere de la lingvo. La lingvoveoluaj fazoj antaŭ kaj post la invento de la skribo estas rigardeblaj kiel unueca, kontinua linio: en tiu senco do *principe* ne ekzistas ia divido inter la antaŭskriba kaj skriba epokoj. Tamen la apero de skribo draste *akcelas* la diskretiĝan procezon, kiu en la akustika, semantika kaj sintaksa nivelo ĉiam estis la ĉefa karakteriza trajto de lingva evoluo. Tial *praktike* la apero de skribo vere donas neniam antaŭe viditan elanon al la evoluo de lingvo, kaj per tio ankaŭ al la evoluo de pensado.

Post la invento de preso la plej grava tereno de nia kontakto kun skribo estas legado. Pro la drasta plimultiĝo de legeblaj tekstoj la pli frue tipa *laŭta* legado transdonis sian lokon al la pluroble pli rapida *muta* legado. La kresko de la legrapideco siavice intensigis la influon de la koncipe pli ordigitaj kaj pli abstraktaj skribaj tekstoj al la homa pensado. En tiu senco do la McLuhan-a tezo pri la enorma signifo de la invento de preso estas rigardebla tute ĝusta.

Tamen la esenca faktoro estas *skribo*, kaj *ne preso*, kiu lasta nur grandmezure plivastigis la efikpovon de la unua. Estas facile demonstreble, ke ĉiuj tiuj elementoj de la homa pensado, kiuj rezultigis la teknikan-ekonomian-kulturan supreniĝon de la okcidenta civilizacio kaj kulturo dum la lastaj du jarmiloj kaj duono, iel fontas el tiuj aspektoj de lingvoveoluo, kiujn generis ĝuste la aplikado de skribo. Tial la rolon de skribo en la evoluo de la homa pensado *ne eblas trotaksi*. La malapero de skribo el nia vivo tre probable kondukus al intensa lingva kaj pensa malriĉiĝo.

La **oka ĉapitro** provas analizi iujn teoriojn kaj prognozojn pri la estonta evoluo de la homa komunikado.

Postlitera epoko oni nomas la epokon, en kiu skribita kaj presita teksto ne plu havas monopolan rolon en la komunikado kaj en la konservado de la homa scio. En la postlitera epoko tamen skribo ne plene malaperas. Aliflanke teorioj, kiuj prognozas plenan malaperon de skribo el la homa vivo, antaŭvidas, ke parolo, senĝinte disde la ordiga influo de skribo, fariĝas senlime kaosa, perdas moderecon kaj barbariĝas.

La homa pensado funkcias unuavice pere de bildoj, kaj nur duavice per abstraktaj vortoj. La uzadon de vortoj trudis al la homo la bezono komuniki: li ne sciis fari bildojn, kaj sekve li ne sciis komuniki la enhaverojn de sia konscio en ties originala — bilda — formo. La komunikanta homo nur manke de pli bona solvo ekuzis akustikajn *simbolajn* signojn (vortojn) anstataŭ *analogaj/ikonikaj* bildoj. Vortoj postulis reduktion kaj simpligon de la komunikota konscienco. La trudita uzado de vortoj necese influis la pensadon mem.

La t. n. „ikonikan turnon” elvokis tio, ke homo atingis signifan progreson sur la kampo de fabrikado kaj dissendado de bildoj. Tiun progreson kompreneble li eluzis en sia komunikado, kaj tiamaniere la karaktero de la komunikado proksimiĝis al la origina naturo de la homa pensado.

La origina vivomondo de homo en la antaŭskriba epoko estis tipe multimedia. Nur la apero de la skribo, kaj ĝia sekva hegemonio en la komunikado faris tiun vivomondon plie, kvankam ne plene, monomedia.

La „ikonika turno” elvokis tiajn klopodojn, kiuj volas doni primaran rolon al la bildoj ne nur sur la kampo de la komunikado de sensacbazaj konsciencoj, sed ankaŭ en la komunikado de pli abstraktaj enhavoj, kiuj estas fruktoj de la lingva aŭ superlingva — pure koncepta — pensado.

Tiuj klopodoj neniel povas esti sukcesaj. Bildoj havas laŭ sia naturo *sensacan* kaj *konkretan* karakteron, kontraste al la pli abstraktaj elementoj de la lingva pensado. Tiu kontrasto estas eĉ pli akra koncerne la elementojn de la superlingva, koncepta pensado — tiuj elementoj ja estas pure abstraktaj, ne alireblaj por la sensoj. La sukceso de la klopodoj doni hegemonian rolon al bildoj en la komunikado rezultigus specon de monomedieco *ikonika-vida-sensa*, kiu same kontrastus al la triobla — *sensa-lingva-koncepta* — naturo de la homa pensado, kiel kontrastis al ĝi la monomedieco de la skribhegemonia kulturo.

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Momente ŝajnas tiel, ke por la homa sens- kaj pensmaniero la plej adekvata komunika formo povas esti *multmedieco ligita al hiperteksto*. Tia kombinaĵo kapablas plej intime adaptiĝi ĝenerale al la homaj bezonoj, kaj specife al la naturo de la tipaj komunikaĵoj tiel koncerne la celitajn sensorganojn, kiel koncerne la aplikatajn kodojn.

La **naŭa ĉapitro** estas *aldono*, kiu enhavas la rezultojn de vortstatistikaj esploroj.

La riĉeco de iu teksto je vortoformoj — la t. n. „*type-token ratio*” — ne estas la sola kriterio de lingva riĉeco, tamen ĝi estas ties grava komponento, kaj krome la sola komponento ekzamenebla tute ekzakte.

La celo de la esploroj estis kontroli — kaj se eble, subteni — kelkajn teorie konkluditajn asertojn de antaŭaj ĉapitroj. La ĉefa celo estis trovi subtenajn pruvojn por la tezo, laŭ kiu kun la paso de la tempo lingvoevoluo kaj homa pensado atingas pli kaj pli altajn ŝtupojn, kaj pro tio kreskas la vortriĉeco de la kreigitaj tekstoj.

En la ĉapitro estas uzataj ciferoj de 82 tekstoanalizoj. El tiuj 42 estas propre faritaj, 40 aliaj estas ĉerpitaj el diversaj fontoj. (La tekstoj estas en la hungara, latina, angla, franca, hispana kaj rusa lingvoj.) La tekstolongoj estas tre diversaj — ili varias inter 264 kaj 544 000 vortoj. Multaj propraj analizoj estis faritaj per 274 vortaj, respektive 1000 vortaj tekstoj. La difino de 274 vortoj celis kompareblon kun la unua kompakta hungarlingva teksto, Primorta Prediko. 1000 vortoj estas rondcifera kvanto, tre ofte aplikata en tiaspecaj analizoj.

La heterogeneco de la tekstoj laŭ lingvoj kaj longeco malebligas tiri science bazitajn konkludojn. La komparo de la ciferoj tamen en du aspektoj ŝajnas konfirmi la ĝustecon de la hipotezoj, faritaj sur teoria bazo. Montriĝis, ke kun la paso de la tempo — almenaŭ ĝis la fino de la 19a jarcento — la vortriĉeco de la tekstoj vere kreskas, eĉ se ekzistas iuj esceptoj, por kiuj tamen preskaŭ ĉiam eblas trovi kredindan klarigon. Aliflanke pruviĝis, ke literaturaj tekstoformoj — kiel ekzemple *priskribo* —, naskiĝintaj nur post la ekapliko de skribo, estas pli riĉaj je vortoformoj, ol estas la tekstoformoj *rakonta* kaj *dialoga*, klare ligitaj al la parola lingvouzo.

* * *

La baza karaktero de tiu ĉi libro estas teoria, tamen ĝia celo esence estas tre praktika, nome direkti la atenton al la ne tre rapida, sed konstanta kaj ŝajne nehaltigebla malvastiĝo de la aplikado de skribo. La aŭtoro volis science demonstri, ke la malapero de skribo el la homa vivo estus *multe pli ol nura ŝanĝo de komunika teknologio*. Lingvo naskiĝis pro la malkapablo de la homo krei pli perfektan komunikilon, skribo same montras plurajn simptomojn de neperfekteco — sed paradokse ĝuste tiuj malperfektecoj eldevis el la homo tion, kio poste fariĝis la bazo de lia mirakla kariero. La libro deziras inspiri tion, ke homo devas konscie interveni en la ekintan kaj spontanee evoluantan procezon por ne perdi sian plej grandan atingadon kaj plej potencon armilon — la pensokapablon.

Language, Writing, Literature: A Communication Theory Approach

Abstract (In English)

This dissertation is an attempt to analyze language, writing and literature from a purely communication theory viewpoint. The author's analysis draws chiefly upon the works of the so-called Toronto School, above all from those of Harold Innis, Marshall McLuhan and Walter J. Ong. The research of Hungarian professor Kristóf (J. C.) Nyíri is also widely used.

The communication theory approach in the works of the abovementioned authors covers a spectrum from cultural history to social history. This dissertation's scope is less broad; it focuses primarily on the linguistic and literary theory aspects, striving for a systematic analysis of these topics. A constant effort to prove by linguistic means all conclusions made through a philosophical approach has accompanied the writing. On the other hand, I also strive to place well-known linguistic facts, heretofore somewhat overlooked by communication theory, in a philosophical dimension.

However, the goal of my analysis is above all to discover how the evolution of communications technology influenced human language, and through it, human thought. Special attention has been given to the role of writing, as well as that of images, which following the so-called *iconic turn* play an increasingly important role in human communication.

Chapter 1 attempts to outline the contours of language in its so-called *primary orality*, i.e., the contours of language which functioned before the invention of writing. This preliterate period — primary orality — covers many tens of thousands (perhaps hundreds of thousands) of years, consequently that period's language cannot be described *statically*, but only as an evolutionary *process* of human communication. The study of that language state is extremely difficult due to the lack of analyzable linguistic material and conclusions can only be drawn theoretically. Of course this circumstance increases the possibilities of error.

It is probable that the three divisions of communicative features which are postulated by communication science — extralinguistic features (gestures, mimicry, body language, etc.), suprasegmental linguistic features (analog linguistic features, such as word and sentence intonation, etc.) and segmental linguistic features (words constructed from discrete sound signs) — functioned intertwined and inseparably as an organic whole until the appearance of writing.

The relative weight of the three abovementioned communication resources constantly changed. The changes probably followed the progression: extralinguistic features *fi* suprasegmental features *fi* segmental features.

The appearance of writing became possible only in that relatively advanced evolutionary level of language and its use, in which man's thought was already sufficiently nuanced to realize speech's spatial and temporal limits, and in which man felt a true and pressing need to expand those limits.

For the possibility of *cenemic* writing systems (systems recording phonetic information)¹ it was also necessary for the relative weight of discrete communicative features to attain a sufficiently high proportion in comparison to the other two communication resources, i.e., in comparison to extralinguistic communication tools and to suprasegmental linguistic resources.

In the last phase of primary orality, some mnemonic techniques for preserving and transferring texts are created; they are characterized above all by the acoustic organization of texts and the use of structural

¹ A term used by Haas (1983) (> Gk. κενός 'empty') to describe writing by means of signs which are void of meaning and express sound alone. [Haas, William: Determining a level of a script. = Writing in focus. (Trends in linguistics, Studies & monographs, 24), edited by Florian Coulmas & Konrad Ehlich, pp. 15–29. Berlin, Mouton, 1983.]

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

possibilities such as repetition, etc. However, with the passage of time those techniques were less able to satisfy the existing needs, and the realization that they were not efficient enough spurred the search for a more efficient technology.

Chapter 2 deals with writing. Its birth is very likely due to the needs of commerce and governmental administration because, on one hand, commercial contracts had to be fixed in order to prevent cheating; on the other hand, somewhat larger human groups cannot be efficiently organized by mere oral language use.

Writing systems can be classified into two large categories. *Pleremic* writing systems² record only semantic information; therefore they in fact bypass spoken language, creating direct contact between the concept represented and writing. One could call them scripts for recording meaning. These in fact function as independent sign systems; one could call them graphical languages. It is only natural that the first writing systems recorded meaning, since the person employing them was interested not in recording language but in recording matters represented by language.

The encounter of writing and language occurs in *cenemic* writing systems, which record only phonetic information; therefore it is possible to call them writing systems which record sound. In those systems, writing relinquishes its independence and aims to record not matters and concepts themselves, but the already well functioning acoustic sign system: speech. The recognition that recording sound was more efficient than recording meaning became possible only on a relatively high level of thought. The appearance of cenemic writing systems can be regarded as an important step in the evolution of communication.

A hierarchy of values can be established also among the different subsystems of cenemic writing. The place of a concrete writing system in that hierarchy can be defined according to what proportion of the necessary phonetic information can be registered by the system in question, and to what degree it taxes the writer's acoustic memory. Based on that criterion, alphabetic writing is shown to be the most highly evolved writing system. It is possible to divide alphabetic scripts into consonantal writing systems — used chiefly by Semitic languages — and fully alphabetic systems. A full alphabet was born in the eighth century B. C. when the Greeks filled out the consonantal alphabet they adopted from the Phoenicians (who spoke a Semitic language) with vowel signs.

The full alphabet is an economic system; it is capable of recording speech by means of a few dozen graphic signs. However, economy comes at a price: it must renounce perfection. With the exception of a few punctuation marks — such as the question mark, exclamation mark, comma, etc. — alphabetic writing is incapable of recording suprasegmental linguistic features. In addition, it does not fully record segmental linguistic features; it offers only the minimum information necessary to evoke the sound represented.

The alphabetic ways of writing used for individual languages formed spontaneously; one calls these specific manners of writing *orthographies*. In practice this spontaneity led to deviations from the system's basic principle. Those deviations resulted in markedly significant differences between the scripts of different languages concerning the quantity of recorded phonetic information. Accordingly, one differentiates between *shallow (transparent)* orthographies, *intermediate* orthographies and *deep* orthographies.

By its nature writing is more permanent than speech, consequently it changes less rapidly. Therefore those languages which have used writing for a long time ordinarily have deep orthography, while one encounters shallow orthography in languages which have begun to use writing relatively recently.

In the initial phase of its diffusion, alphabetic writing had already acquired a certain autonomy from acoustic language. That autonomy is manifested, among other things, by the fact that it is superior to speech vis-à-vis the discretization of linguistic signs and can even influence pronunciation: one calls this phenomenon "spelling pronunciation". At first, people usually regard spelling pronunciation as a pronunciation error but these variations in pronunciation, inspired by writing, after some time gain the status of a pronunciation norm.

² Formed upon the Greek word πλήρης ('full'), this term is used in the study of writing to designate writing systems consisting of elements which express only meaning, not sound. Writing systems such as the Egyptian, Sumerian and Chinese which operate partly on the lexical or morphemic levels of representation are pleremic.

While intermediate and deep orthographies offer relatively less phonetic information than shallow orthographies, they can convey a very large quantity of morphological, even lexical information. For that reason the customary practice in schools is to combine the teaching of grammar and spelling. English spelling — which is typically deep — in fact exhibits a pleremic character in many cases, although in principle it is cenemic.

The type of writing system used can significantly influence the dissemination of literacy. Such differences can exist even within alphabetic writing, depending on the character of the orthographies employed. Ordinarily it is less easy to learn a deep orthography than a shallow one.

Chapter 3 briefly treats the history of writing's social use and its intensive evolution.

Section 3.1 presents a concise history of the dimensions of writing's application. The dimensions of that application essentially define the influence that writing may have on the processes and structure of human society. Section 3.2 analyzes the history of writing technique.

A large part of writing's several thousand-year history is characterized by limited use. Periods of regression and diminution often interrupt the tendency towards writing's continual diffusion.

The intensive, qualitative evolution of writing in every age shows a strict connection with its extensive, quantitative progress: namely, the extent of actual usage. The demands resulting from widespread use can cause internal perfection, which always meant greater efficiency. On the other hand, greater efficiency — i.e., simplification — of writing technique was able to stimulate its broader application. The technical evolution of writing instruments, as well as that of the material on which people wrote, also significantly influenced the process of writing's internal perfection.

The invention of printing is a milestone in writing's evolution both from a quantitative and qualitative viewpoint. The increase in readable texts and also a reduction in their price accelerated the quantitative evolution, the spread of writing's use. Printing influenced writing's intensive evolution through its use of lead type, which brought dramatic uniformity to the letters' shapes, thereby causing greater abstraction of the writing system. This uniformity gave great impetus also to language's process of discretization (which has already been alluded to several times); whereas handwriting still preserved some features of analog signs, the uniform letters of lead type can be considered fully digital.

It is worth noting that people encountered the uniform letter shapes of printed texts only as *readers*; as *writers* they continued to write by hand, i.e., with letters which were less uniform, less abstract, always bearing individual traits. This changed with the invention of the typewriter at the end of the nineteenth century. The typewriter played a very significant role in the acceleration of that process which led to an even greater discretization of speech. By means of the typewriter, discretization also entered into man's active language use; while typing one constantly differentiates, divides language elements into particles.

Electronic — computer — writing is the pinnacle of discretization, as it were, and at the same time the reduction of linguistic information: it can form one phoneme's graphic sign with only seven bits of information. The use of word processing also influences the text's genesis; in electronically created texts, the structural models of spoken and typographic texts intermingle.

Chapter 4 deals with the relationships between writing and language. Essentially writing was born to spread the possibilities of language function, i.e., to serve language, but in addition writing also significantly influences language.

Writing does not perfectly record acoustic language; in fact, it significantly reduces it. Above all this reduction affects language's suprasegmental elements and in this way, writing in fact impoverishes language.

In a written text, one must segmentally encode all those meanings which spoken language expresses by suprasegmental resources. This need causes the enrichment of segmental linguistic resources. The impoverishment with regard to suprasegmental resources causes, in turn, an enrichment of segmental resources. Therefore as intonation flattens and becomes monotonic, simultaneously the lexicon becomes more extensive.

Written language use ordinarily occurs in a communication situation which is very different from that which characterizes spoken language use. Since writing is not interactive, a mandatory requirement is to make word meanings precise and to provide a clear context. As a result the process of discretization, which has long

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

been evolving in the acoustic dimension of language, also appears in its semantic dimension; complex word meanings must at least in part become separate.

The discretization of meanings — and also of course the constant creation of new meanings — leads to a deficiency of signs. Language users solve the problem chiefly by the creation of new word forms, or by metaphoric use of already existing word forms.

Writing's inability to record suprasegmental linguistic features, as well as a communication situation which differs from that of spoken language use, means that writing has evolved from the role of mere recorder of speech to a more or less autonomous form of language use. A written text differs from a spoken text above all by its abstractness: "writing is the algebra of speech." Writing, as a specific linguistic technology, enables man to concentrate his intellectual potential to a high degree; one can indeed create a written text over an extended period of time, if desired, whereas one creates a spoken text at the same time one pronounces it.

The relationship between writing and speech is characterized by constant interference. As a result of this interference, writing makes speech more precise; in turn, speech prevents written language from becoming too abstract, from becoming overly severed from its prototype: spoken language. Writing is an irreplaceable force in linguistic evolution, i.e., a growth in language's expressive power.

Due to the abovementioned interference, the relationship of a written and spoken text is not characterized solely by opposition: one must distinguish between the *medial* and *conceptual* dimensions. Texts possessing characteristic features of spoken text structures may exist also in written form, and on the other hand, spoken texts may also be constructed according to the principles for creating written text. Whereas from the viewpoint of medium, texts show a clear opposition — a text is either written or spoken — from the conceptual viewpoint no such opposition exists. Texts can be placed on a continuum which is labelled "very spoken" at one extreme, and "very written" at the other. The latter category includes, for example, texts of laws and legal texts generally.

Thanks to the interference between writing and speech, human language can be simultaneously precise and rich in meaning, and therefore it is a communication tool which is well suited to the dual character of human nature.

Chapter 5 deals with the relation between writing and belles-lettres. Belles-lettres is, from the perspective of both quantity and quality, perhaps the most important form of writing which exists. Quantitatively because for centuries, the majority of the printed texts which people encountered were belletristic texts. Qualitatively because public opinion (and in part also science itself) regards literature as the principal accomplishment of writing and language. Public opinion tends to ascribe — not entirely correctly — value or lack of value to a language based on whether it possesses an extensive corpus of high quality literature.

The name for belles-lettres in every European language is linked to writing, i.e., to *letters*. Therefore some scholars believe that the concept "spoken literature" is a contradiction in terms. However, the majority accept that spoken literature can also exist.

Spoken and written literature differ from each other in at least two ways. The first difference is that spoken literature is characteristic of *langue* (in the Saussurean sense) and as such it is under rigorous community censorship both in terms of content and form. In contrast, written literature is characteristic of *parole* (in the same terminological sense) and in this way the appearance of individual preferences is possible, both from the viewpoint of content and form. The second difference between spoken and written literature results from the dissimilar origins of spoken and written texts: a written text can contain more complex meanings.

Belles-lettres is a specific, *risk-free* form of communication because in practice no negative consequences result if the message is not understood. This "quasi-communicative" situation offers writers vast terrain for linguistic experimentation. Thanks to these experiments, the limits of linguistic expression are continually expanding. Verbalization techniques created in this way can also enrich nonliterary language use.

The expansion of linguistic expression is the fruit of the writer's struggle with language; that struggle is directed, above all, against linguistic poverty. In that struggle one of the writer's most effective weapons is the creation of metaphors. At the turn of the twentieth century, a new phenomenon impeding literary creation

makes an appearance: it is the "semantic pollution" of words, fixed (or rigid) word meanings which make it impossible for the writer to express his own ideas through words.

The fight against fixed word meanings is practically ineffectual, as it is impossible to cleanse words of "semantic pollution." Modern literature is progressively losing its referential character; language becomes an exclusive actor of the literary work, which in fact is created not by the author but by the fixed word meanings. Earlier periods in literary history, in which *parole* constantly nourished *langue*, could be characterized by the label "literature creating language." In the modern and especially the postmodern literary period, that label changes to "language creating literature." In the latter period it is almost as if *langue* paralyzes *parole*, *parole* becomes decrepit at the mere concreteness of one of *langue*'s facets. In this period, interference between literary and nonliterary language use almost completely ceases.

Originally a literary text was oral both in medium and in conception. In antiquity all works were created for aural perception; if the text was written at all, it was done only to preserve it or to read it aloud. After the invention of print and the resultant diffusion of writing and reading ability, a conceptual literacy characterized the literary texts being created. In that period, silent reading appeared on a wider scale, and in this way a literary text becomes purely written, both from the medial and conceptual viewpoint. As a reaction to this, at the turn of the nineteenth century a conscious shift towards spoken language and the products of oral culture occurs.

The prelude to that process is the appearance of sentimentalism; however, its full development occurs in the Romantic period. An important result of the process is that several traits of conceptual orality — such as the complexity of word meanings, for example — become a criterion of literary value. However, the return to the ideals of orality is not absolute; for almost a century and a half, literature provided excellent examples of the synthesis of spoken and written procedures for creating texts.

It is worth noting that written literature elaborated a very good technique to make linguistic acousticity virtually appear in writing. That virtual acousticity also appears in postmodern literary texts and that fact can serve as a source for the renewal of interference between literary and nonliterary language use.

Chapter 6 deals with the new *secondary orality*, following which the realm of writing's application shrinks. Secondary orality is Walter J. Ong's term; he uses it to label the phenomenon in which spoken language's efficiency increases, thanks to the perfection of the technical tools used to record sound and image. This orality markedly differs from the primary orality of the pre-writing period; in the background of secondary orality, writing is ever present as an auxiliary and checking factor.

It must be noted that oral language use has had unbroken continuity ever since language originated. Writing monopolized only a few prestigious linguistic fields, such as science, law, etc. In other realms, speech preserved its preeminent position; its role in education, religious life and politics was unshaken. It should also be remembered that spoken language was the medium of daily communication among people, thus its preponderance was always preserved, even if its prestige declined.

The technical tools whose appearance gave birth to secondary orality also brought about that linguistic unity which writing had accomplished earlier in written language use. In particular, *radio* greatly contributed to the spread of the limits of linguistic expression, because it constantly had to verbally portray different sensory experiences, among which were many things which had never before been expressed through language. Sound recording and broadcasting tools conquered important territory in language use for themselves; however, they did not significantly dislodge writing's position. The growth in general education (which *radio*, for example, brought about) even contributed somewhat to the spread of writing's intensive application.

In contrast to this, image-recording devices — above all motion pictures, simultaneously recording image and sound, and later television, which is capable of forwarding these recordings to an infinite number of addressees — deprived not only writing but also language of important functions. Much which could previously be communicated only with the help of linguistic formulations, was now capable of being shown very realistically. Therefore we may also rightfully call the period of secondary orality a period of iconicity, since indeed images take on an unprecedented status and importance on all levels of human communication.

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Developing economic processes — above all the growth of the relative weight of the service sector, a sector requiring the most abundant communication — made the diffusion of the ability to write absolutely necessary. This led to the practical elimination of illiteracy in the majority of developed countries. Other factors — such as the increase in telephones and computers — produced opposite consequences: a large part of mankind does not need writing in its work. A new phenomenon, functional illiteracy, arose from these circumstances. Functional illiteracy occurs when people who once learned to write and read, largely lose those abilities a certain amount of time after their school years.

For a long time most people's main contact with writing was pleasure reading — above all the reading of literature. Motion pictures and especially television have practically eliminated reading as a pastime because it has been shown that it is less tiring to satisfy our thirst for fiction through visual culture, i.e., cinematic and television films. This circumstance has resulted in the fact that in developed countries, approximately one-third of adults cannot adequately write and read to meet the needs of daily life, although at one time they received basic instruction in these skills.

The preservation of the general ability to write and read cannot be imagined without a renaissance in pleasure reading. The current concept of teaching literature in the schools is unsuitable for bringing about such a rebirth, therefore a radical change in this concept is needed. Obviously the change should begin in our Schools of Education.

Chapter 7 is dedicated to examining the question of whether writing's role in the economic, social and cultural evolution of mankind has truly been overestimated, as many have argued.

Opinions are sharply polarized. On one hand, theories such as the "Great Divide" or the "Grand Dichotomy" state that the application of writing radically changes human thought. On the other hand, the so-called "Continuity" theories state that it is impossible to demonstrate significant differences between the mental and intellectual capabilities and activities of literate and illiterate people. Adherents of the Continuity theory say that the followers of the Great Divide theory enormously overestimate writing's influence.

The best known representative of the Great Divide theory is Marshall McLuhan. According to him, all the results and achievements of Western civilization and culture stem from the alphabetic writing system and from the invention of print; the latter greatly expanded writing's sphere of influence. There are also more moderate representatives of the Great Divide theory than McLuhan; they say only that the differences between people's modes of thought in literate and nonliterate societies are shown to be always greater than the differences between the modes of thought of two literate people educated in literate societies.

The adherents of the Continuity theory ordinarily regard an *archaic* (or *mythical*, to use another term) mode of thought — such a mode of thought characterizes nonliterate societies — as being of equal rank with a *rational* mode of thought. They simultaneously deny any link between the characteristic modes of thought and the use of writing. The Continuity theory exhibits many traits similar to the concepts of *cultural relativism*.

According to the basic thesis of this dissertation, writing influences thought not directly but through language. The phases of language evolution before and after writing's invention are regarded as a uniform, continuous line; therefore in that sense, no division exists *in principle* between the preliterate and literate periods. However, the appearance of writing drastically *accelerates* the process of discretization, which was always the principal trait of linguistic evolution on the acoustic, semantic and syntactic level. Therefore *in practice* the appearance of writing truly gives an impetus never seen before to the evolution of language, and by this also to the evolution of thought.

After print was invented, the most important realm of our contact with writing is reading. Due to the dramatic increase in readable texts, the typical earlier practice of *reading aloud* relinquished its place to the greatly faster practice of *silent reading*. The increase in reading speed, in turn, intensified the influence of the

more conceptually ordered and more abstract written texts on human thought. In that sense, therefore, McLuhan's thesis concerning the enormous significance of the invention of print can be regarded as quite right.

The essential factor, however, is *writing* and not *print*; the latter merely spread in great measure the effectiveness of the former. It can be easily demonstrated that all these elements of human thought, which caused the technical, economic and cultural ascendancy of Western civilization during the last two and a half centuries, somehow stem from those aspects of language evolution which were begotten precisely by the application of writing. Therefore writing's role in the evolution of human thought *cannot be underestimated*. If writing disappeared from our lives, it would very probably lead to an intense impoverishment of language and thought.

Chapter 8 attempts to analyze some theories and predictions concerning the future evolution of human communication.

We call the period in which written and printed text no longer hold a monopoly on communication and on the preservation of human knowledge the *postliterate period*. Even in the postliterate period, however, writing does not completely disappear. Theories which predict writing's complete disappearance from human life foresee that once speech has been deprived of the regulatory influence of writing, it will become infinitely chaotic, will lose moderation and will become unsophisticated.

Human thought functions primarily by means of images and only secondarily by abstract words. The need to communicate forced man to use words; he did not know how to make pictures and consequently did not know how to communicate the elements of his consciousness in its original — pictorial — form. Communicating man began using *symbolic* acoustic signs (words) instead of *analogous/iconic* images only because he lacked a better solution. Words required a reduction and simplification of the element of consciousness to be communicated. The imposed use of words necessarily influenced thought itself.

The so-called "iconic turn" was brought about by the significant progress which man attained in the field of the manufacture and broadcast of images. Of course, he made full use of this progress in his communication and in this way communication's character moved nearer to the original nature of human thought.

Man's original environment in the preliterate period was typically multimedial; he perceived the world equally through hearing, smell, touch, sight and taste — an existence with a harmonious balance of the senses. Only the appearance of writing and its consequent hegemony on communication made that environment more — although not completely — monomedial.

The *iconic turn* brought about efforts that wish to give a primary role to images, not only in the field of communicating sense-based elements of consciousness, but also communicating more abstract contents which are fruits of linguistic or supralinguistic — purely conceptual — thought.

Those efforts can in no way be successful. By their nature, images possess a sensory and concrete character, in contrast to the more abstract elements of linguistic thought. This contrast is even more pronounced with regard to the elements of supralinguistic, conceptual thought — for those elements are indeed purely abstract, unapproachable by the senses. The efforts' success in giving a hegemonic role to images in communication would cause a sort of *iconic-visual-sensory* monomediality which would likewise contrast with the threefold nature — sensory-linguistic-conceptual — of human thought, just as the monomediality of writing-dominated culture contrasted with it.

At the moment it appears that the most adequate form of communication for man's mode of feeling and thought can be a *multimediality linked to hypertext*. Such a combination can most intimately adapt itself to human needs in general, and more specifically, to the nature of typical communications in regard to both the intended sense organs and the codes applied.

Chapter 9 is an appendix which contains the results of word-frequency studies.

A given text's richness in word forms — the so-called *type-token ratio* — is not the sole criterion of linguistic richness but it is an important component of it and furthermore is the sole component which can be measured precisely.

BENCZIK VILMOS:
NYELV, ÍRÁS, IRODALOM
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

The goal of these investigations was to check — and if possible, to support — some of the theoretical assertions made in previous chapters. The primary goal was to find supporting evidence for the thesis that, with the passage of time, language evolution and human thought attain higher and higher levels, and therefore the verbal richness of texts grows.

In this chapter figures from 82 text analyses are used. Of that number, 42 were done by the author; 40 others were drawn from different sources. (The texts are in Hungarian, Latin, English, French, Spanish and Russian). The text lengths are very different; they vary between 264 and 544,000 words. Many of my own analyses were conducted using 274-word or 1000-word texts respectively. The choice of 274 words aimed to be comparable with the first complete Hungarian text, "Halotti beszéd" ("Sermon over the Sepulcher"). One thousand words is a round number which is very often used in these sorts of analyses.

The heterogeneity of the texts' languages and lengths makes it impossible to draw scientific conclusions. However, a comparison of the figures appears to confirm the accuracy of the theoretically based hypotheses in two aspects. First, it was shown that with the passage of time — at least until the end of the nineteenth century — the verbal richness of texts does indeed grow, even if a few exceptions exist. (Although it is almost always possible to find a plausible explanation for these exceptions). Secondly, it was proven that literary text forms — such as *description*, for example — which arose only after writing began to be used, are richer in word forms than *narrative* and *dialogic* text forms which are clearly linked to spoken language use.

* * *

The basic character of this dissertation is theoretical but its goal is essentially very practical: namely, to direct our attention to the not very rapid, but constant and apparently unstoppable reduction in writing's application. The author has wished to scientifically demonstrate that the disappearance of writing from human life would be *much more than a mere change in communication technology*. Language arose because man was incapable of creating a more perfect medium of communication; likewise writing exhibits several symptoms of imperfection — but paradoxically, precisely those imperfections educed from man that which later became the basis of his miraculous career. This dissertation wishes to inspire the notion that man must consciously intervene in this already begun, spontaneously evolving process in order to avoid losing his greatest achievement and most powerful weapon: the ability to think.

Translated from the Esperanto by David Pardue

University of Kansas Libraries

Lawrence, Kansas, USA

ENHAVO

Antaŭparolo.....	13
1. La epoko antaŭskriba: la lingvo de la primara parollingveco.....	17
1.1. La malfacilaĵoj de esplorado.....	17
1.2. Epokoj en la historio de la komunikadaj teknologioj.....	18
1.3. Dikotomioj parollingveco-skriblingveco.....	20
1.4. Lingva akustikeco en la primara parollingveco.....	22
1.4.1. Kial akustika signaro fariĝis la æfa komunikada rimedo de homo?.....	22
1.4.2. Strukturo de la lingva akustikeco.....	23
1.4.2.1. Segmentaj (diskretaj) lingvaj signoj.....	24
1.4.2.2. Supersegmentaj (kontinuaĵ) lingvaj signoj.....	25
1.4.3. Panoramoj de la lingva akustikeco.....	28
1.4.3.1. De analogaj signoj al diskretaj signoj.....	28
1.4.3.2. Akustikeco kaj lingvo en la publika pensado kaj la lingvistiko.....	38
1.4.3.3. La akustikaj karakterizaĵoj de la primara parollingveco.....	40
1.5. La vorto en la primara parollingveco.....	43
1.6. La sintakso en la primara parollingveco.....	47
1.7. La teksto en la primara parollingveco.....	49
1.8. Eksterlingvaj komunikadaj rimedoj.....	52
Resumo.....	54
2. La skribo.....	55
2.1. Antaŭkondiĉoj, kaŭzoj, celoj de ĝia naskiĝo.....	55
2.2. Skribsistemoj.....	56
2.2.1. Ĝeneralaj proprecoj.....	56
2.2.2. Superrigardo de la skribsistemoj.....	59
2.3. Superrigardo de la evoluo de la skribsistemoj.....	62
2.4. Plenaj alfabetoj.....	66
2.4.1. La malperfekteco de skribo.....	66
2.4.2. La alfabetaj skribsistemoj.....	68
2.4.3. La grado de la aperigo de fonetika informo en la skribo de kelkaj lingvoj.....	69
Resumo.....	73
3. La interna kaj ekstera evoluo de skribo.....	75
3.1. La ekstera evoluo de skribo: la dimensioj de la povo legi kaj skribi.....	75
3.1.1. En la antikveco.....	76
3.1.2. En la mezepoko.....	83
3.1.3. En la nova epoko.....	88
3.2. La interna evoluo de skribo.....	91

3.2.1. Ŝanĝigoj de la literformoj	91
3.2.2. Intervortaj spacoj, interpunkcio	94
3.3. Presado.....	97
3.4. Post la invento de presado.....	100
3.4.1. La perfektigo de la tekniko	100
3.4.2. Tajpilo.....	101
3.4.3. Teksto en la komputilo.....	104
Resumo	108
4. La skribo kaj la lingvo.....	111
4.1. Ĉu registrita parolo aŭ aŭtonoma esprimformo?.....	112
4.2. Naskigo de la skriba teksto	115
4.2.1. Diferencoj rezultantaj el la malperfekteco de la skribo	115
4.2.2. Diferencoj rezultantaj el la malsama komunikada situacio.....	116
4.2.3. Diferencoj rezultantaj el la ĉanĝiĝo de la skribportanta materio	121
4.3. Lingvoevoluo	122
4.3.1. Ĉu ekzistas lingvoevoluo?	122
4.3.2. La anatomio de lingvoevoluo.....	124
4.3.3. Vortmalriĉo kaj ĝia korektado	128
4.3.3.1. La specoj de vortmalriĉo	128
4.3.3.2. La korektado de vortmalriĉo.....	130
4.4. Interferencoj de la parola kaj skriba lingvouzo.....	134
4.4.1. Parolaj kaj skribaj tekstoj	134
4.4.2. Interefikoj de skribo kaj parolo.....	136
Resumo	141
5. Skriblingveco kaj beletro.....	143
5.1. Kio estas beletro?.....	143
5.1.1. Beletro kiel specifa formo de skriblingveco	143
5.1.2. Ŝanĝoj de literaturkonceptoj	144
5.1.3. Parola kaj skriba literaturo	146
5.2. La ŝanĝoj de literaturo	147
5.2.1. La ŝanĝoj de literaturaj temoj	147
5.2.2. La tekstoformoj de literaturo	149
5.2.2.1. La rakonto.....	149
5.2.2.2. La priskribo	150
5.2.2.3. La kunplektigo de rakonto kaj priskribo.....	153
5.2.2.4. La aperigo de parolo en la literatura teksto	155
5.3. La lingvo- kaj skribokoncepto de literaturo	158
5.3.1. Ĉu lingvo kaj skribo estas integra parto de literatura verko?	158
5.3.2. Literaturo kreanta lingvon.....	161
5.3.3. Retoriko kaj literaturo.....	169
5.3.4. Fuĝo el la lingvo en la materion de la lingvo: la konkreta poezio	171

5.3.5. Lingvo kreanta literaturon.....	173
5.4. Literaturo kiel konservanto de parollingveco	
en la skriblingveco	180
5.4.1. La natura parollingveco de literaturo.....	181
5.4.2. Disvolvigo de la literatura skriblingveco	182
5.4.3. La renaskiĝo de la parollingveco en la literaturo	184
5.4.4. Literaturo kiel konservanto de akustikeco	
en la skriblingveco	188
Resumo	191
6. Sekundara parollingveco — la ĵrumpo de skriblingveco.....	195
6.1. La sekundara parollingveco	195
6.1.1. La koncepto de sekundara parollingveco.....	195
6.1.2. La kontinueco de parollingveco	195
6.1.3. La ekesto de la sekundara parollingveco	196
6.1.4. La teknikaj rekvizitoj de la sekundara parollingveco.....	197
6.1.4.1. La radio.....	200
6.1.4.2. La sonfilmo.....	202
6.1.4.3. La televido	204
6.1.4.4. „Malvarmaj” kaj „varmaj” iloj	205
6.1.5. Ĉu parollingveco aŭ bildlingveco?	206
6.2. La ŝrumpo de skriblingveco.....	207
6.2.1. Ŝanĝiĝoj de la terenoj de skriblingveco	207
6.2.1.1. Faktoroj elvokantaj ampleksiojn de skriblingveco.....	207
6.2.1.2. Faktoroj elvokantaj ĵrumpojn de skriblingveco.....	207
6.2.2. La fenomeno de funkcia analfabetismo.....	210
6.2.2.1. La koncepto de funkcia analfabetismo	210
6.2.2.2. La kaŭzoj de ekesto de funkcia analfabetismo	211
6.2.2.3. La dimensioj de funkcia analfabetismo	212
6.2.2.4. La heroldoj de funkcia analfabetismo.....	212
6.2.3. Librolegado kiel formo de amuzo	214
6.2.3.1. La situacio en Hungario.....	214
6.2.3.2. Ebla terapio.....	218
Resumo	219
7. Ĉu skribo estas trotaksita?	221
7.1. La „Great Divide”-teorio	222
7.2. La kontinueca teorio	225
7.3. La fakta kontinueco	229
7.3.1. La neartikita artikigado.....	229
7.3.2. La triptiko penso-parolo-skribo	230
7.4. La silenta legado	235
7.5. La ne-trotaksebla skriblingveco.....	237
Resumo	238
8. Rigardo en la estonton: kio sekvas post skriblingveco?	241
8.1. La koncepto de postskribo.....	241

8.2. La lingvo sen skribo.....	243
8.3. La ikonika turno.....	243
8.4. De monomedieco al multmedieco	245
8.5. Apartiĝo de bildeco kaj koncepteco — æu skizofrenio de komunikado?.....	247
8.6. Ĉu bildo kiel elirpunkto?	248
8.7. La multimedia hiperteksto.....	252
Resumo	254
9. Aldono	
Vortstatistikaj tekstoanalizoj	257
9.1. La nombro de vortoformoj kaj enhava-lingva riĉo.....	257
9.2. La rilato tipo-signo (Type-token Ratio)	258
9.3. La analizitaj tekstoj.....	259
9.4. Historiaj komparoj	263
9.4.1. 274-vortaj tekstoj.....	263
9.4.2. 1000-vortaj tekstoj.....	268
9.4.3. Datoj de pli ampleksaj tekstoj.....	270
9.5. Komparo de tekstoj de diversaj tekstoformoj.....	272
9.6. Vortofteco de paralelaj parolaj kaj skribaj tekstoj.....	274
9.7. Komparo de tekstoj ligiĝantaj al parollingveco, respektive al skriblingveco.....	275
9.7.1. Proporcio de substantivoj, adjektivoj kaj numeraloj kune	276
9.7.2. Proporcio de verboj.....	279
9.7.3. Relativa proporcio de nomvortoj kaj verbaj vortoj	281
9.8. Kelkaj komentoj.....	283
<i>Referencita literaturo</i>	285
Indekso	299
Resumo (<i>En Esperanto</i>)	309
Resumo (<i>En la angla</i>)	317
Enhavo (<i>En Esperanto</i>)	325
Enhavo (<i>En la angla</i>)	329

CONTENTS

Preface	13
1. The Preliterate Period: The Language of Primary Orality.....	17
1.1. The Difficulties in Research	17
1.2. Periods in the History of Communication Technologies	18
1.3. Orality-Literacy Dichotomies	20
1.4. Linguistic Acousticity in Primary Orality	22
1.4.1. Why Did an Acoustic Sign Set Become Man's Principal Means of Communication?	22
1.4.2. Structure of Linguistic Acousticity	23
1.4.2.1. Segmental (Discrete) Linguistic Signs.....	24
1.4.2.2. Suprasegmental (Continuous) Linguistic Signs	25
1.4.3. Changes in Linguistic Acousticity	28
1.4.3.1. From Continuous Signs to Discrete Signs.....	28
1.4.3.2. Acousticity and Language in Public Thought and Linguistics.....	38
1.4.3.3. The Acoustic Characteristics of Primary Orality.....	40
1.5. The Word in Primary Orality	43
1.6. Syntax in Primary Orality	47
1.7. The Text in Primary Orality.....	49
1.8. Extralinguistic Means of Communication.....	52
Summary.....	54
2. Writing	55
2.1. Preconditions, Causes, Purposes of Its Birth	55
2.2. Writing Systems.....	56
2.2.1. General Properties	56
2.2.2. Overview of Writing Systems	59
2.3. Overview of the Evolution of Writing Systems.....	62
2.4. Full Alphabets.....	66
2.4.1. The Imperfection of Writing.....	66
2.4.2. Alphabetic Scripts.....	68
2.4.3. Degree of Appearance of Phonetic Information in the Writing of Some Languages	69
Summary.....	73
3. The Intensive and Extensive Evolution of Writing.....	75
3.1. The Extensive Evolution of Writing: The Dimensions of the Ability to Read and Write.....	75
3.1.1. In Antiquity.....	76

3.1.2. In the Middle Ages.....	83
3.1.3. In the Modern Age	88
3.2. The Intensive Evolution of Writing.....	91
3.2.1. Changes in the Form of Letters.....	91
3.2.2. Spaces between Words, Punctuation	94
3.3. Printing	97
3.4. After the Invention of Printing	100
3.4.1. The Perfection of Technology.....	100
3.4.2. Typewriter	101
3.4.3. Text on the Computer	107
Summary.....	108
4. Writing and Language	111
4.1. Recorded Speech or Autonomous Form of Expression?	112
4.2. Birth of the Written Text.....	115
4.2.1. Differences Resulting from Writing's Imperfection	115
4.2.2. Differences Resulting from the Different Communication Situation.....	116
4.2.3. Differences Resulting from the Change in Writing Surface	121
4.3. Language Evolution	122
4.3.1. Does Language Evolution Exist?	122
4.3.2. The Anatomy of Language Evolution	124
4.3.3. Lexical Poverty and its Correction.....	128
4.3.3.1. The Types of Lexical Poverty.....	128
4.3.3.2. The Correction of Lexical Poverty	130
4.4. Interference Between Spoken and Written Language Use	134
4.4.1. Spoken and Written Texts.....	134
4.4.2. Interaction of Writing and Speech	136
Summary.....	141
5. Literacy and Belles-lettres.....	143
5.1. What Is Belles-lettres?.....	143
5.1.1. Belles-lettres as a Specific Form of Literacy.....	143
5.1.2. Changes in Literature Concepts	144
5.1.3. Spoken and Written Literature.....	146
5.2. The Changes in Literature.....	147
5.2.1. The Changes in Literary Themes	147
5.2.2. The Text Forms of Literature.....	149
5.2.2.1. Narrative.....	149
5.2.2.2. Description	150
5.2.2.3. The Intertwinement of Narrative and Description	153
5.2.2.4. The Appearance of Speech in the Literary Text	155
5.3. The Language and Writing Concept of Literature	158

5.3.1. Are Language and Writing an Integral Part of the Literary Work?	158
5.3.2. Literature Creating Language	161
5.3.3. Rhetoric and Literature	169
5.3.4. A Flight from Language to Language's Matter: Concrete Poetry.....	171
5.3.5. Language Creating Literature	173
5.4. Literature as Preserver of Orality in Literacy	180
5.4.1. The Natural Orality of Literature.....	181
5.4.2. Development of Literary Literacy.....	182
5.4.3. The Rebirth of Orality in Literature.....	184
5.4.4. Literature as Preserver of Acousticity in Literacy	188
Summary.....	191
6. Secondary Orality — The Diminution of Literacy	195
6.1. Secondary Orality	195
6.1.1. The Concept of Secondary Orality.....	195
6.1.2. The Continuity of Orality.....	195
6.1.3. The Origin of Secondary Orality.....	196
6.1.4. The Technical Accessories of Secondary Orality	197
6.1.4.1. Radio	200
6.1.4.2. Motion Picture	202
6.1.4.3. Television	204
6.1.4.4. Cool and Hot Mediums	205
6.1.5. Orality or Iconicity?.....	205
6.2. The Diminution of Literacy.....	207
6.2.1. Changes in the Field of Literacy	207
6.2.1.1. Factors Producing an Increase in Literacy.....	207
6.2.1.2. Factors Producing a Diminution in Literacy.....	207
6.2.2. The Phenomenon of Functional Illiteracy.....	210
2.1. The Concept of Functional Illiteracy	210
2.2. The Roots of Functional Illiteracy	211
2.3. The Dimensions of Functional Illiteracy.....	212
The Heralds of Functional Illiteracy	212
6.2.3. Reading Books as a Form of Entertainment.....	214
6.2.3.1. The Situation in Hungary.....	214
6.2.3.2. A Possible Therapy.....	218
Summary.....	219
7. Is Literacy Overrated?	221
7.1. The „Great Divide” Theory.....	222
7.2. The Continuity Theory.....	225
7.3. Factual Continuity.....	229
7.3.1. The Unarticulated Becomes Articulated.....	229

7.3.2. The Thought-Speech-Writing Triptych.....	230
7.4. Silent Reading	235
7.5. Inestimable Literacy.....	237
Summary	238
8. A Glance into the Future: What Follows Literacy?	241
8.1. The Concept of Postliteracy.....	241
8.2. Language without Writing	243
8.3. The Iconic/Pictorial Turn.....	243
8.4. From Monomediality to Multimediality	245
8.5. Separation of Iconicity and Conceptuality:	
Schizophrenia in Communication?	247
8.6. Image as a Starting Point?.....	248
8.7. Multimedial Hypertext	252
Summary	254
9. Appendix	
Word-frequency Text Analyses.....	257
9.1. The Number of Word Forms and Richness of Linguistic Content	257
9.2. Type-token Ratio	258
9.3. The Texts Analyzed	259
9.4. Historical Comparisons.....	263
9.4.1. 274-word Texts.....	263
9.4.2. 1000-word Texts.....	268
9.4.3. Dates of More Extensive Texts.....	270
9.5. Comparison of Texts with Different Text Forms	272
9.6. Word Frequency of Parallel Spoken and Written Texts.....	274
9.7. Comparison of Texts Linked to Orality or Literacy Respectively.....	275
9.7.1. Proportion of Nominals	276
9.7.2. Proportion of Verbs	279
9.7.3. Relative Proportion of Nominals and Verbs	281
9.8. A Few Comments.....	283
<i>Works Cited</i>	285
<i>Index</i>	299
<i>Abstract (In Esperanto)</i>	309
<i>Abstract (In English)</i>	317
<i>Contents (In Esperanto)</i>	325
<i>Contents (In English)</i>	329